

XX • 2005

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

МУЗЕЯТ - НАХОДКИ, СЪБИТИЯ, ЛИЧНОСТИ

STUDIA IN MEMORIAM
TODOR NIKOLOV

**РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TURNOVO**

ИЗВЕСТИЯ

XX/2005

BULLETIN

XX/2005

МУЗЕЯТ - НАХОДКИ, СЪБИТИЯ, ЛИЧНОСТИ

**Доклади и съобщения от VIII музейни четения, посветени на
120 години от рождението на Тодор Николов Иванов
18-19 май 2004 г., Велико Търново**

STUDIA IN HONOREM

TODORI NIKOLOV

Велико Търново

Veliko Turnovo

2005

ГЛАВЕН РЕДАКТОР: ст.н.с. д-р Христо Харитонов
РЕДАКТОРИ НА БРОЯ: н.с. д-р Васил Мутафов
н.с. Невяна Бъчварова

©АВТОРИ: Гл.ас. д-р Александър Ковачев, Александър Чохаджиев, Ангел Ангелов, Андрей Тонев, доц. д-р Борис Борисов, Ваня Станчева, н.с. д-р Васил Мутафов, Весела Мартинова, Веселин Комитов, д-р Вида Буковинова, Виолета Драганова, Виолета Павлова, ст.н.с. д-р Владимир Пенчев, ст.н.с. д-р Вълка Илчева, Върбин Върбанов, Георги Патриков, Григор Марков, Даниела Ганчева, Деян Рабовянов, Диана Косева, Евгени Дерменджиев, Елена Бъчварова, гл.ас. д-р Елена Георгиева, Елена Мачковска, Елка Костадинова, Здравко Димитров, Зоя Начева, Ивалин Цветков, н.с. Иван Църков, д-р Иван Чокоев, Илия Балъков, Катя Митова-Ганева, ст.н.с. д-р Кинка Панайотова, Кирил Гайдаров, ст.н.с. д-р Константин Дочев, Красимира Томова, проф. Марин Ковачев, н.с. Мария Долмова-Лукановска, Мария Петкова, д-р Милена Станчева, Мирослав Тошев, Неда Стефанова, Недко Еленски, Нели Цонева, д-р Николай Чорбаджиев, Олга Цанкова, н.с. Павлина Владкова, Петър Лещаков, д-р Петър Станев, Румяна Павлова, Светослава Филипова, Станимир Димитров, Станка Димитрова, Теменуга Георгиева, ас. Теодор Иванов, Тодор Кавгазов, доц. д-р Тодор Овчаров, Тянка Минчева, н.с. д-р Хитко Вачев, Христо Станев, ст.н.с. д-р Христо Харитонов, Цветана Колева, Юлий Йорданов, Юлия Денчева.

КОРЕКТОР: Екатерина Тодорова

ПРЕДПЕЧАТНА ПОДГОТОВКА:

инж. Радка Тодорова

Превод: Янка Серафимова

Регионален исторически музей – Велико Търново

НА КОРИЦАТА: Златен пръстен-печат на цар Колоян (1197-1207).

ISSN 0861-5888

СЪДЪРЖАНИЕ – CONTENTS

АРХЕОЛОГИЯ - ARCHAEOLOGY

Петър Станев	Мястото на Великотърновския регион в неолитната култура на Югоизточна Европа.....	13
Petar Stanev	The place of Veliko Turnovo region in the Neolithic culture of Southeastern Europe.....	21
Недко Еленски	Приноси към проучването на отбранителната система на неолитното селище Самоводене.....	22
Nedko Elenski	Contribution to the study of the defences of the neolithic settlement of Samovodene, Veliko Turnovo region.....	33
Петър Лешаков	Някои аспекти на раннохалколитния селищен модел в басейна на река Янтра.....	34
Petar Leshtakov	Some aspects of the Early Chalcolithic settlement model in the Yantra river basin.....	45
Вълка Илчева	Селище от ранната бронзова епоха Хотница-Османкин дол, Великотърновско.....	46
Valka Ilcheva	Early Bronze Age settlement Hotnitsa-Osmankin dol, Veliko Turnovo region.....	55
Станимир Димитров	Шлемове "тракийски" тип. Произход и разпространение.....	56
Stanimir Dimitrov	Thracian type helmets - origin and circulation.....	56
Павлина Владкова	Култът към тракийския конник на територията на Nicopolis ad Istrum.....	80
Pavlina Vladkova	The cult to the Thracian horseman on the territory of Nicopolis ad Istrum.....	80
Здравко Димитров	Nicopolis ad Istrum, Philippopolis, Augusta Traiana – общи белези в архитектурната украса.....	92
Zdravko Dimitrov	Nicopolis ad Istrum, Philippopolis, Augusta Traiana – common signs in the architectonic decoration.....	105
Иван Църов	Римска гробница край Павликени.....	106
Ivan Tsarov	Roman tomb near the town of Pavlikeni.....	116
Върбин Върбанов	Варварски нашествия в римската провинция Долна Мизия при император Комод (180-192 г.).....	117

Varbin Varbanov	Barbaric invasions in the Roman province of Lower Moesia at the time of Emperor Komod (180-192 AD).....	124
Светослава Филипова	Монетна находка от началото на III век от фонда на Регионален исторически музей - Кюстендил.....	125
Svetoslava Filipova	A coin hoard from the beginning of 3 rd c. B.C. in the fund of Regional museum of history - Kyustendil.....	128
Борис Борисов	Пещи за изпичане на битова керамика от античното селище край село Караново, Новозагорско.....	129
Boris Borisov	Ovens for baking domestic pottery of the ancient settlement near the village of Karanovo, Nova Zagora region.....	139
Румяна Павлова	Щрихи към делниците и празниците на римляните.....	140
Roumiana Pavlova	The roman's feasts and workdays.....	149
Деян Рабовянов	Раждането на българската полиоркетика.....	150
Deyan Rabovyanov	The beginning of the Bulgarian poliorcetica.....	159
Владимир Пенчев	Моливдовул на Никола, императорски протоспатарий и стратег на Месемврия, намерен при археологическите разкопки в Силистра.....	160
Vladimir Penchev	Nikola's lead seal, emperor's protospatrii and Messembria's strategist, found during the archaeological excavations in the town of Silistra.....	162
Андрей Тонев	Съкровища с европейски монети от Кюстендилско.....	163
Andtei Tonev	A hoard of European coins from the Kyustendil region.....	165
Константин Дочев	Византийски монети на Палеолозите с индиктни дати от XIII-XIV в., намерени във Велико Търново.....	166
Konstantin Dochev	Palaeologian Byzantine coins with indict dates of 13 th -14 th cc. founded in Veliko Turnovo.....	166
Мария Долмова-Лукановска	Пръстените-печати като белег за съсловна принадлежност.....	176

Maria Dolmova- Loukanovska	The seal-rings as a sign of social standing.....	185
Евгени Дерменджиев	Новооткрита гробница в царската църква "Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново.....	186
Evgeni Dermendjiev	A newly discovered tomb in the king's church of the "Forty holy martyrs" in Veliko Turnovo.....	193
Тодор Овчаров	Селища от XV-XVII в. в Свищовска община.....	194
Todor Ovcharov	Settlements from 15 th -17 th cc. in Svishtov district.....	198
Хитко Вачев	Археологически приноси за строителната история на храма "Св. Архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси.....	199
Hitko Vachev	Archaeological contribution to the building history of "SS. Archangels Michael and Gabriel" church in the village of Arbanassi.....	208
Диана Косева	Триптих-поменик от 1790 г.	209
Diana Koseva	Tryptich with beadroll from 1790.....	217
Милена Станчева	Пръстен-печат от археологическите проучвания на църквата "Св. Димитър" в Арбанаси, Великотърновско.....	218
Milena Stancheva	Ring-seal from the archaeological excava- tions of the church of "St. Demetrios" in the village of Arbanassi, Veliko Turnovo region.....	222
Иван Чокоев	За сърмената везба в Търново през XIX век.....	223
Ivan Chokoev	About the gold embroidery in Veliko Turnovo during the 19 th century.....	234

КРАЕЗНАНИЕ - REGIONAL STUDIES

Марин Ковачев	Велико Търново и българското краезнание.....	237
Marin Kovachev	Veliko Turnovo and the Bulgarian regional studies.....	240
Григор Марков	Краезнанието и родознанието – важни и актуални дялове на историческото познание, развитие и взаимодействия.....	241
Grigor Markov	Areal and genealogical studies as important and actual parts of historical knowledge, development and interactions.....	249

Христо Харитонов	Професор Марин Ковачев – ученият и общественика.....	250
Hristo Haritonov	Prof. Marin Kovachev - the scholar and the public worker.....	250
Христо Станев	Връзките на населението в Еленско с Хилендарския манастир през Ранното възраждане.....	255
Hristo Stanev	The relations of the Elena region's population with the monastery of Hilendar during the Early Revival period.....	255
Елена Георгиева	Тодор Хаджистанчев - изявен културен деец в град Русе.....	261
Elena Georgieva	Todor Hadjistanchev - distinguished intellectual from the town of Rousse.....	267
Теменуга Георгиева	Още веднъж за научната дейност на Димитър Матов.....	268
Temenouga Georgieva	Once again about the scientific activity of Dimitar Matov.....	276
Вида Буковинова	Да си спомним за един забравен родолюбецкраевед.....	277
Vida Boukovinova	To recall one forgotten patriot and local scholar.....	277
Кирил Гайдаров	Беляковското градинарско сдружение "Св. Трифон" – едно от първите кооперативни дружества в България.....	284
Kiril Gaidarov	The Belyakovo gardeners association "St. Trifon" - one of the first co-operative associations in Bulgaria.....	284
Ангел Ангелов	Родолюбецът Новак Димитровот село Зелено дърво, Габровско – предания и истини.....	286
Angel Angelov	The patriot Novak Dimitrov from Zelenuo durvo village, Gabrovo district - legends and facts.....	293
Николай Чорбаджиев	Към проблема около завладяването на Плевен от османските турци.....	294
Nikolai Chorbadjiev	To the problem about the capturing of the town of Pleven by the Otomans.....	294
Мария Петкова	Спомените на подполковник Карагъзов и участието на арменци в обединителните борби на България.....	298

Maria Petkova	The memories of lieutenant-colonel Karagyozov and the participation of Armenians in the struggle for the union of Bulgaria.....	298
Елка Костадинова	Атанас Илиев – фолклорист, просветител, един от първите администратори на Елхово.....	301
Elka Kostadinova	Atanas Iliev – scholar in folklore, enlightener and one of the first administrators of the town of Elhovo.....	305
Даниела Ганчева	Народните песни от архива на Николай Бончев.....	306
Daniela Gancheva	Songs from the archive of Nikolay Bonchev	313
Красимира Томова	Дейци от търновския край в общинското управление на Варна, края на XIX в. - началото на XX в.	314
Krassimira Tomova	People from Veliko Turnovo who participated in the municipal government of Varna at the end of the 19 th and the beginning of the 20 th century.....	322
Елена Бъчварова	Търновци в просветния живот на Варна след Освобождението.....	323
Elena Buchvarova	The participation of citizens of Veliko Turnovo in the educational activities in Varna after the Liberation.....	331
Станка Димитрова	Приносът на търновци за възраждането на българщината във Варна.....	332
Stanka Dimitrova	The contribution of Veliko Turnovo citizens to the revival of the bulgarian spirit in Varna.....	339
Мирослав Тошев	Лазар Стефанов – първият историописец на град Омуртаг.....	340
Miroslav Toshev	Lazar Stefanov – the first history - writer from the town of Omurtag.....	345
Георги Патриков	Дервент разказва.....	346
Georg Patrikov	Dervent tells a story.....	354
Васил Мутафов	Великотърновският фотолетописец Онорий Марколеско 1844–1917 г.	355
Vasil Moutafov	The photochronicler of Veliko Turnovo Onorii Markolesko 1844-1917.....	366
Теодор Иванов	Едно неизвестно котленско читалище.....	367
Teodor Ivanov	An unknown community centre in the town of Kotel.....	373

Виолета Драганова	Моско Москов – първи председател на туристическо дружество “Трапезица”- Велико Търново.....	374
Violeta Draganova	Mosko Moskov – the first chairman of the Trapezitsa tourist association - Veliko Turnovo.....	379
Виолета Павлова	Генерал о. з. Владимир Даскалов – живот и обществена дейност.....	380
Violeta Pavlova	Reserve general Vladimir Daskalov – life and public work.....	493
Елена Мачковска	Принос към историята на читалище “Напредък” в Килифарево 1884–1944 г.	494
Elena Machkovska	Contribution to the history of the community centre “Napredak” in the town of Kilifarevo 1884–1944.....	405
Илия Бальков	Книжовник Иконом Стефан на попрището просветителско и религиозно.....	406
Iliia Balakov	The scholar Ikonon Stefan in the field of education and religion.....	406
Александър Ковачев	Марко Вачков – възторжен краевед и родолюбец.....	412
Alexander Kovachev	Marko Vachkov - enthusiastic local scholar and patriot.....	414
Цветана Колева	Дарители на читалище “Надежда” – Велико Търново от Освобождението до 1914 г.	415
Tzvetana Koleva	Donors of “Nadejda” community centre – Veliko Turnovo from the Liberation to 1914.....	424
Ивалин Цветков	Преглед на документите свързани със събирателската и творческа дейност на Йордан Кулелиев, съхранени в ТД “Държавен архив” – Велико Търново.....	425
Ivalin Tsvetkov	Inspection of the documents, joined with acumulative and creative activity of Jordan Kuleliev, preserved in the National archives - Veliko Turnovo.....	430
Кинка Панайотова		
Ваня Станчева	Приносът на Недялко Каранешев за проучване и популяризиране историята на Велико Търново и Великотърновския край.....	431
Kinka Panayotova		
Vania Stancheva	Nedialko Karaneshev’s contribution to the exploration and popularization the history of Veliko Turnovo and Veliko Turnovo region.....	436

Юлия Денчева	“С високото съзнание за славното минало на нашия град...”	437
Julia Dencheva	“Awareness of the glorious past of our town...”	442
Неда Стефанова	Великотърновските фамилии – 30-те години на XX век	443
Neda Stefanova	Surnames from Veliko Turnovo - in the 30s of the 20th c.	450
Олга Цанкова	Никола Станев в спомените на баща ми	451
Olga Tsankova	Nikola Stanev in my father's memories	451
Юлий Йорданов	Приносът на ломчани в издателската дейност на България	455
Ulii Jordanov	The contribution of citizens of Lom in Bulgaria's publishing	455
Нели Цонева	Занаятчийските трудово-производителни кооперации в Павликени 1945-1954 г.	469
Neli Tsoneva	The craft labour artisan co-operatives in the town of Pavlikeni 1945-1954	481

IN MEMORIAM

In memoriam	485
-------------	-----

НА МНОГАЯ ЛЕТА

Ст.н.с. д-р Вълка Илчева Петрова	491
Н.с. Невяна Пенчева Бъчварова	493
Н.с. д-р Васил Мутафов	495

ХРОНИКА – CHRONICLE

Катя Митова-Ганева	Хроника за дейността на Регионален исторически музей 2002/2004	499
Katya Mitova-Ganeva		

КНИГОПИС - BIBLIOGRAPHY

Христо Харитонов		
Тянка Минчева	Книга за краезнанието	519

Hristo Haritonov	
Tyanka Mincheva	A book about the local studies.....519

КНИГООБМЕН - INTERLIBRARY LOAN 2002/2004

Весела Мартинова	Книгообмен за 2002/2004523
Vessela Martinova	Interlibrary Loan 2002/2004.....523

АРХЕОЛОГИЯ - ARCHAEOLOGY

МЯСТОТО НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ РЕГИОН В НЕОЛИТНАТА КУЛТУРА НА ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА

ПЕТЪР СТАНЕВ

Великотърновският регион със своето географско местоположение притежава всички необходими условия за трайното установяване по тези земи на човека от най-дълбока древност до наши дни.¹

Праисторическите изследвания на региона започват в края на XIX век с проучванията на Р. Попов на пещерите и няколко терасни селища по Беляковското плато, които продължават и в началото на XX в.² От Р. Попов са проучвани още Еменската пещера³ и Голямата и Малката пещера до Дряновския манастир.⁴ В изследванията си Д. Гол⁵ и Г. Георгиев⁶ една или друга степен засягат хронологическата позиция и периодизацията на керамика и оръдия на труда от Голямата и Малката пещера до Преображенския манастир. Запознавайки се със събрани по повърхността археологически материали от неолитното селище Орловка до с. Хотница, Е. Комша⁷, Г. Георгиев⁸ и Х. Тодорова⁹ правят успешен за времето си опит за периодизация на селището. След като разглежда керамиката, събрана при строителството на ограден зид на гимназия "Г. Измирлиев" в град Г. Оряховица, Г. Георгиев изяснява хронологическата позиция на неолитното селище.¹⁰ Събрани от строителен изкоп в същото селище археологически материали обнародва В. Николов.¹¹ Проучвания на материали от неолитни обекти в региона се съдържат и в изследванията на Н. Ангелов¹², В. Илчева¹³ и Н. Еленски.¹⁴

От 1972 до 1998 г. П. Станев, праисторик в Историческия музей в град В. Търново, извършва спасителни и регулярни археологически разкопки на следните обекти: праисторическо селище Качица /1972-1979/¹⁵, неолитна селищна могила Самоводене /1974-1994/¹⁶, неолитно селище до гимназия "Г. Измирлиев" в Г. Оряховица /1976-1977/¹⁷, селищна могила до с. Джулюница /1983-1984/¹⁸, неолитен комплекс Орловец /1982-1988/¹⁹ и раннеолитното селище Плочите /1995-1998/²⁰. През този период той локализира и уточнява хронологията и периодизацията на 22 неолитни обекта и 9 пещери.²¹

Проблемът за неолитизацията като процес, довел до извършването на "неолитната революция", за първи път е поставен от Г. Чаилд през 30-те години на XX в. Според него терминът "революция" означава сложен процес, крайният резултат от който е преминаването от присвояваща към произвеждаща

икономика.²² Р. Брейдууд приема, че земеделието и животновъдството на Близкия изток възникват в обширни райони на хълмистите предпланини на "Плодородния полумесец", простиращ се от Ливан, през Южен Таврос и Иракски Кюрдистан до Южен Загрос.²³ Новите по-ефективни форми, според Сойер и Уайт, били предизвикани от възникналото несъответствие в началото на холоцена между природните ресурси и нуждите за изхранване.²⁴ В резултат от природните промени е предизвикана смяна на ловната фауна. Ловците не са били вече в състояние да се изхранват само от лов, поради което започнали да търсят нови възможности за задоволяване потребностите си от храна. Тези нови възможности се оказали примитивното земеделие и животновъдството. Когато на Балканския полуостров е налице отстъпление на ледниците в северна посока в края на ледниковия период, предизвикало глобална екологическа криза, в Близкия изток климатът бил по-умерен. Именно при тези дадености, значително по-различни от европейските, се извършват икономически промени, довели до преминаването от присвояващ към произвеждащ тип стопанска дейност, до превръщането на ловците събиратели в земеделци и животновъди. Тук в диво състояние са растели дивият предшественик на еднозърнестата пшеница /*Triticum monococcum* L/, двузърнестата пшеница /*Triticum dicocum schank*/ и ечемикът /*Hordeum distichum* L/. По платата и долините на "Плодородния полумесец" са пасяли дивите предшественици на овцата и козата – муфлонът и безоаровият козел, както и дивата свиня и турът.²⁵

В продължение на много години неолитизацията на Югоизточна Европа, и най-вече на Тесалия и Пелопонес, се свързвала с културната дифузия от Предна Азия и Анатолия. Приемало се, че Балканите, в това число и българските земи, са играли ролята на "трансмисия" на културните достижения, проникващи в Европа от Близкия изток, т.е. господствувала е формулата "Ex Orient Lux". Дифузионистите и до днес приемат, че през неолита сме свидетели на няколко импулса на културна дифузия от Анатолия към Балканския полуостров. Привърженици на дифузионизма в по-голяма или по-малка степен са В. Милойич²⁶, М. Гарашанин²⁷, В. Титов²⁸ и др. От друга страна, в противовес на дифузионистите, са привържениците на автохтонното развитие на неолитните култури в Европейския Югоизток. Най-изявени представители на автохтонното развитие са Д. Теохарис за Тесалия²⁹, Д. Срейович за Сърбия³⁰ и Г. Георгиев за България.³¹ Успоредно с тези противостоящи си една на друга хипотези се появяват и такива, които отчитат както инфилтрацията от Анатолия на Балканите на отделни групи население, т.е. внедряването отвън на определени иновации, така и достатъчно развитата местна среда. Привърженици на тази хипотеза са Д. Мелларт³², Р. Треил³³, К. Перле³⁴, Н. Мерперт³⁵, Х. Тодорова³⁶ и др.

В началото на седемдесетте години Г. Георгиев допуска самостоятелното протичане на неолитизационни процеси в Североизточна България. Според него етапът, предхождащ Караново I, трябва да се търси вероятно по терасите на реките и предпланините, а не в равнинните места, които в началото на неолита вероятно не са били подходящи за заселване.³⁷ Според Х. Тодорова, на

островите на Североизточното Средиземноморие и в Тесалия има директно преселване на малоазийско население. Основното преселение е станало в средата на VII хил. пр. н.е. през монохромната фаза на ранния керамичен неолит. От Тесалия проникването на север се е извършило по течението на реките Струма, Вардар, Морава и Искър.³⁸ От една страна, е налице инфилтрация на знания, култура, растения и domesticiрани животни сред малобройното местно население, а от друга - процес на сливане на местното с новодошлото население. Неолитизацията на Североизточна България се извършва от запад на изток посредством басейна на р. Дунав.³⁹ Е. Комша приема, че южни общности постепенно са се разпрострели, покривайки по-голямата част от Балканския полуостров, и с времето са стигнали до Румъния. На тях именно се дължи, според Комша, неолитизацията. Първите неолитни общности, проникнали от юг, са се установили в Югоизточната част на Румъния, в Олтения и може би в Банат. Комша приема, че има два възможни пътя. Единият е по Вардар и Морава до Североизточна Югославия, откъдето биха могли да преминат в Банат. Вторият възможен път е този по долините на Струма и Искър до Северозападна България, откъдето са преминали в Олтения.⁴⁰

Ние приемаме, че неолитизацията на Северозападна България и Олтения се извършва от юг на север. За Северозападна България това е станало през монохромната фаза на ранния керамичен неолит, доказателство за което са локализираните селища при Белотинци и Оходен.⁴¹ Придвижването вероятно се е извършило от Тесалия /Ахилеон/⁴² по басейна на р. Струма /Крайници/⁴³ през Петроханския проход, а от Северозападна България през р. Дунав е заселена Олтения, чиито най-ранни материали се отнасят към началото на фазата на рисуваната с бяло керамика от ранния керамичен неолит.⁴⁴

Що се отнася до Великотърновския регион, Централна Северна и Североизточна България обаче, пътят на придвижване на север е друг. Откриването през последните 25-30 години на нови селища, обитавани през монохромната фаза на ранния керамичен неолит в Анатолия /Илипинар/⁴⁵, Югоизточна Тракия /Коджа чешме VI⁴⁶ и Куклен⁴⁷/, басейна на р. Тунджа /Лесово и Елхово⁴⁸, Великотърновски регион /Орловец⁴⁹, Джулюница⁵⁰ и Плочите⁵¹/ и Североизточна България /Поляница⁵², Копривец⁵³ и Помощица⁵⁴/ ни даде основание да приемем, че част от придвижилите се в Северозападна Анатолия етнокултурни групи преминават през Проливите и се прехвърлят в Югоизточна Европа. Някои от тях по басейните на реките Марица и Тунджа, Западна Странджа, Източна Средна гора и проходите на Стара планина достигат до Централна Северна и Североизточна България (Обр.1).

Ако приемем за вярна информацията на Р. Попов, че в Малката пещера до Преображенския манастир са намерени кремъчни оръдия от късния палеолит⁵⁵, априори може да се допусне съществуването на неголяма епипалеолитна група, населяваща Беляковското плато. Установилите се във Великотърновския регион групи с южен произход влизат в определени взаимоотношения с хитотетичните местни епипалеолитни общности. Налагайки своите по-развити културни

1 - Орловец, 2 - Копривец, 3 - Помощица, 4 - Поляница, 5 - Джулюница, 6 - Самоводене, 7 - Плочите - Велико Търново, 8 - Белотинци, 9 - Оходен, 10 - Крайници, 11 - Куклен, 12 - Коджа чешме, 13 - Ахилеон, 14 - Дивостин, 15 - Доня Браневина, 16 - Гура Бачулуй, 17 - Илипинар, 18 - Хаджилар, 19 - Чатал Хююк, 20 - Хасуна, 21 - Ярим тепе I, 22 - Халаф, 23 - Арпачии, 24 - Сараб, 25 - Кърча.

Обр.1. Карта на селища от най-ранните фази на керамичния неолит на България, Югоизточна Европа и Предна Азия.

традиции, те поставят началото на ранненеолитните общества в региона. Така възникват най-ранните селища от монохромната фаза на ранния керамичен неолит /Орловец, Джулюница и Плочите – В. Търново/. От този момент до края на неолита генезисът на неолитните култури във Верикотърновския край протича плавно, без видими хиатуси и значителни външни влияния. Най-ранната фаза на монохромния ранен керамичен неолит в Орловец има паралели в Джармо⁵⁶, Хасуна Ia⁵⁷, Ярим тепе I⁵⁸ и Хаджилар IX-VIII⁵⁹ в Месопотамия и Анатолия, както и Ахилеон Ia⁶⁰, Дивостин I⁶¹, Коджа чешме VI, Куклен и Копривец I в Югоизточна Европа (**Обр.2**). Фаза Орловец A3 е едновременно на фаза Самоводене A.⁶² Крайната фаза Самоводене B2-C е едновременно с началната фаза Качица A-B1 на култура Качица.⁶³ Последна за неолита във Великотърновския край е фаза Качица B2.⁶⁴

Стратиграфията, хронологията и периодизацията на неолитните култури във Великотърновския регион със своята прецизна разработка в значителна степен допринасят за изясняване на процесите, развили се през неолита в Долния басейн на р. Дунав и Югоизточна Европа.

В неолитен комплекс Орловец бяха проучени две жилища с интересна конструкция⁶⁵, най-ранната до сега проучена пентаграма в Европа, изработената от кост на дребно преживно мерна единица⁶⁶ и др. В неолитна селищна могила Самоводене бе открита уникална за неолита на Европа фортификационна система⁶⁷, най-ранния в Европа култов комплекс⁶⁸, многокамерна пещ за

[illegible]

Обр. 2. Хронологична таблица на неолитните култури от Великотърновския регион, Централна Северна България, Тракия, Басейна на р. Тунджа, Северозападна България, Мунтения и Олтения в Румъния, Североизточна Сърбия и Гърция.

изпичане на керамика⁶⁹, знакова система⁷⁰ и др. В неолитните хоризонти на праисторическото селище Качица се откри къснонеолитен жилищен квартал, чийто жилища са обвърнати към вътрешен двор. Най-голямото от тях е триделно и се състои от складово помещение, помещение за живеене и помещение за култова дейност.⁷¹

По своята значимост проучванията на неолитните обекти Орловец, Самоводене и Качица във Великотърновския регион са най-малкото равностойни на отдавна известните комплекси Караново в Тракия⁷², Кърча⁷³, Дудещи⁷⁴, и Боян⁷⁵ в Румъния, Старчево и Винча в Сърбия⁷⁶ и Сескло и Димини в Гърция.⁷⁷

Б Е Л Е Ж К И

¹ Станев, П. Самоводене. Неолитна селищна могила. В.Т., 2002, с. 11.

² Попов, Р. Беляковското плато. Пещери и доисторически селища. С., 1925, с. 6 и сл.

³ Попов, Р. Материали за предисторията на България. - ГНМ, 1920, с. 54.

⁴ Пак там, с. 52; Голямата и Малката пещера при Дряновския манастир. - ИБАИ, 1938, с. 314.

⁵ Gaul, J. The Neolithic Period in Bulgaria. - ASPR, Bulletin 16, 1948, p. 19, 41.

⁶ Георгиев, Г. Ил. За някои оръдия за производство от неолита и енеолита в България. - В: Сб. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 370-375.

⁷ Комша, Е. К вопросу об относительной хронологии и о развитии неолитических культур на юговостоке Румынской народной республики и на востоке НРБолгарии. DACIA, VI, 1962, с. 58.

⁸ Georgiev, G. II. Verbreitung und Entwicklung der neolithischen Kulturgruppen in Bulgarien. - Actes du premiere Congrès international des Etudes Balkanique et Sud-Est Européennes. S., 1969, p. 220.

⁹ Тодорова, Х. Тридесет години праисторически проучвания в България. - Векове, 1974, кн. 4-5, с. 86.

¹⁰ Georgiev, G. II. Op. cit., p. 220.

¹¹ Николов, В. Неолитно селище в Горна Оряховица. - В: Сб. Студентски проучвания, 1975, кн. 1.

¹² Николова, Я., Н. Ангелов. Разкопки в Еменската пещера. - ИАИ, 1961, XXIV, с. 296.

¹³ Илчева, В. Хотница. Стари селища и находки. Праистория, ч. I., В.Т., 2002, 12-22.

¹⁴ Еленски, Н. Материали от прехода от късния неолит към ранния енеолит, произхождащи от землището на с. Хотница, Велико Търново. - ИИМВТ, 1998, 53-65; Ранноеолитни селища по средното течение на Янтра. - В: Сб. Тракия и съседни райони през неолита и халколита. Пл., 2000, 21-31.

¹⁵ Станев, П. Технология, типология, генезис и синхронизация на керамиката от терасното неолитно селище Качица-Велико Търново. - ИИМВТ, XI, 1996, 41-86.

¹⁶ Станев, П. Самоводене. Неолитна..., 42-52.

¹⁷ Станев, П. Стратиграфия и периодизация на неолитните обекти и култури по басейна на река Янтра. - ГМСБ, VIII, 1982, 6-7.

¹⁸ Станев, П. Топография и стратиграфия на неолитен комплекс Орловец. Жилищна архитектура на ранноеолитното селище. - ИИМВТ, X, 1995, с. 59.

¹⁹ Пак там, 57-66.

- ²⁰ Станев, П., Н. Еленски. Раннеолитното терасно селище Плочите-В. Търново.-Дни на науката, 98. Великотърновски клон на Съюза на учените в България, 1998, с.3.
- ²¹ Станев, П. Самоводене. Неолитна..., 16-30.
- ²² Чайдл, Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. Москва-Ленинград, 1956, с. 165.
- ²³ Braidwood, R., B. Howe. Prehistoric investigation in Iraqi Kurdistan.- SAOC, 1960, vol. 31, p.176-182.
- ²⁴ Flannery, K. Origins and ecological effects of early domestication in Iran and the Near East.- Domestication and Exploitation of Plants and Animals. London, 1969, p. 77.
- ²⁵ Тодорова, Х., И. Вайсов. Новокаменната епоха в България. С., 1993, с. 19.
- ²⁶ Milošević, V. Chronologie der jungstein Stezeit Mittel-und Südosteuropas. Berlin, 1949, p. 49.
- ²⁷ Гарашанин, М. Хронология и генезис на неолита в Централната и Югоизточната част на Балканския полуостров.-Археология, 1966, кн.1, 16-24.
- ²⁸ Титов, В. С. Проблема хронологии неолита и энеолита Юговосточной Европы.- Советская Археология, 1974, кн. 4, с. 32.
- ²⁹ Theocharis, D. Neolithic Greece.-Athens, 1973, p. 36.
- ³⁰ Srejsović, D. The Neolithic of Serbia. A Review of Research.-The University of Belgrad, 1987, p. 5-98.
- ³¹ Georgiev, G. II. Kulturgruppen der Jungstein und der Kupferzeit in der Ebene von Trazien / Südbulgarien/- L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Praha, 1961, p. 45.
- ³² Mellaart, J. Prehistory of Anatolia and its Relation with the Balcans.-L'etnogenese des peuples Balkaniques.S., 1969, p. 127.
- ³³ Treul, R. La neolisation dans les Balkans: quelques reflexions prematurees.- Aurench, O., Gauvin, I./Eds./Neolitisation. Oxford, BAR, international Series, 1989, p.129-144.
- ³⁴ Perles, C. La neolitisation de la Grece. Aurench, O., Gauvin, I./Eds./Neolitisation. Oxford, BAR, international Series. 1989, p.102.
- ³⁵ Мерперт, Н. Я. Г. Ил. Георгиев и некоторых ключевые вопросы Балкано-Дунайского региона.-Праисторически находки и исследования. Сборник в памет на проф. Георги Георгиев. С., 1993, 53-54.
- ³⁶ Тодорова, Х. Каменно-медната епоха в България. С., 1986, с. 20.
- ³⁷ Георгиев, Г. Ил. Развита родова община през новокаменната и каменно-медната епоха. Първобитнообщинен и робовладелски строй. Траки. История на България, т.1, С., 1979, с. 52.
- ³⁸ Тодорова, Х., И. Вайсов. Цит. съч., с. 59.
- ³⁹ Пак там, с. 61.
- ⁴⁰ Comşa, E. Neoliticul Pe teritorul Romaniei. Consideratii. B., 1987, p.27.
- ⁴¹ Информацията дължа на Г. Ганецовски от Историческия музей в гр. Враца, за което му благодаря.
- ⁴² Gimbutas, M. Achilleon. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece. Los Angeles, California. 1989, p.102-104.
- ⁴³ Tchotchadjiev, S., A. Bakamska. Etude de site neolitique ansien de Krainizi dans le departement de Kustendil.-Studia Praehistorica, 1990, p.26.
- ⁴⁴ Nica, M. Nouvelles donnees sur la neolitique ansien d'Oltenia.- DACIA, 1977, p.72.
- ⁴⁵ Rodenberger, J./Tissen/. Baitenhius Preliminary report on the archaeological invatigations at Ilipinar in N W Anatolia.- Anatolia, 1989-1990, p.61; Van As, A., L. Jacobs, M. Wijnen. Contribution the Study of the Development of Earli Farming in Nortwesten Anatolia.-The Aimof Laboratory Analises of Ceramica in Archaeology, Stockholm, 1995, p.63-74.
- ⁴⁶ Ozdugan, M., Y. Miake, N. Dede. An intekim Report on excavation Jarimbargas and Toptepe in Eastern Thrace.-Anatolia, 1999, 17, p. 59-121.
- ⁴⁷ Детева, П. Раннеолитното селище до с. Куклен.-Родопи, 1976, кн. 6, с. 35.

⁴⁸ Информацията дължа на И. Илиев от Историческия музей в гр. Ямбол, за което му благодаря.

⁴⁹ Станев, П. Топография и стратиграфия на..., 57-66.

⁵⁰ Пак там, с. 59.

⁵¹ Станев, П., Н. Еленски. Цит. съч., 3-12.

⁵² Тодорова, Х., И. Вайсов. Цит. съч., 127-128.

⁵³ Попов, В. Периодизация и хронология на неолитните и халколитните култури по поречието на р. Русенски Лом., Русе, 1996, 34-60.

⁵⁴ Станев, П. Неолитни култури в басейна на реките Банински и Черни Лом. - В: Сб. Попово в миналото. Варна., т. I, с. 9; Николов, В. Сондажни проучвания на праисторическото селище в местността "Изгорялата нива" край с. Помощица през 1995 г. - В: Сб. Попово в миналото. Варна., 1997, т. II, с. 33.

⁵⁵ Попов, Р. Цит. съч., с. 17.

⁵⁶ Braidwood, J. The Iraq Jarmo project. Archaeological Researches in Retrospect. Cambridge, Massachusetts, 1974.

⁵⁷ Lloyd, S., F. Safar. Tell Hassuna. Excavations by Iraq Government Directorate of Antiquities in 1943-1944. - INES, 1945, vol. 4, p. 259.

⁵⁸ Мунчаев, Р., Н. Мерперт. Ранноземелдическисе поселения Северной Месопотамии. М., 1981, 87-112.

⁵⁹ Mellaart, J. Excavation at Hacilar. Edinburg, 1970.

⁶⁰ Gimbutas, M. Op. cit., p. 102-104.

⁶¹ Богданович, М. Неолитическое поселение в Дивостине и Протостарчевская культура. - Советская Археология, 1987, кн. 2, с. 5.

⁶² Станев, П. Самоводене. Неолитна..., 42-52.

⁶³ Пак там, 48-49; Технология, типология..., 41-86.

⁶⁴ Пак там, 41-86.

⁶⁵ Станев, П. Топография и стратиграфия на..., 62-63.

⁶⁶ Станев, П., Ст. Станев. Неолитно селище Орловец-результати от проучванията през 1996-1998 г. - Архив за поселищни проучвания. В. Т., 1999, кн. 1-2, 9-16.

⁶⁷ Станев, П. Самоводе. Неолитна..., 57-60.

⁶⁸ Пак там, 148-158.

⁶⁹ Пак там, 105-112.

⁷⁰ Пак там, 170-173.

⁷¹ Станев, П. Поселищен живот през неолита в басейна на река Янтра. - ГМСБ, 1981, VI, с. 1 и сл.

⁷² Георгиев, Г. Ил. Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи. - Археология, 1974, кн. 4, 1-16.

⁷³ Nica, M. Op. cit., p. 72.

⁷⁴ Comşa, E. Données sur la civilisation de Dudeşti. - PZ, 46 Band, Berlin-New York, 1971, p. 195-249.

⁷⁵ Comşa, E. Istoria comunitatilor culturii Boian. Bucureşti, 1974.

⁷⁶ Lazarovici, G. Neoliticul Banatului. - Cluj-Napoca, 1979.

⁷⁷ Theocharis, D. Neolithic Greece. Athens, 1973.

THE PLACE OF VELIKO TURNOVO REGION IN THE NEOLITHIC CULTURE OF SOUTHEASTERN EUROPE

Petar Stanev

Summary

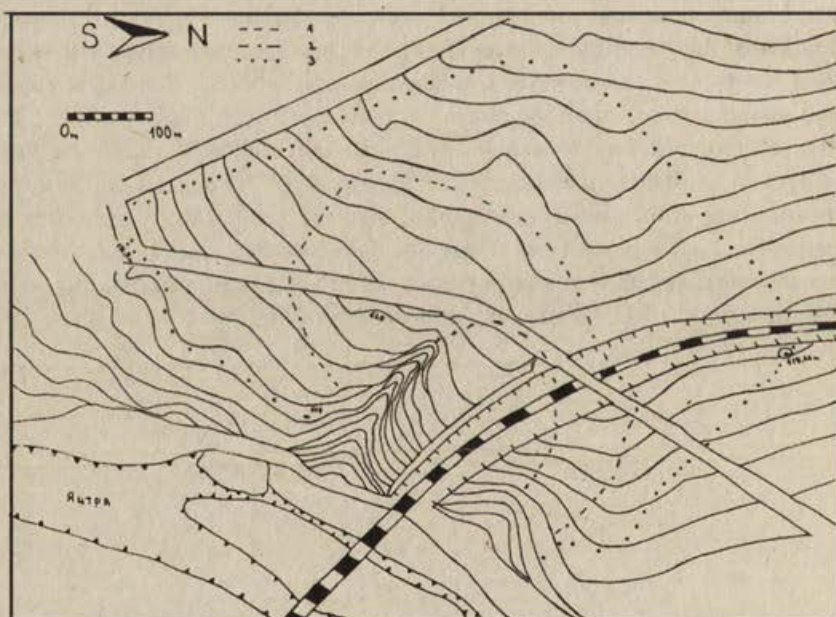
From the remote past up to the present days the geographical location of Veliko Turnovo region offers the necessary conditions for the permanent settlement of men.

The basic Neolithic sites, investigated by us during the last 30-35 years like Orlovets, Samovodene and Kachitsa – V. Turnovo, are a contribution to the entire investigation of the Neolithic cultures in the European southeast. Orlovets is one of the oldest Neolithic settlements in southeast Europe /populated about 6 400 BC./. Unique housing architecture and patterns of plastic art were discovered here. In the Neolithic settlement mound in Samovodene was found a unique religious complex, defense system, craftsman's workshop and sign system. In Kachitsa was discovered a rare positioning of the houses around an inner yard. One of the houses consists of three parts. The Neolithic cultures /Orlovets, Samovodene, Kachitsa/ are connected in a chronological succession starting from the monochrome stage of the early ceramic Neolith /6 400 BC. – Orlovets/ and ending during the final stage of the late Neolith /5 000-4 900 BC./.

ПРИНОСИ КЪМ ПРОУЧВАНЕТО НА ОТБРАНТЕЛНАТА СИСТЕМА НА НЕОЛИТНОТО СЕЛИЩЕ САМОВОДЕНЕ

НЕДКО ЕЛЕНСКИ

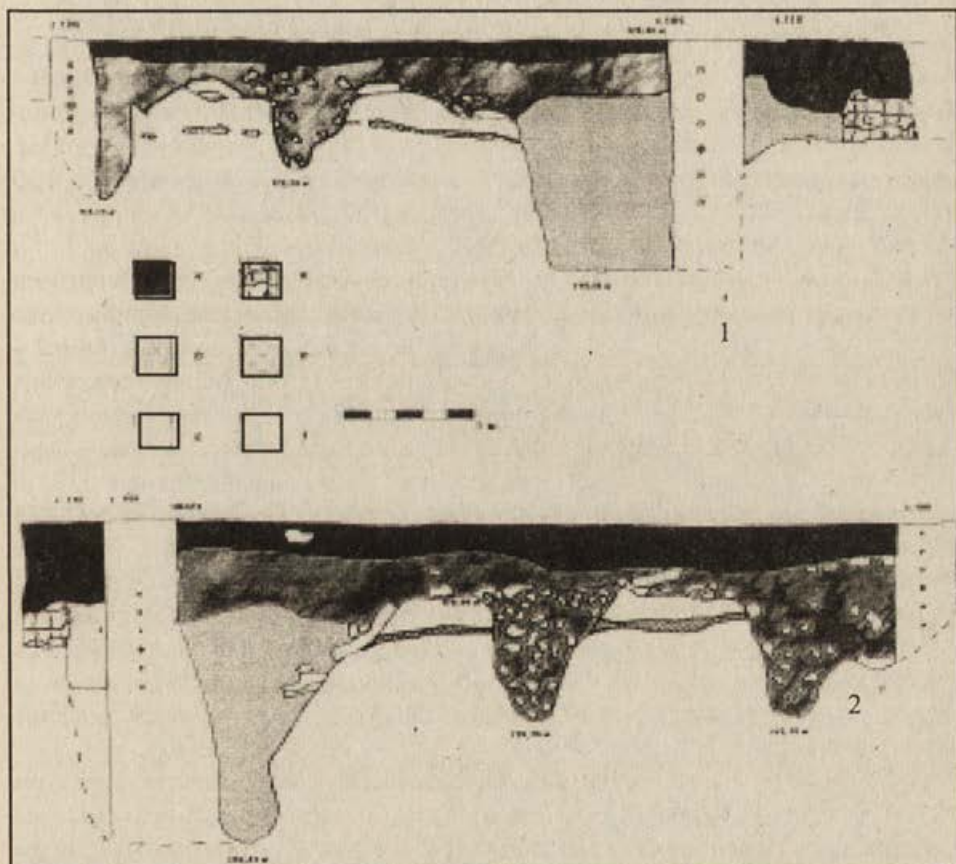
В проучванията на неолитната епоха в българските земи има много малко селища, в които са регистрирани съоръжения, служещи за тяхното допълнителното укрепване и защита. Като една първостепенна структура в изграждането на селището, известяването за тяхното съществуване и начинът на изграждане е много необходим за добиването на сведения за строителните знания за тази епоха. В проучването на неолитното селище Самоводене са регистрирани три етапа от съществуването на отбранително съоръжение. Най-внушителен е вторият етап, който се състои от ров, вал и палисада (Станев

Обр.1. Етапи от развитието на площта в неолитното селище Самоводене. Първоначален етап (XI-IX хор.) – 1; Среден етап (VIII – III хор.) – 2; Късен етап (III – I хор.) – 3.

1999, 139-144; 2002, 58-59). При спасителните археологически разкопки на същото селище през 2000 г. в сектор 105 се проучи структура (Еленски 2000, 18-21; 2002, 17-25), която според нас е свързана с отбранителната система на селището.

В настоящето съобщение ще разгледаме тази структура и ще потърсим фактите, които обясняват възникването и функцията ѝ. Този сектор заема периферната част от най-ранната площ на селището и централната част от проучвания участък (Еленски 2002, 17-25) (**Обр.1 и Обр.10**). Той има следните размери: дължина – 4, 70 м и ширина – 1 м като, между него и сектори 110 и 100 има оставени контролни профили. Тяхната дебелина е 0, 50 м. На дълбочина 0, 30 м започват отложения със светлокафяв цвят с жълто-кафяв оттенък и повишена плътност. В тях се разкриват фрагменти от неизпечена глина с цвят охра (различна големина – от 5 см до 30 см), сиви петна (пепел) и спорадично

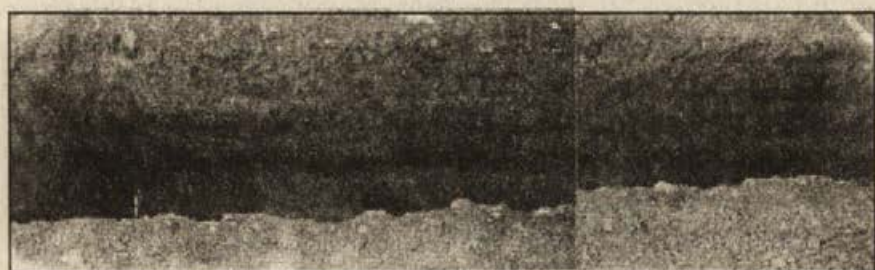
Обр.2. Профили на рова и траншеите от сектор 105 - Западен профил-1; Източен профил-2. Черно-кафяв пласт-а; Жълто-кафяв пласт-в; Светлокафяв с жълт оттенък-с; Тъмносив пласт-д; Пепел-е; Негоряла глина-ф.

се разкрива силно фрагментирана керамика и кости. Много рядко се срещат разпрашени мазилки и въгленчета. Стерилната основа се достига на дълбочина 0,60 м/0,70 м, като в нея се очертават вкопани структури. Запълнителят и на трите вкопавания е светлокафяв със жълто-кафяв оттенък, който е най-изявен в най-голямото вкопаване. Той е със силно повишена плътност, като в него рядко се разкриват разпрашени въглени, мазилки, кости, керамични фрагменти и парчета от неизпечена глина. След изчерпването на запълнителя и в трите вкопавания се разкри и пълната представа за тях (Обр.3 – 1, 2 и Обр.4 – 1). Вкопаването в южната част има трапецовидно сечение с размери: дължина - 1 м; ширина в горната част - 1,20 м; ширина в долната част - 1 м и дълбочина - 1,50 м. Според нас това вкопаване е част от трасето на ров. Следващото вкопаване представлява траншеята с размери: дължина - 1 м, ширина между 0,40 м/0,30 и вкопана в стерилната основа 0,50 м. В нея допълнително се разкриват две кръгли дупки с размери: първата с диаметър - 0,10 м и дълбочина - 0,10 м; втората с диаметър - 0,20 м и дълбочина - 0,15 м. Непосредствено до тях се разкрива друга дупка с размери: диаметър - 0,20 м и дълбочина - 0,40 м. До северния профил се разкрива част от втора траншея, която остава непроучена цялата. Нейните размери са: дължина - 0,60 м, ширина - 0,20 м и дълбочина - 0,50 м. В нея има вкопана дупка с диаметър - 0,20 м и дълбочина - 0,30 см. Срещу нея се разкрива част от друга дупка, която има размери: диаметър - 0,30 м и дълбочина - 0,15 м (Обр.5). Трябва да се вземе под внимание, че широчината на рова и северната траншея продължават в профилите между сектори 110 и 100, а по дължината и трите вкопани структури се развиват в западния и източен профил. Освен тези вкопани структури се идентифицираха и насипвания около самите траншеи, които образуваха малки валове между вкопаванията (Обр.2 – 1, 2). По този начин те увеличават височината на траншеите. Те представляваха кафява стерилна пръст с понижена плътност спрямо стерилната, а също така се разкриваха и следи от антропогенна дейност (малки въгленчета и разпрашени мазилчици). От стерилната основа ги разграничава тънка пепелна ивица. Тези натрупвания са с дебелина 0,30 м/0,40 м. Към тези резултати трябва да прибави и разкритията в сектор 110. На границата между двата сектора, където е контролният им профил, почти в непосредствена близост до него се разкрива част от вкопаването на сектор 105. То се очертава в стерилната основа като тясна ивица до профила (Обр.4 – 2, 3). Нейните размери в западната част са ширина - 0,20 м, а в източната 0,10 м (Обр. 5). В другия граничещ сектор не са регистрирани останалите части от втората траншея, която остава в профила между секторите.

Независимо от малката площ, на която са засечени представените структури от този сектор, се вижда, че след като се съпоставят всички резултати от проучването (планировка, профили, стратиграфия и хронология), те се подчиняват на единен замисъл и изпълнение. Той разкрива, че вкопаните обекти са част от трасето на фортификационно съоръжение, което е обграждало тази част на селището.

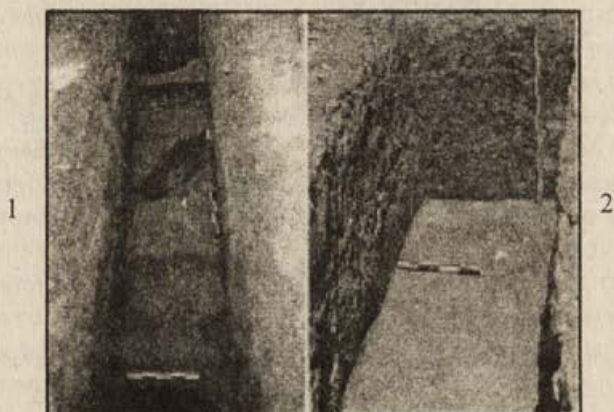

1

2

Обр.3. Западен профил на сектор 105-1; Източен профил на сектор 105-2.

1

2

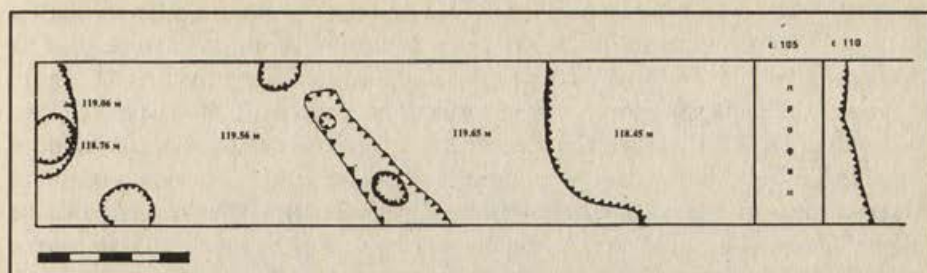
3

Обр.4. Субструкция на сектор 105-ров и траншеи-1; Северен профил в сектор 110-2; Западен профил в сектор 110-3.

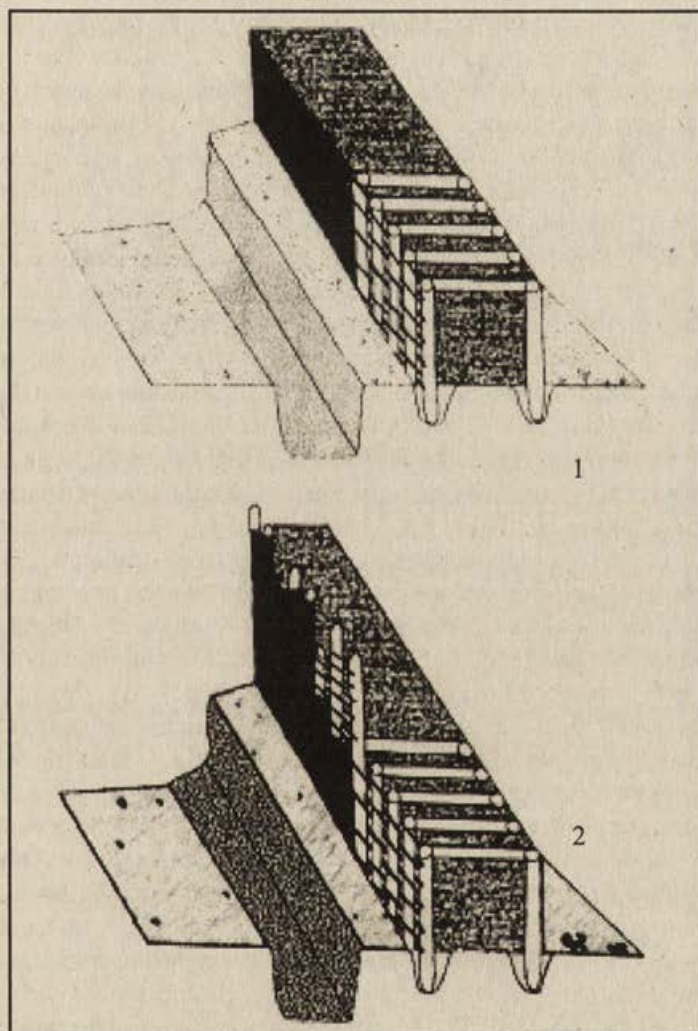
За да получим цялата широчина на рова, трябва да прибавим частта, която остава непроучена в профила и тази в съседния сондаж. По този начин се получават следните данни за това съоръжение. Неговата проучена дължина е 1 м. Напречното сечение има трапецовидна форма, като в източната част е с размери: ширина в горната част - 1,80 м, ширина в долната част - 1,50 м и дълбочина - 1,40 м (**Обр.2 – 1**). В западната част те са: ширина в горната част - 1,60 м, ширина в долната част - 1,20 м и дълбочина - 1,50 м (**Обр.2 – 2**). Размерите на двете траншеите е дължина - 1 м и дълбочина между 0,80 м и 0,60 м, като не се взема под внимание дълбочината на отделните дупки от колове. Разстоянието между отделните дупки варира между 0,20 м и 0,40 м, като диаметърът им е между 0,10 м и 0,30 м. Забелязва се, че ровът и траншеите с дупките пресичат сектора косо, но остават сравнително успоредни един на друг. Различната дълбочина на траншеите показва, че където вероятно е необходимо по-добро укрепване, вкопаването е по-дълбоко. Същото може да се каже и за дупките от колове. Те имат различна дълбочина и според нас най-вероятно някои от тях не са заостряни и траншеята е служила като легло. Разстоянието между траншеите (двата реда от дупки) е 1 м/1,20 м.

Траншеите и дупките разкриват, че на разстояние 1 м от рова са изградени две стени с конструкция от колове. Разстоянието между отделните колове най-вероятно е изплетено с пръти и след това измазвано с глина. Тази строителна техника за изграждане на стени през неолита е основна за българските земи. За измазването на стените свидетелстват останките от неизпечена глина, която разкриваме в запълнителя на рова и траншеите и в отложенията над тях. По този начин стените получават дебелина около 0,40 м. Разстоянието между двете стени е 1 м. Може да допуснем, че те съществуват като самостоятелно в отбранителната система. Такива съоръжения са познати за редица селища през енеолитната епоха (Тодорова и кол. 1983, 42-43; Перничева 1993, 98). Резултатите от проучването разкриват, че тази възможност се изключва и те представляват външните лица от една стена, като разстоянието между тях е запълнено с емплектон (глина). Това се подкрепя от факта, че пластът от 0,30 до 0,70 м и запълнителят на рова и траншеите е почти идентичен в своята характеристика. Тя представлява глина, изкопана от стерилната основа на терена. Като в нея рядко се разкриват следи от антропогенни материали, посочени по-горе. Този масив с тази структура се развива само в сектор 105 и в страничните му профили. В съседните сондажи него го няма. В сек. 110 се вижда най-долният сив пласт да се развива до този масив, а следващият пласт (черно-кафяв) достига нивото на масива и го затрупва (**Обр.2 – 1, 2 и Обр.4 – 3**). Премайна над него и от сек. 105 продължава в съседния сек. 100 (**Обр.2 – 1**), където ситуацията е сходна със сек. 110. Този начин на изграждане на отбранителната система се наблюдава във втория етап на съществуването и в предишните проучвания на селището (Станев 1999, 140).

Вземайки под внимание, че запълнителят на рова е всъщност емплектона, който е насипван между двете стени. Това е станало след разрушаването на

Обр.5. Субструкция на сектор 105.

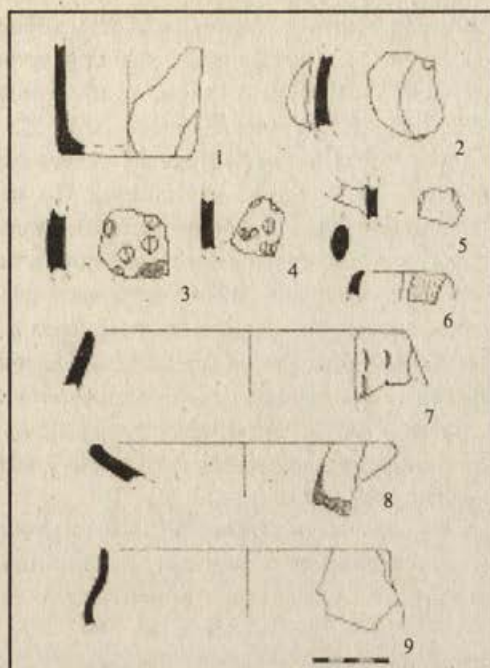

Обр.6. Възстановка на отбранителната система на неолитното селище Самоводене. 1-ров и емплектонна стена; 2-ров и емплектонна стена с кортина и бойници.

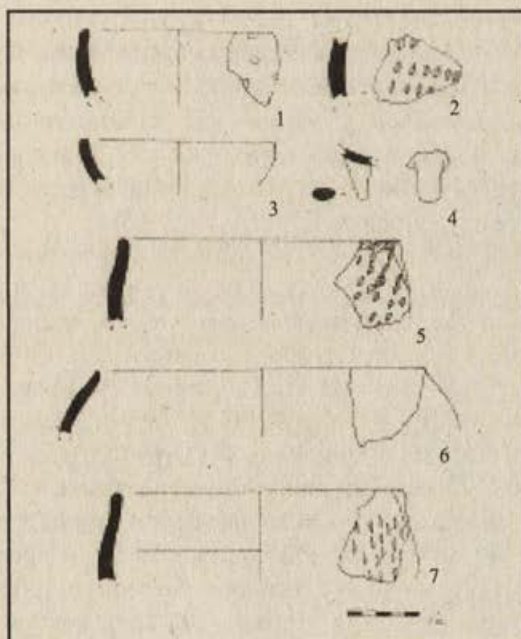
емплектонната стена и подравняването ѝ, като по-голямата част от него е послужила за запълване на рова. Това дава основание и възможност за изчисляване на приблизителната височина на рова¹ и реконструкция на цялото съоръжение². Получената височина според изчисленията е 2,40 м, което според нас допуска и по-голяма височина от тази, като се вземе под внимание и емплектоната останал извън рова. При възстановяването на укрепителната система допускаме два варианта за нейното изграждане. Първият е изграждане на ров с широчина - 1,80 м и дълбочина - 1,50 м, на разстояние 1 м от него е изградена емплектонна стена с приблизителна височина 2,40 м - 2,80 м и дебелина 1 м - 1,20 м. Състояща се от две стени, на които конструкцията представляват колове, забити на разстояние 30 см един от друг и преплетени с пръти. След това те са измазани с глина, а разстоянието между тях е запълнено с емплектон (глина, изкопана от рова). За по-добра устойчивост на стените вероятно всеки кол е свързан в горната си част с кол с противоположен на него кол от другата стена (Обр.6 - 1). При втория вариант, съобразявайки се с необходимостта от защита на тази стена и голямата дебелина на стената, (предоставя и други възможности) можем да допуснем, че тя е изпълнявала функцията на пътека (кортина), по която се движат защитаващите стената. За това е необходимо външната стена на емплектонната стена да бъде издигната на височина (приблизително на човешкия ръст - 1,50 м), зад която да бъдат защитени отбраняващите се. В тази стена трябва да се допуснат и пролуки (бойници), от които да извършват действия и отбраняващите се (Обр.6 - 2).

През кой от етапите на съществуването на селището е изградено това съоръжение, най-точно можем да определим от керамичния материал, разкрит при проучването. Независимо от ограниченото количество и фрагментарния характер на керамиката, имаме основание да приемем едно сравнително точно свързване на съоръжението с определени хоризонти на селището. Керамиката има предимно черна и сиво-черна повърхност, която е загладена или излъскана. Формите са на сферични (Обр.7 - 6, 7; Обр.8 - 5, 6, 7; Обр.9 - 1, 4) и полусферични съдове (Обр. 8 - 1, 3; Обр. 9 - 2), конична паница с удебелен вътрешен ръб (Обр.7 - 8) и цилиндрична кана (Обр.7 - 1). Дръжките са два вида, "въжести" (Обр.7 - 2) и вертикални с елипсовидно сечение (Обр.7 - 5). Разкрити са и две крачета с елипсовидно сечение (Обр.8 - 4 и Обр.9 - 3), което показва и наличието на съдове, разположени върху ниски крачета. Украсата е предимно импесо-прищипвания с пръсти (Обр.7 - 4; Обр.8 - 5 и Обр.9 - 1), връзвания с пръст (Обр.7 - 3 и Обр.8 - 2), връзвания с мида (Обр.7 - 7) и връзвания с острие (Обр.7 - 6 и Обр.8 - 7). Представеният керамичен материал намира точни паралели в IX и VIII хоризонт на селището (Станев 2002, 133). Това прави тази фортификация синхронна на втория етап от съществуването на отбранителната система, която е проучена в по-ранните разкопки на селището (Станев 1999, 139-140; 2002, 58). Тези материали от своя страна намират точни паралели в култура Караново II-III за Тракия.

Поставянето на проучената част от рова и емплектонната стена спрямо

Обр.7. Керамика от проучването на отбранителното съоръжение.
Ров – (1-9).

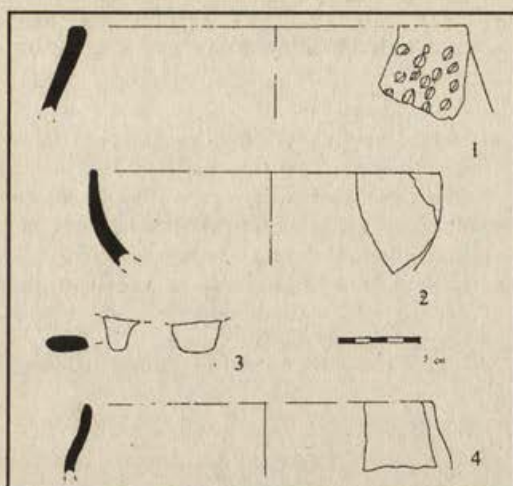
Обр.8. Керамика от проучването на отбранителното съоръжение. Траншеи
– (1-5) и пласта над вкопаните структури (6-7).

конфигурацията на терена, площта на селището от този хоризонт и по-ранните регистрации на отбранителното съоръжение се разкрива взаимната им връзка. От по-ранните проучвания и сегашните знаем, че първоначалното селище е заемало площта на средновисока тераса (Еленски 2002, 22; Станев 2002, 55) (Обр.1). От изток граничи с река Янтра, а от запад и север е ограничена от две малки дерета. В момента те са почти запълнени. По този начин остава незащитена само западната част на селището. В първите проучвания отбранителната система е регистрирана в северозападната част на селището в близост до северното дере. Това е и най-ниската част на селището. Ново-проучената част се намира в най-високата част от терасата и в непосредствена близост до началото на южното дере. Като по всяка вероятност ровът се е свързвал с него (Обр.10). Маркирането на отбранителната система в двете ѝ крайни точки потвърждава становището, че тя е изградена само в западната част на селището. С това то получава пълното затваряне и изолиране от всички страни по естествен и изкуствен път.

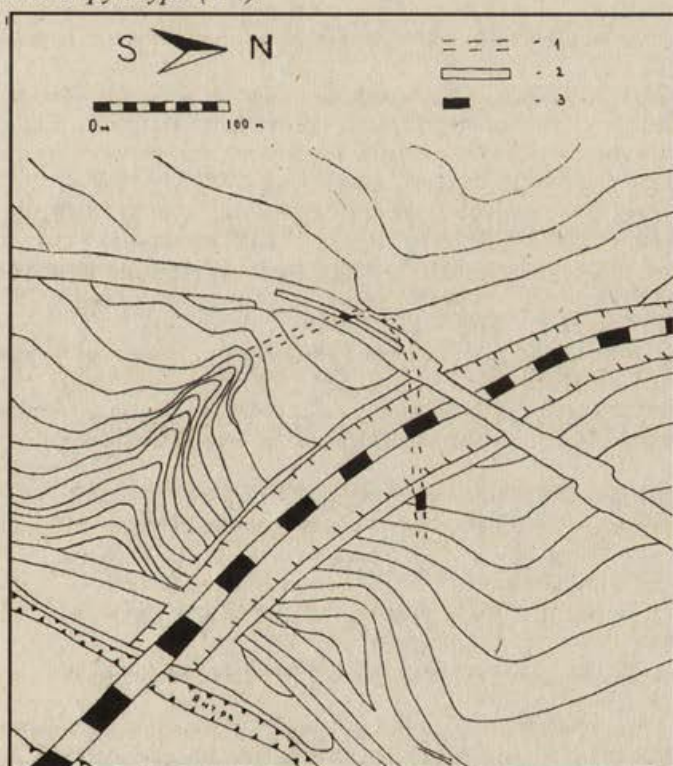
В проучванията на неолита за българските земи са регистрирани в много малко селища следи от укрепителна система. В раннеолитното селище Овчарово-гората е регистриран вал с глинесто-чакълеста структура с размери - ширина - 5 м/7 м и височина - 0,90 м (Ангелова 1992, 42). Твърде вероятно според нас този вал всъщност да представляват останките от емплектонна стена. Отбранителни системи са регистрирани и в други раннеолитни селища от съседни региони. В раннеолитното селище Ходжа Чешме на устието на река Марица през най-ранните фази е съществувала каменна стена, на която вътрешната е свързана с дървена палисада. Тя има запазени размери: височина - 1 м и широчина - 1,50 м (Цздopan 1998, 439). Друго селище, което има следи от укрепване, е Кърча-Виадукт. През първата фаза от съществуването си е изкопан ров с дълбочина - 1 м и широчина в горната част - 2,50 м и в основата - 1,60 м (Nica 1977, 30). Посочените примери разкриват сходни решения в изграждането на фортификацията на селищата.

През следващата енеолитна епоха можем да проследим, че изграждането на ров с емплектонна стена се утвърждава като един от най-прилаганите методи на фортификацията. Този начин на укрепване може да се проследи в селищната могила Овчарово (1, 4, 5, 7 и 8 хор.) (Тодорова и кол. 1983, 28-36), Виница (Радунчева 1976, 31), а също така и в Поляница (2 и 3 хор.) (Тодорова 1986, 169). Отбранителни системи са изградени и в други енеолитни селища като Радинград с ров и палисада (Иванов 1986, 88), Струмско с вал и двойна палисада (Перничева 1993, 98) и Голямо Делчево (Тодорова и кол. 1975, 21).

Смятаме, че с известяването за новопроучената част от фортификацията на неолитното селище Самоводене доизяснява трасето и през този период от съществуването и. Като в тези проучвания също се регистрира и ровът от най-късното разрастване и укрепване, което е и най-внушителното (Еленски 2002, 17). Изграждането на отбранителна система в разглежданото селище е факт разкриващ възможностите му и ролята, която е заемало в древната ойкумена.

Обр.9. Керамика от проучването на отбранителното съоръжение. Пласта над вкопаните структури (1-4).

Обр.10. Топографски план на неолитното селище Самоводене с трасето на рова и отбранителната стена. 1-трасето на отбранителната система; 2-проучената площ през 2000 г.; 3-проучените участъци на отбранителната

Тя показва една социална общност с икономически потенциал, която доминира в този регион. Тя разкрива специфичния статут на селището и демонстрира неговите възможности.

¹ За целта е необходимо да се изчисли кубичният обем на проучената от нас част на рова. За това трябва да се осреднят самите параметри на рова. Получават се следните данни: ширина в горната част-1,70 м; ширина в долната част-1,35 м; дълбочина-1,45 м и дължина-1 м. Изчисляваме първо лицето на сечението на рова, което представлява трапец- $S=\frac{(a+b) \cdot h}{2}$, което се умножава по дължината и се получава 2,20 м. Този обем се умножава по средното разстояние между стените-1,10 м, което дава височината на стената - 2,42 м.

² Благодаря на Евгени Дерменджиев за консултациите по възстановката на съоръжението и изчисляването на височината на емплектонната стена.

Б Е Л Е Ж К И

Ангелова 1992: И. Ангелова. Предварителни резултати раскопок неолитического поселения Овчарово-гората. - *Studia Praehistorica*, 11-12, 1992, Sofia, 41-50.

Еленски 2001: Н. Еленски. Археологически проучвания на селищната могила в с. Самоводене, Великотърновско, през 2000 г.-Археологически открития и разкопки през 1999-2000 г., 2001, С., 18-21.

Еленски 2002: Н. Еленски. Стратиграфски профил на неолитно селище Самоводене, Великотърновско, от археологическите проучвания през 2000 г. -В: Доклади и научни съобщения от петите музейни четения на Регионален исторически музей-В. Търново (посветени на 70-годишнината на проф. Д. Овчаров - 17.05.2001 г.), 2002, В. Т., 17-25.

Иванов 1984: Т. Иванов. Многослойное поселение у с. Радинград, Разградского района.- *Studia Praehistorica*, 7, 1984, 81-98.

Перничева 1993: Л. Перничева. Укрепителна система на ранноенеолитно селище Струмско край Благоевград. - В: Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев. 1993, С., БАН, 97-102.

Радунчева 1976: А. Радунчева. Винаца. Енеолитно селище и некропол.-Разкопки и проучвания, VI, 1976, С., БАН.

Станев 1999: П. Станев. Отбранителна система на неолитна селищна могила Самоводене (Великотърновска област). - Известия на национален военноисторически музей, 13, 1999, 139-144.

Станев 2002: П. Станев. Самоводене. Неолитна селищна могила. 2002, Faber - В. Търново.

Тодорова 1986: Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България. 1986, София.

Тодорова и колектив 1975: Х. Тодорова, Ст. Иванов, В. Василев, М. Хопф, Г. Кол. Селищната могила при Голямо Делчево. - Разкопки и проучвания, 5, 1975, С., БАН.

Тодорова и колектив 1983: Х. Тодорова, В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълв. Овчарово. - Разкопки и проучвания, 9, 1983, С., БАН.

Nica 1977: M. Nica. Nouvelles donnees sur le neolitique ancien d'Oltenie. - *Dacia*, N.C., XXI, 13-53.

Özdoğan 1998: M. Özdoğan. Hoca Çeşme: An Early Neolithic Anatolian Colony in the Balkans?.-In: Man and the Animal Word in Memoriam Sándor Bökönyi, *Archaeolingua*, Budapest, 435-451.

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE DEFENCES OF THE NEOLITHIC SETTLEMENT SAMOVODENE, VELIKO TURNOVO

Nedko Elenski

Summary

During 2000 rescue excavations were carried out in the Neolithic settlement of Samovodene, Veliko Turnovo. In sector 105 have been recovered a part of the fortified system consisting of ditch - 1,80 m wide and 1,50 m deep, and wall, which was build of two wattle-and-daub structures parallel to one another with trampled clay between them. Its height and thickness are approximately 2,40-80 m and 1,10 m, respectively. It is contemporary with the second stage of the fortification system of the settlement recovered during the previous studying (levels IX-VIII), which we correlate with Karanovo II-III in Thrace.

НЯКОИ АСПЕКТИ НА РАННОХАЛКОЛИТНИЯ СЕЛИЩЕН МОДЕЛ В БАСЕЙНА НА РЕКА ЯНТРА

ПЕТЪР ЛЕЩАКОВ

Реконструкцията на селищните модели, макар и нова тенденция в българската праистория, постепенно се налага като важен научен подход за изследване на праисторическите общества и на Балканите. Голяма част от компонентите на този модел са били фокус на проучване за редица български праисторици през целия XX в. През последните десетилетия акцентът е поставен върху проучването на праисторическите обекти и тяхната неразривна връзка с екологичната среда, пространственото им разположение и йерархична структура (Лихардус и др. 2001; Тодорова, под печат; Bailey 1996, 289-308; Čhohadžiev 2003, 443-446; Leshtakov et al. 2001, 15-68 и др.).

Целта на това изследване е да обобщи наличната досега информация за раннохалколитните селища и структури в басейна на р. Янтра и да анализира мястото им в пространствената организация на археологическата култура и екологичната среда през този период.

В хронологически аспект то ще обхване първата половина на V хил. ВС, т.е. Ранният и Средният Халколит според хронологията на Х. Тодорова (Тодорова 1986, 106-107). Разглеждането на двата периода като едно цяло се налага от факта, че те представят континуитивното развитие на една култура (Поляница), т.е. нейната поява, развитие и трансформация.

Географска характеристика на района

Река Янтра с нейните притоци Росица, Джулюница, Стара река и др. образуват един твърде голям водосборен басейн в Централна Северна България. Той обхваща площ от ок. 7862 км². Река Янтра води своето начало от северното подножие на връх Атово падало, в Шипченския дял на Стара планина. Нейната дължина достига 285 км (Георгиев 1979, 179). В горното си течение тя обхваща Калоферския, Шипченския, Елено-Твърдишкия и отчасти Котленския дал на Стара планина, където са разположени няколко прохода (Русалийски, Шипченски, Хаимбоазки) – важни комуникационни артерии от древността до наши дни. Във физико-географско отношение тя пресича три основни дяла – Балкана, Предбалкана и средната част на Дунавската равнина, след което се влива в р. Дунав. Това обуславя твърде разнообразния ѝ релеф. Горното и част

от средното ѝ течение се характеризират с дълбоки и тесни долини, характерни за планинския и полупланинския терен. След преминаването на Търновския Деревент реката протича през равнинно-хълмисти местности, образувайки широка долина с добре изразени меандри (Георгиев 1979, 177). Многобройните речни тераси, долинни понижения и котловини предоставят оптимални условия за живот още от Праисторията.

Ниво на проучване

Началото на проучване на праисторически селища в басейна на р. Янтра е поставено от Р. Попов още в края на XIX - началото на XX век. В периода до средата на този век основно са изследвани пещери (по-подробен преглед на проучванията в района вж. Станев 1977, 5-29). Липсата на периодизация на праисторията през този период не позволява разграничаването на халколитните пластове от тези ранни разкопки. Едва със залагането на стратиграфски сондаж в селищна могила Хотница през 1957 г. се започва систематично разкопаване на раннохалколитни пластове. Ускореното строителство на индустриални обекти през седемдесетте години на XX в. налага проучването на откритото селище Качица, разположено в западната част на гр. Велико Търново (Станев 1977, 14). През 1983-84 г. при подобни условия е проучена и малка част от селищна могила Джулюница (Станев 1985, 35). Липсата на траен проучвателски интерес към периода води до замиране на разкопките на халколитни обекти. При проучването на раннонеолитното селище "Джулюница – Смърдеш" в периода 2001-2002 г. на малка площ са разкрити нива от първата половина на V хил. ВС източно от с. м. Джулюница (Еленски 2003, 18). Реализацията на започналия в началото на XXI в. проект "Проучвания на Халколита в басейна на р. Янтра" с научен ръководител доц. Ст. Чохаджиев поставя началото на систематични изследвания на интересувания ни период. През 2003 г. чрез сондажни разкопки са проучени три обекта, съдържащи раннохалколитни пластове – откритото селище Еренджик, до с. Орловец (Чохаджиев и др. 2004, 28-30), селищна могила Петко Каравелово (Чохаджиев и др. 2004, 33-35) и селищна могила Хотница (Чохаджиев и др. 2004, 30).

Освен при археологически разкопки голям брой раннохалколитни селища са регистрирани и чрез теренни обходи, целящи съставяне на археологическа карта на Великотърновски окръг. От по-важните обекти ще споменем с. м. Владислав (Султов и др. 1983, 14), с. м. Лясковец (Славчев 1972, 33-37), селищните могили в землището на гр. Златарица (Султов и др. 1979, 32-36) и др. Подобни изследвания са извършени и в горното течение на р. Янтра от българо-немската експедиция, проучваща кастела Ятрус (Вагалински и др. 2001, 80-81), но засега липсват публикации и ясна хронология на откритите пра-исторически селища.

От направения кратък преглед на проучванията става ясно, че разкопките на раннохалколитни обекти имат предимно спасителен или сондажен характер и материалите от тях все още не са публикувани. Затова основно ще бъде използвана и информацията за обектите, придобита при теренни обхождания.

Географското разположение на известните раннохалколитни обекти показва, че горното и долното течение на р. Янтра (поради планинския терен и липсата на публикации) засега остават "бяло петно" за проучванията в района.

Въпреки това смятаме, че натрупаната емпирична информация ни дава възможност за един начален етап на подобно изследване, с което се цели набелязването на основните проблеми за периода и дискутиране на някои от тях. Поради неравномерното ниво на проучване изследването ще се базира основно върху данни от обекти, разположени по средното течение на р. Янтра.

Типове селища и тяхната среда

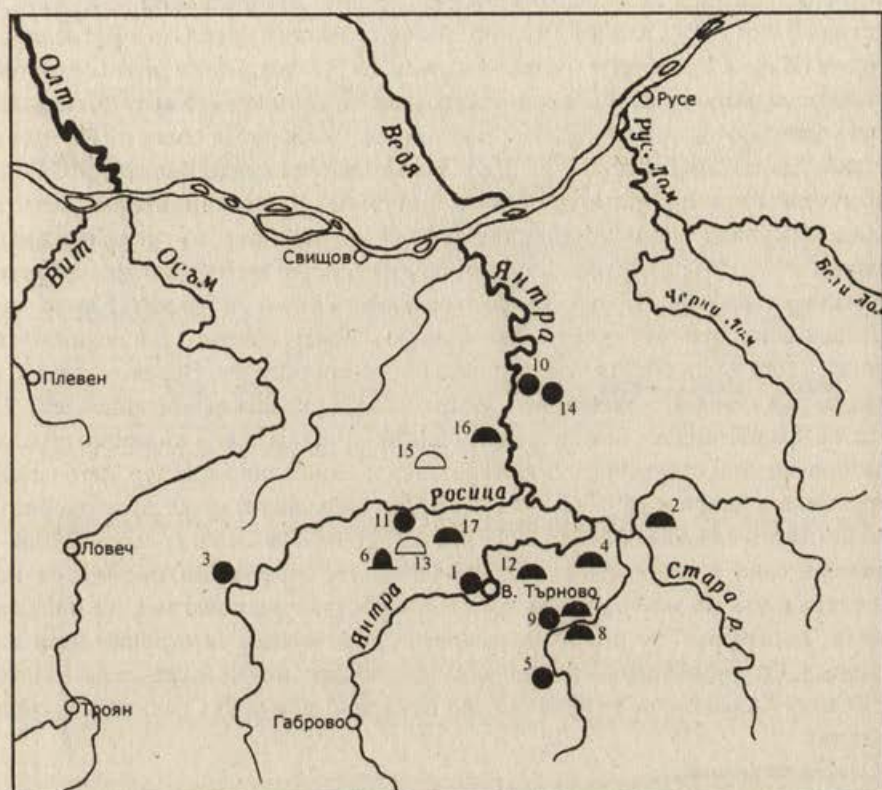
Както и в съседните райони, басейнът на р. Янтра през Ранния Халколит се характеризира с разнообразни типове селища. Регистрирани са почти всички познати досега типове, както и някои нови. Засега не е известно на какво се дължи характерът на това разнообразие и липсват локални изследвания, посветени на този проблем. Вероятно причините са комплексни и имат екологически, палеоекономически и хронологически характер.

Селищни могили

Селищните могили в разглеждания район се появяват за пръв път през Ранния Халколит¹. Размерите им значително варират – височина от 3-4 до 8-12 м (заедно с къснохалколитния пласт) и диаметър на основата от 40-50 до 100 м. Сигурни данни за броя на раннохалколитните хоризонти имаме единствено от с. м. Хотница и с. м. Лясковец. Стратиграфският сондаж, заложен от Н. Ангелов в южната периферия на Хотнишката могилата, позволява към Ранния и Средния Халколит да бъдат отнесени долните 6 стр. хоризонта (Илчева 2000, 93-94). В проучената от П. Станев част от с. м. Джулюница също са регистрирани поне 6 стр. хоризонта от Ранния и Средния Халколит (Рејков 2003, 203). Спасителните разкопки на с. м. Петко Каравелово (Чохаджиев и др. 2004, 33-35) показват, че в основата на могилата лежат най-малко 3 или 4 хоризонта от гореспоменатите периоди. При останалите селищни могили раннохалколитни материали са открити случайно или при теренни обхождания. При топографията на тези обекти наблюдаваме коренна разлика с къснелеолитните. През първата половина на V хил. ВС селищата се преместват върху първата незаливна тераса и даже на високата заливна. Някои са разположени върху ниски носове при сливането на две дерета. Естествена необходима особеност за съществуването им е наличието на близко разположен извор. Тези особености са характерни и за другите типове селища. Подобно "слизване" на селищата толкова близко до речното ниво можем да свържем единствено с някаква рязка промяна на палеоклимата. В подкрепа на това становище е и фактът, че и сега най-долният хоризонт на с. м. Хотница се намира почти на нивото на подпочвените води (данните са от проучванията на Н. Ангелов през 1958 г. и Ст. Чохаджиев през 2003 г.).

Географското разпространение на селищните могили също показва някои регионални, а може би и етнокултурни специфики. Концентрацията им е основно

в долината на р. Янтра и преобладаващо на изток от нея. В зоната на запад от реката са регистрирани само три селищни могили – с. м. Хотница, с. м. Паскалевец и с. м. Мусина, от които само в първата има сигурни раннохалколитни нива (Карта 1). Наличието само на открити селища в района между реките Росица и Осъм свидетелства за промяна в селищния модел, с преобладаващи елементи на този от култура Градешница. Логично е да се допусне, че там се формира една широка контактна зона между културите Поляница и Градешница,

Карта 1. Карта на раннохалколитните селища в басейна на река Янтра: ● - селищна могила с раннохалколитни пластове; ◐ - селищна могила с предполагаеми раннохалколитни пластове; ● - открито раннохалколитно селище; ▲ - пещера с раннохалколитен пласт;

1 - о. с. в м. "Качица", гр. В. Търново; 2 - с. м. Владислав; 3 - о. с. в м. "Калът", с. Градещица; 4 - с. м. Джузюница; 5 - о. с. в м. "Мизанкити", гр. Елена; 6 - Еменска пещера; 7 - с. м. Дайча, гр. Златарица; 8 - с. м. Дражана, гр. Златарица; 9 - о. с. в м. "Савското дере", гр. Златарица; 10 - о. с. в м. "Глава", с. Карапци; 11 - о. с. в м. "Марков камък", с. Лесичери; 12 - с. м. Лясковец; 13 - с. м. Мусина; 14 - о. с. в м. "Ернджик", с. Орловец; 15 - с. м. Паскалевец; 16 - с. м. Петко Каравелово; 17 - с. м. Хотница.

мнение, което се нуждае от допълнителни археологически проучвания.

В южна посока селищните могили са разпространени до ниските предпланински котловини на Стара планина (като Златаришката). Добрите

физико-географски условия създават предпоставки за продължително обитаване на едни и същи места, което води до възникване на селищни могили и в тези райони.

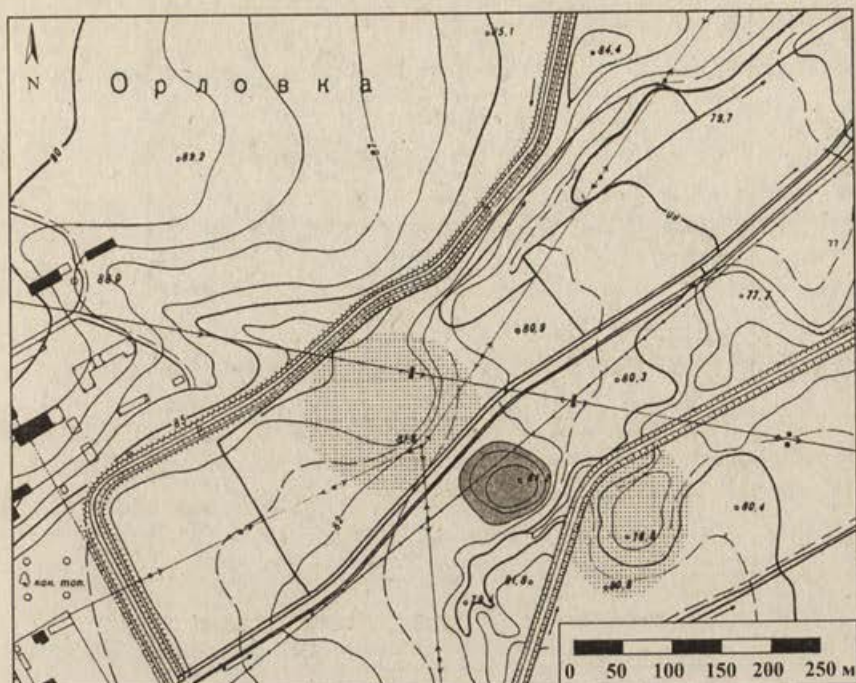
Покрай част от селищните могили в района (с. м. Хотница, с. м. Джулюница и с. м. Лясковец), при теренни обходи по повърхността е регистрирана ранно и къснохалколитна керамика и деструкции от разрушени съоръжения. Това показва наличието на неясни засега структури в извънмогилното пространство. Около с. м. Хотница са локализирани две подобни концентрации – на десния бряг на р. Бохот в м. "Салкова кривина" и в зоната между могилата и КН селище Орловка (**Карта 2**). Общата им площ надхвърля 7-8 дка. При втората селищна могила те са разположени южно и югоизточно от селището (**Карта 3**). В един от проучените сондажи (№ VIII) е регистриран 1.20 м дебел пласт от Ранния и Средния Халколит (Еленски 2003, 18). За съжаление поради малката му площ структури от тези периоди не са открити. Тази характеристика е засвидетелствана и при селищната могила до разклона за град Лясковец (Славчев 1972, 36). Там концентрации на халколитни материали са разкрити на запад и северозапад от централното селище на площ от 5-6 дка (**Карта 4**).

Липсата на археологически проучвания в "подградията"² на селищните могили за сега не ни позволява сигурната им интерпретация. Вероятно тяхната поява се дължи на ограниченото пространство в укрепеното селище (tell). С известна предпазливост можем да предположим, че там освен жилищни сгради са разположени и структури с производствен и стопански характер, като пещи за керамика, кошари и др. На базата на направения анализ може да се обобщи, че няма строго спазвана посока за изграждането на подобен род съоръжения – вероятно това е свързано с топографията на терена. Базирайки се на концентрацията на материали върху повърхността предполагахме, че площта на тези "подградия" не е плътно застроена, т. е. налице са отделни зони на активност. От хронологическа гледна точка тяхната поява може да се отнесе към Ранния Халколит, но те продължават да съществуват през Средния и Късния Халколит.

Открити селища

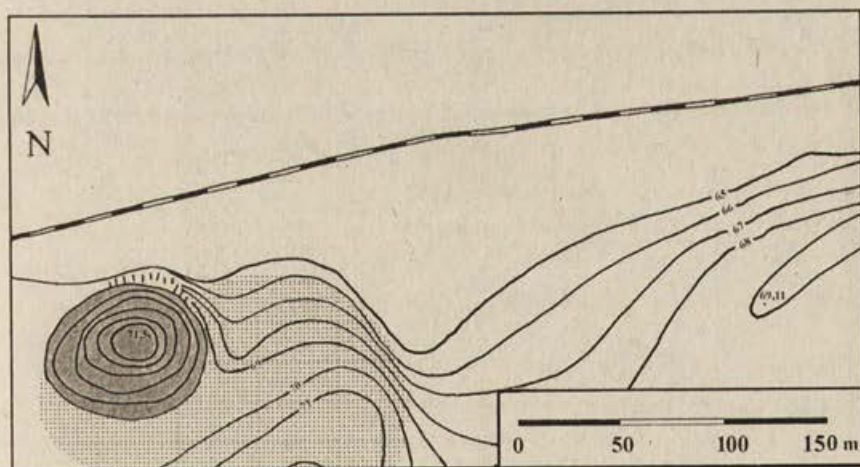
Тази категория е доста хетерогенна и включва няколко основни типа. На първо място това са големите открити селища с хоризонтална стратиграфия. Конкретен пример е проученото при спасителни разкопки селище Качица, разположено в западната индустриална зона на гр. В. Търново. То е с хоризонтална стратиграфия и заема площ от над 30 дка (**Карта 5**). При теренни обходи са регистрирани и други по-малки по площ открити селища, като раннохалколитните в м. "Глава" до с. Каранци (Стефанов 1956, 40-41), селището в м. "Калът" до с. Градище и др. Те вероятно са еднослойни и заемат площ от 1 до 4-5 дка.

По-голяма част са разположени върху наклонени на юг речни тераси, но се срещат и такива, които са разположени на носове при сливането на две дерета. Тяхната вероятна многослойност им придава форма близка до селищните

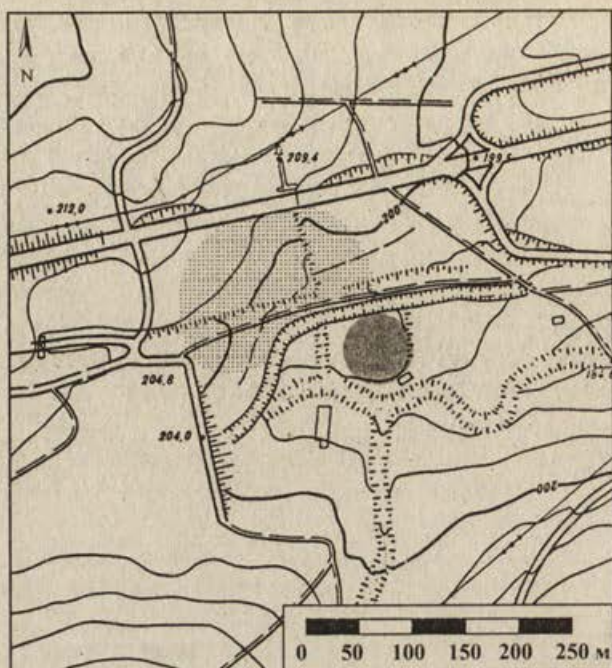

Картa 2. Топографски план на селищна могила Хотница.

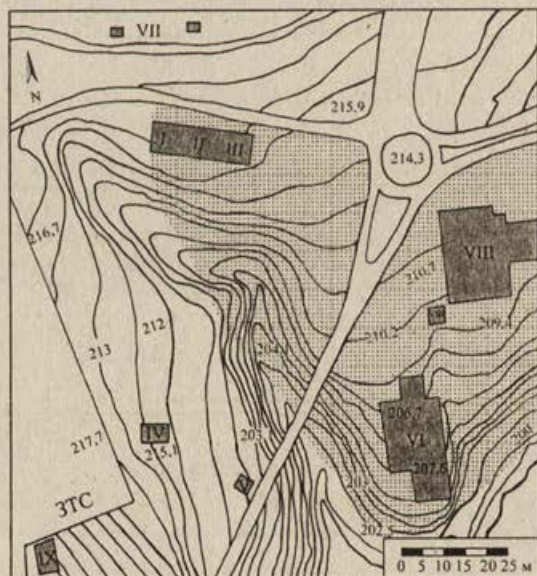
■ - селищна могила ▨ - "подградие" на селищна могила

Картa 3. Топографски план на селищна могила Джулјоница.

Карта 4. Топографски план на селищна могила Лясковец.

Карта 5. Топографски план на праисторическото селище Качица (по П. Станев 1996).

■ - проучена площ ▨ - предполагаема площ на селището

могили** (макар че са много слабо изразени на терена) и те често са обявявани за такива. Подобно селище е регистрирано в м. "Савовото дере" до град Златарица (Султов и др. 1979, 35-36). Освен върху носа, то се развива и върху речната тераса на запад от едното дере. Липсата на проучени селища от този тип и точно определение на термина "селищна могила" не позволява изясняването на техния характер. Възможно е да представляват своего рода преходен тип от открито многослойно селище към селищна могила, което не е продължило своето развитие поради ограничената площ на което е възникнало, рязко прекъсване на живота или др. причини.

Един особен тип селища, непознати досега в Северна България, са обекти с площ не по-голяма от 250-300 м². Няколко такива са регистрирани при теренни обходи - селище в м. "Миланкини" до град Елена (Еленски 1999, 100-101), селище в м. "Марков камък" до с. Лесичери (Еленски 2002b, 138), селище в м. "Горно селище" до с. Хотница (Илчева 2000, 95-96) и селище в м. "Еренджик" до с. Орловец (Чохаджиев и др. 2004, 28-30). В последното през 2003 г. бяха проведени спасителни проучвания, който дадоха интересни резултати. Установено бе, че обектът е многослоен (3 строителни хоризонта) и заема площ от 200-250 м², в която могат да бъдат разположени максимум 2-3 жилища (Чохаджиев и др., 2004, 29). Масивните останки на една от проучените сгради доказва, че не става дума за постройки с временен характер. Археологическият материал за сега не ни позволява да твърдим, че възникването на селището е в резултат от някакъв специфичен производствен процес. В голяма степен този тип селища намират близки аналогии в характерните за планинските и полупланински райони през Възраждането махали. Някои от тях могат да бъдат интерпретирани и като сателитни селища на близко разположени селищни могили, какъвто е случаят със селището в м. "Горно селище" до с. Хотница.

Пещери

Този тип обекти засега са най-слабо проучени. Въпреки извършените разкопки през XX в. в над 10 пещери (пещерите около Беляковското плато, Дряновските пещери и Еменската пещера) липсват сигурни сведения за обитаването им през Ранния Халколит. Неясен остава и характерът на заселване – вероятно временен или наложен от специфични условия. Засега може да се допусне заселване единствено на Еменската пещера през Средния Халколит (Еленски 2002a, 11-13).

Жилищна архитектура

Сведенията за жилищната архитектура през Ранния Халколит в басейна на р. Янтра засега са откъслечни. Частично са проучени три по-добре запазени жилища от селищата Качица, Орловец и Петко Каравелово. Първото е проучено в сектор VIII на откритото селище Качица (Станев 1979, 24). То има запазени размери 10.30 м СИ-ЮЗ на 8 м СЗ-ЮИ³. Общата му площ вероятно е ок. 90 м². Конструкцията му е колово-плетова. Жилището от откритото селище Еренджика, до с. Орловец, е частично запазено. Размерите му засега не са

установени със сигурност, но вероятно дългата му страна е ориентирана С-Ю и е не по малка от 7 м. Стените му също са с колово-плетова конструкция, но са изградени в предварително изкопана траншея с дълбочина 0.30-0.40 м. Последното жилище е с уникална конструкция за района (Чохаджиев и др. 2004, 35). То е двуетажно, изключително масивно и вероятна ориентация на дългата страна С-Ю. Поради продължаващото проучване площта му още не е изяснена, но вероятно надхвърля 90 м² за всеки етаж.

Липсата на цялостно проучени селища, като Овчарово, Голямо Делчево и др., засега не ни позволява да дискутираме относно вътреселищната планировка. Почти липсват данни и за укрепяване на селищата. Единствените, макар и несигурни засега, са от стратиграфския сондаж на Н. Ангелов в селищна могила Хотница. Регистрираните редици от дупки в периферията на могилата, в няколко от най-долните нива, могат да бъдат тълкувани и като свидетелство за съществуването на палисада* *. На базата на големия брой проучени селищни могили в СИ България (Голямо Делчево, Поляница, Радинград, Търговище и др.), укрепени с най-разнообразни съоръжения – ровове, валове, палисади и емплектонни стени, можем да допуснем, че подобно укрепяване е характерно и за обектите от този тип в разглеждания от нас район.

На базата на направения анализ можем да очертаем някои тенденции в развитието на раннохалколитната култура в басейна на р. Янтра:

1. Появяват се и започват развитието си голям брой селища от типа tell. Големината на някои от тях и придружаващите ги "подградия" е сигурно свидетелство за по-високата им степен в йерархията на халколитната селищна система, т. е. могат да бъдат разглеждани като микрорегионални центрове.

2. Паралелно със селищните могили в района съществуват разнообразни еднослойни и многослойни открити селища.

3. В западна посока характеризираният по-горе селищен модел плавно е заменен от друг – характерен за култура Градешница. Наличието на преки влияния между двете култури и формирането на една широка контактна зона между басейните на реките Янтра и Осъм могат да бъдат доказани единствено след извършването на задълбочени изследвания в този район.

4. Слабото ниво на проучване на жилища, стопански обекти, некрополи, светилища и др. компоненти на селищния модел засега не ни позволява да направим никакви задълбочени изводи за демографията, социалната структура и палеоикономиката на раннохалколитните общества в басейна на р. Янтра.

Б Е Л Е Ж К И

Вагалински и др. 2001: Л. Вагалински, Д. Станчев, Г. Бюлов, С. Конрад. Българо-немски археологически проучвания в късноантичната крепост Ятрус край с. Кривина, Русенско, и в нейната околност през 2000 г. – АОР през 1999-2000 г., София, 2001, 79-82.

Георгиев 1979: М. Георгиев. Физическа география на България. Плевен, 1979.

Еленски 1999: Н. Еленски. Праисторически селища в Еленската и Тревненската котловини.

– Старопланински проучвания, 1, 1999, 100-111 (= Поселищни проучвания, 1999, 1-2).

Еленски 2002а: Н. Еленски. Принос към проучванията на енеолитната епоха в басейна на р. Янтра (По материали от Еменската пещера, с. Емен, Великотърновско). – ИИМК, VIII, 2002, 11-25.

Еленски 2002б: Н. Еленски. Праисторически селища в средния басейн на р. Янтра (Резултати от теренните обхождания на българо-британската експедиция 1999/2000). – В: Л. Слокоска, Р. Иванов, В. Динчев (ред.). *The Roman and Late Roman City. The International Conference (V. Turnovo 26-30 July 2000)*. Sofia, 2002, 138-143.

Еленски 2003: Н. Еленски. Сондажни проучвания на ранноеолитното селище с. Джулюница – “Смърдеш”, Великотърновско, през 2002 г. – АОР през 2002 г. София, 2003, 17-18.

Илчева 2000: В. Илчева. Три енеолитни селища в землището на с. Хотница, Великотърновско. – В: В. Николов (ред.). *Тракия и съседните райони през неолита и халколита*. София, 2000, 93-100.

Лихардус и др. 2001: Я. Лихардус, А. Фол, Л. Гетов, Ф. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. Илиев. Изследвания в микрорегиона на с. Драма (Югоизточна България) 1983-1999 г., София, 2001.

Славчев 1972: П. Славчев. Стари селища и находки в землището на град Лясковец. – ИОИМВТ, V, 1972, 31-49.

Станев 1977: П. Станев. Състояние на проучванията на праисторическите култури в Централна Северна България. – ГМСБ, III, 1977, 5-29.

Станев 1979: П. Станев. Разкопки на праисторическо селище в м. “Качица” във Велико Търново. – АОР през 1978 г., София, 1979, 23-24.

Станев 1985: П. Станев. Проучвания на селищна могила до с. Джулюница, Велико-търновски окръг. – АОР през 1984 г., Сливен, 1985, 35.

Станев 1996: П. Станев. Технология, типология, генезис и синхронизация на керамиката от терасното селище Качица, Велико Търново. – ИИМВТ, XI, 1996, 41-86.

Стефанов 1956: С. Стефанов. Старините по долния басейн на Янтра (Материали за археологическата карта на България, VII). София, 1956.

Султов и др. 1979: Б. Султов, П. Станев, В. Илчева, М. Цочев, А. Писарев. Материали за археологическата карта на Великотърновски окръг. Старините в землището на Златарица. – ГМСБ, V, 1979, 32-41.

Султов и др. 1983: Б. Султов, П. Станев, В. Илчева, М. Цочев, А. Писарев. Материали за археологическата карта на Великотърновски окръг. Старините в землището на Стражишката община. – ГМСБ, IX, 1983, 11-15.

Тодорова (под печат): Н. Тодорова. Някои аспекти на селищните модели през късния халколит в източните части на Горнотракийската низина.

Тодорова 1986: Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България (пето хилядолетие преди новата ера). София, 1986.

Чохаджиев и др. 2004: С. Чохаджиев, Н. Еленски, А. Чохаджиев. Археологически проучвания на селищната могила край с. Хотница. – АОР през 2003 г., София, 2004, 30-33.

Чохаджиев и др. 2004: С. Чохаджиев, А. Чохаджиев, П. Лещаков. Спасителни археологически проучвания на селищната могила в м. Средник край с. Петко Каравелово, Великотърновска област. – АОР през 2003 г., София, 2004, 33-35.

Чохаджиев и др. 2004: С. Чохаджиев, П. Лещаков, А. Чохаджиев. Археологически проучвания край село Орловец, м. Еренджика, Великотърновска област. – АОР през 2003 г. София, 2004, 28-30.

Bailey 1996: D. Bailey. The analysis of Tells in Northeastern Bulgaria: Settlement Behavior in the Context of Time, Space and Place. – *Reports of Prehistoric Research Projects*, Vol. 1, Part 2, 1996, 289-308.

Čhohadžiev 2003: S. Čhohadžiev. Settlement Pattern during the Neolithic and Copper Age

in the Struma Valley. – In: L. Nikolova (Ed.). *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*. BAR International Series 1139, Volume 2. Oxford, 2003, 443-446.

Leshtakov et al. 2001: K. Leshtakov, T. Kancheva-Russeva, S. Stoyanov. Prehistoric Studies. Settlement sites. – In: I. Panayotov, B. Borisov, R. Georgieva (eds.). *Maritsa-Iztok. Archaeological Research*, Vol. 5. Radnevo, 2001, 15-68.

Pejkov 2003: R. Pejkov. Earlier Chalkolithic Ornamentation on the Pottery from Dzhuljunitsa Tell (North Central Bulgaria). – In: L. Nikolova (Ed.). *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*. BAR International Series 1139, Volume 2. Oxford, 2003, 203-208.

¹ Откритите няколко къснонеолитни фрагмента в основата на с. м. Хотница, засега не могат да бъдат тълкувани като свидетелство за съществуването на селище от този период. Те вероятно са претолжени или маркират ходово ниво от близкоразположеното КН селище Орловка към левия бряг на р. Бохот.

² В научната литература този тип паметници не са били обект на задълбочени проучвания и анализ. Много често те са наричани с погрешно понятие "сателитни селища", аргументирано отхвърлено от някои автори (Вж. Leshtakov et al. 2001, 25). В англосезичната литература за тях е използван терминът "off tell", който няма пряк аналог в българския език. През последните години К. Лешаков предлага нов термин – "анекс", които също е чужд на българската археологическа литература. По тази причина в това изследване подобен род обекти ще бъдат обозначени като "подградия", без да се претендира за изчерпване на дискусията по въпроса. Въпреки, че терминът не е напълно точен, понеже нямаме градове в истинския смисъл на думата, той отразява редица черти, характерни за по-късните селища, срещащи се и в халколитните селищни могили.

** Лични наблюдения на автора.

³ Информацията е от полевия дневник на обекта за 1978 г. Благодаря на д-р П. Станев, проучвател на селището, за предоставената ми възможност да я ползвам.

** Данните са от Полевия дневник на с. м. Хотница за 1958 г.

SOME ASPECTS OF THE EARLY CHALCOLITHIC SETTLEMENT MODEL IN THE YANTRA RIVER BASIN

Petar Leshtakov

Summary

Up till now the Yantra River basin is not uniformly surveyed, as the localized and excavated sites are concentrated in its middle part (the Veliko Turnovo district).

The aim of this work is to generalize the present information for the Early Chalcolithic settlements and structures in the Yantra river basin and to analyze their place in the spatial organization of the archaeological culture and the environment during this period. Chronologically it includes the first half of the V-th millennium BC- the Early and Middle Chalcolithic.

Besides the all known settlement types, some new are registered. This diversity maybe is based on chronological, pale economical and ethno cultural causes. An interesting fact is the presence of huge activity zones around some of the tells in the region. By means of field survey and excavations a new type of flat settlement was explored. They cover an area of about 250-300 m² and consist of no more than 2-3 houses. They are close to the typical for the mountain region Bulgarian Renaissance hamlets.

The information for the houses of this period is scarce. Just three buildings had been excavated – one of them a massive two stored house.

Based on the analysis it becomes clear that some of the settlements are over ranking in the hierarchy of the Early Chalcolithic settlement pattern and they could be considered micro regional centers. Any data for economic structure, cemeteries, sanctuaries etc. is lacking completely. So at this stage any profound conclusions about demography, social structure and pale economy of the Early Chalcolithic society along the Yantra River are impossible.

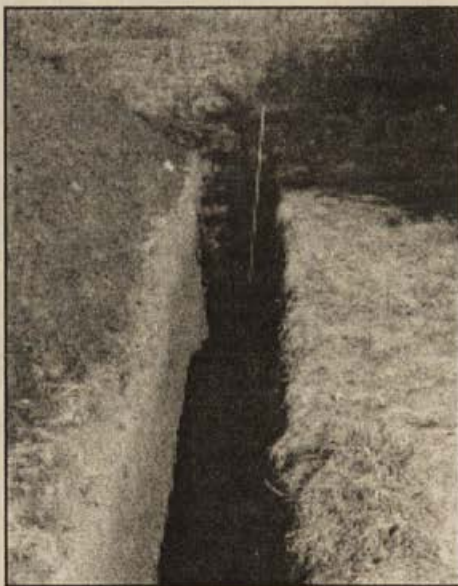
СЕЛИЩЕ ОТ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА ХОТНИЦА-ОСМАНКИН ДОЛ, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

ВЪЛКА ИЛЧЕВА

Селището в местността Османкин дол е разположено в източния край на село Хотница, на юг от стопанския двор и вътре в него. На изток, в съседство с него, в местността Орловка е локализиран голям обект от неолита. Двете местности са разделени от пресъхналото дере Османкин дол. Югоизточно, близо до обекта, се намира енеолитната селищна могила. В момента селището е пресечено от изградения на това място напоителен канал, идващ от язовир "Александър Стамболийски". Проучвано е в продължение на два сезона, през 1990 и 1992 година, чрез сондажни и спасителни разкопки под ръководството на автора.

Селището Хотница-Османкин дол беше известно по намерените материали, произхождащи от напоителния канал и от района на стопанския двор. Това са фрагменти от глинени съдове и един бронзов нож. От канала произхождат четири малки чашки с високи дръжки, които дават сравнително точна датировка на обекта – края на ранната и началото на средната бронзова епоха. Материалите се синхронизират с тези от култура Нова Загора¹ и Свети Кирилово². Датировката се подкрепя и от резултатите от извършения спектрален анализ на намерения в стопанския двор бронзов нож, изследван от Е. Н. Черных.³

С цел да се изясни стратиграфията на културните напластявания на селището, през 1990 година бяха проведени сондажни разкопи южно от напоителния канал. Заложени бяха два сондажа. Първият сондаж с размери 10X0,80 м. беше заложен срещу

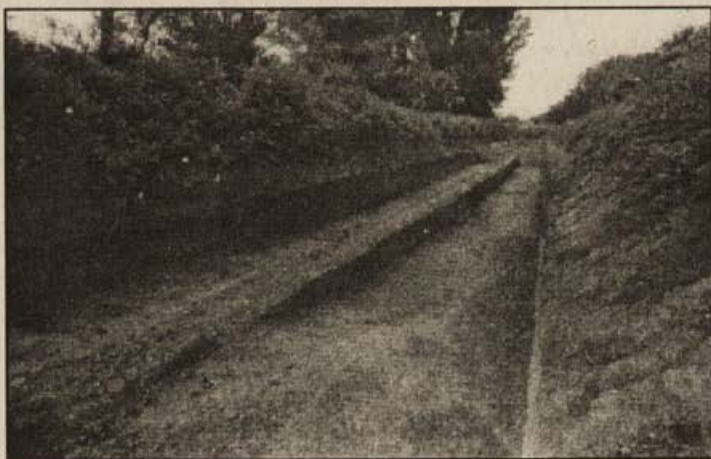
Обр.1. Сондаж №1 към север.

мястото, където са намерени четирите чашки, перпендикулярно на напоителния канал. Стерилната почва беше достигната на дълбочина 1,60 м от повърхността. Установен беше културен пласт от масленочерна пръст с дебелина 1 м, примесена с парчета от горяла стенна мазилка, керамика и находки от бронзовата епоха. Разкри се долната част на хромелен камък (Обр.1). Вторият сондаж беше заложен на 15 м западно от първия, успоредно на напоителния канал. Има размери 15 X 1 м. Не беше открит културен пласт. Вероятно той е бил измит от съществуващото на това място езеро или блато.

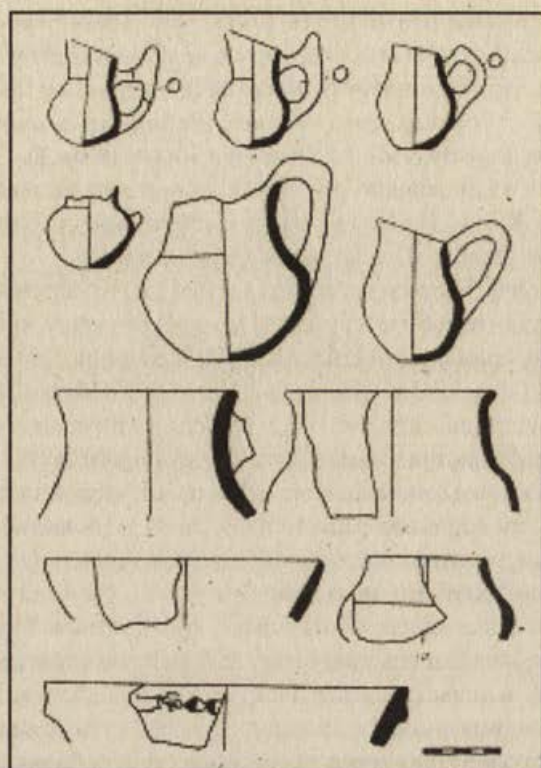
През 1992 година, беше извършено почистване и разширение на напоителния канал. След изкопните работи в профила му ясно се очерта ивица от културния пласт от масленочерна пръст с дължина 75 м и ширина 5,80 м. Дебелината на културния пласт беше 1,30 м. Масленочерната пръст обхващаше и основата на канала, което показваше, че той не е напълно изчерпан. Предприети бяха спасителни разкопки вътре в самия канал. Проучена беше 1/2 от очертаващата се в профила на канала ивица на културния пласт, обхващаща 210 м² (Обр.2). Резултатите от проведените разкопки ни дават основание да смятаме, че вероятно сме попаднали на селище, изградено във водата, от типа на наколните селища. Кой са аргументите ни за това:

1. Културният пласт обхваща пространство с дължина 75 м по профила на канала. Констатирана беше денивелация на терена от изток на запад. На изток културният пласт започва от нулата и на запад се задълбочава с 0,15 м на всеки 5 метра. В последния разкопан западен квадрат с контролен сондаж беше достигнато нивото на стерилната почва, което е на 1,35 метра дълбочина от подовото ниво на напоителния канал. Всичко това говори, че се касае за малко езеро или блато. От тук е минавало дерето Османкин дол, което малко по на юг се е вливало в река Бохот. Сега то е пресъхнало. Площта на юг от канала при дъждовна година и сега е мочурлива. Подпочвената вода на обекта излезе много високо - на 0,70 м от основата на напоителния канал.

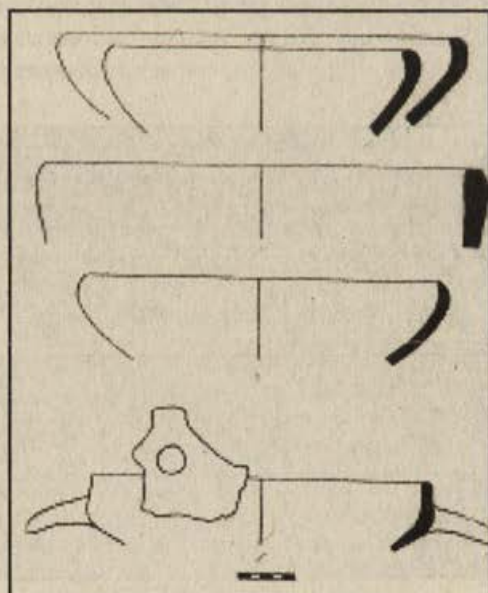
2. Не бяха открити ин ситу жилища, пещи и други съоръжения. В културния пласт се намериха парчета от горяла стенна мазилка и замазка от пещи, които са разбъркани и явно

Обр.2. Общ изглед на разкопките в канала.

Табло 1. Глинени съдове - чаши, кани, паници.

Табло 2. Фрагменти от глинени съдове-купи.

паднали отгоре.

3. В горните пластове пръстта е масленочерна, зърнеста, примесена с единични фрагменти от глинени съдове. В най-долния пласт, лежащ непосредствено над стерилната почва, тя променя характера си и става сивопепелява, песъклива, тинеста, примесена с обилно количество дребни чакълести камъчета. В този пласт беше намерено обилно количество черупки от миди и охлювчета. Основната част от силно фрагментираната керамика беше намерена именно в този пласт.

4. Откритите дупки от колове са неорганизиранни и не очертават определена форма на жилище. Наситени с дупки бяха източните квадрати. Тяхната неорганизираност може да се обясни с наличие на дървени платформи, върху които са били изградени жилищата.

Оръдията на труда, намерени в ограничено количество, са изработени от кремък, камък, кост, рог и метал. От еленов рог бяха намерени част от копачка и оръдие на труда с кръгла дупка, заострено в единия край (Табло IV/4,7). Като случайна находка е намерен бронзов нож в района на стопанския двор, който явно принадлежи на селището.

Придобитата керамика е изработена на ръка⁴. Съдовете са изготвени от пречистена глина или от глина, примесена с плява, пясък или счукани на ситно глинени съдове /шамот/. Понякога се срещат по два опоснителя заедно. Керамиката е изпечена при по-ниска температура, поради което се е получил ронлив чиреп. За това е спомогнало и продължителното ѝ престояване в мокра среда. Цветът на съдовете варира от керемиденочервен до сиво-черен. Преобладава бежово-сивата гама. Твърде често повърхността им е петниста в резултат на изпичане в кратка редукиционна атмосфера. Повърхността на основната част от съдовете е шликвана. Най-често шликът е опаднал от влажната среда. Ронливият чиреп и разкаляният терен на пласта с керамика не дадоха възможност за придобиване на цели съдове. Независимо от силно фрагментирания вид на керамиката бяха определени следните форми:

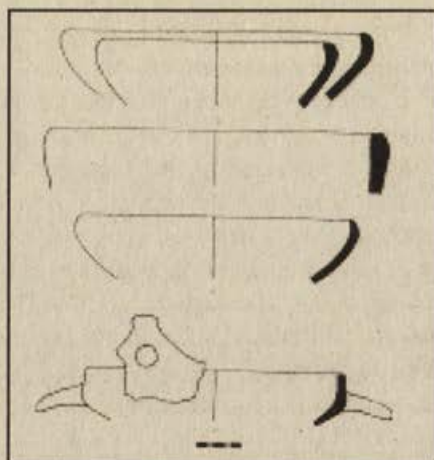
- Чаши с прав ръб на косо отрязано устие, висока фуниевидна шия, сферично тяло, заоблено или равно малко дъно. Снабдени са с вертикални дръжки с израстък, захванати по средата на шията и малко над основата (Табло I/1,2,4).

- Чаши с косо отрязано устие, конична шия, плавно преминаваща във вретеновидно тяло, равно дъно. Снабдени са с вертикална дръжка с малък израстък, захваната под устието и в най-издутата част на тялото (Табло I/3).

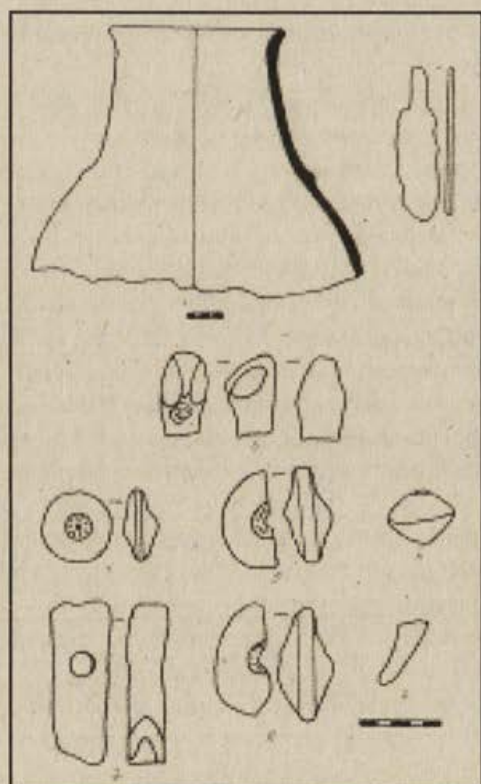
- Кани с косо отрязано устие, къса фуниевидна шия, вретеновидно тяло, равно дъно. Снабдени са с вертикална дръжка, излизаща над устието, завършваща в най-издутата част на тялото (Табло I/6).

- Кани с фуниевидна шия, сферично тяло, заоблено дъно, снабдени с издигаща се над устието вертикална дръжка, завършваща в най-издутата част (Табло I/5).

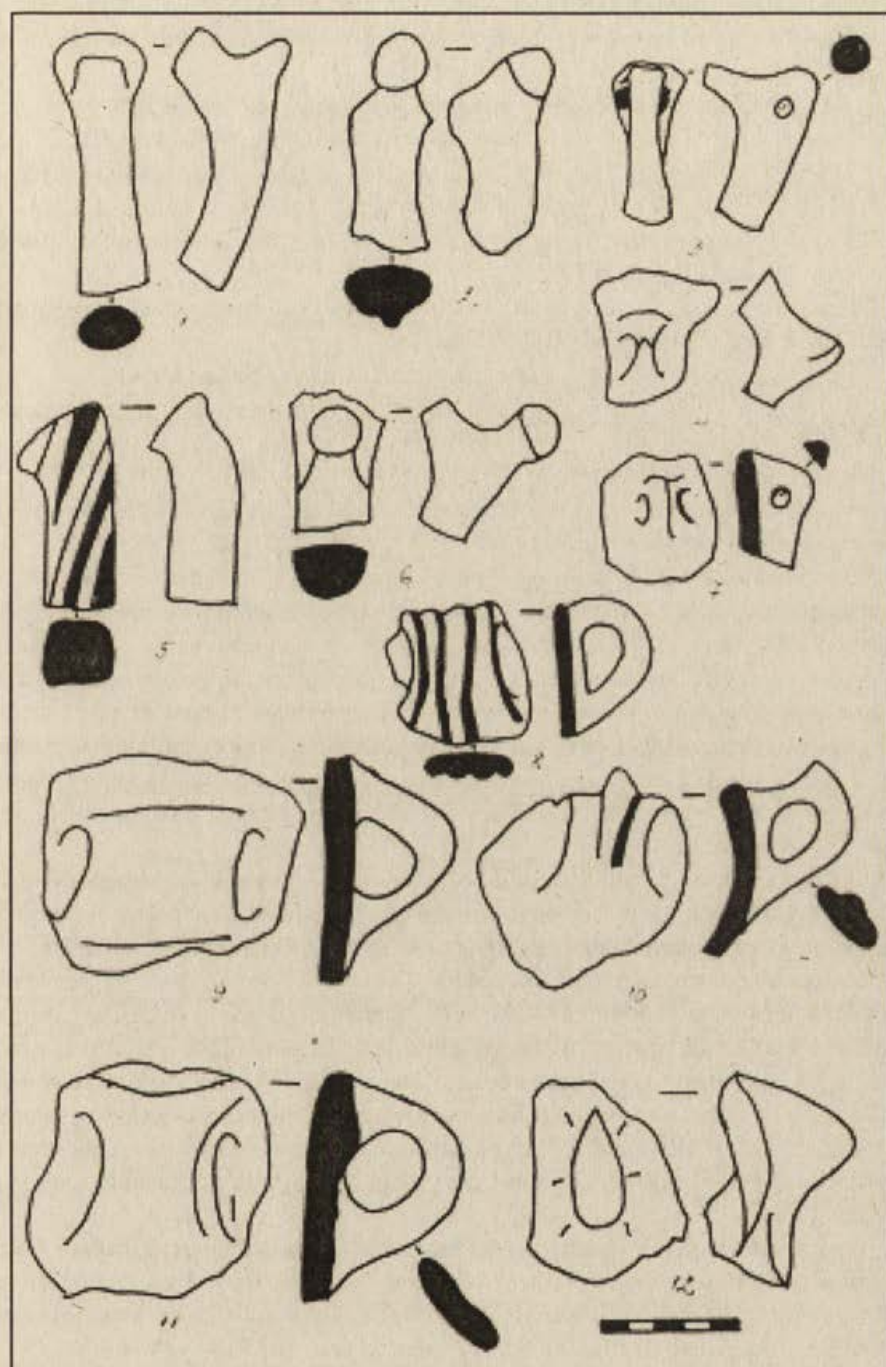
- Кани с леко фуниевидна висока шия, вретеновидно тяло, равно дъно. Снабдени са с вертикална дръжка, излизаща от шията, завършваща в най-издутата част на тялото с два малки израстъка отгоре (Табло I/7, III/2).

Табло 3. Глинени съдове - паници, кани, гърнета.

Табло 4. Голям глинен съд, бронзов нож, антропоморфна глинена фигурка, прешлен за вретено, модели на колело и оръдия от кост.

Табло 5. Дръжки на глинени съдове.

- Кани с извит навън леко удебелен ръб на устието, почти цилиндрична шия, сферично тяло (Табло I/8).

- Малки съдчета с прав, удебелен ръб на устието, сферично тяло (Табло I/10).

- Паници с прав ръб на устието, полусферично тяло (Табло I/9).

- Паници с прав ръб на устието, обърнато конично тяло (Табло I/11).

- Паници с горна цилиндрична и долна полусферична част (Табло III/1).

- Купи със завит навътре ръб на устието, сферично тяло (Табло II/1,2,3,4).

- Купи с горна цилиндрична и долна конична част, снабдени с пробити езичести дръжки (Табло II/5).

- Плитки съдчета с леко извит навън ръб на устието, с тяло на обърнат пресечен конус, равно дъно (Табло III/3).

- Гърнета с прав ръб на устието, бъчвовидно тяло (Табло III/4).

- Големи дълбоки тънкостенни съдове с извит навън ръб на устието, висока, конична шия, вретеновидно тяло (Табло IV/1). От този тип се откриват и по-малки съдове (Табло III/6).

- Съдове с прав ръб на устието, тясно гърло, конична шия, сферично тяло (Табло III/5).

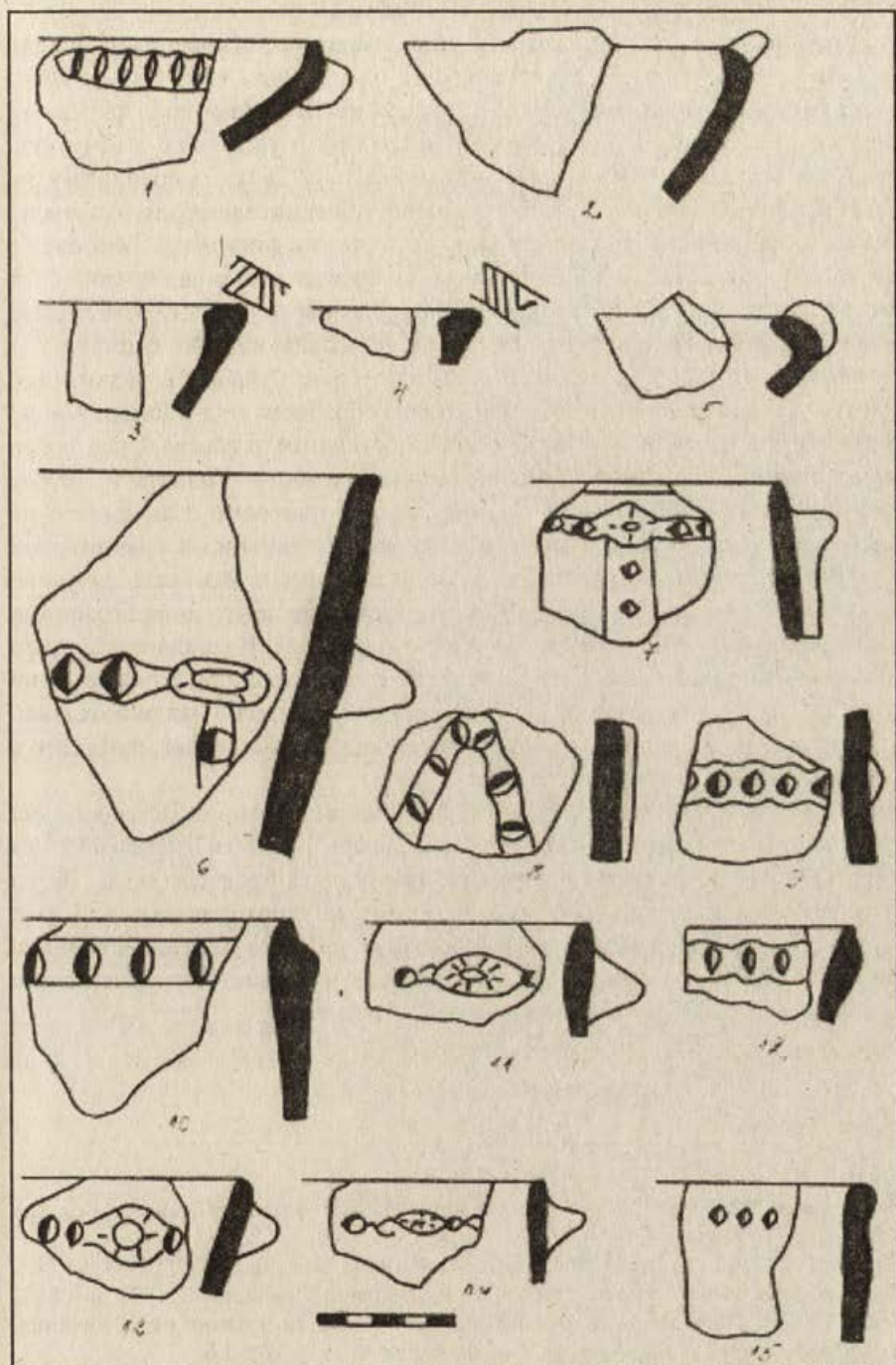
Голяма част от съдовете са снабдени с дръжки, които биват вертикални и хоризонтални. Част от големите дълбоки съдове са снабдени с вертикални пръстеновидни дръжки с елипсовидно сечение, захванати в най-издутата част на тялото на съда. Най-често вертикалните дръжки излизат високо над устието или от шията на чаши и кани и в най-високата си част съдържат закръглени или конични израстъци (Табло V/1-8). Срещат се малки пръстеновидни дръжки пробити (Табло V/7) или непробити (Табло V/4), някои от тях са канелирани. С такива дръжки са снабдени малките тънкостенни съдове. Една от дръжките е вита (Табло V/5).

От хоризонталните дръжки най-често срещани са елипсовидните (Табло VI/6,7,11,13,14), кръглите и бадемовидните (Табло V/12). Една от купите съдържа дръжка, поставена като израстък с дупка в средата (Табло II/5).

Част от съдовете съдържат релефна украса. Най-често това са релефни ръбове, прекъснати с ямички, поставени хоризонтално под ръба на устието (Табло VI/9,10,12), вертикално и хоризонтално (Табло VI/6,7) или под ъгъл (Табло VI/8). Често тези ръбове са съчетани с езичести дръжки. При някои от каните и големите тънкостенни съдове срещу вертикалната дръжка върху тялото на съда са поставени пълпки. Ръбът на някои от паниците и купите е удебелен и украсен с врязан орнамент от снопчета успоредни линии, поставени под ъгъл (Табло VI/3, 4).

Дъната на съдовете са равно отрязани, някои са с плътно ниско столче. Част от чашите и каните, снабдени с вертикални дръжки, имат заоблени дъна, което показва, че този вид съдове били окачвани. От глина били изработвани прешлени за вретено (Табло IV/6) и модели за колело (Табло IV/4,5,8).

По време на разкопките беше намерена антропоморфна глинена фигурка,

Табло 6. Украса върху глинени съдове.

която е твърде важна и интересна, като се има предвид, че през бронзовата епоха този вид находки са рядко срещани (Табло IV/3).

Представена е схематично човешка глава, вероятно мъжка с елипсовидна форма, заострена в горната си част. Очите са изразени чрез елипсовидни вдлъбвания, между които е оформен издължен нос. В долния край фигурката завършва с удебелена шия, която е отчупена. При устата също е отчупена. Фигурката се отнася към типа на фигурките-бюстове. За тях се предполага, че отразяват култа към духовете на някои особено забележителни близки прадеди, чиито качества би искал да наследи притежателят на фигурката. Тази идея е близка до хероизацията. Подобни фигурки се срещат и в по-ранни епохи. От праисторическото селище Хотница-Водопада, датиращо от преходния период от енеолита към бронзовата епоха, са известни няколко подобни фигурки.⁶

В най-долния пласт, наситен с керамика, беше събрано и значително количество остеологичен материал, който беше обработен от д-р Лазар Нинев.⁷ Резултатите показаха, че най-многобройни са останките от говеда. След тях се нареждат свинете, а на трето място, с по-малко кости – овцете и козите. Намерени са и единични кости и от кучета. Установено е наличието на фрагменти от кост на кон. Останките от диви животни са сравнително малобройни. Присъствуват както кости на елен, който е бил често ловувано животно, така и от кости на глиган. Костни останки от други диви бозайници не се срещат, макар че не е изключено тяхното наличие. В условията, в които се е намирал материалът, възможно е те да не са се съхранили. Едновременно с костите се намират черупки от различни видове мекотели – миди и охлюви. Тяхното наличие дава информация за екологическата обстановка, при която е съществувало и се е развивало селището.

Както беше отбелязано, материалите от селището Хотница-Османкин дол намират най-близки паралели с тези от Нова Загора⁸ и Свети Кирилово⁹ и се отнасят към края на ранната и началото на средната бронзова епоха. Те са ценен източник на информация за това време за територията на Северна България. Според класификацията на К. Лещаков селището Хотница-Османкин дол би трябвало да се датира към третия етап на ранната бронзова епоха (РБЕ III).

Б Е Л Е Ж К И

¹ Катинчаров, Р. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. Археология, 1974, 1, 1-24.

² Kazarov, G. Vorgeschichtliche Funde aus Sveti Kirilovo, Sudbulgarien. PZ, 1914, 67-88.

³ Черных, Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С, 1978, рис. 82/2, с. 151; В. Илчева, И. Кокорков. Праисторически метални изделия от с. Хотница, Великотърновски окръг. Год. на муз. от Сев. България, V, 1979, обр. 2 б.

⁴ Пак там.

⁵ Ilcheva, V. An Early Bronze settlement at Hotnitsa – Osmankin Dol, Veliko Turnovo District. RPRP, 4, 2000, 33-43; В. Илчева. Хотница. Стари селища и находки. Част I праистория. ПАН ВТ, 2002, с. 30.

⁶ Илчева, В. Глинена идолна пластика от праисторическото селище Хотница-Водопада. Изв. на истор. муз. Велико Търново, VII, 1992, 127-133.

⁷ Благодаря на д-р Лазар Нинов – остеолог от АИМ при БАН за обработката на остеологическия материал и за предоставените ми резултати.

⁸ Катинчаров, Р. Цит. съч.

⁹ Kazarov, G. Op. Cit.

¹⁰ Лешаков, К. Изследвания върху бронзовата епоха в Тракия. I. Сравнителна стратиграфия на селищните могили от ранната бронзова епоха в Югоизточна България. ГСУ “Св. Климент Охридски”, ИФ, 84-85.

EARLY BRONZE AGE SETTLEMENT HOTNITSA-OSMANKIN DOL, VELIKO TURNOVO REGION

Valka Ilcheva

Summary

The results from investigations of an early Bronze Age settlement, situated in the Osmankin dol area near the village of Hotnitsa, were published. The excavations were carried out in two stages. In 1990 south of the irrigation canal were made two soundings and a cultural layer of one meter jet-black soil was revealed.

In 1992 were carried out excavations inside of the irrigation canal who cuts the settlement. The area of 210 m² was studied. The results lead us to the suggestion that propably this was pile dwelling. Regarding the pottery and findings we could synchronize this site with those from mounds of Nova Zagora and Sveti Kirilovo.

ШЛЕМОВЕ "ТРАКИЙСКИ" ТИП. ПРОИЗХОД И РАЗПРОСТРАНЕНИЕ

СТАНИМИР ДИМИТРОВ

Вече близо един век в литературата, свързана с античното военно дело, се разглеждат група шлемове, наричани често с различни названия, най-популярното от които у нас е "тракийски" тип (Василев 1980, 1-2; Василев 1983, 5-6; Василев 1975, 51-57; Вълева 1995, 19-27; Иванов 1948, 99; Михайлов 1972, 145; Стоянова-Серафимова 1975, 41-42; Китов; Агре 2002, 329-330; Schroder 1912, 317; Snodgrass 1967, 116). За времето от публикацията на В. Schroder, нарекъл ги първи така, до наши дни броят на тези шлемове се увеличава постоянно, а географското им разпространение покрива Централното и Източно Средиземноморие*.

В българската литература интересът към споменатите по-горе шлемове нараства, появяват се нови публикации, спомогнати и от увеличаващия се брой на изследваните обекти, провокирани от новите археологически открития (Вълева 1995, 19-27; Жуглев 1970; Жуглев 1991, 21-23; Миков 1925, 181-190; Иванов 1948, 99; Стоянова-Серафимова 1975, 41-42; Цончев 1950, 235-240; Китов, Агре 2002, 329-330; Китов 2003, 39-40).

Цел на настоящата работа е да се събере достъпният ни материал, да се съпоставят археологическите находки от България с тези зад граница и се привлекат в помощ съхранени изображения от запазени художествени паметници. По този начин ще се постареем да намерим отговор на въпроса, къде и кога се е зародил като особеност "тракийският" тип шлем, географското му и хронологическо разпространение.

В българската литература като "тракийски" тип шлемове се определят тези, покриващи горната част на главата, с изтеглено конусовидно тяло, завършващо с извивка в горната си част, обърната напред. Някой от тях имат и набузници, покрити с релефно представени мустаци и брада, покриващи почти цялото лице, оставящи отвори за очите, носа и устата. Други екземпляри имат и къси наносници, козирки и затилъци с различно изразена форма и големина. Шлемовете са изработени от бронз и само един е от желязо. Хронологическата им граница се поставя в V-III в. пр.Хр., а появата им се свързва с траките, като за прототип се дава носената от тях кожена шапка, със завит напред връх (Василев 1980, 15-17; Вълева 1995, 19-27; Китов; Агре 2002, 329-330).

Като цяло авторите, интерпретиращи вида като тракийски, се ръководят главно и изключително от извивката на върха. Тя се дава като определяща групата шлемове и главна тяхна характеристика. За удобство в текста за нея ще използваме названието кробилос / $\chi\rho\omega\beta\acute{\upsilon}\lambda\omicron\varsigma$ /, заимствано от Ю. Вълева (Вълева 1995, 19-27). Тъй като кробилосът се явява най-набиващата на очи част от разглежданите защитни доспехи, напълно естествено е отминаването от авторите другите характерни детайли.

Използваните сега типологии на античните шлемове се основават не на тяхната горна част, колкото на формата и големината на набузниците, наличието или отсъствието им, както и на наносника и затилъка. Поради тази причина считаме за уместно при определянето на "тракийския" тип шлем да се взема под внимание цялостният му облик.

Досега от територията на България са известни 21 екземпляра, датирани V - III в. пр.Хр. (Фол, 1998). Изработени са от бронзови листи, ковани върху специални форми. Срещат се две основни конструкции: съставени от части и ковани от един лист. Тези шлемове, които са съставни, като цяло са изработени от две части-изтеглена основна част с луковична форма, към която е захванат кробилосът. За свързване между отделните детайли са използвани бронзови нитове, като местата на снаждане са умело прикрити (Василев 1980, 3; 7-8). От основното тяло е изтеглена козирка, предпазваща очите, достигаща над слепоочията, където в някой от екземплярите има изрези за ушите. В задната част има елегантно оформен затилък с различна дълбочина. Понякога той е извит над врата, спуска се надолу в предната си част, достигащ до под ухото.

Към някой от шлемовете има прикачени набузници; на други са запазени отворите им, а самите предпазители за лицето липсват. Където са запазените са от един и същи вид, изработвани чрез леене в открити форми, обработвани допълнително. Набузниците са със специфична форма, покриват лицето, като силно се издават напред и надолу, събиращи се отпред. Имат два изреза, по-голям за очите и пространството около тях и по-малък за устата. Повърхността им е покрита с пластично предадена чрез завивки къдрава брада и дълги гъсти мустаци, спускащи се покрай устата и засукани настрани. В предната си част имат отвори, а някой и припоени топчета, образуващи система за закопчаване (Василев 1975, 53-55; Василев 1980, 5-6).

Търсейки аналогии на находките от Тракия по признака кробилос, неминуемо ще попаднем на това същото завиване напред в горната част на шлема при шлемовете от къснохетския период, произхождащи от редица релефи от Мала Азия. Най-ранните са от Кархемиш, датиращи от IX-VIII в. пр.Хр. Характерно за тях е, че завивката е едва загатна, но все пак е ясно различима. Явно при тези шлемове тя за първи път започва да се обособява от калотата на шлема, без да е допълнително закрепвано украшение. За тези едва видими кробилоси са захванати гребени от пера или конски косми. Шлемовете нямат затилъци, а набузниците им остават ушите и голяма част от лицето открити, събиращи се отпред върху брадичката (Таб. I, 1) (Вълева 1995, 22; Горелик

1993; Горелик 1983, 38; Dintis 1988, taf.9).

Следващите изображения на шлемове са върху релефи от Кара Тепе, Анатолия, датиращи от VIII в. пр.Хр. При тях кробилосът е явно изразен, с голяма охлювидна извивка в предната част. Върху него отново е разположен масивен гребен от косми или пера. Отново няма затилък, а набузниците са масивни, без да покриват предната част на лицето (Таб. I, 2). С подобен кробилос е и шлем, представен върху бронзова пластина, произхождаща от гроб в Кавуши, Анатолия, VIII в. пр.Хр., но без набузници (Таб. I, 4) (Вълева 1995,22; Горелик 1993, 163-164).

Явно като развитие на последният са шлемовете, изобразени в дворците на асирийските владетели Саргон II (721-705 г. пр.Хр.) и Синахериб (704-681 г. пр.Хр.) в Хорсабад и Ниневия. Техният кробилос е силно завит напред, покрит с малък гребен от пера, а набузниците са едва загатнати покриващи по-скоро ушите, отколкото бузите (Таб. I, 3) (Горелик 1993, 164-165).

В Европа, явно като наследник на гореописаните шлемове, през VI в. пр. Хр. се появява шлем, подобен на този, представен от хетските релефи. Той има висока калота, оформяща слабо релефен кробилос на върха, плитък затилък и дълги покриващи страните набузници. Интересно при него е появата на козирка, свързана с калотата и започваща от набузниците. Този тип продължава своето развитие през V-IV в. пр.Хр., ставайки много популярен в гръцката вазопис (Таб. I, 5, 6). Развитието му може да се проследи в две насоки: намаляване на кробилоса до неговото изчезване, като се запазва характерната куполовидна форма на шлема; превръщането на кробилоса в нисък метален гребен, разположен надлъжно върху шлема. Набузниците вече са големи, покриващи лицето, често събиращи се върху брадичката. Те има характерен профил, с два изреза, за очите и за устата (Таб. I, 7-9) (Горелик 1983, 20-24; Snodgrass 1967, 72-73; Dintis 1988, Taf.53; Ducrey 1985, 206, 246, 263).

Малко по-късно, през V в. пр.Хр., се наблюдава появата и широкото разпространение на нов шлем, който явно е обединил характерните черти на образците от Мала Азия и на тези от Гърция. От първите той е взел заоблената като луковица калота и изразеният, завит напред кробилос; от вторите малкият елегантен затилък и предпазната козирка. Изображенията му се явяват масово през V-IV в. пр.Хр. върху гръцки вази, рисунки върху саркофази и други паметници на изобразителното изкуство. Освен от изображения, този вид шлем е познат и от археологически находки, обхващащи един голям район: от Апенинския п-ов, материкова Гърция, Балканите и Кримския п-ов. Реалните находки се срещат до III в. пр.Хр., а изображенията върху паметници продължават и през следващите векове, без да е ясно съществували ли са такива шлемове в Рим, или това е една художествена традиция, наследена от Елинизма.

В отрязъка от V-III в. пр.Хр. разнообразието в отделните детайли на шлемовете от т.нар. "тракийски" тип става огромно. Появяват се релефни фронтони над козирките, често последните напълно липсват. Кробилосите са високи или ниски, а набузниците освен с издължената форма, с отвори за устата, покривани често с

релефни бради и мустаци, могат да бъдат и по-малки с правоъгълна форма. Срещат се изображения и археологически находки на шлемове, където те отсъстват. Много интересна е и симбиозата, постигната в този период, между “тракийския” тип шлем и други типове шлемове – беотийски, халкидски (Горелик 1983, 20; Сергеев 1966, 133-141).

От територията на съвременна България, според В. Фол, произхождат 21 шлема от “тракийски тип”, при което ние успяхме да локализираме 15 от тях и два отделни набузника от същия тип. В следващите редове ще се спрем на тях. По един шлем са открити в: Брястовица (Цончев 1950, 235), Асеновград (Иванов 1948, 99), местността “Асенова крепост”, Пловдивско (Кацаров 1930-31, 125); Гърмен (Василев 1980, 3-6), Ковачевица (Миков 1925, 181), Дебрен (Жуглев 1970, 62), Благоевградско; Беден (Стоянова-Серафимова 1975, 48), Смолянско; два от Сатовча (Жуглев 1991, 21-23; L'or des Thraces 2003, 195, Благоевградско; три шлема произхождат от разкопки на Г. Китов в Казанлъшко (Китов 2003, 39-40) и три от Плетена, Благоевградско (Стоянова-Серафимова 1975, 41-42; Василев 1980, 3; Фол 1998). Двата набузника са от разграбени гробове от с. Горно Дряново, Гоцеделчевско (Жуглев 1991, 35-40).

От изброените шлемове само един от Плетена е изработен от желязо, останалите са от бронз. Бронзовите шлемове могат да бъдат съставени от няколко части, а могат да са изковани и от един лист. Такива са тези от Брястовица и един от Плетена. Останалите се състоят от калота с форма на луковица, в която е вмъкнат и захванат с бронзови нитове предварително приготвеният кробилос. Интересен е шлемът от Асеновата крепост, тъй като той е съставен от три части, принадлежали на по-стари шлемове от “тракийски” тип. Съставен от части е и железният шлем от Плетена.

Тъй като шлемовете са изработвани от различни майстори, и то ръчно, нормално е в тях да има разлики. Понеже кробилосът се явява най-трудният за изработване детайл, то различията в тази част между отделните екземпляри са естествени, а разглеждането им като водещ белег за разграничаване – несъществено. Много по-важен белег е долната част на калотата, със затилъка и козирката. Считаме, че именно въз основа на съвкупността от тези детайли, шлемовете от България могат да се съберат в няколко типологически групи.

При шлема от Брястовица (Таб. IV, 3) и единият бронзов от Плетена (Таб. IV, 4), бронзовият лист в долната част на калотата е “прищъпнат” леко навътре, след което продължава напред под около 45 градуса. Едва накрая се оформя съвсем тясна хоризонтална ивица. По този начин се е получила една масивна козирка, издадена силно над очите и скулите. При шлема от Брястовица не е съхранен предпазителят за врата, но острият ръб в края на козирката подсказва, че ушите са оставали открити. Това се вижда при екземпляра от Плетена, който има добре запазен затилък.

Друга група шлемове притежават добре оформени затилъци с елегантна извивка, оставаща ушите открити. Такива са този от Ковачевица (Таб. IV, 5), Зарева могила (Таб. V, 2), Казанлъшко; отлично запазен доспех от Сатовча и

съдейки по запазените части от задната страна, шлемът от Дебрен (Таб. V, 1), Благоевградско. Козирката е малка, отделена от калотата чрез характерното "прищъпване", оформящо тясна хоризонтална ивица. В задния си край тя елегантно се извива над ушите, оставяйки ги открити. Затилъкът е дълбок, с характерна извивка над врата.

При шлемовете от Гърмен (Таб. IV, 2), Асеновата крепост (Таб. IV, 8), Сашова могила, Казанлъшко, тясната козирка се свързва със съвсем плитък предпазител за врата. Там където те се събират, може да има плитко изрязване за ушите като при шлемовете от Асеновата крепост и Сашова могила. Този изрез може и да липсва като при доспеха от Гърмен. Тук ни се струва, че можем да причислим и първия шлем от Сатовча. Неговият затилък не е запазен, но иначе по формата на калотата, козирката той е подобен на този от Сашова могила.

Много интересни са шлемовете от Асеновград (Таб. IV, 7) и два екземпляра от Плетена – бронзов (Таб. IV, 9), богато украсен със сребърни апликации и железен (Таб. IV, 6). Шлемът от Асеновград има характерно подчертани изрези над очите, а между тях къс наносник. Подобни, но слабо загатнати изрези има и железният шлем от Плетена. Той също има наносник, но вторично добавен, от по-стар бронзов шлем. За жалост и при двата предпазителя за врата не са запазени.

Някой от шлемовете, откривани по нашите земи, имат запазени оригинални набузници, с форма различна от тази на другите масово разпространени шлемове в Тракия – халкидския тип. Те са идентични на тези, използвани при шлемовете с нисък или липсващ кробилос от Гърция, датирани в V-IV в. пр. Хр. Набузниците са издължени, покриващи плътно лицето и събиращи се отпред на лицето. Те имат голям дълбок изрез, оставящ очите открити и по-малък за устата. Повърхността им е покрита с релефно представени брада и мустаци. Такива набузници имат шлемовете от Ковачевица, Беден, Зарева могила, железният шлем от Плетена, Асеновград. Богато украсеният екземпляр от същото място има набузници, при които отворът за устата е голям от този за очите. Окосмяването по лицето е представено чрез вълнообразни насечки, различно от другите набузници от Тракия.

Набузниците са се закрепвали по два различни начина – чрез шарнирна връзка с долната част на калотата и пак чрез шарнир, но заловен за пластина, прикрепена отвътре на долната част на шлема. При някои шлемове липсват набузниците, но са запазени отвори за закрепване на пластинките, към които се е свързвал шарнирът на предпазителя на лицето. Наличността на набузници не може да е определяща при типологията, тъй като е било възможно носенето на доспехите за глава и без тях. Това се е налагало често от дългото използване и фактическото износване на набузните пластини. Понякога обаче липсата им може да е била по лично предпочитание на собственика или на майстора, изготвил izdeliето. Многобройни изображения ни показват именно шлемове подобни на разгледаните, но без набузници (Таб. II, 1, 2, 4, 7, 18).

В следващите редове ще се опитаме въз основата на сходни паралели да дадем една по-тясна датировка на шлемовете, открити в България. Тази датировка визира евентуалния момент на производство, но за жалост не и този на продължителността и прекратяването на използването на конкретния доспех.

Шлемът от Ковачевица, датиран в IV в. пр.Хр., е почти идентичен с един от Копенхаген (Таб. V, 3), според J. Vakatopulo в самия край на IV в. пр.Хр., закупен навремето от Истанбул, при когото липсват само релефните набузници.

Сходен на екземпляра от Ковачевица е и шлем, от частна колекция във Франция (Таб. V, 7), датиран отново в IV в. пр.Хр. При него липсва характерният изрез над ушите на българския шлем, но иначе двата доспеха имат еднакви общи характеристики.

Към сравненията може да се посочи и шлем, открит до Йоанина (Таб. V, 7), Гърция. Той е с липсващи набузници, но местата, където са се захващали за калотата, са запазени. Шлемът е с малка козирка и затилък като този от Ковачевица. Авторът, който го публикува, го отнася към третата чет. на IV в. пр.Хр. Много интересен момент при него е наличието на два държателя за пера от двете страни на слепоочията. Този белег е много характерен за италиейските шлемове.

Подобен на доспеха от Йоанина е шлем, намиращ се в Art Institute of Chicago (Таб. V, 8). При него главна разлика се явява високият кробилос, но иначе е близък до шлема от Ковачевица. J. Vakatopulo го датира заради високия кробилос в първата пол на IV в. пр. Хр., но ние считаме, че въз основа на предпазители за тила и челото, твърде близки до шлема от Йоанина, тази датировка трябва да се смъкне във втора пол. на столетието.

Към групата на паралелите може да се отнесе и шлем, носен от един от войниците върху т.нар. Александров саркофаг, в Истанбул (Таб. III, 10), отнасян към самия край на IV в. пр.Хр. Шлемът има всички характерни белези на този от Ковачевица, като липсват релефните набузници. Те са заменени с по-малки, сходни с тези употребявани от италиейските шлемове (Таб. II, 3, 6, 13). Различие има и при оформянето на козирката, завършваща над слепоочията с волути.

На бойна сцена, изобразяваща гръцки хоплит, нападнат от две амазонки, изобразена върху рисуван саркофаг от Тарквиния (Таб. VII, 8), края на IV в. пр.Хр., едната от жените-войни носи шлем със същата форма и характерни особености, като този от Ковачевица. Отново имаме липса на набузници.

Точна представа за това, как е изглеждал шлемът от Ковачевица, ни дават два паметника от IV в. пр.Хр. Единият е бронзов релеф от Британския музей, изобразяващ сражение между гръцки герой и амазонка. Вторият е част от теракотов релеф от Тарент, сега намиращ се в Берлин. На него е представено хоплитско въоръжение-кръгъл щит и шлем (Таб. III, 1). И двата шлема са чудесна илюстрация на този от Ковачевица. Снабдени са със същия тип релефни набузници, а върху кробилосите им има гребени от косми, които се спускат назад.

Шлемът от Зарева могила, попадащ според нас в една група с този от

Ковачевица, има своите паралели в шлемовете от Копенхаген, края на IV в. пр.Хр.; Франция, IV в. пр.Хр.; саркофага от Тарквиния, края на IV в. пр.Хр.

Отлично запазеният шлем от Сатовча се явява с малки изключения идентичен на този от Йоанина. Сходно са оформени краищата на козирките, като под ъгъл се спускат към лицето, както и затилъците с остър връх, минаващ под ухото. Подобен е и шлема от Art Institute of Chicago, като и при двата ръбът под ухото е по-голям и заоблен от този при сатовченския шлем. Докато за първия J. Vakatopulo дава датировка в третата четвърт на IV в. пр.Хр., то за втория определя началото на века, заради високия кробинос. Това според нас е неоснователно, тъй като всички останали белези на двата шлема са еднакви. Поради тази причина ни се струва логично да отнесем и трите доспеха към втората, трета четвърт на четвъртото столетие.

Шлемът от Дебрен, който отнесохме в една група с този от Ковачевица, намира паралел при шлема на амазонката от саркофага, произхождащ от Тарквиния и датиран в края на IV в. пр.Хр. Прави впечатление пълното сходство, все едно че художникът е имал за модел Дебренският доспех.

Явно въпреки разпространеното в нашата литература мнение, шлемовете от Ковачевица, Сатовча, Дебрен, Зарева могила трябва да се отнесат не общо към IV в. пр.Хр., а към втората му половина, дори към последните му три десетелетия. Трябва да се отбележи, че това е приблизителният период на тяхното производство, като е възможна една доста по-дълга употреба. Така например шлемът от Зарева могила е открит в гроб, датиращ от средата на III в. пр.Хр.

Втората група, обособена от нас и характеризираща се с тясна козирка и плитък предпазител за врата, шлемовете от Гърмен, Асеновата крепост, Сашова могила, Сатовча намира по-малко паралели. Към тях може да бъдат отнесени червенофигурни изображения от италиейски вази, датирани в IV в. пр.Хр. една амазонка, изобразена върху апулийски кратер, носи такъв шлем, като вместо козирка, той е снабден с фронтон. По надлъжния ръб на кробиноса отново виждаме гребен от косми. Такъв шлем отново с фронтон и плитък затилък има върху друг апулийски кратер, изобразяващ Персей и Атина (Таб. III, 3-6).

Върху бронзово огледало датирано в III в. пр.Хр., пазено в Ермитажа, е изобразен Парис. На главата му има шлем подобен на тези от разглежданата от нас група. Характерна е липсата на затилък и набузници. Сходен е и шлемът на Атина, изобразена върху кратер от Кампания, датиращ от 90-70 г. на IV в. пр.Хр. Освен с фронтон върху челото той е украсен с характерните за Италия бронзови крила и по едно дълго перо от всяка страна на слепоочията.

Явно тази разновидност на основната форма е имала твърде продължителен живот, обхващащ IV-III в. пр.Хр.

Шлемовете от Брестовица и Плетена, характерни с големите си козирки, намират паралел всред една находка, съдържаща бронзови доспехи от Олонещи, Молдова (Таб. V, 9); трезорирана в последните тридесет години на IV в. пр.Хр. Много близък до шлема от Брестовица е шлем с издраскани върху него букви, имащ дълбок изрез за ушите и дълбока козирка (Таб. V, 6). Друг шлем

от същата находка има подобна голяма козирка, но ушите при него са били защитени. И двата са смесица между беотийски и "тракийски" тип (Сергеев 1966, 133-141).

Паралел откриваме и при мраморен релеф от Гърция, втора пол. на IV в. пр.Хр., изобразяващ герой с броня и Ерос, който му подава шлем (XΩΡΕΜΝΕ 1980, 3-18). Шлемът има същият дълбок изрез над ушите като този от Брестовица и според нашето предположение и този от Плетена. Особеност са неподвижните набузници, разположени между голямата козирка и изреза за ушите (Таб. III, 2).

Датировката на тези два шлема може да се постави във втората пол. на IV в. пр.Хр.

Три от българските шлемове са без точни паралели. Това са тези от Асеновград, железният от Плетена и още един от същото място, бронзов, с много богата украса. Доспехът от Асеновград се вмести в картината на разгледаните досега шлемове, с изключение на две характерни особености – къс наносник с дъговидни изрези над очите и два релефни вала, преминаващи през средата на калотата. Два също такива релефа има и пищният шлем от Плетена, датиран от В. Фол в първата пол. на IV в. пр.Хр. Той е уникален и със своя сравнително дълъг наносник, дълбоките изрези над очите и нетипичните, релефни набузници. Ако наносникът присъства под една или друга форма при трите по-горе описани шлема, то набузници с дълги насечки, оставящи голям отвор отпред за устата, се срещат за първи път.

Странни и непознати от други места са предпазните части, разположени над извивките за ушите. Подобна система за защита става много разпространена при римските шлемове от имперски и галски тип (Robinson 1968, 45-73).

Уникален по своята конструкция е железният шлем от Плетена. При него ясно се виждат трудностите, с които се е сблъскал майстора при производството на изделие от нетипичен материал. Интересно е и преизползването на наносник и набузниците от някакъв друг или други по-стари шлемове.

Считаме, че и двете особености-наносник и релефните валове, могат да бъдат открити при гръцките шлемове от халкидски тип, от V-IV в. пр. Хр. (Василев 1979, 67-70; Конноли 2001, 60-62; Kunze, 1967, 140-142). Те са тяхна характерна и неотменна особеност. Явно в един момент, са навлезли и при новия "тракийски" тип, допринасяйки за по-добрата защитеност на лицевата му част. Релефните валове са придавали и допълнителен колорит, нарушавайки монотонната повърхност на калотата на шлема. Първообраз на това ново изделие може да се открие в шлем, принадлежащ на комплект доспехи, датирани в V в. пр.Хр., той има черти характерни за халкидския тип набузници, релефен фронтон, който разполюва на две калотата му; за коринтския тип две релефни "вежди" в областа над очите; за "тракийски" тип характерен кробиолос (Auktion 200 1998, 35).

По-близък до богато украсения шлем от Плетена с двойните си релефни валове са един шлем от Брястовец, Бургаско, датиран от българските учени в IV в. пр.Хр. Съществува и друга датировка, дадена от П. Коноли, който го

помества в III в. пр.Хр. Използването на подобни шлемове в III-II в. пр.Хр. считаме, че дава тежест на неговата теза. Това от своя страна може да предатира шлема от Плетена, а именно да го отнесем към третото столетие. Тази възможност не е за пренебрегване, като се имат в предвид и твърде странните набузници, нямащи нищо общо с познатите ни от периода V-IV в. пр.Хр. Те по-скоро с грубо представената чрез дълги насечки брада се доближават до група шлемове от същият период, имащи релефно изобразени уши върху набузниците и богата украса.

Краят на натилния му предпазител е заострен и силно се спуска надолу, слизайки под ухото. Този характерен белег притежават шлемовете от Йоанина, запазенният екземпляр от Сатовча, този от Art Institute of Chicago. Те всички са от втората половина и дори края на IV в. пр.Хр. Считаме, че е възможно след направените сравнения датировката на пищия шлем от Плетена да се измести в края на IV в. пр.Хр. и дори да слезе в следващото столетие.

Въз основа на горенаписаното можем да си изградим следната картина: в края на VI – първата четв. на V в. пр.Хр. в Гърция се формира нов тип шлем, притежаващ характерни набузници покриващи лицето, оставяйки два отвора за очите и устата. Той няма нищо общо със съществуващите по-рано или паралелно типове защитен доспех за глава- шлемове от коринтски, илирийски и халкидски вид. Около 70-50-те години на V в. пр.Хр. от него се формира нов вид, който има различни названия, но най-популярното в България е “тракийски”. Той се различава от своя предшественик по високо издигнатия си кробилос, но има и редица характерни негови черти-козирка, големите набузници, елегантен предпазител за врата. Характерна особеност на част от шлемовете “тракийски” тип са набузниците, покрити с релефно представена брада и мустаци. Произходът на този вид украса може да се отнесе още към мъжката портретна традиция на Изток. Така върху релефите на асирийци, перси ние виждаме бради, придадени точно по същия начин. Чрез отделни завити снопчета от косми се създава илюзия и представа за къдрава, гъста брада. По-късно през VI в. пр.Хр. този начин на представяне е възприет и при гръцката архаична скулптура. Явно от тук идеята за представяне на окосмение по мъжкото лице преминава и при новия вид шлем върху неговите набузници. Кога това е станало? Доказателства и податки почти липсват, но като такива могат да се приведат два етруски шлема от Италия.

Единият е снабден с релефна маска, представляваща мъжко лице като по такъв начин цялата глава е скрита, има отвори само за очите и устата. Косата и брадата са придадени с характерни завити снопчета. Той датира от пър. пол. на V в. пр. Хр. (Dintis 1988, Taf. 78).

По-близък до набузниците на “тракийските” шлемове е друг шлем, тип негау, датиращ от IV в. пр.Хр. Набузниците са оформени твърде сходно на разглежданите от нас, като прави впечатление, че липсва отвор за носа, а той е релефно придаден. Също така отворите за очите и устата са твърде малки (Горелик 1983, 18; Dintis 1988, Taf. 78).

От територията на Гърция произхождат множество набузници от вече познатия ни тип, принадлежащ на "тракийските" шлемове. Те могат да се разделят на две части: такива с релефно придадени брада и мустаци, подобни на тези от България (Таб. VI, фиг. 1-4); такива, притежаващи само релефни мустаци, без къдрава брада (Таб. VI, фиг. 3-9) (Vokotopoulou 1982, 507-512). Общата им датировка в края на V-IV в. пр.Хр., съпоставена с етруските шлемове, показва че най-вероятно моделът се е оформил в самия край на V в. пр.Хр., като останал жив поне до края на IV в. пр. Хр.. Той вече липсва при шлемовете от Казанлъшката гробница, датираща от първата пол. на III в. пр.Хр. При Александър Македонски (336-323 г. пр.Хр.), когато се наложила модата на гладко избръснатото лице, брадите и мустациите изчезнали и от набузниците на шлемовете, или поне на част от новопроизведените модели.

Явно в резултат на смесването на шлемовете без кробилос от Гърция, V-IV в. пр.Хр., и тези с кробилос и релефни набузници, края на V-IV в. пр.Хр., се е появил нов вид, носещ характерни детайли от своите предшественици. Той има сферична калота, снабдена с нисък метален гребен, започващ от средата на теменната част и силно издаващ се напред. Това явно подсказва повлияването му от същата форма на кробилоса. Шлемовете имат козирка, с разположен над нея триъгълен релефен фронтон, с волути над слепоочията. Набузниците оставят цялото лице открито, но във формата им се виждат особеностите на първоизточниците (Таб. VII, фиг. 5-7). Често върху тях с леки насечки е представена брада. Интересени са и затилците, върху които понякога се разполагат релефно представени уши (Таб. VII, фиг. 7). Това ни кара да предположим, че тези шлемове датиращи от IV-II в. пр.Хр., са повлияни от шлемовете "тракийски" тип, тъй като при тях ухото често е оставало открито, а върху набузниците е имало релефно представена брада. В един момент това е било отразено и върху новия тип шлем (Конноли 2001, 78-81; Dintis 1988, Taf. 55; ΥΩΡΕΜΗΣ 1980, 3-18).

Тъй като съществува прекалено голяма терминология, а всяко название е достатъчно добро, стига да носи със себе си конкретна информация, считаме за уместно да се запази терминът "тракийски", но без в него да се влага етническа определеност. Така за техния протообраз, появил се в края на VI в. пр.Хр., предлагаме термина "прототракийски", а за шлемовете, получени в резултат на смесването на двата вида, разпространени в IV-II в. пр.Хр., термина "псевдотракийски".

Все още е неясно къде се формират тези типове шлемове, добили такава огромна популярност и разпространение през Античността. Автори като В. Schroder, А. Snodgrass, В. Василев, Ю. Вълева, Ст. Серафимова-Стефанова, К. Жуглев акцентират върху тракийския произход на шлема, получил същото име, като наблягат и на производството му в Тракия, главно в Родопите. Тяхната теза е силно повлияна от идеята на В. Schroder, че в един момент кожената шапка на траките е била притворена от самите тях в метален доспех. Основа за това е появата в края на VI в. пр.Хр. в гръцката вазопис на нови персонажи,

облечени с варварски дрехи, често с кожени шапки на главите, чиито връх е завит напред. Понякога с подобни дрехи са облечени и амазонките, с които воюват гръцките герои. Особена тежест добива тази теза след студията на J. Best, посветена на тракийските пелтасти. В нея той също определя персонажите с шарено пишно облекло и луновидни щитове от гръцките вази като траки. Авторът твърди, че този сюжет се е промъкнал в гръцкото изкуство в самия край на VI в. пр.Хр. Тогава тиранът Пизистрат се върнал от изгнание в Атина, водейки със себе си тракийски наемници.

От твърденията на всички автори, че шлемът с кробилос е тракийско изобретение, произвеждан е в древна Тракия и се е разпространил със тракийските наемници по античния свят, не става ясно как е било организирано самото производство. Трудно бихме могли да приемем твърдението на В.Василев, че производството на шлемове не е представлявало трудност (Василев 1980, 15). Според автора то е можело да се организира и разгърне в малките селища по Родопите. Напротив, едно от най-трудните дела на античната и средновековна металургия е било производството на доспехи. Тяхната цена и недостъпност е предизвиквала многобройни поправки и дълъг период на използване, на което подробно се спира цитираният от нас автор. Против разпръснатото производство говори и типологично сходство на отделни екземпляри, намирани отдалечени един от друг. Характерно за централната власт е стремежът да съсредоточи в свои ръце производството на оръжие, както и да осъществява ефективен контрол над него.

Странно звучи и твърдението, че в кробилоса на разглеждания вид шлем траките помествали опашката на своята прическа, описана още от Омир. Едва ли високата прическа може да се пъхне в кробилоса, още повече че шлемовете са имали вътре дебела подплата, смекчаваща ударите върху главата (Коннолли 2001, 61; 98; Robinson 1968, 144). Следи именно от тази подплата, а не от кожена шапка, както е помислил, е успял да открие при своето изследване В. Василев (Василев 1980, 16).

Не можем да приемем, че в ранния V в. пр.Хр. икономическото състояние на траките е можело да позволи едно огромно производство на определен тип доспех, който дори да бъде масово разпространен в съседна Елада. Последната винаги се е явявала традиционен производител на защитно оръжие, като дори широко го е изнасяла за тракийските земи. Първите изображения на "тракийски" тип шлемове от Италия в 80-70-те години на V в. пр.Хр. също говорят против такава идея (Таб. II, 1-2). Масовото използване на тракийски наемници започва едва през Пелопонеската война (431-404 г. пр.Хр.), когато те евентуално биха могли да направят популярен новия тип шлем.

Прави впечатление масовото използване от траките на вносен метален доспех. Шлемовете от коринтски и халкидски тип, броните, наколенниците и частите от щитове, откривани в Тракия, без всякакво съмнение са гръцки по произход. Това е толкова очевидно при поглед върху находките, че не е нужно да бъде доказвано. Качественото защитно оръжие, постъпващо от съседна Елада,

от нейните черноморски колонии и емпории във вътрешността явно напълно е задоволявал необходимостта на тракийската знат от метални доспехи. Колкото до обикновените войни, те едва ли са могли да си позволят от финансова точка да са притежатели на бронзови шлемове и брони.

Интересен е и фактът, че на север от Стара планина липсват "тракийски" шлемове. Техни находки не са известни от териториите на Сърбия, Македония и Румъния (Василев 1979, 66-71; Иванов 1972, 51-55; Guma 1991, 85-102; Oprinescu 1987, 126-129). Това едва ли щеше да е така, ако те бяха произвеждани в Тракия, пък било то и в Родопите.

И все пак къде се е родил "тракийският" тип шлем? Някой, като J Vakatopulou, поставят неговата родина в Анатолия, по-точно в Ликия, откъдето, както видяхме, произхождат и най-ранните изображения на шлемове с кробилос. Това твърдение би било резонно, ако разглеждаме шлема като отделен вид въз основа само на неговия завършек. Но вкарвайки възприетия от нас метод на обща оценка въз основа на детайли като: козирка, набузници, затилък, кробилос, то без всякакво съмнение мястото на създаване е европейският континент, в частност Елада. Без съмнение кробилосът води своя произход от Мала Азия, но именно на гръцка територия се появява въплътен в метал "прототракийският" тип шлем, откъдето произхожда и същинският "тракийски". Подобно твърдение изказва и М. Горелик, локализирайки местопроизхода на разглежданите от нас шлемове в Централна и Южна Гърция. Той дори дава на "тракийския" тип името "южногръцки". В Атика локализира работилници за изработка на тези шлемове и J Vakatopulou, като евентуално допуска и такива в Македония. Това твърдение ни се струва твърде резонно, само така може да се обясни широката популярност и огромното разпространение на шлемовете с кробилос в Италия. Явно от тук или от гръцките колонии по Беломорието, по теченията на реките Струма, Места и Арда, тези шлемове проникват като готов, краен продукт в Тракия. Другият център, където те са широко разпространени – Казанлъшко, по-трудно може да се установи откъде е вземал защитното си въоръжение. Но наличието на държава с нейните силни институции е способствало и набавянето на оръжие за една войска, въоръжена по елинистически образец (Таб. VIII, 1).

Шлемът, за който днес е широко разпространен терминът "тракийски" и който ние приемаме условно, се появява в земите на Централна Гърция около 70-50 години на V в. пр.Хр. без съмнение неговите протообрази произхождат от Мала Азия, подражавайки на местните кожени шапки. Но именно на европейския континент шлемът получава характерната си форма заедно с допълнителните си предпазни детайли. Характерно е, че още в този ранен от неговата история момент той започва да съществува под различни разновидности, като могат да се обособят две големи течения – гръцко и италианско.

За първото стават характерни малка, елегантна козирка, също така малък затилък, който може да е плитък или по-дълбок. Много важна особеност са набузниците, покриващи почти цялото лице, оставяйки очите, носа и устата открити. Те са покрити с релефно представени къдрава брада и дълги мустаци,

като съществуват разновидности и само с последните. На върха на кробилосите са се разполагали украшения във форма на палмети, а по сагиталния му шев и гребени от пера или конски косми (Василев 1980, 6-7; Vokotopoulou 1982, 507-512).

Италийските шлемове (Таб. II, 1-20) следват една типично местна традиция на богата украса и претрупаност. Те често са снабдени с метални крилца върху слепоочията, метални вълнообразни гребени върху кробилоса, различни релефи. Набузниците им са малки, с различна от гръцките форма. Много често те съвсем липсват. Характерна особеност е отсъствието на козирка и наличието на триъгълен релефен фронтон (Горелик 1983, 16-19; Коннолли 2001, 100, 110; Dintis 1988, Taf. 10, 17) (Таб. VII, фиг. 3, 4).

Шлемовете от "тракийски" тип стават много популярни през IV в. пр.Хр. Постепенно започват да конкурират и дори да се налагат над типовите халкидски и пилос. Това може да се обясни със сравнителната им лекота, оставяйки сетивата открити, особено ушите, те същевременно предлагали ефективна защита на лицето. Това не можел да осъществи шлемът пилос, който представлявал фактически една метална шапка, на върха на главата (Коннолли 2001, 70; Dintis 1988, Taf. 22-29; Ducrey 1985, 125; Snodgrass 1967, 89-130). Шлемовете от халкидски тип също често имали доста дръпнати встрани набузници (Secunda, N.; McBride, A 1994, 23). Защитата на лицето не била за пренебрегване, като се вземе в предвид основния гръцки противник през V и IV в. пр.Хр. Това били персите и техните малоазийски съюзници, масово въоразени с метателно оръжие. Освен това през Пелопонеската война в самата Елада започнало масовото използване на лековъоръжени части.

Необходимост по време на бой се явявали козирката и високият кробинос, често с гребен върху него. Те поемали върху себе си разсичащите удари, отдалечавайки ги от теменната част на главата и от челото. "Тракийският" шлем се е крепял и стабилно върху своя притежател чрез една проста, но ефективна система от ремъци. Святаме, че останките от отвори и припоени пластини в централната вътрешна част на затылка е служела за захват на връзки, които след това обхващали шията, преминавайки през набузниците, в чиито долни краища често има отвори и завързвайки се върху брадичката на боеца. Подобен начин на прикрепяне имали и келтските и ранноримски шлемове от типа монтефортино (Robinson 1968, 15).

Не трябва да се забравя и внушителният и заплашителен вид на шлема. Той значително чрез кробилоса и гребена върху него е повдигал ръста на собственика си. Самото лице, покрито с блестящи бронзови набузници, с брада и мустаци, не променящо изражението си, немалко е влияело на психиката на противника.

Разцвет този доспех добил в епохата на Александър Македонски и неговите наследници (Secunda, N.; Warry, J., 1992, 12, 21). Тъй като македонската и елинистическа фаланга носела копията си с две ръце, имайки твърде малък щит, то нуждата от ефективна защита на лицето нарастнала (Коннолли 2001, 77-78; Warry 1981, 71-73). Шлем "тракийски" тип виждаме върху монета на

Александър III, сечена в 324 г. пр.Хр. Такъв е и шлемът носен от конник върху стенопис от Кинх, Левкадия, края на IV в. пр. Хр. този шлем срещахме и върху прочутия саркофаг на Александър, датиращ също в самия край на IV в. пр. Хр.

Разпространението му в III в. пр.Хр. продължава. От този период е и Казанлъшката гробница, където "тракийският" шлем се среща в различни разновидности, с триъгълен фронтон над челото, без набузници и гребен от косми (Живкова 1971, 49-53). Последните му изображения са от Пергамския олтар, около 170 г. пр.Хр. (Коннолли 2001, 80). Явно през второто столетие е изместен от наложилите се вече келтски и различни късноелинистически образци.

Тук бихме искали накратко да се спрем и на един интересен шлем, винаги причисляван към "тракийския" тип. Този шлем, изработен от желязо, произхожда от прочутата гробница край Вергина (Вълева 1995, 21-22; Ducrey 1985, 81). Тъй като е широко разпространена хипотезата, че там е заровен Филип II Македонски, то и шлемът се свързва с неговото име. Странното при него е, че кробилосът му не е кух, а е само едно отделно парче, закрепено към калотата на шлема. Различно от установения тип са оформени набузниците му, липсва козирка, като тя е заменена с релефен фронтон. По тази причина сме затруднени дали трябва да го причислим към разглежданата група шлемове, от които без съмнение е повлиян.

Подобен явно е бил и шлемът, който носи конярят от Казанлъшката гробница (Вълева 1995, 20-21) (Табл. III, 9). При него кробилосът е отделен от калотата с характерна ивица, което показва, че най-вероятно той не е бил широк и кух, а тесен и висок като на шлема от Вергина.

В елинистическата епоха широк прием намерил и "псевдотракийският" шлем. Явно той е продължил традициите на "прототракийския" тип, но явяващ се в една твърде помпозна и претрупана форма, тенденция характерна и за други видове доспехи от периода. Тази парадност е постигната чрез широкото използване на релефни фронтони над челото, релефни уши, апликирани глави на Атина, Силен, Палмети. Този доспех явно е съществувал в две разновидности – допълнителен гребен от косми, върху основния метален и без такъв. Находките и изображенията на "псевдотракийски" шлемове през III-II в. пр.Хр. изобилстват, говорещи за една голяма популярност (Блаватский 1954, 83-84; Гирченко 2000, 7; Коннолли 2001, 78-81; Dintis 1988, Taf. 55; Ducrey 1985, 89; ЧОСЕМЗС 1980, 3-18).

Шлемовете, открити в Тракия, могат на базата на приведения сравнителен материал да се датират в периода втора пол. на IV-III в. пр.Хр. Считаме, че е неуместно отнасянето на някои образци към V в. пр.Хр. Въз основа на направения анализ и приведения сравнителен материал само два от тях – железния от Плетена и сглобения от няколко части от Асеновград, можем да определим като местно производство. При тях много добре се вижда неумението на майстора да подражава на оригинала, единия път, работейки с желязо, а другия, от сглобявайки ново изделие, използвайки части от няколко стари шлема.

По никакъв начин не може да има сравнение между тези два доспеха и елегантните форми на другите, открити на територията на България.

Останалите шлемове са внос от Елада, възможно от Халкидика или Македония. Тяхното изобилие в земи, където не са произвеждани може да намери своето логично обяснение в погребалния обряд на траките и гърците. Докато последните почти повсеместно още от края на VIII в. пр.Хр. изоставят заравянето с оръжие, то траките за наше щастие продължават изконните си традиции. По такъв начин, когато в Гърция почти липсват гробове с оръжие, и то главно се среща като посвещение в светилищата (Коннолли 2001, 80; Snodgrass 1967, 49-87), то в Тракия покойниците, полагани с доспехи, съвсем не са рядкост. Възможно е и част от находките да са трофеи или пък собственост на войни, служили в армиите на Александър Велики или неговите наследници, завърнали се един ден в родината си със своето оръжие.

Привлича вниманието и дългото използване на защитните доспехи в Тракия дори след тяхното повреждане. Факт, отбелязван навсякъде в Античността. Голяма част от шлемовете са с поправени части, по някога са използвани и без набузниците си, явно вече напълно амортизирани. (Василев 1979, 70-71; Василев 1983, 5-11; Иванов 1972, 52-54) Особено интересен е шлемът от Зарева могила, който е заровен към средата на III в. пр.Хр. Групата, към която принадлежи, без съмнение е с поне един век по-стара. Тук като хипотеза може да се предложи и друга идея, чиято подкрепа могат да бъдат много примери от Тракия, Скития, Италия. Трудно може да се приеме, че за богатите и могъщи аристократи, често снабдени с голямо количество оръжие, е бил проблем набавянето на нов шлем. Старият и многократно поправян доспех едва ли е бил предмет на гордост за хора, свикнали да се заобикалят с разкош дори в смъртта. Трудно е да се приеме, че е възможна някаква сантиментална стойност: трофей, подарък, наследство. По-вероятно е поставянето в гроба на стари, негодни доспехи, тъй като новите са имали висока ценност и явно тяхното трезориране в гробовете се е считало за безсмислено. Това се потвърждава и от наличието на явно изготвяни за погребалния обред златни украшения с почти символична дебелина.

Надяваме се, че бъдещи точно датирани и навреме публикувани находки ще обогатят представата за разпространението и изобилието на типовете шлемове

* Освен това название, за разглежданите шлемове съществува огромна и объркана терминология: "юногръцки", М. Горелик; "трако-македонски", В. Schweizer; "македонски", М. Andronicos; "фригийски", Р. Coussin, М. Comstock, С. Vermerle, J. Vokotopoulpu; "апулийски", D. Chiecomartini; "тиаровиден шлем", Р. Dintis.

БЕЛЕЖКИ

Блаватский, В.Д. Очерки военного дела в античных государствах северного причерноморья, Москва, 1954.

Буюклиев, Хр. Към проблема за тракийското въоръжение в хинтерланда на Севтополис. – В: Първи международен симпозиум “Севтополис”, В. Търново, 1994.

Василен, В. Технологически проучвания на тракийското въоръжение от с. Плетена, Благоевградски окръг. Археология, 4, 1975.

Василен, В. Шлемът от Върбица, Преславско, и шлемовете от халкидски тип в Тракия. Векове, VIII, кн.6, 1979.

Василен, В. Производство на тракийски шлемове в Родопите, Археология, XXII, 1980, кн.3.

Вълева, Ю. Изображения на шлемове и каузия в Казанлъшката гробница, Проблеми на изкуството, 1992, 2.

Гирченко, Т. В. Скифы 700-300 года до н.э. Солдат, № 47, Артемовск, 2000.

Горелик, М. В. Про фракийски “шолом” /Археология т.44, 1983.

Горелик, М.В. Вооружение древнего Востока, Москва, 1993.

Живкова, Л. Казанлъшката гробница, София, 1971.

Жуглев, К. И. Тракийски шлем от с. Дебрен, Гоцеделчевско, Родопи, 1970, кн. 8-9.

Жуглев, К. И. Погребение на тракийски воин при с. Сатовча, Гоцеделчевско, Археология, 1987.

Жуглев, К. И. Погребения на тракийски воини при с. Горно Дряново, Гоцеделчевско.

Иванов, Д. Колективна находка от антични бронзови шлемове от Русенско, Археология 4, 1972.

Иванов, Т. Предпазно въоръжение на тракиец от Асеновград, РП, I, 1948.

Китов, Г. Новооткрити тракийски династични гробници в Казанлъшко. Векове, кн.1, 1996.

Китов, Г. Долината на тракийските царе, Варна, 2003, с.15, 39-40.

Китов, Г. Тракийски култов център Старосел, Варна, 2003, 32-34.

Манцевич, А. П. Бронзовые пластины из второго мастюгинского кургана (к вопросу о фракийских шлемах), АГЭ, 11, 1969.

Миков, В. Един шлем от гроб в с.Ковачевица, ГПНМ, 1925.

Михайлов, Г. Траките. София, 1972, 145.

Конноли, П. Гречия и Рим, Москва, 2001.

Рабинович, В.З. Шлемы скифского периода. Труды отдела первобытной культуры Государственного Эрмитажа, I, 1941.

Сергеев, Г.П. Олонештский античный клад, ВДИ, 2, 1966.

Стоянова-Серафимова, Д. Въоръжение на тракиец от с. Плетена, Благоевградски окръг. Археология, 4, 1975.

Цончев, Д. Антични паметници от България, ИАИ, XVII, 1950.

Burchardt, J. Homerische helme. Mainz, 1972.

Dintis, P. Hellenistische Helme, Roma, 1986.

Ducrey, P. Warfare in Ancient Greece, Freiburg, 1985.

Guma, M. Citeva precizari asupra unor tipuri de coifuri de la sfirsitul primei epoci a fierului si inceputul celei de a doua descoperite in sud-vestul Romaniei. Traco-Dacica, XII, 1-2.

L'or des Thraces, Bruxelles, 2003.

Oprinescu, A. Mormintui unui Lupator get de la Cuptoare-“Sfogeа”, Traco-Dacica, VIII, 1-2.

Secunda, N.; McBride, A., The Ancient Greeks.

Secunda, N.; Hook, A., Greek Hoplite 480-323 BC.

Secunda, N.; Warry, J., Alexander The Great.

Schroder, B. Thrakische Helme., JDAI, XXVII, 1912.

Snodgrass, A.M. Arms and armour of the Greeks, London, 1967.

Таблица I

1. Релеф от Кархемиш, IX-VIII в. пр.Хр.
2. Релеф от Кара Тепе, Анатолия; VIII в. пр.Хр.
3. Релефи от Хорсабад и Ниневия, VIII-VII в. пр.Хр.
4. Бронзов релеф, Кавуши, Анатолия, VIII в. пр.Хр.
- 5-6. Изображения върху гръцки вази, VI-V в. пр.Хр.
- 7-9. Изображения върху гръцки вази, V в. пр.Хр.

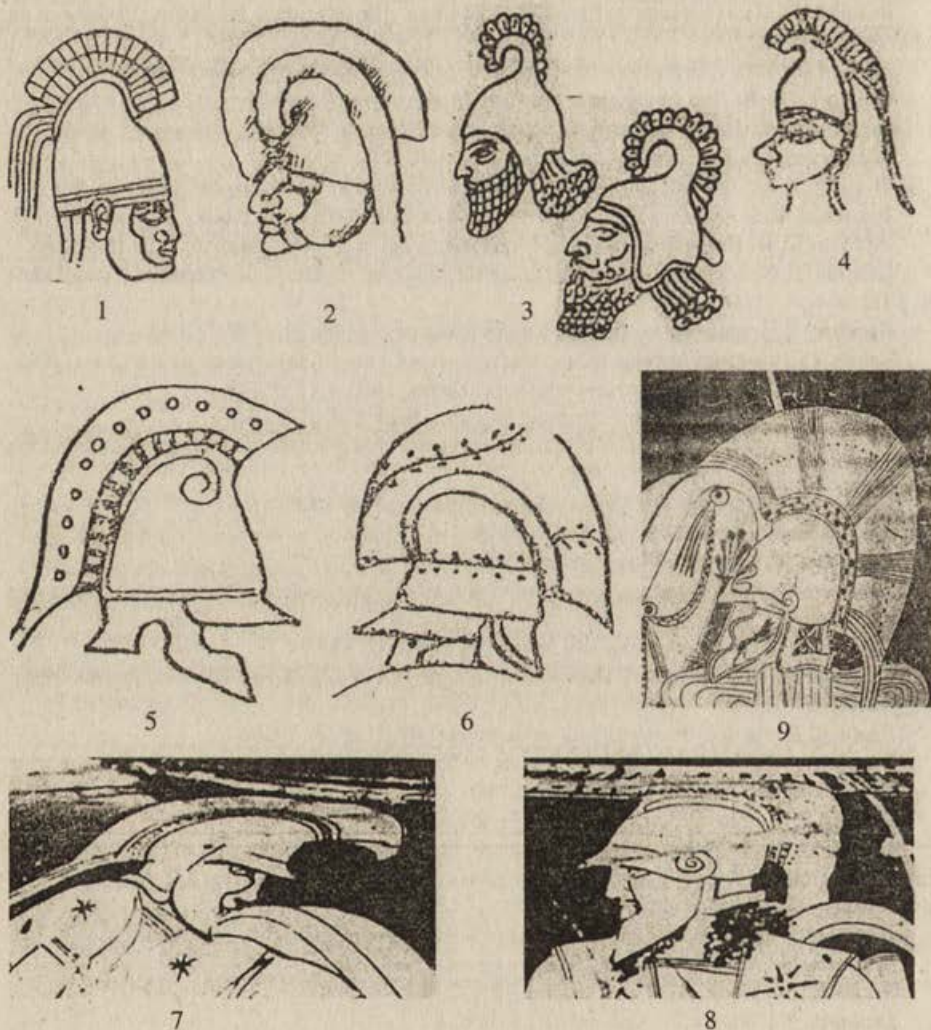

Таблица II

1-20. Изображения върху произведения на италиятското изкуство,
VI-IV в. пр.Хр.

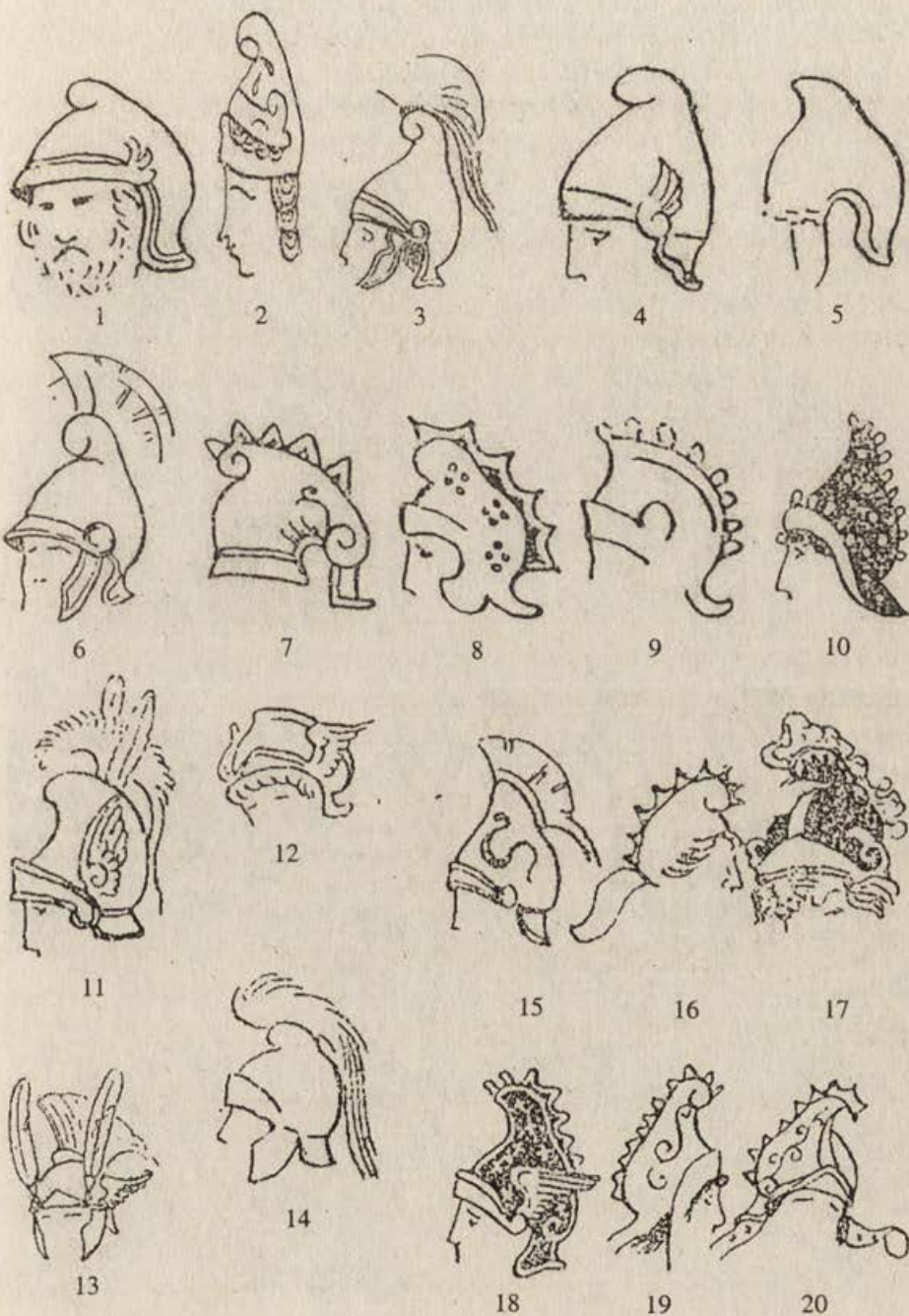

Таблица III

1. Теракотов релеф от Таре. Бронзов шлем, сега намиращ се в Берлин, IV в. пр. Хр.
2. Мраморен релеф от Гърция, втора пол. на IV в. пр. Хр.
- 3-6. Изображения върху италийски вази, IV - III в. пр. Хр.
7. Стела на Аристонавт, Атина, 320 г. пр. Хр.
- 8-9. Рисунки от Казанлъшката гроница, III в. пр. Хр.
10. Релеф от т. нар. "Александров саркофаг", Истанбул, около 330-312 г. пр. Хр.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

Таблица IV

1. Бронзов шлем от Дебрен.
2. Бронзов шлем от Гърмен.
3. Бронзов шлем от Брястовица.
4. Бронзов шлем от Плетена.
5. Бронзов шлем от Ковачевица.
6. Железен шлем, бронзови набузници и наносник от Плетена.
7. Бронзов шлем от Асеновград.
8. Бронзов шлем от Асеновата крепост.
9. Бронзов шлем от Плетена.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Таблица V

1. Бронзов шлем от Дебрен.
2. Бронзов шлем Зарева могила.
3. Бронзов шлем от Копенхаген.
4. Бронзов шлем от Йонина.
5. Бронзов шлем от Art Institute, Чикаго.
7. Бронзов шлем от Франция.
- 6, 8-9. Бронзови шлемове от Олонеши.

1

2

3

4

5

6

VLA

7

8

9

Таблица VI

1-10. Бронзови набузници от шлемове "тракийски тип".

1

2

3

4

5

8

6

7

9

10

Таблица VII

1-2 Бронзови шлемове, Берлин

3-4 Бронзови шлемове от Италия.

5-7 Бронзови шлемове "псевдотракийски тип", Гърция.

8. Изображение върху саркофаг, Тарквиния, втора пол. на IV в. пр. Хр.

1

2

3

4

5

6

7

8

Таблица VIII

1. Карта на шлемовете разглеждани в статията.

КУЛТЪТ КЪМ ТРАКИЙСКИЯ КОННИК НА ТЕРИТОРИЯТА НА NICOPOLIS AD ISTRUM

ПАВЛИНА ВЛАДКОВА

Популярността на култа към Тракийския конник е един от важните показатели за наличието или отсъствието на тракийски етнос в даден регион. Проблемът за неговото разпространение през римската епоха в провинциите Тракия и Долна Мизия е бил обект на научни изследвания още от началото на XX в.. Най-пълни и всеобхватни са публикациите на Г. Кацаров (Kazarov 1940) и Зл. Гочева и М. Оперман (ССЕТ 1979, 1981, 1984). Последните двама автори публикуват и голяма част от паметниците, открити в границите на административната територия на *Nicopolis ad Istrum*. Целта на нашето изследване е да очертаем цялостната картина на разпространението на култа, като включим новооткритите или непубликувани паметници, които са ни известни от археологически разкопки, теренни обхождания, местни училищни или читалищни сборки. По този начин ще направим опит да систематизираме всички известни данни за култа, представяйки ги в таблица с данни за местонамирането, датировката, надписите и подбрана библиография. Обобщените резултати представяме по-долу.

Известни са ни 82 броя паметници, които могат да бъдат свързани с култа към Тракийския конник. От тях 66 бр. са оброчни плочки, 8 са надгробните плочи с изображения на Хероса, 2 жертвеника, 1 статуя на Тракийския конник, 1 каменен съд, 2 архитектурни детайла и 2 броя бронзови статуетки. Всички те са датирани във времето от средата на II до средата на III век. Открити са в землищата на 29 съвременни села.

Повече от 2/3 от оброчните плочки (40 бр.) са без надписи. Върху 18 плочки надписите са на старогръцки и върху 8 на латински език. Оброчни плочки са откривани в светилища (при Паскалевец и Велико Търново), в емпориум Дискодуратере, в римски селища и вили (на х. Царевец във Велико Търново, Леденик, Лясковец, Драганово, Хотница, Дичин, Емен, Караисен, Бяла черква), в керамичните центрове в западната част от територията на града (Павликени и Бутово), като случайни находки (Добри дял, Самоводене, Янтра, Михалци, Русаля). Само една оброчна плочка е открита като гробен дар (Горско ново село). Починалият е бил положен в зидана гробница под могилен насип.

На територията на *Nicopolis ad Istrum* са локализирани няколко светилища

на Хероса. Светилището край Паскалевец е разкрито през 30-те години на XX век в резултат на случайни изкопни дейности (Николов, Цончев 1930/31, 247). То е било разположено върху надгробна могила, архитектурни останки почти не са запазени (само субструкция на зидове, които очертават правоъгълна постройка), но от тук произхождат 16 бр. цели или фрагментирани оброчни плочки. Установено е също, че под могилата е съществувало гробно съоръжение, като повече данни за него липсват. Независимо от откъслечната информация може да се допусне с голяма вероятност, че починалият е бил тракиец и след натрупването на могилата и отминаването на известен период от време мястото се е превърнало в светилище. Това е едно често срещано явление при изграждането на светилища на Тракийския бог в провинция Тракия. На територията на *Nicopolis ad Istrum* друг подобен случай няма засвидетелстван. Отчитайки, че оброчните плочки са датирани на базата на иконографски особености и палеографски данни по времето на Северите, то могилата трябва да бъде отнесена към времето около и след средата на II век. Върху 7 от оброчните плочки са запазени надписи на старогръцки и латински език. Те дават информация за социалната принадлежност на почитателите на тракийското божество, както и за епитетите, които то носи. На тия проблеми ще се спрем малко по-долу.

Второ светилище на Хероса е локализирано в близост до съвременния град Велико Търново (Църов 1999, 78-87). За съжаление и тук в резултат на строителни дейности архитектурните останки са незначителни и не може да бъде реконструиран планът на сградата. Намерени са единствено 4 оброчни плочки. Върху една от тях е запазено името на селото *Теолопара*, неизвестно до откриването на светилището.

В началото на 70-те години на XX в. е изказано мнение за съществуването на светилище на Тракийския конник при Лесичери (Герасимов 1961, 245-253). Археологическите проучвания близо 30 години по-късно дадоха допълнителна информация за облика и предназначението на комплекса (Църов 1996, 111-117). Проучвателят смята, че става дума за фамилна гробница-хероон. Съществуването на хероон (място, където почива херосът) според нас е свързано с наличието тук на гроб на богат тракиец, върху който дълго време след смъртта му са били извършвани следпогребални обичаи и жертвоприношения, а впоследствие надгробната могила се е превърнала в хероон и светилище. Наред с многобройните архитектурни детайли от тук произхожда надпис на булеут и жрец на Рома (IGBulg, II, 701) и статуя на Тракийския конник. Плочата с надписа не е надгробна, а вероятно е била поставена в светилището. В землището на Лесичери е открита и военна диплома на тракиец, датирана в 138 г., която е най-ранното епиграфско сведение за наличието на траки на територията на града.

Светилище на Тракийския конник в края на II–началото на III в. според нас е съществувало и в региона на съвременните градове Горна Оряховица и Лясковец. Доказателство за това са откритата ара с посвещение на Хероса (IGBulg., II, 714) и каменен съд, вероятно използван при ритуалите по време на

честването на култа (IGBulg., II, 683), както и надгробни надписи на представители на богати тракийски фамилии (ILBulg., 377, 378).

В литературата е изказано мнението, че светилище на Тракийския конник се е намирало и в Бутово (Султов 1977, 53). Ние не подкрепяме това предположение, защото то се основава единствено на една открита оброчна плочка. Факт е, че в региона през II-III в. живее тракийско население, но все още няма археологически доказателства за светилище.

На територията на града са функционирали и ателиета за производство на оброчни плочки, посветени на Тракийския конник. Засега може да се каже, че такова е имало в близост до каменоломните при село Хотница (в м. Горно селище). Откритият недовършен екземпляр е сигурно доказателство за това. Всички открити плочки са без надписи. Както смятат и откривателите на паметниците (Кокорков, Алексиев 1975, 134-136), вероятно плочките са били изработвани в ателие, разположено в близост до кариерите, а самите надписи върху тях са правени в ателиета в близост до съответните светилища. За съжаление до настоящия момент не е направен стилов анализ на откритите оброчни плочки на територията на града, за да се установят белези, по които да бъдат локализиран ателиета. Така засега това, регистрирано при с. Хотница, остава единственото известно за територията на *Nicopolis ad Istrum*. Изказаното мнение за съществуването на каменоделски работилници край Бутово и Павликени (Султов 1962, 32-33) на този етап на проучване не е потвърдено със сигурни данни.

Както отбелязахме по горе, една част от оброчните плочки имат случаен произход. Но в землищата на съвременните села, където са открити, също има локализиран при теренни обхождания селища и вили.

Внимание заслужават откритите паметници в емпориум Дискодуратере. От същото място произхождат надгробни надписи, които доказват, че през III в. фамилиите изцяло запазват тракийския си характер (IGBulg., II, 475) или макар и романизирани, все още носят тракийските си имена (IGBulg., II, 474, 476). Трите фрагмента от надгробни плочи, използвани като споллии в късни градежи, вероятно произхождат от намиращ се в близост некропол на голямо тракийско селище или вила. Независимо че е използван гръцкият език, текстът и имената показват съвсем слаба елинизация. Явно че върху живеещото тук население западните и източните културни центрове не оказват никакво влияние.

Изображения на Тракийския конник се откриват и върху надгробни плочи. Те се свързват, от една страна, с хтоничните функции на божеството, а от друга – с идеята, че самият починал след своята смърт се превръща в божество. Известни са ни осем паметника, върху релефното или надписното поле на които е представен Херосът (Велико Търново IGBulg., II, 694; ILBulg. 382, 382; Върбовка – ILBulg.; Караисен – ILBulg., 349, 350; Лясковец – ILBulg., 378; Самоводене – непубликувана, инв. № 79 А/ТОМ). Понякога заедно с него е изобразен и починалият, сам или с членове на фамилията. Най-често този тип надгробни плочи се откриват около и в близост до съвременния град Търново.

В два от случаите надписите показват, че починалите са *булевти*, което е доказателство за засиленото влияние на тракийската аристокрация и за нейното значение в административния живот на *Nicopolis ad Istrum*. Едва ли е случайност, че върху надгробна плоча от Велико Търново и тази от Лясковец се среща едно и също тракийско име - *Gerulonis*, при това непознато от други паметници от Долна Мизия и Тракия. Този факт, заедно с казаното по-горе за наличието на светилище на Тракийския конник в посочения регион, доказва още веднъж силното присъствие на траки тук по времето на Северите и до средата на III-ти век.

Отново от региона на Велико Търново (от Горна Оряховица и от Лясковец) произхождат два жертвеника (IGBulg., II, 717; непубликуван). Върху първият е запазен и епитет на Хероса, който не е познат от други надписи. Върху втория има изображения на конник, Зевк, Херкулес и храм. Явно, че той е бил поставен в светилище или храм, където са се чествали култовете към изброените по-горе божества.

Посвещение на Тракийския конник е запазено и върху устието на каменен съд от Лясковец (IGBulg., II, 683).

Колкото и да са оскъдни данните от епиграфските паметници, те дават представа за социалната принадлежност на почитателите на Тракийския бог. На първо място прави впечатление, че от запазените общо 15 имена на *булевти* на *Nicopolis ad Istrum* (върху 12 надписа) 5 от тях имат сигурен тракийски произход, като трима са живели и починали в своите именения в региона около Велико Търново (Велико Търново – Горна Оряховица – Лясковец). Не е изключено и част от останалите *булевти* също да произхождат от тракийски фамилии. По времето на Северите, когато са датирани надписите, в градското управление със сигурност участват представители на тракийската аристокрация, запазили своята етническа принадлежност. Траки са участвали и в религиозния живот на града и неговата територия. Известно е името на един *ἀρχιερεὺς* (главен жрец, може би на провинцията, който обслужва и императорския култ), запазено върху оброчна плочка (Паскалевец IGBulg., II, 70). Междувпрочем името на последния четем и върху почетен надпис на Юлия Домна, открит в *Nicopolis ad Istrum*. Посвещение на Хероса е направил и *beneficiaries consularis* (освободен от преките си задължения войник, който е на служба при провинциалния управител или легата на легиона; каменен съд от Лясковец IGBulg., II, 683). Оброчен дар на Херос е посветил и *strategus* (кмет на село) в светилището при Паскалевец (ILBulg., 41) и един член на занаятчийска колегия, без да е уточнено в надписа с какво точно се занимават нейните членове (оброчна плочка от Дичин IGBulg., II, 703). Данните за роби на територията на *Nicopolis ad Istrum* са много малко, но вероятно роб е бил посветителят на плочката, открита в Крамолин (ILBulg., 187). Освен това той е изпълнявал и задълженията на *actor* (управител на селскостопанско имение). Липсата на надписи върху голяма част от паметниците идва да подсказва, че посвещенията са направени от обикновено, вероятно неграмотно население, занимаващо се със земеделие и скотовъдство.

От друга страна, впечатляващите по размери и украса надгробни надписи с изображения на Тракийския конник върху тях категорично доказват, че починалите и посветителите, членове на фамилията, разполагат със значителни материални средства и принадлежат към богатата поземлена аристокрация, живееща на територията на *Nicopolis ad Istrum*.

От общо 26 броя оброчни плочки с надписи само в два от случаите със сигурност имената на посветителите са тракийски (от Миндя и от Караисен), в три от случаите – гръцки (от Дичин и 2 бр. от Паскалевец), а за всички останали, макар че най-вероятно става дума за романизирани траки, не можем да бъдем категорични. Тракийски имена са запазени и върху надгробните плочи с изображения на Конника от Търново, Лясковец и Караисен.

Епитетите върху оброчните паметници на Тракийския конник не са многобройни. Такива са напр. *ἐπίκοος* (покровител, вслушващ се в молбите – оброчна плочка от Миндя IGBulg., II, 725), *sanctus* (свещен, неприкосновен – оброчна плочка от Паскалевец ILBulg., 414), с който епитет са наричани и други божества от гръко-римския и източния пантеон (Аполон, Диана, Асклепий, Херкулес, Силван, Епона, Хелиос, Кибела). Макар и по-рядко срещан, известен е и епитетът *Πυρμυρούλας* (от гр. жито; оброчна плочка от Дичин - IGBulg., II, 704), който изследователите свързват с функцията на божеството да покровителства посевите, вегетацията и растителността. Изказано е също и мнението, че може би епитетът идва от гр. *πῦρ* (огън), като вероятно е свързан със соларните функции на божеството (Гочева 1995, 288). Същият епитет се открива и върху паметниците от светилищата на Тракийския конник при с. Люблен, Поповско (IGBulg., II, 753, 754) и с. Голяма Брестница, Луковитско (IGBulg., II, 588) в Долна Мизия, както и върху паметници от Тракия (Гочева 1995, 288).

Три от епитетите се срещат за сега единствено на територията на *Nicopolis ad Istrum*. Това са *Ithiostlae* (върху оброчна плочка от Караисен ILBulg., 350), *Βορκηνίας* (върху олтар от Горна Оряховица IGBulg., II, 414) и твърде близкия до последния по звукъв състав *Βασκιδίνιας* (върху оброчна плочка от Паскалевец IGBulg., II, 706; Гочева 1995, 292). И в трите случая е невъзможно да определим значението на епитетите. Но като предположение мислим, че е възможно в първия случай да имаме наименование на селище или друг топоним, а в другите два не е изключено в основата на епитетите да стоят гръцки думи и тогава може би посвещенията са направени на Херос Хранителя (от гр. *βορά*) и Херос Магьосника (от гр. *βασκανία*). Разбира се, това са само предположения, които не могат да бъдат категорично потвърдени (или отхвърлени).

Само няколко са случаите, при които откриваме синкретизъм с други божества. За почитането на тракийския бог като Херос Сурегет разбираме от надписа върху оброчна плочка от светилището край Велико Търново (Църов 1999, 82). Богът Сурегет е тракийско божество, рядко срещано върху епиграфски паметници и популярно главно на територията на съвременна Североизточна България. Известен е само още един паметник от Дуросторум, където Херосът е наречен Сурегет (Бешевлиев 1985, 5-9). В нашия случай не става дума за

епитет на Херос, а за синкретизъм между двете тракийски божества. Вероятно украсата от лозови листа и гроздове на каменния съд от Лясковец (IGBulg., II, 683) идва да покаже синкретизъм на Тракийския конник с Дионис. Между впрочем същия тип съдове са открити и в Миндя, и на х. Царевец във Велико Търново (IGBulg., II, 684), като и на двете места има сигурни данни за честването на култа към Хероса. Върху съда от Търново обаче посвещението на “боговете спасители” показва, че вероятно става дума за култ към здравеносните божества Асклепий и Хигия (Лунгарова 2000, 93). Явно, че каменните съдове са били използвани в ритуални култови церемонии. Върху оброчна плочка от Бяла черква на Тракийския конник са изобразени Сол и Луна (ILBulg., 417).

Така направеният преглед на паметниците, свързани с култа към Тракийския конник, показва, че той не е бил разпространен равномерно по цялата административна територия на Nicopolis ad Istrum. Най-многобройни са паметниците, открити в региона около Велико Търново (Велико Търново-Горна Оряховица-Лясковец) и западно от града, но не в непосредствена близост (Дичин, Хотница, Паскалевец, Лесичери). Северно от Nicopolis паметници липсват и това се обяснява в живеещите там ветерани на I Италийски легион, които са били настанени може би още преди основаването на града или поне преди разширяването на неговата територия по времето на Северите. Източно от Янтра нямаме данни за популярността на култа, така както липсват и каквито и да е епиграфски паметници. Дали тук живее обикновено население, което не е оставило след себе си значителни следи на материална култура, или липсата е в резултат на несистемното проучване, е друга тема.

Всички открити находки се датират във времето между средата на II и средата на III век, като единствено една от двете оброчни плочки от Миндя може да бъде отнесена към втората половина на III в. Находките от това селище заедно с паметниците от емпориум Дискодуратере показват, че най-късните данни за тракийско население и за честване на култа към Тракийския бог-конник откриваме по северните склонове на Стара планина.

Таблица: Паметници, свързани с култа към Тракийския конник от територията на Nicopolis ad Istrum (с. 97-100).

Б Е Л Е Ж К И

CCET – Z I. Goceva, M. Operman. Corpus cultus equitus Thracit, I, II1, II2, Lieden, 1979, 1981, 1984.

ILBulg. – B. Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae, Serdicae, 1989.

IGBulg. – G. Michailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, II, S., 1958.

- Kanitz 1877** – F. Kanitz. Donaubulgarien und der Balkan. Leipzig, 1-3, 1877-1879, 2.
- Kazarov 1940** – G. Kazarov. Denkmaler des Thrakischen Reitergottess in Bulgarien, Budapest, 1938.
- Seure 1908** – RA, 1908.
- Skorpiil 1892** – H. Skorpiil. Antike Inschriften aus Bulgarien, AEM XV, 1892.
- Skorpiil 1894** – H. Skorpiil. Inschriften aus Bulgarien, AEM XVII, 1894.
- Алексиев, Писарев 1977** – Й. Алексиев, Ат. Писарев. Оброчни плочки от музейната сбирка в гр. Сухиндол – Векове, 1977, кн.5, 65-69.
- Бешевлиев 1985** – В. Бешевлиев. Нов надпис на бога Сурегет, ИНМВн, кн. 21 (31), 1985, 5-9.
- Велков 1940** – Ив. Велков. Находки и вести от разни места, ИБАИ XIV, 1940/42
- Велков, Венедиков 1946** – Ив. Велков, Ив. Венедиков. Кратки вести от разни места – ИБАИ XV, 1946.
- Герасимов 1961** – Т. Герасимов. Един храм на Тракийския бог-конник при с. Лесичери, Търновско – Сб. в памет на Карел Шкорпил, С., 1961.
- Гочева 1995** – Зл. Гочева. Епитетите на Тракийския конник – Сб. Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения "Проф. Иван Гълъбов, В. Търново 1995, 285-296.
- Дечев 1940/41** – Д. Дечев. Антични паметници от българските земи, ГПНБМ, 194/1941.
- Димитров 1942** – Д. П. Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България. С., 1942.
- Добруски 1901** – В. Добруски. СБНУ 18, 1901.
- Добруски 1907** – В. Добруски. Тракийски конници и други богове ездачи, АИМ I, 1907.
- Иванов 1950** – Т. Иванов. Отделни паметници от разни места, ИАИ XVII, 1950.
- Кокорков, Алексиев 1975** – Ив. Кокорков, Й. Алексиев. Четири оброчни плочки на тракийския конник от с. Хотница, ГМСБ, т. I, 1975, 134-136.
- Николов, Цончев 1930/31** – Т. Николов, Д. Цончев. Нови релефи на Тракийския конник, ИБАИ VI, 1930/31.
- Романизмът** – Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики, ч. 2, ГСУ фф 47, 1951-52; 48, 1952-1953.
- Славчев 1972** – П. Славчев. Стари селища и находки в землището на гр. Лясковец, ИОИМВТн, кн. V, 1972.
- Стефанов 1956** – Ст. Стефанов. Старините по Долния басейн на Янтра, Сф., 1956.
- Стефанова 1950** – Й. Стефанова. ГПНМ, 2, 1950.
- Султов 1961** – Б. Султов. Принос към епиграфиката на Долна Мизия – Сб. в памет на Карел Шкорпил, Сф., 1961.
- Султов 1962** – Б. Султов. Един занаятчийски център в Долна Мизия, Археология, 1962, 32-33.
- Султов 1977** – Б. Султов. Павликенският край през античността – Сб. Павликени и Павликенският край, Сф., 1977.
- Тодоров 1928** – Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия. Сф., 1928.
- Филов 1911** – Б. Филов. Новооткрити старини, ИБАД, II, 1911.
- Царевград Търново** – Н. Ангелов. Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава, Сф., 1973.
- Цончев, Николов 1932/33** – Д. Цончев, Т. Николов. Новооткрити старини от Търновския музей, ИБАИ VII, 1932/33.
- Църов 1996** – Ив. Църов. Дикилиташ-Стълбо-Марков камък-Лесичерски стълб. Един хероон? – Сб. 30 години Великотърновски клон на СУБ, В. Търново, 1996, 111-117.

Църов 1999 – Ив. Църов. Някои аспекти на култа към Тракийския конник в Regio Nicopolitana, ИИМВТн XIV, 1999, 78-87.

Църов, Владкова – Ив. Църов, П. Владкова. Могилните некрополи на Никополис ад Иструм – Сб. Първи международен симпозиум Севтополис. "Надгробните могили в Югоизточна Европа", Велико Търново, 1994.

Архитектурни детайли от хероона при с. Лесичери (По Ф. Каниц).

№	Селище	Вид на паметника	Надпис/език	Местонамиране	Датировка	Подбрана литература/ инвентарен номер
1	Бугово	Оброчна плочка	-	Селище в центъра на съвременното село	Край на II-I 1/2 на III в.	ССЕТ, 2, II, 671, 2 Иив. № 767 А/ТОМ.
2	База черква	Оброчна плочка	Латински	Селище в м. "Сливите"	III в.	ССЕТ, 2, II, 651. II Вулг., 417. Иив. № 132 А/ТОМ.
3		Оброчна плочка	-	Селище в м. "Сливите"	Край на II в.	ССЕТ, 2 II, 650. Иив. № 133 А/ТОМ.
4		Оброчна плочка	-	Вила на х. Царевец	II-III в.	Иив. № 1016 А/ТОМ.
5		Оброчна плочка	Старогръцки	Светилище	Край на II-началото на III в.	Царов, ИИМВТн, XIV. Иив. № 3190 А/ТОМ.
6	Велико Търново	Оброчна плочка	Старогръцки	Светилище	Край на II-началото на III в.	Царов, ИИМВТн, XIV. Иив. № 3192 А/ТОМ.
7		Оброчна плочка	Надписът заличен	Светилище	Край на II-началото на III в.	Царов, ИИМВТн, XIV. Иив. № 3192 А/ТОМ.
8		Оброчна плочка	-	Светилище	Край на II-началото на III в.	Царов, ИИМВТн, XIV. Иив. № 3193 А/ТОМ.
9		Оброчна плочка	-	Случайна находка	III в.	ССЕТ, II, 2, 637. Иив. № 7122 / АМ Сф.
10	Велико Търново	Оброчна плочка	-	Случайна находка в р. Янтра	III в.	ССЕТ, II, 2, 637. Иив. № 17 А/ТОМ.
11		Надгробна плоча	Латински	х. Царевец	Край на II-началото на III в.	ССЕТ, 2, II, 627. II Вулг., 382. Романизмът, 2, 415. Царевград Търнов, 1, 189. Стефанова, 1950, ф. 1, 86.
12		Надгробна плоча	Латински	х. Царевец	Първата половина на II в.	ССЕТ, 2, II, 628. Романизмът, 2, 300. Царевград Търнов, 1, 191. Стефанова, 1950, ф. 2, 88.
13	При строителство на пътя Велико Търново - Габрово	Надгробна плоча	Старогръцки	х. Царевец	Първата половина на III в.	ССЕТ, 2, II, 629. Романизмът, 2, 527. Царевград Търнов, 1, 183. Стефанова, 1950, ф. 3, 87.
14		Оброчна плочка	-	Случайна находка	III в.	ССЕТ, II, 2, 641. Иив. № 3960 / АМ Сф.
15		Оброчна плочка	-	Случайна находка	Край на II-първа половина на III в.	ССЕТ, II, 2, 642. Иив. № 3959 / АМ Сф.
16		Оброчна плочка	-	Случайна находка	III в.	ССЕТ, II, 2, 643. Иив. № 3958 / АМ Сф.
17		Оброчна плочка	-	Случайна находка	Първата половина на III в.	ССЕТ, II, 2, 644. Иив. № 3957 / АМ Сф.

1	2	3	4	5	6	7
18	Върбава	Надгробна плоча	Латински	Некропол в м. Вачова могила	III в.	СCET, 2, II, 652. II, Bulg., 411.
19	Габрово	Оброчна плоча	Старогръцки	Случайна находка	II-III в.	Skorai 1892, 217, N106.
20	Горна липница	Оброчна плоча	Старогръцки	Селище в м. Бурловец	II-III в.	Тодоров, 1928, № 313.
21		Оброчна плоча	Старогръцки	Селище в м. Бурловец	Начало на III в.	Непубликуван материал от музейната сбирка в селото
22	Горна Оряховица	Каменна ара	Старогръцки	Случайна находка	Края на II-първата половина на III в.	СCET, 2, II, 672. С. Стефанов, 1956, 71.
23	Горско ново село	Оброчна плоча	-	Подмогилна гробница в м. Юртлука	II-III в.	Тодоров, 1928, № 312. Романизмът, 2, № 524. IG Bulg., II, 714.
24	Дискодурагере	Оброчна плоча	Старогръцки	Емпориум	II-III в.	Ина, № 2403 / AM Сф. СCET, 2, II, 2673. Велков, Венедиков, 1946, 230.
25		Оброчна плоча	Старогръцки	Емпориум	II-III в.	Непубликуван материал. Ина, № 524 АТОМ.
26		Оброчна плоча	Старогръцки	Селище в м. Палата, на 2 км южно от селото	Края на II в.	Непубликуван материал. Ина, № 938 АТОМ.
27	Дичин	Оброчна плоча	Старогръцки	Селище в м. Палата, на 2 км южно от селото	Края на II в.	СCET, 2, II, 648. IGBulg., II, 703.
28	Добри дил	Оброчна плоча	-	Случайна находка	II-III в.	Ина, № 2401 / AM Сф.
29	Драганово	Оброчна плоча	-	Селище в м. Гаджала	Края на II в.	СCET, 2, II, 649. IGBulg., II, 704.
30	Емен	Оброчна плоча	Изрит	Селище в м. Високата могила	Края на II в.	Ина, № 4029 / AM Сф. Непубликуван материал.
31		Оброчна плоча	Латински	Селище в м. Селище (Пчелина)	Втората половина на II в.	Непубликуван материал. Пол Ина №1/Драганово 1994 СCET, 2, II, 645. Ина, № 219 АТОМ.
32	Караксен	Надгробна плоча	Латински	Случайна находка	Начало на III в.	СCET, 2, II, 674. IGBulg., II, 350. Романизмът, 2, 359.
33		Надгробна плоча	Латински	Случайна находка в м. "Латинските гробница"	Края на II в.	СCET, 2, II, 675. ILBulg., II, 350. Романизмът, 2, 360. Ина, № 3795 / AM Сф.

1	2	3	4	5	6	7
34-36	Лесичери	Архитектурни детайли – 2 бр.	-	Светилище (хероон)	Началото на III в.	ССЕТ, 2, II, 647 IGBulg., II, 701, 702. Герасимов 1961, 245-253. Църков 1996, 111-116.
37		Статуя на Трак конник	-	Светилище (хероон)	II-III в.	
38	Леденик	Оброчна плочка	-	Селище на 3 км западно от селото	II-III в.	Непубликуван материал.
39	Лозен	Оброчна плочка	-	Селище в м. Чеплак байр	III в.	ССЕТ, 2, II, 630. Инв. № 1017 АТОМ.
40-43	Лясковец	Оброчни плочки – 4 бр.	?	Селище	II-III в.	Добруски 1907, 134.
44-45		Бронзови статуетки – 2 бр.		?	II-III в.	Църков 19, Инв. № № 217, 218 АТОМ.
46		Надгробна плочка	Латински	Селище в м. Рибарево	Края на II в.	ILBulg., 378. Димитров 1942, 417. Романизмът, 2, №1, Фиг. 266. Славчев 1972, 46.
47		Каменен съд	Старогръцки	?	II в.	ССЕТ, 2, II, 626. IGBulg., II, 683. Добруски 1901, 796.
48	Миндя	Оброчна плочка	Старогръцки	Селище северозападно от селото	Началото на III в.	ССЕТ, 2, II, 369. IGBulg., II, 724. Kazakov, 658. Инв. № 2388 / AM Сф.
49		Оброчна плочка	Старогръцки	Селище северозападно от селото	Втората половина на III в.	ССЕТ, 2, II, 640. IGBulg., II, 725. Kazakov, 659. Инв. № 2387 / AM Сф.
50	Михалци	Оброчна плочка	Латински	Случайна находка	II-III в.	Skorpi 1894, 189. ILBulg., 420.
51	Павликени	Оброчна плочка	Без надпис	Античен керамичен център	Края на II-началото на III в.	ССЕТ, 2, II, 653. Инв. № 2139 АТОМ.
52		Оброчна плочка	Без надпис	Античен керамичен център	Края на II-началото на III в.	Непубликуван материал. Инв. № 2140 АТОМ.
53	Паскалевец	Оброчна плочка	Без надпис	Случайна находка	Края на II-началото на III в.	ССЕТ, 2, II, 654. Kazakov, 747.
54-57		Оброчни плочки	Латински – 4	Светилище в м. Гопямата мотила	Края на II-началото на III в.	ССЕТ, 2, II, 655-658. ILBulg., 413-416. Николов, Цончев 1930/31, 247 сл. Инв. № № 9-12 АТОМ.

1	2	3	4	5	6	7
58-60	Паскалевец	Оброчни плочки	Старогръцки - 3	Светилище в м. Голямата могила	Края на II-началото на III в.	ССЕТ, 2, II, 659-661, IG Bulg., II, 705-707, Николов, Цончев 1930/31, 247 сл.
61-69		Оброчни плочки	Без надпис - 9	Светилище в м. Голямата могила	Края на II-началото на III в.	Инв. №№ 13-15 АТОМ.
70		Оброчни плочки	-	Случайна находка	?	ССЕТ, 2, II, 662-670, Николов, Цончев 1930/31, 247 сл.
71	Русата	Оброчни плочки	-	Случайна находка	Първата половина на III в.	Казаков, 379.
72	Самоводене	Оброчни плочки	Старогръцки	Случайна находка	II-III в.	Инв. № 16 АТОМ
73		Надгробна плоча	Старогръцки	Случайна находка	II-III в.	ССЕТ, 2, II, 636, IG Bulg., I, 716.
74		Жертвеник	Без надпис, с изображения на Зевс, Херакъл, храм и конник	Случайна находка	II-III в.	Инв. № 18 АТОМ.
75	Сухиндол	Оброчна плочка	Латински	Случайна находка	II-III в.	Непубликуван материал. Инв. № 79 АТОМ.
76	Хотница	Оброчна плочка	-	Случайна находка	Първата половина на III в.	ССЕТ, 2, II, 646, Алексиев, Писарев 1977, 65, №1, фиг. 1.
77		Оброчна плочка	-	Селище в м. Пасков бряст	Края на II-началото на III в.	Кокорков, Алексиев 1975, 134-136.
78		Оброчна плочка	-	Случайна находка	Началото на III в.	Кокорков, Алексиев 1975, 134-136.
79		Оброчна плочка	-	Селище в м. Горно селище, на 2 км източно от селото	II-III в.	Кокорков, Алексиев 1975, 134-136.
80	Янтра	Оброчна плочка	-	Селище в м. Горно селище, на 2 км източно от селото	Втората половина на II-първата половина на III в.	ССЕТ, 2, II, 634, Кокорков, Алексиев 1975, 136.
81		Оброчна плочка	-	Селище в м. Горно селище, на 2 км източно от селото	III в.	ССЕТ, 2, II, 632, Филов 1911, 278, Инв. № 5163 / АМ СФ.
82		Оброчна плочка	-	Случайна находка	Края на II-началото на III в.	ССЕТ, 2, II, 633, Филов 1911, 278, Инв. № 5164 / АМ СФ.
					II-III в.	Непубликуван материал. Инв. № 17 АТОМ

**NICOPOLIS AD ISTRUM, PHILIPPOLIS,
AUGUSTA TRAIANA – ОБЩИ БЕЛЕЗИ В
АРХИТЕКТОНИЧНАТА УКРАСА**

ЗДРАВКО ДИМИТРОВ

Изследванията, посветени на архитектурните украси от римската епоха в днешните български земи, разглеждат предимно отделни типове детайли (Бобчев 1970, 91-128; Младенова 1970, 129-147; Петрова 1990, 8-15; Петрова 1996) или декорацията в някои конкретни комплекси (Tsontchev 1947; Ivanov 1987, 7-60; Иванов, Иванов 1994; Иванов, Иванов 1998). Връзките между отделните градски центрове на Римска Тракия, което могат да се установят на базата на общите белези от детайлите, съставлящи античните ордери, са останали по-слабо проучени. За тях споменават до известна степен Д. Цончев, Я. Младенова и Т. Иванов (Цончев 1956, 141-175; Младенова 1979, 45-47; Mladenova 1979, 91-94; Ivanov 1987, 7-60). В последните години С. Петрова също разглежда тези проблеми, като се стреми да насочи своите разработки към изясняване на дейността на различните каменоделски ателиета (Петрова 1996, 44-46). Безспорен е фактът, че в нашите земи през епохата на Принципата са работили гастролиращи майстори, най-вече от малоазийски произход. Особено полезно в тази насока е изследването на Дж. Пъркинс (Perkins 1980, 23-69). Той доказва убедително, че в границите на Долна Мизия по цялото западнопонтийско крайбрежие има редица свидетелства за работа на никомедийци, афродизийци и др. Редно е да отбележим, че Дж. Пъркинс открива никомедийски изработки и във вътрешността – в Никополис ад Иструм (Perkins 1980, 34, № 4).

Настоящото изследване има за цел да установи някои безспорни сходства в архитектурната пластика в три от най-големите градски центрове на Римска Тракия – Никополис ад Иструм, Филипопол и Августа Траяна. Именно чрез регистрирането на общи архитектурно-декоративни модели ние получаваме отлична възможност да открием редица силни влияния достигнали до Тракия от други зони на Римската империя. Една част от тях безспорно са били внесени директно от споменатите по-горе гастролиращи майстори и естествено са станали обект на подражание от местните каменоделци. Други архитектурно-декоративни модели са се превърнали в общовалидни за цялата империя. Това са стандартни схеми на украса, които са били изпълнявани както от най-добрите

Обр.1. Атическо-йонийска база от Никополис ад Иструм. Жилищни сгради на юг от агората.
(Фото: З. Димитров)

Обр.2. Постамент с атическо-йонийска база от Никополис ад Иструм. Кръстовището на кардо № 5 и декуманус № 8.
(Фото: З. Димитров)

Обр.3. Постамент с атическо-йонийска база от Филипопол.
(Фото: Цончев 1956)

каменоделски школи, така и от по-слабо развитите провинциални ателиета.

През периода I-III в. сл. Хр. **атическо-йонийските бази** се превръщат в най-често употребявания архитектурно-декоративен тип за цялата Римска империя по отношение на фундаментните детайли. Такова е положението и в провинциите Долна Мизия и Тракия. Силно впечатление прави голямата близост в начина на изработка при горния торус на атическо-йонийската база от почти всички райони на балканските провинции (двете Мизии, Тракия, Македония, Ахая). През втората половина на II в. сл. Хр. и в самото начало на III в. сл. Хр. (късноантониновата и ранносеверовата епоха) той е оформян с намалена височина и определено губи конвексната си форма в профил. Това изпълнение (торусът изглежда "ръбест" и "сплескан") е много добре представено от базовите детайли в жилищните сгради на юг от агората в Никополис ад Иструм (**Обр.1**). Същите профили регистрираме и при друг тип архитектурни детайли. Това са твърде често използваните в римската архитектура постаменти, които завършват в горния им край с монолитно изпълнени бази. Тези паметници от Никополис ад Иструм (**Обр.2**) и Филипопол (**Обр.3**) се различават само по своята стройност. Напълно сходни са оформлението и профилирането на первазите при основното тяло на постамента и изпълнението на горния торус при атическо-йонийската база в горния край.

Фундаментните детайли от Никополис ад Иструм и Филипопол демонстрират не само единни принципи за декориране, но и твърде близки датировки: края на II в. сл. Хр. – началото на III в. сл. Хр¹.

Дорийските капители от Никополис ад Иструм, Филипопол и Августа Траяна също ни показват голямо сходство по отношение на използваните модели и особено в начина на изработка на повърхностите. Досега в научните среди от Никополис ад Иструм са коментирани само йонийски (Петрова 1996, № 11, 22, 43, 51, 53, 57, 59; Dimitrov 2002, 99-103) и коринтски капители (Иванов, Иванов 1994, 84, обр. 72 б; Бобчев 1970, 99, табл. III, обр. 5-7). Но още в началото на XX век в Народния музей в София постъпва един дорийски капител, открит в с. Никюп (**Обр.4**). Той безспорно е бил извлечен от жителите на селото от развалините на античния град. Анализът на архитектурната украса на този паметник² води до три много важни констатации:

– в Никополис ад Иструм има сгради не само в йонийски и коринтски ордер, но и в дорийски;

– капителът ни показва много точни сходства, особено в изработката на канелюрите, с паметници от Филипопол (**Обр.5**) и Августа Траяна (**Обр.6**). Дължината и широчината на канелюрите е еднаква, между отделните елементи са оформени тънки езичета. Прави впечатление и еднаквото изпълнение на горния край на канелюрите, т. нар. *лунули*. Те се завиват плавно под ехина и се различават коренно от острото изпълнение под формата на орлови нокти, което е засвидетелствано при западнопонтийските колонии – Истрия, Томи, Одесос (Margineanu 1995, Taf. 10; Петрова 1990, 10-11, обр. 4; Димитров 2003, № 3; Димитров 2004, № 90, 97);

– дорийският капител от с. Никюп има уникална украса на ехина. Тя е

Обр.4. Дорийски капител от
Никополис ад Иструм. Днес
в АИМ-БАН.
(Фото: З. Димитров)

Обр.5. Дорийски капител от
Филипопол.
(Фото: Цончев 1956)

Обр.6. Дорийски капител от
Августа Траяна
(Фото: Цончев 1956)

съставена от силно развити растителни орнаменти. Този начин на декориране е непознат при други дорийски капители от нашите земи. Рядък е и в останалите провинции на Римската империя. Един сравнително точен аналог намираме при дорийски капител от Клаудиополис (дн. Болу в Турция), датиран в антониновата епоха (Melink 1973, 169-193, fig. 40).

Друга силна връзка при дорийските капители има между паметниците от Филипопол и Августа Траяна. Това са двата центъра на Римска Тракия, в които най-силно са застъпени дорийските капители от тип III, т. нар. "съставни" (Петрова 1990, 12). При тях освен издължената канелирана шийка основен декоративен белег е наличието на кими върху ехина. В някои случаи дори имаме паметници, които съдържат едновременно два вида кима (лесбийска и йонийска) и астрагал (Петрова 1990, 13, обр. 7).

Йонийските капители от Никополис ад Иструм, Филипопол и Августа Траяна са архитектурните детайли, които проявяват най-голяма близост в украсите. В някои случаи са използвани дори напълно идентични декоративни схеми за украсяване на пулвинусите (възглавниците на йонийския капител). Копирани са модели с определено малоазийски произход (Bingöl 1980). Най-вече това важи за йонийските капители, които са декорирани с т. нар. "*люспест орнамент*", със *стилизирани акантови листа* или с един от вариантите на т. нар. "*гладки листа*".

Декоративната схема при два от йонийските капители с "*люспест орнамент*" върху възглавниците от Никополис ад Иструм (Обр.7) и Филипопол (паметник от театъра на града – непубликуван) е напълно идентична. Тя представлява плътно покриване на пулвинуса с тънки люспи (по четири реда в двете посоки от превръзката настрани) и завършване на орнаента върху челото чрез развитието на няколко голи филиза и едно гладко листо, което предава оста на симетрия от страницата на детайла.

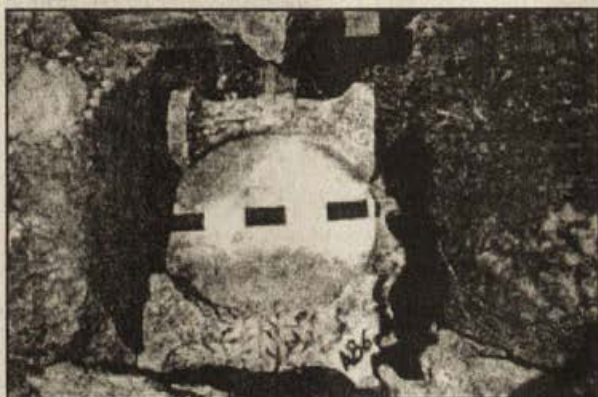
Много близки като схема на украсяване и като изпълнение са и йонийските капители със *стилизирани аканти* от Никополис ад Иструм (Обр.8), Филипопол (Обр.9) и Августа Траяна (Обр.10). Те отново следват един основен модел – снопове листа със силно стилизирани изрези, които вървят хоризонтално по възглавницата, едно вертикално листо, което изпълнява ролята на превръзка и още по-силно стилизирани листни разклонения върху челото.

Третият вид растителна украса върху йонийските капители, която откриваме в идентични изпълнения от Никополис ад Иструм, Августа Траяна и Филипопол е от т. нар. "*гладки листа*". Те биха могли да са лаврови (Петрова 1996, 25) или пък тръстикови (Bingöl 1980, 84). Най-правилно е да ги разглеждаме като гладки неразчленени листа, тъй като най-често е доста трудно да се установи точния растителен вид, който е копиран от каменоделеца. В примерите от Никополис ад Иструм (Обр.11), Августа Траяна (Обр.12) и Филипопол³ (Цончев 1956, 146, обр. 37) все пак можем до голяма степен да се съгласим с тезата на Орхан Бингюл, че това са капители, които копират тръстиковите листа.

Едни от най-известните и най-добре анализирани в нашата наука

Обр.7. Йонийски капител с "люспест орнамент" върху възглавницата от Никополис ад Иструм. Днес в АМ-В.Търново (Фото: З. Димитров).

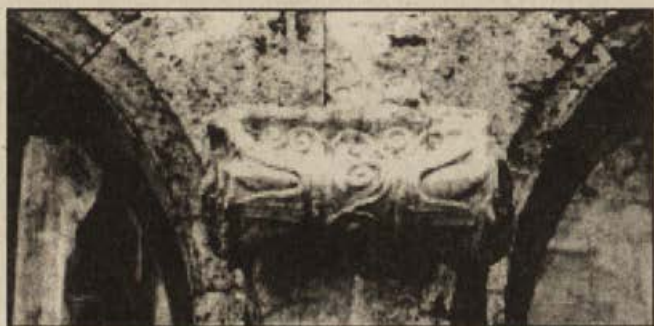
Обр.8. Йонийски капител със стилизирани акантови листа върху възглавницата от Никополис ад Иструм. П-образният портик (Фото: З. Димитров).

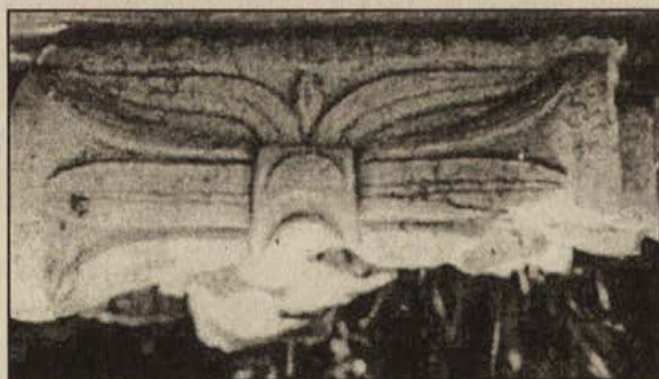
Обр.9. Йонийски капител със стилизирани акантови листа върху възглавницата от Филипопол (Фото: Петрова 1996).

Обр.10. Йонийски капител със стилизирани акантови листа върху възглавницата от Август Траяна (Фото: Петрова 1996).

Обр.11. Йонийски капител с гладки листа (вероятно тръстикови) върху възглавницата от Никополис ад Иструм. Днес в АМ-В.Търново (Фото: З. Димитров).

Обр.12. Йонийски капител с гладки листа (вероятно тръстикови) върху възглавницата от Август Траяна (Фото: Петрова 1996).

коринтски капители са трите паметника от пропилеите на Никополис ад Иструм (Иванов, Иванов 1994, 84, обр. 72 б; Бобчев 1970, 99, табл. III, обр. 5-7; тук виж **Обр. 13**). Определено те намират сериозни сходства с паметниците от Филипопол, особено с тези от източната порта на града (Кесякова 1999, 96, обр. 119, 120; тук виж **Обр. 14**). Моделът на акантовия лист, използван при тези паметници, е един от най-характерните за ефеско-пергамската школа (Heilmeyer 1970, 88-97, 165-168). Най-важните белези са пречупването на изрезите в централните длани на акантовия лист, дълбокото връзване на жилките и особено прецизното оформяне на чашките и каулиса при капителите с пълен апарат. Много силно впечатление прави фактът, че горната част от коринтските капители в трите града също показват точни подобия. Това е едно сигурно свидетелство за напълно сродните влияния, оказани на паметниците от тези центрове, и еднаквите принципи на изработка, до които достигат местните каменоделски ателиета. Много важна констатация може да се направи по отношение на волутните мотиви и хелиците. Както и при капителите от пропилеите на Никополис ад Иструм, така и при тези от източната порта на Филипопол има използване на модели от различни центрове на империята. Ако по отношение на акантовия пояс определено имаме малоазийски варианти (най-вече това са подражания на ефеско-пергамските образци), то при елементите от горната третина на калатоса (хелици, волути, каулис) явно са копирани атически изработки (Walker 1979, fig. 9, 22, 23). Това е начин на изработка, който компилира различните влияния, оказани на архитектурната декорация в Римска Тракия. Тези влияния проличават много добре именно в примерите от Никополис ад Иструм и Филипопол. Такова смесване на декоративни модели с различен произход е нормално явление в епохата на Принципата и особено от времето на Хадриан насетне. Този факт бе вече коментиран по отношение на капителите от фригидариума на форумните терми в Остия, които може би най-добре показват процесите на преплитане на архитектурни традиции и влияния в рамките на Римската цивилизация (Freyberger 1990, 129, № 314-316, Taf. 48 a, 48 b, 49 c).

Най-впечатляващият пример за близостта при изработката на коринтските капители от разглежданите тук градски центрове е изпълнението на абаковите цветове при един паметник (**Обр.15**) от хълма Царевец (преупотребен в късната античност, но произхождащ от Никополис ад Иструм) и друг от Августа Траяна (**Обр.16**). Това са два уникални случая от днешните български земи, единствените коринтски капители, при които две или три малки розетки съставят един и същи абаков цвят. Изпълнението на двата паметника е дотолкова подобно, че бихме могли съвсем спокойно да ги определим като дело на едно и също ателие. Капителът от Августа Траяна е погрешно датиран от Д. Цончев във втората половина на IV – първата половина на V в. сл. Хр. (Цончев 1956, 148, 149, обр. 52). Без никакво съмнение, според всички свои стилови белези този паметник е не по-късен от първата половина на III в. сл. Хр. Вероятно най-прецизната датировка и на двата капители (**Обр.15, 16**) с абакови цветове,

Обр.13. Коринтски капители от пропилеите на Никополис ад Иструм (Фото: З. Димитров).

Обр.14. Коринтски капител от сгради около източната порта на Филипопол (Фото: Кесякова 1999).

Обр.15. Коринтски капител от хълма Царевец. Произхожда от Никополис ад Иструм (Фото: З. Димитров).

Обр.16. Коринтски капител от Август Траяна (Фото: Цончев 1956).

съставени от по няколко малки розетки е в края на II – първата половина на III век сл. Хр. (северовата епоха). Проблемите с определянето на техните датировки се коренят във факта, че паметниците са открити преизползвани в строежи от IV-V в. и са датирани с оглед на конкретния археологически контекст, без да е направено необходимото съобразяване с техните стилови особености.

Това е един серозен проблем за голяма част от т. нар. “късноантични архитектурни детайли”, редица от които са понастоящем с доста заблуждаващи датировки.

Почти еднаквите принципи на изработка на пластичната украса от архитектурните детайли, до които достигат каменоделските ателиета от Августа Траяна и Никополис ад Иструм през късноантониновата и ранносеверовата епоха се доказва особено добре от два **фриз-архитравни блока, украсени с гирлянди и бичи глави**. Единият е открит през 1982 г. до северната порта на Никополис ад Иструм (Иванов, Иванов 1994, 152, 153, обр. 141; тук виж **Обр.17**), а другият в местността “Ламбата” до вила Чаталка край Августа Траяна (Nikolov 1976, 43, fig. 92; тук виж **Обр.18**). Отново имаме случай на преупотреба на антични архитектурни детайли. В Никополис ад Иструм блокът е използван за строителен материал в късноантична сграда от IV в. сл. Хр., докато в “Ламбата” фриз-архитравът е пренесен от Августа Траяна за претопяване в една варница. Украсите на фризовите полета и при двата паметника се състоят от бичи глави и гирлянди, които копират малоазийските образци от антониновата епоха (Mendel 1914, 406, № 1166 (1139); Kunze 1995, 11, fig. 3). Далеч по-важно е в случая, че не само прототиповете на основния декоративен мотив (бичите глави и гирляндите) са еднакви. Напълно сходни са и второстепенните архитектурно-декоративни елементи – регулите, които разчленяват блока. Те са изработени с напълно еднакви профили. Освен това и при двата паметника архитравът не е украсен от кими и астрагали. Тези декоративни елементи напълно отсъстват от повърхностите.

Именно този начин на моделиране на фасадните страни на фриз-архитравните блокове (без кими и астрагал и с разчленяване само от неукрасени профилирани регули) се налага твърдо в Никополис ад Иструм през последната четвърт на II в. сл. Хр. Такова е изпълнението на всички фриз-архитрави от термоперипатоса, от II-образния портик, от сградите покрай кардо № 5. Явно и в Августа Траяна ателиетата, функциониращи през късноантониновата епоха възприемат същите принципи на работа.

В края на изследването е редно да отбележа и абсолютното сходство при някои от покривните детайли в Никополис ад Иструм и Филипопол. На пръв поглед трудно може да се направи каквато и да било разлика в параметрите, разчленяването и използваните декоративни елементи в две **касетиранни тавански плочи (Обр.19, 20)**. Едната е от пропилените на Никополис ад Иструм (Иванов, Иванов 1994, 85, обр. 76), а другата е открита на “Джумаята” в дн. Пловдив (Kalinka 1906, 13, fig. 14).

Всичко посочено до тук ми дава основание да определя архитектурните

Обр.17. Фриз-архитрав с
бичи глави и гирлянди от
Никополис ад Иструм
(Фото: З. Димитров).

Обр.18. Фриз-архитрав с
бичи глави и гирлянди от
местността "Ламбата",
произхожда от Августа
Траяна
(Фото: Nikolov 1976).

Обр.19. Касетирана таванска
плоча от пропиците на
Никополис ад Иструм
(Фото: Иванов, Иванов 1994).

Обр.20. Касетирана
таванска плоча от
"Джумаята" в Пловдив
(Philippopolis)
(Фото: архив АИМ-
БАН).

детайли от Никополис ад Иструм, Филипопол и Августа Траяна като едно от най-сигурните археологически свидетелства за голямата близост в развитието на тези три съществени градски центъра на Римска Тракия. Несъмнено архитектурната им среда е изпитвала не само едни и същи влияния, но и каменоделските ателиета са достигнали до някои единни принципи при оформлението на архитектурната украса. Особено силно важи това за късноантониновата и ранносеверовата епоха – времето в което всички римски градове в днешните български земи достигат своя пълен разцвет.

Б Е Л Е Ж И

Бобчев 1970: С. Бобчев. Римо-коринтски капители от Югозападна и Северна България и мястото им в развитието на римо-коринтския капител. – Известия на археологическия институт XXXII, 1970, 91-128.

Димитров 2003: З. Димитров. Архитектурни детайли от римската епоха (I – III в. сл. Хр.) в колекцията на АМ-Варна. Част I – Колонни капители. – Известия на народния музей Варна, 2003, под печат.

Димитров 2004: З. Димитров. Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I-III в. сл. Хр.). – Дисертация за присъждане на научна и образователна степен "доктор".

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм, I. С. 1994.

Иванов, Иванов 1998: Т. Иванов, Р. Иванов. Улпия Ескус. Римски и ранновизантийски град, I. С. 1998.

Кесякова 1999: Е. Кесякова. Филипопол през римската епоха. С. 1999.

Младенова 1970: Я. Младенова. Облицовъчни капители от римската вила край Ивайловград. – Известия на археологическия институт XXXII, 1970, 129-147.

Младенова 1979: Я. Младенова. Афродизийски скулптори-декоратори в Тракия. – Изкуство 9, 1979, 45-47.

Петрова 1990: Св. Петрова. Типология и особености на римо-дорийския капител. – Археология 3, 1990, 8-15.

Петрова 1996: Св. Петрова. Римо-йонийски капители от Мизия и Тракия (I-IV век). С. 1996.

Цончев 1956: Д. Цончев. Приноси към проучването на римската архитектура в България. – Годишник на музеите в пловдивски окръг II, 1954-55, С. 1956, 141-175.

Bingul 1980: O. Bingul. Das ionische Normalkapitelle in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien. – Istanbul Mitteilungen, Beiheft 20, Tübingen 1980.

Dimitrov 2002: Z. Dimitrov. Ionic Capitals from Nicopolis ad Istrum. – In: 'The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000), Sofia 2002, 99-103.

Freyberger 1990: K. S. Freyberger. Stadtrömische Kapitele aus der Zeit von Domitian bis Alexander Severus. Mainz am Rhein 1990.

Heilmeyer 1970: W.-D. Heilmeyer. Korinthische Normalkapitelle. – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, Ergänzung 16, Heidelberg 1970.

Ivanov 1987: T. Ivanov. Der Fortuna-Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (heute VR Bulgarien). – Известия на археологическия институт XXXVII, 1987, 7-60.

Kalinka 1906: E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien 1906.

Kunze 1995: M. Kunze. Pergamon museum – short guide. English edition. Berlin 1995.

Mrrgineanu-Crrstoiu 1995: M. Mrrgineanu-Crrstoiu. Ein neuer Vorschlag für die statistische Analyse der Komposition der dorischen Kapitelle. – In: *Dacia*, N. S., XXXVIII - XXXIX, 1994-95, 55-108.

Melink 1973: M. Melink. Archaeology in Asia Minor. – *American Journal of Archaeology* 77, 1973, 169-193.

Mendel 1914: G. Mendel. Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines, III. Constantinople 1914.

Mladenova 1979: J. Mladenova. L'ecole de Aphrodisias en Thrace. – In: *Rivista di Archaeologia* 3, 1979, 91-94.

Nikolov 1976: D. Nikolov. The Roman Villa at Chataalka. – In: *British Archaeological Reports, Supplementary Series* 17, 1976.

Perkins 1980: J. B. W. Perkins. Nicomedia and the marble trade. – *Papiers of the British School at Rome*, XLVIII, 1980, 23-69.

Tsontchev 1947: D. Tsontchev. Contributions a l'histoire du stade antique de Philippopolis. Sofia 1947.

Walker 1979: S. Walker. Corinthian Capitals with Ringed Voids: The Work of Athenian Craftsmen in the Second Century A. D. – *Archdologischer Anzeiger* 94, 1, 1979, 103-129.

¹ За базите от жилищните сгради в Никополис ад Иструм тази датировка е безспорна. При постаментa от Филипопол Д. Цончев поставя твърде обща дата: III – IV в. сл. Хр. Паметникът определено принадлежи на първата половина на III в. сл. Хр., по редица стилови белези, характерни за всички зони на Римската империя.

² Капителът е от тип II A, по класификацията на Св. Петрова от 1990 г. Досега паметникът е останал непубликуван.

³ Примерът е от с. Кричим, но тъй като произхожда от манастира "Св. Богородица", най-вероятно е извлечен от самия Филипопол или близките му околности.

NICOPOLIS AD ISTRUM, PHILIPPOLIS, AUGUSTA TRAIANA – COMMON SIGNS IN THE ARCHITECTONIC DECORATION

Zdravko Dimitrov

Summary

The present article explores a few architectural details from the Ancient Roman towns Nicopolis ad Istrum, Philippopolis and Augusta Traiana. These monuments define very strong connection between architectural traditions in the already mentioned three centers.

The Ionic bases from Atic type have one special feature. Their upper *torus* is short and rough (fig. 1). We can see the same feature in pedestals with Atic-Ionic bases (fig. 2, 3).

By the capitals we also have a very strong connection between details from Nicopolis ad Istrum, Philippopolis and Augusta Traiana. The Doric capitals (fig. 4-6) always have identical making (with *flutings* and some times with the two different kinds of *kyma* and *bead-and-reel ornament*). The Ionic capitals have examples in the three kinds of floral decoration – so called “flaky ornamentation”, *acanthus* leaves and smooth leaves (fig. 7-12). The Corinthian capitals in these towns are also near in their decoration (fig. 13-16).

Two fries-architrav blocks (from Nicopolis ad Istrum and Augusta Traiana) demonstrate very good the motive of severed bulls heads (fig. 17, 18). They are also accepted in Philippopolis (few monuments from the stadium of the town). We have some other monuments with very common features like two parts from the *cassette roofs* from Nicopolis ad Istrum and Philippopolis (fig. 19, 20).

The more of the explored architectural details belong to the end of the second century A. D. and to the beginning of the third century A.D. (late Antonin and early Severan epoch).

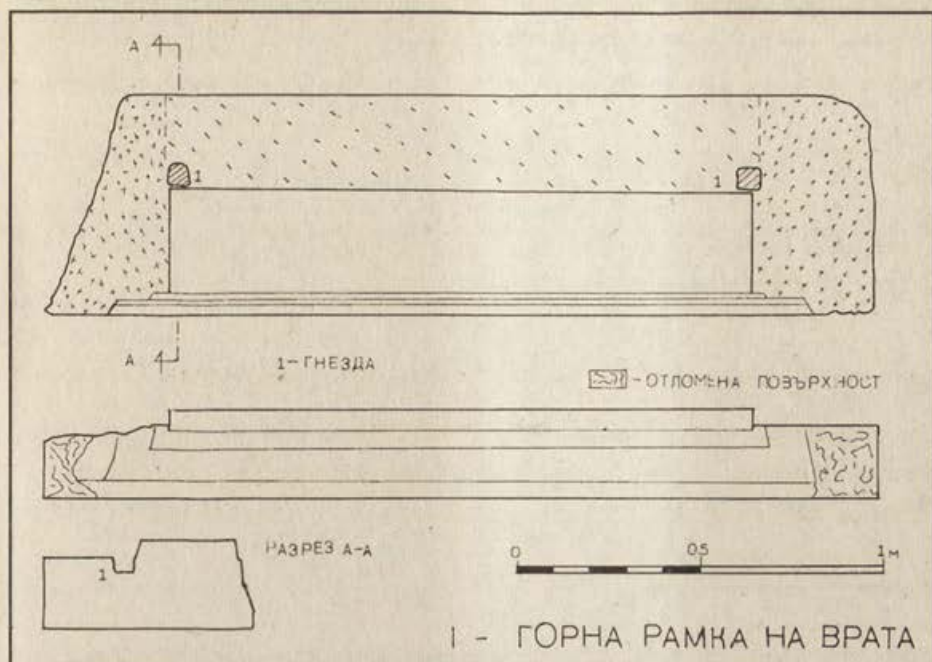
РИМСКА ГРОБНИЦА КРАЙ ПАВЛИКЕНИ

ИВАН ЦЪРОВ

При строителни работи по трасето на Железен път № II в междугарието Павликени – Бутово, през м. август 1979 г. е била открита гробница. Други обстоятелства около намирането ѝ не са известни. Не е била изготвена полева документация. Не е известно открит ли е антропологичен костен материал. Намерените предмети или част от тях са били предадени на домакина на Античният керамичен център в м. Върбовски ливади. Инвентирани са с полеви № 1860-1865.

Гробницата отстояше на 3875 м северозападно от географския център на Павликени и на 1000 м източно от Керамичния център. Геоморфологичната форма на местоположението ѝ е заравнена повърхнина с височина над морето 135 м. Била е изградена от седем каменни плочи. Тези конструкции, познати от различни места, Л. Гетов класифицира като тип № VII (Гетов 1970, 6). Известни са и от градските некрополи на Никополис ад Иструм (Църов, Владкова 1994, 222; 1996, 98), в административната територия на който са попадали околните земи. През 2003 г. се е наложило демонтирането на гробницата поради опасност от унищожаване вследствие нови строителни дейности. Оказало се, че плочите са преупотребени архитектурни детайли от по-стара постройка, вероятно семейна гробница (№ I–VII). Понастоящем се съхраняват в Исторически музей - Павликени, където ги изследвах благодарение на любезно предоставената ми възможност от директора Н. Цонева.

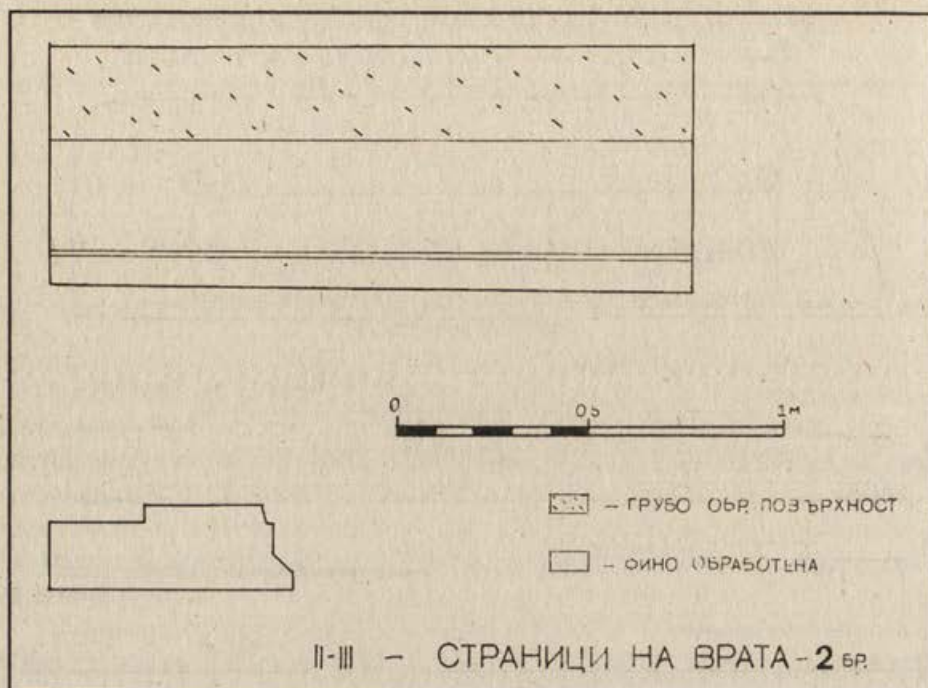
I. Горна хоризонтална част на рамка на врата. Изработена от доломитизиран варовик, както и всички описани по-долу детайли. Има форма на паралелепипед и максимални размери 2,285 x 0,57 x 0,253 м. Малка част от единия тесен край липсва. Тясната лицева страна на блока е разделена на коси фасции. Върху широката страна е оставено издигнато поле с форма на правоъгълник, размери 1,60 x 0,29 x 0,048 м и добре изгладена повърхност. При двата му вътрешни ъгъла са издълбани гнезда за дървените колони, на които се окача двукрилата врата. Те са с различна форма и отстоят на 1,54 м. Едното е дъговидно, с размер 0,075 x 0,065 м, другото квадрат със заоблени ъгли и страна 0,07 м. Повърхността край дългата страна на полето е грубо обработена, а край двете къси страни е добре изгладена, тъй като там блокът ляга върху вертикалните страници на рамката.

Описаните до тук специфики на блока позволяват точното идентифициране на местоположението му в конструкцията, за която е бил изработен първоначално. Липсата на гнездо за резе, както и липсата на следи от изтъркване на повърхностите са косвени потвърждения на същото. Там където плоскостите са били непряко видими, не е проявявано особено старание при оформянето им. Също така на места полетата, особено в краищата, се разминават с по няколко милиметра, което е показател за не особено прецизна работа на каменоделеца. Това се наблюдава и при останалите, описани по-долу детайли.

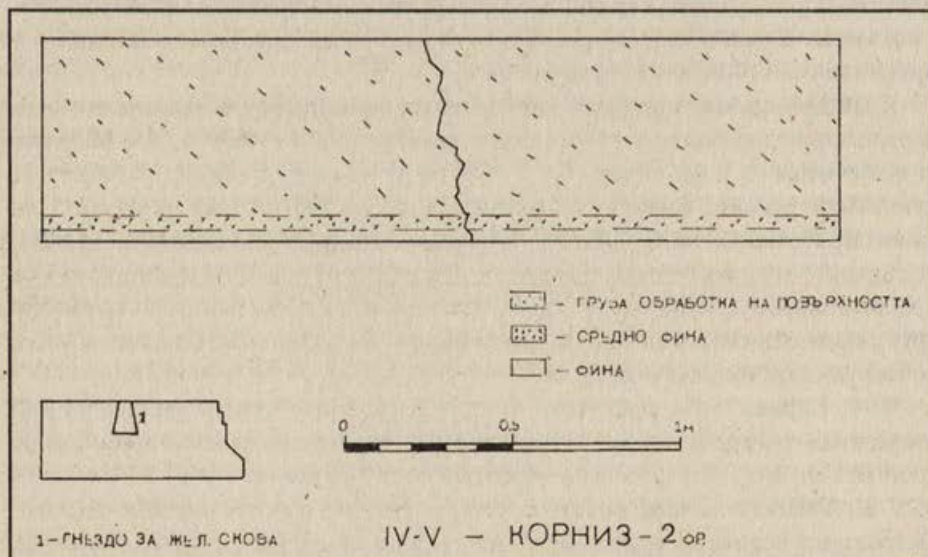
II-III. Две странични вертикални части на рамка на врата. Имат идентична паралелепипедна форма и почти еднакви размери – 1,67 x 0,63 x 0,28 м. Малките разминавания са плод на недобра работа, а не на конструктивни различия. И тук полетата, които остават към фасадната, добре видима част на рамката, са фино обработени, докато при тези, оставащи от вътрешната страна на вратата, повърхностите са по-грубо оформени. Полетата на късите страни, които са стъпвали върху прага и върху които ляга хоризонталният блок, са със съвсем груби повърхности, също като задните широки полета на тези блокове, които в конструкцията остават невидими.

IV-V. Корниз – два фрагмента от един блок. Бил е счупен умишлено при вторичната употреба, за да се използват двете му части за къси страници на гробната камера. Има форма на паралелепипед с размери (общо) 2,37 x 0,60 x 0,22 м. Тясната лицева повърхност е разделена на отстъпващи фасции. Останалите полета са грубо обработени, както обичайно се прави, когато са

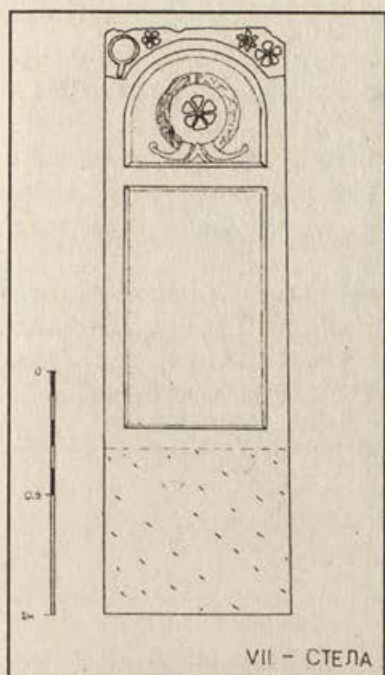
невидими. Това идентифицира конструктивната функция на блока безусловно. Върху едното късо поле е издълбано гнездо за свързваща скоба. То е с трапецовидна форма и размери: долна основа 0,062 м, горна основа 0,033 м, височина 0,095 м и дълбочина 0,023 м.

VI. Плоча. Има форма на паралелепипед и размери 1,78 x 0,57 x 0,15 м.

Липсват декорации, а повърхностите ѝ са грубо обработени. Предназначението ѝ остава неизвестно.

VII. Надгробна плоча (стела). Изработена е от същия материал като описаните

архитектурни детайли – доломитизиран варовик. Има форма на паралелепипед и размери 2,39 x 0,77 x 0,22 м. В горната част пластично е оформен дъговиден фронтон. В пространствата над символичните акротерии са изобразени огледало и петлистна розета от лявата страна и две пет и шестлистни розети от дясната. Върху тимпана на фронта е представен венец от лаврови клонки, привързани с лента, чиито краища се извиват встрани. В средата му има шестлистна розета. Под фронта следва надписно поле с размери 0,98 x 0,58 м. Стените на рамката му са скосени. Върху него няма изсечен надпис. Не се откриват следи, които да подсказват, че такъв е бил изписан с боя. Под надписното поле и добре обработената долна страна на рамката следва цокъл с височина 0,68 м. Повърхността му е грубо обработена, тъй като се е предвиждало тя да остане невидима при поставянето на стелата. Иконографията позволява изработването ѝ да бъде отнесено

най-общо към III век, което не влиза в противоречие с останалите обстоятелства.

По всичко изглежда, че тази надгробна плоча не е била използвана по предназначение. Възможно е както тя, така и останалите описани архитектурни детайли да са части от разрушена гробница. Втора възможност е да са били подготвени за строителство на такава, което по някакви неизвестни причини не се е осъществило. Впоследствие готовите блокове са използвани вторично, като декорираните повърхности са били така поставени, че да не се виждат при отворена гробна камера.

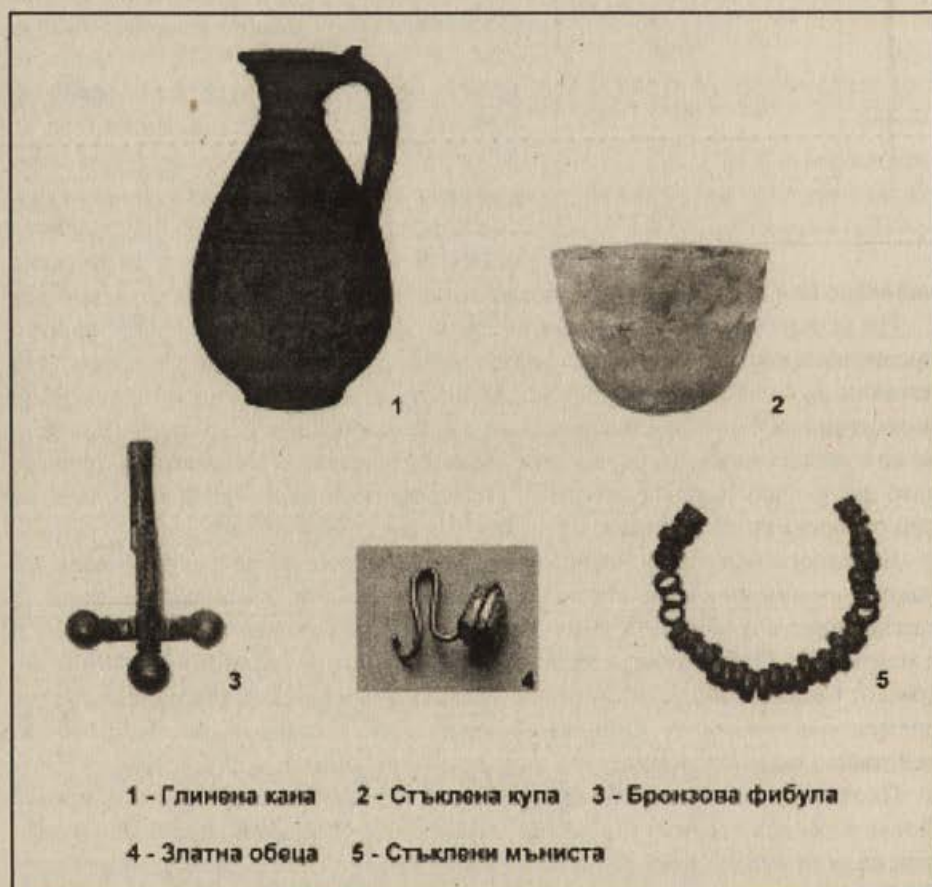
Две много близки по декорация и иконография плочи, също с поле без надпис, се намират на десетина километра северно от местонахождението на разглежданата гробница, в землището на с. Недан. До днес едната от тях лежи в местността Оризището, сред други архитектурни детайли (Султов 1962, 34, обр.10; Conrad 2002, 110, № 47), а втората край селския стадион, където е преместена през 60-те години на миналия век. Остава открит въпросът за действащо каменоделско ателие в този район (Султов 1962, 32).

Плочи с дъговиден фронтон са типично явление за областта между реките Осъм и Янтра (Димитров 1942, 60-61, 102). Датират се II–III век. По класификацията на Конрад те са от тип II, форма Па - с дъговиден фронтон

(Conrad 2004, 46-48, taf. 11). Венци, розети и огледала са обичайни иконографски мотиви (Димитров 1942, 61, 72-75). Тяхното широко разпространение се свързва с оня етнос, носител на нови културни и художествени форми, който в началото на II век е преселен в нашите земи от малоазийските провинции на Римската империя.

При неясно от кого извършеното разчистване на гробната камера са открити няколко предмета. Впоследствие са постъпили в основния фонд на РИМ – В.Търново. Те дават възможност сравнително точно да се определи датировката на комплекса. Същевременно са един доста сигурен маркер за сравнение с други подобни находки, в които обаче по някакви причини отсъстват добре датиращи материали. По тая причина тук по-долу ще бъдат разгледани и коментирани подробно.

1. Кана. Размери: вис. - 25,1 см; диам. устие – 7,6 см; диам. дъно – 7,6 см. Инв. № 1981А/ТОМ. Изработена е от добре пречистена глина, която след изпичането е добила светлокафяв цвят. Била е покрита с тъмнокафяв до червен на цвят фирнис с ниско качество. От него са запазени петна на различни места

по тялото. Върху фирниса в долната част на съда са се отпечатали следи от пръстите на грънчарят. Фуниевидната стройна шия е украсена с шест пръстена и се свързва с тялото чрез широк релефен пръстен. Тялото е с яйцевидна форма. В горната част има пояс от два врязани пръстена, а под него още един пояс с шест врязани пръстена. Дъното е без столче, леко конкавно. Дръжката е дъговидна, украсена с пет канелюри и издатък в най-горната част.

Формата е с ясно изразен произход от метален прототип. За това твърдение дават основание пръстените и най-вече този между устието и тялото. Той имитира масивен пръстен, прикриващ запоителния шев между двете части на металните кани.

В Тракия типът е известен от III век, но най-широко разпространение получава в провинциите по Средния Дунав през IV – началото на V век. Модата по това време се налага под влияние на готските керамични форми, разпространени на север от Дунав (Вагалински 2002, 80-82). По класификацията на Кузманов това е тип I (Кузманов 1985, 28; Kuzmanov 1992, 2.6). Кани от този тип, аналогични на нашата, са известни от некропола край с.Беден, Смолянско (Ваклинова 1972, 149, 150, 152). Датират се в първата половина на IV век. Някои от съдовете от този тип с готски произход, произхождащи от Тракия, се поставят в III век (Вагалински 2002, 88).

2. Купа (Беливанова 1998, 120-122). Размери: вис. – 11,2 см; диам. устие – 14,5 см; диам. дъно – 3,1 см; деб. На стените – 0,4-0,8 см. Инв. № 1983А/ТОМ. Изработена е от дебелостенно безцветно прозрачно стъкло със зеленикав отенък, малко въздушни мехурчета и без иризация. Голямата дебелина на стените подсказва, че е изработена в едносъставен калъп, тъй като по съда не се наблюдават следи от свързване на две части. Тялото е полусферично, леко разширено към устието. Устийният ръб е прав, отрязан и заоблен чрез шлифование. Украсата е изработена чрез гравирание и шлифование. Под устието е гравирани тънък пръстен. Тялото е украсено с два пояса овали и под тях пояс кръгове, направени чрез шлифование и разположени шахматно един спрямо друг. Горният пояс има 17 овала, средният 16 овала, а долният 10 кръгчета. Дъното е леко конкавно заради шлифования върху него кръг.

Купата принадлежи към форма № 228 по Eggers. Разпространени са в района на Балтийско море (Eggers 1951, taf. 16, № 228). Най-близък паралел на разглежданата е една купа, изработена от тъмночервено стъкло (Majewsky 1960, 80, № 122, tabl. XXVIII a). Открита е в гроб при гр. Закшув, Югозападна Полша, заедно с материали от края на III – началото на IV век (Majewsky 1960, 18-22).

Две са мненията за произхода на тези съдове. Според първото този тип купи са били произвеждани от ателиета в източните римски провинции. Разпространението им в Северна Европа ставало чрез търговското посредничество на северночерноморските градове (Ekholm 1956, 58). Също така се откриват и в районите, свързани с Черняховската култура (Сорокина 1976, 202-203; Петров 1963, 103-104, № 3443; Кропоткин 1970, 105, № 940) и Подднестровието (Тиханова 1955, 94). Според второто мнение присъствието им там се

отдава на контактите със западноримските провинции, които се приемат като място на тяхното производство. Разглежданата купа е единствената засега находка от този тип, открита южно от Долния Дунав, и в случая не би могло да става дума за регулярен импорт, а по-скоро за спорадично проникване на тази продукция (Беливанова 1998, 122).

3. Фибула. Размери: дълж. – 6,65 см; шир. – 4,27 см. Инв. № 2949А/ТОМ. Изработена е от бронз чрез отливане и има четири съставни части. Характерните три топчета я причисляват към типа на лукувичните фибули. Има широк масивен лък с трапецовидно сечение и напречно уширение в предната част, а в задната е оформено крачето с иглодържателя. Над уширението в специален отвор е вкарано и прикрепено чрез занитване стъблото на централната луковица, завършваща с малка пъпчица. Също към уширението е припоено напречното рамо, завършващо с две кръгли луковици. Към него чрез шарнир е прикрепена иглата, от която липсва половината с върха. Дължината на крачето е малко по-голяма от ширината на лъка. Горната му част е украсена с геометрични релефни орнаменти. Иглодържателят е тръбовиден.

Известно затруднение представлява причисляването на тази фибула към някой от вариантите на “тип 24” по класификацията на Генчева (Генчева 2004, 61-65). Съотношението между ширината лъка и дължината на крачето е почти еднакво. Все пак няколко милиметра по-дългото краче води към варианта “24 д5”, който се датира в 330-400 г., но има сходства и с вариантите “24 г4”, датиран 310-350 г. и “24 е2”, датиран втора половина на IV век. Най-близки паралели са две фибули от Капитан Димитриево, Пазарджишко (Ботушарова 1950, 244-248) и фибула от Семчиново, Пазарджишко (Генчева 2004, 180, табл. XXII-4).

Лукувичните фибули освен за закопчаване започнали да изпълняват функцията на знак, показващ статуса на военни или цивилни чиновници. При стъпване в длъжност служителят получавал плащ, закопчан с фибула, която в зависимост от ранга бивала златна, сребърна или бронзова. Този тип фибули винаги се носели с крачето нагоре, тъй като предната им част с луковиците е доста по-тежка (Генчева 2004, 62).

4. Обеща. Размери: дълж. – 1,5 см; касета – 1,0 x 0,9 x 0,53 см; тегло 1,39 гр. Инв. № 1672А/ТОМ. Изработена е от злато. Телчето е с диаметър 0,12 см и има омеговидна форма. Единият му край е завит, а другият е сплескан и припоен към касетата. Самата касета е украсена по периферията с релефна пластина, имитираща спираловидно осукана тел. В нея е инкрустирано стъкълце, което следствие иризация е добило сега белезникав цвят.

Според класификацията на Слокоска разглежданата обеща се причислява към тип II, вариант 2, който най-общо се датира във II-IV век (Ruseva-Slokoska 1991, 30). Най-близък паралел е обещата от Негованци, Видинско (Ruseva-Slokoska 1991, 122, № 47). Подобна обеща от Британския музей е датирана в III век (Marshall 1911, № 2655, pl. LV), а две други от Карнунтум (Goldschmuck 1985, № 71, tabl. 29) и Залцбург (Pitlik 1983, 25, 1, 24, 3) се датират в късен II –

ранен III век.

5. Мъниста – 41 броя. Диаметър – 0,43-0,6 см. Инв. № 2950A/TOM. Изработени са от тъмносино непрозрачно стъкло. Огърлиците от стъклени мъниста са сред обичайните находки в погребения от римската епоха (Борисов, Шейлева 2003, 93). По тая причина не биха могли да бъдат ползвани като материал, прецизираш датирането на погребенията, в които се откриват.

6. Монети – 6 броя (Цочев 1998, 114-115, № 34-39). Отсечени са от бронз.

6.1. Диоклетиан (284-305 г.), монетарница Тесалоник (Солун).

Диаметър 2,8 см. Инв. № 3422M/TOM.

Аверс: IMP C C VAL DIOCLETIANVS PF AVG

Бюст на императора с лавров венец надясно.

Реверс: GENIO POPVLI ROMANI В отреза TS

Гений, прав, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата рог на изобилието (Фостър, 1998, № 3533).

6.2. Галерий (293-311 г.), монетарница Тесалоник.

Диаметър 2,7 см. Инв. № 3418M/TOM.

Аверс: GAL VAL MAXIMIANVS NOB CAES

Бюст с лавров венец надясно. Отсечена е във времето 293-305 г., когато Галерий е само цезар.

Реверс: GENIO POPVLI ROMANI В отреза TS, зад фигурата Г.

Гений, прав, наляво. В дясна ръка държи патера, а в лявата рог на изобилието, като през нея е праметната свободно падаща мантия (Фостър 1998, № 3708).

6.3. Галерий, монетарница Тесалоник.

Диаметър 2,7 см. Инв. № 3719M/TOM.

Аверс: като 6.2.

Реверс: като 6.2. Зад фигурата Є (Фостър 1998, №3708).

6.4. Галерий, монетарница Тесалоник.

Диаметър 2,5 см. Инв. № 3420M/TOM.

Аверс: GAL MAXIMIANVS PF AVG

Бюст на императора с лавров венец надясно. Отсечена е във времето 305-311 г., когато Галерий е август.

Реверс: GENIO AVGVSTI В отреза SMTS

Гений, прав, наляво. В дясна ръка държи патера, а в лявата рог на изобилието, като през нея е праметната свободно падаща мантия. Пред краката има звезда, а знакът зад фигурата се е заличил от износване на монетата (Фостър 1998, № 3717).

6.5. Галерий, монетарница Кизик.

Диаметър 2,5 см. Инв. № 3421M/TOM.

Аверс: като 6.4.

Реверс: като 6.4. В отреза MKV, пред краката на фигурата S (Фостър 1998, № 3717).

6.6. Максимин II Даза (305-313 г.), монетарница Кизик.

Диаметър 2,6 см. Инв. № 3417M/TOM.

Аверс: GAL VAL MAXIMINVS PF AVG

Бюст на императора с лавров венец надясно. Отсечена е във времето 309-313 г., когато Максимин е август.

Реверс: GENIO IMPERATORIS В отреза MKV, пред краката на фигурата Г.

Гений, прав, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата рог на изобилието, като през нея е праметната свободно падаща мантия (Фостър 1998, № 3764).

От прегледа на монетите е видно, че те са отсечени в един период от 29 години. Това, както и степента им на запазеност донякъде показва, че са били едновременно в обръщение и са извадени също едновременно от пазара, за да бъдат поставени като гробен дар.

Анализът на гробните дарове показва, че тези от тях, при които датировката може да бъде прецизирана сравнително точно, следва да се поставят в първа четвърт на IV век. Особено важна като терминус е последната от разгледаните монети (№ 6.6.). Тя дава възможност датата на погребението в разглежданата гробница да бъде ограничена до няколко години, съвпадащи с времето на отсичането ѝ – 309-313 г. Възможно е да е извършено и малко след това, но не повече от няколко месеца. Иначе трудно би могло да се обясни отсъствието на монети на император Константин I (306-337 г.), имайки предвид неговото обилно монетосечене.

Липсата на костен материал отнема възможността за антропологично изследване. Все пак част от гробните дарове – обеца (№ 4) и огърлица от мъниста (№ 5), позволяват да се приеме с голяма доза увереност, че погребението е на жена. Липсата на следи от опалване по предметите подсказва, че вероятно обрядът е бил трупополагане. Интересен е въпросът за етническия произход на погребаната. Сред гробните дарове каната (№ 1) и купата (№ 2) са с произход, характерен повече за земите северно от Дунав. Това дава възможност да се допусне, че е възможно погребаната жена да е от групата римски граждани, които няколко десетилетия по-рано, при император Аврелиан (270-275 г.), са били евакуирани от закритата провинция Дакия и заселени в Мизия (Машкин 1950, 581).

Б Е Л Е Ж К И

Беливанова 1998: А.Беливанова. Стъклени купи от римската епоха от фонда на Историческия музей-Велико Търново. – ИИМВТ, XIII, 1998, 118-125.

Борисов, Шейлева 2003: Б.Борисов, Г.Шейлева. Гробът на Теодора от могила V от некропола край с.Медникарово, в района на комплекса "Марица-Изток". – В: Земите на България – люлка на Тракийската култура. Том I, Велико Търново, 2003, 90-96.

Вагалински 2002: Л.Вагалински. Излъскана керамика от I – началото на VII век южно от Долен Дунав (България). С., 2002.

Ваклинова 1972: М.Ваклинова. Късноантичен некропол при с.Беден, Смолянски окръг. – Родопски сборник, 3, 1972,

Гетов 1970: Л.Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската

эпоха (I-IV в.). – Археология, 1970, 1, 1-12.

Димитров 1942: Д.П.Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България. С., 1942.

Кропоткин 1970: В.В.Кропоткин. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н.э.-V в.н.э.) – Свод археологических источников. Вып. Д 1-27, Москва, 1970.

Кузманов 1985: Г.Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.). С., 1985.

Машкин 1950: Н.Машкин. История древнего Рима. Москва, 1950.

Петров 1962: В.П.Петров. Черняховский могильник (по материалам раскопок В.В.Хвойко 1900-1901 гг.) – В: Древности эпохи сложения восточного славянства – Материалы и исследования по археологии. Т.103, 1962.

Сорокина 1976: Н.П.Сорокина. Позднеантичное стекло из Ольвии. – В: Художественная культура и археология античного мира. Москва, 1976, 200-207.

Султов 1962: Б.Султов. Един занаятчийски център в Долна Мизия. – Археология, 1962, 4, 30-34.

Фостър 1998: Н.Фостър. Римски монети и техните стойности. 1998.

Цочев 1998: М.Цочев. Монети и монетна циркулация в аттичните керамични центрове Павликени и Бутово. Велико Търново, 1998.

Църов, Владкова 1994: И.Църов, П.Владкова. Могилните некрополи на Никополис ад Иструм. – В: Първи международен симпозиум "Севтополис". "Надгробните могили в Югоизточна Европа". Том I. Велико Търново, 1994, 217-234.

Църов, Владкова 1996: И.Църов, П.Владкова. Гробни паметници от некрополите на Никополис ад Иструм. – В: Първи международен симпозиум "Севтополис". "Надгробните могили в Югоизточна Европа". Том II. Велико Търново, 1996, 98-107.

Conrad 2002: S.Conrad. Die Grabdenkmäler aus dem Territorium von Nicopolis ad Istrum. – In: The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002, 104-114.

Conrad 2004: S.Conrad. Die Grabstelen aus Moesia inferior. Leipzig, 2004.

Eggers 1951: H.J.Eggers. Der römische Import in freien Germanien. Hamburg, 1951.

Ekholm 1956: G.Ekholm. Orientalische Gläser in Scandinavien. – Acta Archeologica, Bd.XXVII, 1956, abb. 2 i, j.

Goldschmuck 1985: Goldschmuck der Römerzeit im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Bonn, 1985.

Kuzmanov 1992: G.Kuzmanov. Die lokale Gefäßkeramik. – In: Die spatantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). München, 201-220.

Majewsky 1960: K. Majewsky. Importy rzymskie w Polsce. Warszawa-Wroclaw, 1960.

Pitlik 1983: B.Pitlik. Römischer Goldschmuck aus Österreich. Wien, 1983.

Ruseva-Slokoska 1991: L.Ruseva-Slokoska. Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia. London, 1991.

ROMAN TOMB NEAR THE TOWN OF PAVLIKENI

Ivan Tsarov

Summary

By reconstruction of the railway between the railway-station of Pavlikeni and Butovo in 1979 a stone tomb is found.

It is located 3850 m north-west from Pavlikeni and 1000 m east from the Ancient ceramic centre.

By the dismantling of the tomb in 2003 was ascertained that it was built of seven re-used architectural details. These are part of the facade of an older building (tomb-mausoleum).

I.	Upper door frame
II-III.	Side door frames
IV-V.	Cornice – 2 fragments
VI.	Block
VII.	Grave stone

These are dated III-rd century.

In the tomb are also found as it follows:

1. Clay jug
2. Glass bowl
3. Bronze fibula
4. Golden earring
5. Glass beads – 41 pieces
6. Bronze coins – 6 pieces

Coin aged during emperors Diocletian – 1; Galerius – 4; Maximinus II Dasus – 1. The last one coin aged the later gives us the dating of the burial 309-313.

ВАРВАРСКИ НАШЕСТВИЯ В РИМСКАТА ПРОВИНЦИЯ ДОЛНА МИЗИЯ ПРИ ИМПЕРАТОР КОМОД (180-192 г.)

ВЪРБИН ВЪРБАНОВ

Комод е единственият римски император, който получава властта по кръвна линия през II век. Роден през 161 г., през 166 г. е обявен за цезар, а през 177 – за Август. Заедно с баща си, императорът Марк Аврелий, получава титлите Germanicus през 172 г. и Sarmaticus през 175 г. Титлата Britanicus получава по време на самостоятелното си управление през 184 г. (Грант М. 1998).

След смъртта на Марк Аврелий, Комод сключва мир с маркомани, квади и язиги, слага край на продължителните Маркомански войни (166-180 г.) и се връща в Рим. Там той изоставя благосклонната политика на баща си към сената, поверявайки управлението на Империята в ръцете на преторианските префекти и своите фаворити (Колосовская Ю. 1973, 225). След убийството на Комод през 192 г., сената го обявява за враг на народа и името му се заличава от официалните надписи (*damnatio memoriae*).

За времето на император Комод в нашата историография е отделено малко място, което се дължи на оскъдността на историческите извори: това са *Vita Commodi* в НА, сведенията на Херодиан и Дион Касий. Липсата им се допълва от сведенията, получени от извършените археологически разкопки и откритите епиграфски паметници. В края на управлението на Марк Аврелий са укрепени големите селища в Долна Мизия и Тракия. Изграждането на някои крепостни стени е датирано епиграфски – при Филипопол през 172 г., а при Сердика - в периода 176-180 г. (Боспачиева М., Мартинова М. 2002, 186; Станчева М. 1975). Укрепването на другите градове не е точно датирано, но се свързва с нашествията на костобоките от 170 г. Възможно е укрепването да продължава и при Комод - това се допуска от изследователите за Марцианопол, Пауталия, Деултум и Кабиле (Ангелов А. 2002, Слокоска Л. 1989, Балабанов П., Петрова Св. 2002, Съслов Д. 1982). Епиграфски е засвидетелствана строителна дейност при Комод в Ескус, Никополис ад Иструм, Филипопол, Сердика, Сексагинта Приста. В югоизточния ъгъл на форума на Ескус през 190 г. е изграден храм на Фортуна при управителя на Долна Мизия Gn. Suelius Rufus. Храмът е посветен на Комод и е изграден със средствата на сдружението на занаятчиите (*collegium fabrorum*) (Иванов Р., Ковачева Т. 2002, с. 39). Във Филипопол, през 184 г., на север от форума е изградена сградата на държавната съкровищница - *aedes*

thesaurorum (Боспачиева М., Мартинова М. 2002, с. 188). В Никополис ад Иструм източно от агората през 184/185г. е построена сграда (термоперипатос) върху постройка, разрушена от костобоките (Слокоска Л., Владкова П. 2002, с. 93). В Сердика при Комод се изгражда храмът на Херакъл (Бояджиев Ст. 2002, с. 152). В официален строителен надпис от Сексагинта Приста се споменава втора Флавиева британска кохорта (след 184г, инв. № 650), взела участие в някакъв строеж. При Комод се полагат грижи за възстановяване на пътищата - откритите милиарни колони са от източна Долна Мизия (Hollenstein L. 1975, 30). При този император започва монетосеченето си Марцианопол (Юрукова Й. 1987).

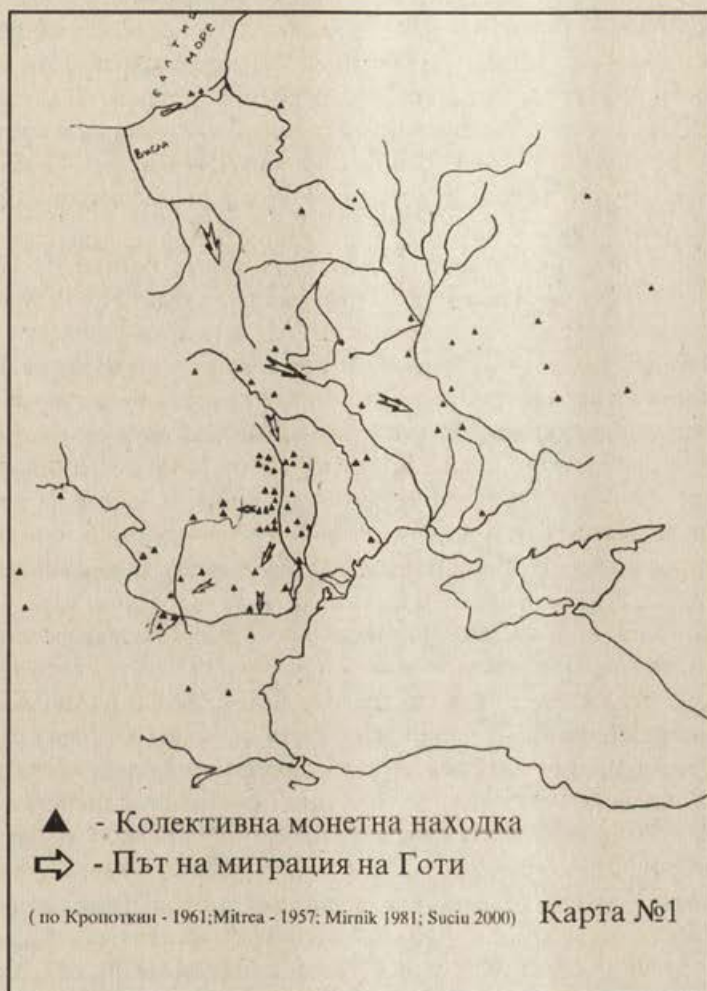
От приведените по-горе данни за строителство на територията на Долна Мизия и Тракия и от липсата в изворите на сведения за тези провинции се налага представата за спокойна ситуация тук, след нашествията на костобоките до края на II век. Използването на колективните монетни находки като исторически извор ни дава нова информация, която допълва известните ни данни, а понякога монетните находки са единственият свидетел на случилите се събития. Базирайки се на такива находки, Борис Геров допълва военната история на провинциите Долна Мизия и Тракия през II-III век (Gerow 1977). Неговият труд се цитира почти винаги, когато се докосне темата за варвари на юг от Дунав, през този период. Монетните находки от времето на Комод в Долна Мизия, известни тогава, са две – от с. Буковци, Врачанско, и с. Камбурово (Палатица), Разградско. Геров допуска възможността находката от с. Камбурово да се свърже със събитията, предизвикани от миграцията на готите. От Тракия е находката от с. Девелт, Бургаско, която Геров свързва със събитията около смяната на властта в последното десетилетие на II век (Gerow 1977, 123). След 1977г. са открити още 3 находки, като две от тях са в Северозападна България (карта 2) – с. Брегаре, Плевенско, и Враца (Юрукова 1985 и Герасимов 1979 г.). Третата е от Пловдив (Колев К. 1977). За съжаление няма нито една публикувана находка (находките от Враца, Девелт и Пловдив са постъпили в музеите във Враца, Бургас и Пловдив).

Несигурността на тези находки и малкият им брой на пръв поглед изключват възможността за обоснована интерпретация. Две от тях (с. Брегаре и Камбурово), свършващи с монети на Криспина, могат да се датират до отстраняването на императрицата от власт през 183 г., а находката от Враца, според Спас Машов, е до края на управлението на Марк Аврелий – 180 г. (Инв. № М III 6197 до 6234).

Проследяването на значимите събития в този период в Източна Европа и привличането на данни от съседните провинции ни дава възможност да интерпретираме находките от Долна Мизия и Тракия.

Според някои от изследвачите Маркоманските войни започват вследствие натиск на германски племена (готи и др.) върху племената, граничещи с Рим-маркомани, квади и язиги. След приключването на войната Комод изгражда укрепления на левия бряг на Дунав по границата на Панония през 184-185г. (Колосовска 1973, 237) Граничещите с Рим германски племена спазват

договорите сключени с Комод - свидетелство за това са малкото количество монетни находки на територията на Горна Мизия, Панония, Норик и Ретия (Mirnik I. 1981, Cos 1986, Dembski 1977). Тези находки могат да се свържат с воените действия, водени от легата на Панония срещу сарматите-язиги (Vita Commodi 6). Коренно различна е картината по границата на провинция Дакия и на изток от нея. (Карта 1.)

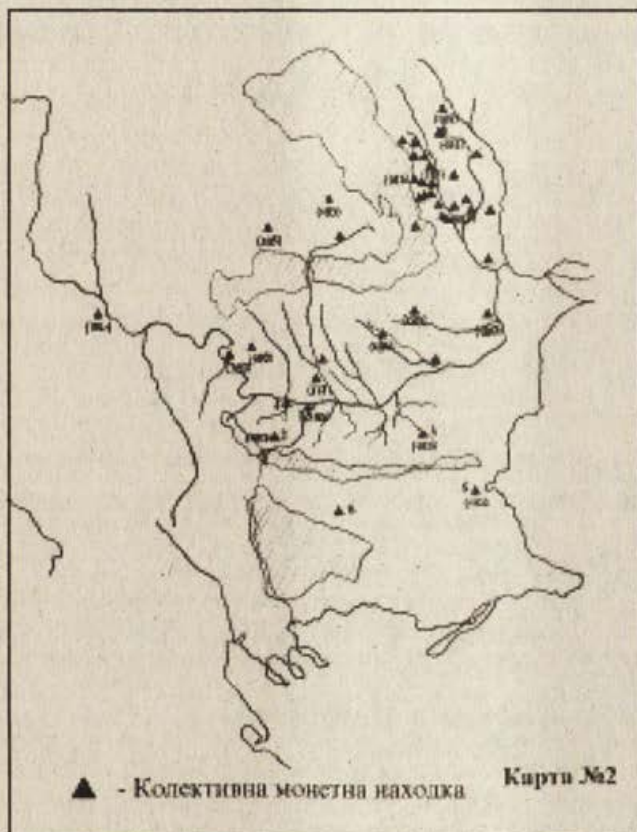
Монетните находки от времето на Комод, открити в Източна Европа, потвърждават изводите, направени от изследването на писмените извори за преселението на готите. Основният извор е "Гетика" на Йордан. Готите тръгват от средното течение на Висла на юг, начело с крал Филимер, но при похода се отделя половината от войската им (Jordan, Getica 27-28). След това Йордан не съобщава нищо за тази част. Според изследователя В. Буданова именно тази

част са везеготите, който проникват значително по рано към Балканите – в края на II - началото на III век (Буданова В.П. 1990, 77-80). Тя свързва това със съобщеното преместване на 12 000 даки през 180 г. от Дион Касий. (Dio Casii LXXII, 3, 3; 8, 1), а също с воените действия на император Каракала в Дакия и Тракия (НА-Sagacall. 5. 4, 8.) и с данните за алано-готския произход на император Максимин от НА (Maxim. duo I, 5-6). Нашествията на готите от средата на III век са втора вълна, като в нея са остроготите, идващи от северното Причерноморие (Меотида). С появяването на везеготите в края на II- началото на III век се обяснява тревожното положение в провинция Дакия по това време. “Придунавските” готи изместват от старите им обиталища племена, като карпи и бастарни. Свидетелства за сблъсъци на готи с местни обитатели, а също и на везеготи и гепиди за предвижване към Дунав (Буданова В.П. 1990, 88) има в историческите извори (Jordan Getica, 28). В някои случаи готите влизат и в договорни отношения с местните племена (Буданова, 1990, 76, бел. 25).

Монетните находки трасират пътя на готските племена и допълват сведенията на античните извори, потвърждавайки изводите на В. Буданова за по-ранното нахлуване на готи на Балканите. Използвайки монетните находки от Молдавия от времето на Комод, В. Mitrea доказва засягането на Дакия от миграцията на готите в периода 180-190 г. Mitrea изтъква, че ако монетните находки бяха само от територията на Молдова, можеха да се свържат с местни вълнения на свободните племена, възбудени от Маркоманските войни и продължили и в началото на управлението на Комод с победа на римляните над тях. Но такива монетни находки са много и на територията на Полша и Украйна (Majewski 1949, Кропоткин 1961), което води до извода за едно по глобално събитие – миграцията на готите от Висла към Черно море.

Монетните находки са археологическо ехо на връзката между миграцията на готите и дислокацията на племената в района. От последните години на царуване на Марк Аврелий и през цялото царуване на Комод и Септимий Север има множество разместване на племена. Според Mitrea в Полша и Украйна директна причина за укриване на монетните съкровища са готите, а в Молдавия – племената, раздвижени от готите - свободните даки и сарматите. (Mitrea В. 1957). Разглеждайки находките от територията на Румъния, може да проследим пътя на нашествениците плътно до брега на Дунав, а през прохода Oituz (находка от Пояна Сърата) те проникват и в Дакия. Наскоро излезе обобщителният труд на Viorica Suciū за монетните находки от тази провинция. Там се свързват находките в Долна Дакия с нападките на отделни групи германски племена, по границата на Долен Дунав (Suciū V, 2000, 247). За времето на Комод на територията на провинцията има 7 находки, като 4 от тях са на юг от Карпатите. Находката от Garla Mare (укрита след 179-180 г.) на Дунав се намира срещу Дортикум (с. Врѣв). В близост до нея е находката от Butoesti (укрита след 180 г.). Другите две находки от Долна Дакия са от Slatina и Draghiseni (укрита след 177 г.) (Suciū V, 2000). Тези находки могат да се свържат с находките, открити в северозападна България – от с. Брегаре, Мизия и Враца

и с групата готи (везеготи) навлезли в Долна Дакия от Молдовското плато. Готите минават Дунава между устията на реките Скът и Искър. Те не са нанесли сериозни поражения в областта. Вероятно тези групи са разузнавали за подходящи за грабеж земи, имайки предварителни данни от пътуващите търговци (Буданова В. 1990, 157). Друга група готи прониква в Долна Мизия в района на Трансмариска, където Дунава е тесен и удобен за преминаване (в отсечката Силистра – Тутракан преминават и костобоките през 170 г.). Основание за това твърдение са шестте находки от източна Влахия и над 25 от Молдавия. (Карта 2.) Находките от Oltenica (Mitrea В. 1984) срещу Тутракан и

от с. Камбурово, Разградско, очертават посоката на тази група нашественици. Съдейки по откритите на брега на Дунав находки при Galati и Gura Ialomitei (Mitutelu 1957, Mitrea В. 1957), може да се предположи и нахлуването на други групи от готите (или племена, притиснати от тях – сарматски или гето-дакски) в Северна Добруджа. Времето на укриване на находките от тази част на Румъния е 180- 186 г. Имайки предвид и находките от България, можем да предположим приблизително времето на нахлуване на юг от Дунав - първата половина на царуването на Комод.

Находките от Южна България не могат да се свържат с нахлуванията на откъднунавски племена. Находката от Пловдив вероятно е загубена от своя притежател. След убийството на Комод на престола за три месеца е военачалника Пертинакс, след което започва борба за трона между Дидий Юлиан, Септимий Север, Песциний Нигер и Клод Албин. Дунавските легиони подкрепят Септимий Север срещу Песциний Нигер, като военните сблъсъци засягат най-южната част на Балканите. (Ботева Д., 1999, 39 и сл.). Вероятно тези събития са причината за оставането на находката (датирана от Б. Геров - 192 г.) от Девелт укрита до наше време.

Основание за съотнасяне на находките от България и Румъния към един и същи период ни дава подобният им състав - най-често трезорирането им почва при Веспасиан (при по-голям брой на монетите в находката и от Нерон, и по рядко Марк Антоний), а най-голям е броят на монетите от династията на Антониите.

Колективните монетни находки ни дават информация, несъдържаща се в други извори. Те са доказателство за засягането от сложите процеси при миграцията на готите и на провинция Долна Мизия, през времето на управлението на император Комод.

Колективни монетни находки от времето на император Комод(180-192)

Долна Мизия

1. с. Брегаре, Плевенско – открити денари, от които са видени 18-от Домициан до Криспина.

– *лит.: Й. Юркова, сп. Археология, бр.2, стр.60, 1985г.*

2. Враца- намерени *сребърни* монети в гърне: Веспасиан- 9, Хадриан- 12, Сабина- 1, Антонин Пий- 7, Фаустина Стара- 1, Марк Аврелий- 4, Фаустина Млада- 1, Луций Вер- 2, Комод- 1.

– *лит.: Т. Герасимов, ИАИ XXXV, стр.134, 1979г.*

3. с. Камбурово/Хасан Факъ/, Кубратско - 600 денара: 568 денара и една бронзова монета в НИМ: Марк Антоний-39, Нерон-7, Галба-3, Отон-2, Вителлий-9, Траян-43, Хадриан-88, Сабина-8, Елий-3 и 1 бронзова, Антонин Пий-104, Фаустина Стара-53, Марк Аврелий-49, Фаустина Млада-33, Луций Вер-18, Луцила-4, Криспина-1. Закопана е между 178-183 г.

– *лит.: Б. Филов, ИБАД II, ч.П, стр.281, 1911г.*

4. Мизия/с. Букьовци/, Врачанско- открито малко гърне с 50 денара. Видени на Веспасиан, Домициан, Нерва, Траян, Хадриан, А.Пий, Комод.

– *лит.: Т. Герасимов, ИАИ XIV, стр. 282, 1940-42 г.*

Тракия

5. с. Дебелт, Бургаско- открито гърне с 80 бронзови монети в ИМ- Бургас:

А. Пий-19 сестерций и 10 дупондий, Фаустина Стара-4 дупондий, Марк Аврелий-9 сестерций и 2 дупондий, Луций Вер-1 сестерций, Луцила-3 сестерция, Комод-2 сестерци и 1 дупондий, Криспина-1 сестерций. Останали изтрити. t.p.q. 192 г. (L AEL AVREL COM... P FEL/IMP TRI... P VIII COS VII PP)

лит.: Т. Герасимов, ИАИ XVIII, стр. 402, 1952 г., B.Gerov – ANRW II, 1977, 151p, №45.

6. Пловдив - на дълбочина 3,5 м са открити 4 монети : Сабина-1, М. Аврелий-1, Фаустина Млада-1, Комод-1. В ИМ Пловдив (№ 2562).

лит.: К. Колев, ИМЮИБ, т. 3, 1977 г., стр.126.

Б Е Л Е Ж К И

Ангелов, А. 2002 - Марцианопол в "Римски и ранновизантийски градове в България", том I, 105-125 стр.

Балабанов, П., Петрова, Св. 2002 - Довелт - Деултум - Девелт в "Римски и ранновизантийски градове в България", С., том I, 237-251.

Ботева, Д. 1999 - "Долна Мизия и Тракия в римската имперска система(193-217/18 г.)" 1999 г.

Бояджиев, Ст. 2002 - Сердика в "Римски и ранновизантийски градове в България", С., том I, 125-181.

Буданова, В., П. 1990 - "Готы в эпоху Великого Переселения народов" М., 1990.

Герасимов, Т. - "Колективни находки на монети през последите години" ИАИ XIV, с. 282, 1940-42 г.

Герасимов, Т. 1952. - "Колективни находки на монети през последите години", ИАИ XVIII, с. 402, 1952 г.

Герасимов, Т. 1979 г. - "Колективни находки на монети през последите години", ИАИ XXXV, с. 134, 1979 г.

Грант, М. 1998 - Римские императоры / пер. с англ. М. Гитт - М. 1998.

Иванов, Р., Ковачева, Т. 2002 - Улпия Ескус Ангелов А 2002-Марцианопол в "Римски и ранновизантийски градове в България", 31-59.

Колев, К. 1977. - "Колективни находки на монети през последите години", ИМЮИБ, т. 3, 1977г., с. 126.

Колосовская, Ю., К. 1973 - "Панония в I-III веках", М. 1973 г.

Кропоткин 1961. - "Клады римских монет на территории СССР", М., 1961.

Мартинова М., Боспачиева М. 2002 - "Филипопол" в "Римски и ранновизантийски градове в България", том I, С., 181-199.

Русева-Слокоска, Л. 1989 - Пауталия, том I, С., 1989.

Слокоска, Л., Владкова, П., Църв, Ив., Бояджиев, Ст., Иванов, Р. 2002 - Никополис ад Иструм в "Римски и ранновизантийски градове в България", С., том I, 83-105.

Станчева, М. 1975 - "Втори надпис за изграждането на крепостната стена на Сердика" Археология 1975, кн.3, 30-36.

Съсълв, Д. 1982 - "Югозападната крепостна порта от римската епоха в Кабиле" в Поселищен живот в Тракия. Кабиле 1982, 153-166.

Фиров, Б. 1911 - "Колективни находки на монети през последите години", ИБАД II, ч. II, с. 281, 1911 г.

Юркова, Й. - "Колективни монетни находки за 1984 г." сп. Археология 1985, бр. 2, с.60.

- Юркова, Й. 1987 - "Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II-IIIв. Хадрианопол." С., 1987.
- Gerow 1977 - "Die Einfälle der Nordvolker in den Ostbalkanraum im Lichte der Muzschatzfunde I. Das II. und III. Jahrhundert(101-284)" in ANRW II, 6, 1977.
- Hollenstein, L. 1975 - "Zu den meilenstein der Romischen provinzen Thracia und Moesia Inferior" in *Studia Balcanica*, 10 Recherches de geographie historique. Sofia, 1975, 23-44.
- Cos 1986 - "The Monetary circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B.C.- A.D.1000", Ljubljana, 1986.
- Dembski, G. 1977 - "Die antiken Munzschatzfunde aus Österreich" in *Numismatische Zeitschrift*, Wien, 1977, 3-64.
- Majewski, K. 1949 - "Importy rzymskie na zemiach slowianskich" Wroclaw, 1949.
- Mirnik, I. 1981 - "Coin hoards in Yugoslavia" BAR, International series 95, 1981.
- Mitrea, B. - "Decouvertes monetaires en Roumanie" "Dacia", c.188, 1984 г.
- Mitrea, B. 1957 Mitrea B. "La migration des goths refletee par les tresors de monnaies romaines enfouis en Molavie" *Dacia N.S.* I, 1957.
- Mitutelcu 1957 - "Tezaure de Gura Jalomitei" SCN, I, 1957, 134-137.
- Suciu, V. 2000 - "Tezaure monetare din Dacia Romana si Postromana" Cluj- Napoca, 2000.

BARBARIC INVASIONS IN THE ROMAN PROVINCE OF LOWER MOESIA AT THE TIME OF KOMOD EMPEROR (180-192 AD)

Varbin Varbanov

Summary

The information in the ancient sources about the Roman provinces Lower Moesia and Thrace at the time of Komod Emperor (180-192 AD) is scanty. Its want is added from the information received from the archaeological excavations and epigraphic monuments. The coin hoards are important source. The study of numerous hoards from Ukraine, Poland and Romania allows their connection with Goths migration. According to some research workers, one part of Goths (Wezeagoths) penetrated earlier on the Balkan peninsula – at the end of II and the beginning of III century. More than 40 hoards are found in Romania, reaching the bank of the Danube river. They correspond with four of six hoards for the period, found in Bulgaria. Probably, in Lower Moesia penetrated small groups invaders (Goths) with intelligence purpose. It happened between the Skat river and the Iskar river in the western Bulgaria and in the segment between Silistra and Tutrakan in eastern Bulgaria. These invaders didn't cause some serious damages in Lower Moesia and returned by the same ways beyond the Danube. The two hoards from Thrace can be put in touch with the events after the death of Komod (192 AD) – the fight between the claimants for the throne in Southeastern Thrace.

МОНЕТНА НАХОДКА ОТ НАЧАЛОТО НА III ВЕК ОТ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - КЮСТЕНДИЛ

СВЕТОСЛАВА ФИЛИПОВА

През 2001 г. за нумизматичния фонд на Регионален исторически музей – Кюстендил, се откупили три монети, провинциално сечене, намерени до град Самоков.¹ При откриването им монетите са били слепени и обвити в органична материя, вероятно торбичка, която се е разпаднала.

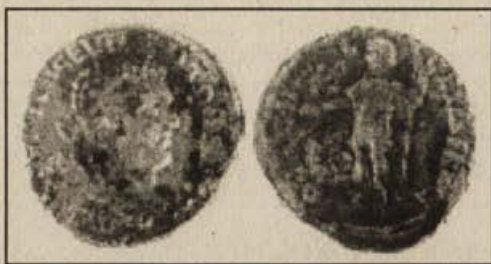
Най-ранната монета е бронз на Септимий Север (193-211 г.), сечен във Филипопол (Обр.1).² Лицето ѝ е повредено, но се вижда главата на императора с лавров венец, обърната надясно. Част от надписа е запазен: *Α... Α ΣΕ.../ΣΕ...* Върху гърба на монетата е класическо изображение на Асклепий и Хигия, прави, един срещу друг. Асклепий е вдясно, с обърната наляво към Хигия глава, с дясната си ръка се подpira на тояга с увита змия, лявата е поставена пред тялото му. Хигия е вляво, обърната към Асклепий и храни змия от патера. Надписът е: *ΜΗΤΡ ΦΙ / ΑΠ... / ΑΕΩΣ*. Цялата композиция е обградена със зрънчест кръг. Монетата е от 5 асария с метрични данни: диам. 27/27 мм, тегло 14,94 г и посока на печатите 12 часа. При надписа върху гърба на монетата липсва името на провинциалния управител. Тракийските монетарници престават да изписват името на провинциалния легат след 204 г.³ Фактът, че Филипопол не сече монети от името на Гета – цезар стесняват още повече времето на отсичане на нашата монета – от 209 г.⁴ до смъртта на Септимий Север на 4 февруари 211 г. в Британия.

Обр.1. Бронзова монета на имп. Септимий Север (193-211 г.) от Филипопол.

е вляво, обърната към Асклепий и храни змия от патера. Надписът е: *ΜΗΤΡ ΦΙ / ΑΠ... / ΑΕΩΣ*. Цялата композиция е обградена със зрънчест кръг. Монетата е от 5 асария с метрични данни: диам. 27/27 мм, тегло 14,94 г и посока на печатите 12 часа. При надписа върху гърба на монетата липсва името на провинциалния управител. Тракийските монетарници престават да изписват името на провинциалния легат след 204 г.³ Фактът, че Филипопол не сече монети от името на Гета – цезар стесняват още повече времето на отсичане на нашата монета – от 209 г.⁴ до смъртта на Септимий Север на 4 февруари 211 г. в Британия.

Следващата монета от находката е сечена в Сердика за император Каракала⁵ (198-217 г.), и по точно след края на 211 г. – убийството на Гета, когато Каракала въвежда в именната си форма *ΣΕΥΗΡΟΣ*. Върху лицето ѝ е представена глава на Каракала с къса брада и лавров венец. Надписът е: *ΑΥΤ Κ ... ΥΡΗ ΣΕΥΗ / ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ*. Върху гърба на монетата е изобразен императорът, прав наляво

Обр.2. Бронзова монета на имп. Каракала (198-217 г.) от Сердика.

в доспехи и с лавров венец на главата си. В дясната си ръка той държи малка Виктория върху глобус, която му подава лавров венец, а с лявата - се подpira на скиптър. Надписът е: *ΟΥΑΠΙΑ/С / СΕΡΑΙΚΗΝС*. Цялата композиция е оградена със зрънчест кръг (Обр.2). Монетата е от 5 асария с диам. 29/29 мм, тегло 15,49 г и посока на печатите -12 часа. В

иконографския репертоар на монетите, сечени от монетарниците в Тракия при Каракала изобразяването на императора като войн – победител е широко разпространено. Сердикийската монетарница пуска редица монети с различни варианти на императора победител.⁶ Тези изображения се свързват с постигната военна победа на Каракала⁷, както и с евентуално посещение на императора в Сердика на път за Мала Азия през 214-215 г.⁸

Най-късен в находката е медальонът на Елагабал (218-222 г.), сечен във Филипопол (Обр.3). Върху лицето му е представен бюст на императора надясно с лъчиста корона, ризница и щит. Надписът е: *ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡΗΛ / ΑΝΤΩΝΕΙΝΟС СΕΒ*. Върху гърба на медальона с надпис: *ΚΕΝΔΡΕΙΣΙΑ / Π[ΥΘ]ΙΑ ΕΝ ΦΙΑΠΠΟ / ΠΟΛΙ ΝΕΩ / ΚΟΡΩ* е изобразена агонска маса с четири крака, завършващи с лъвски лапи. Върху нея – сферична корона (corona donatica) с пет топки (лозинки) над горния ѝ отвор, под масата – урна с две палмови клонки. Медальонът е с размери 34/34 мм, тегло – 22,13 г и посока на печатите – 7 часа.

Както е известно, в 218 г. във Филипопол са учредени игри, наречени *ΚΕΝΔΡΕΙΣΙΑ* по епитета на бога-покровител на града Аполон Кендризос.⁹ Те са посветени на император Елагабал като благодарност за получената от Филипопол неокорска титла, т.е. правото на града да упражнява култа към императора. Връзката между името на игрите и отъждествяващия се с бога на слънцето император е съвсем ясна. В чест на тези две събития (полученият неокорат и Кендризийските игри) във Филипопол са отсечени редица медальони.

Представеният медальон се различава от посочения от Мушмов в корпуса му за Филипопол по надписите върху лицето и гърба и бюста на императора.¹⁰ Намирането му заедно с другите монети още веднъж потвърждава факта, че

Обр.3. Бронзов медальон на имп. Елагабал (218-222 г.) от Филипопол.

медальоните освен като подаръци и възпоменателни знаци са участвали и в монетната циркуляция.

Монетите от находката са отсечени в рамките на десетина години (209/210 – 218/222 г.).

Местонамирането им в района на град Самоков¹¹ е съвсем естествено, имайки в предвид градските територии на Сердика и Филипопол, които граничат една с друга. През Самоковското поле е минавал един от пътищата (наистина не най-прекият), свързващи Сердика с Филипопол. При селата Дяково и Яхиново (Кюстендилско) са се пресичали пътищата Пауталия – Германия – Филипопол и Найсус – Сердика – Амфиполис.¹² От Германия пътят е продължавал през прохода Дервент и с. Клисура за Самоковското поле и през Боровец и Марица за Филипопол.¹³

Представената колективна находка допълва познанията ни за провинциалните монетосечения във Филипопол и Сердика, както и за разпространението на отсечените в техните ателиета монети.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Монетите са инвентирани под Инв. №№ ОФ Н 4959-4961.

² Мушмов, Н. Античните монети на Пловдив. – ГНБПл, 1924, с. 250, № 296.

³ Юркова, Й. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II – III в. Хадрианопол. С., 1987, с. 14. Според Д. Ботева този акт предхожда с няколко месеца промяната в името на Гета – цезар от Lucius на Publius, т.е. 203/204 г. Вж.: Ботева, Д. Долна Мизия и Тракия в Римската имперска система (193-218/218 г. сл. Хр.). С., 1997, с. 125.

⁴ Авторите не са единодушни относно годината на обявяването на Гета за Август. Пик (Вж.: Pick, B., K. Regling. Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien. Halbb. II, Berlin, 1910, s. 765.) ? Ружичка (Вж.: Ruzicka, L. Die Münzen von Pautalia. – ИБАИ, VII, 1932-33, с. 185.) приемат 208/209 г. Същото становище поддържа и Й. Юркова. (Вж.: Юркова, Й. Цит. съч., с. 14). Д. Ботева приема мнението на E. Birley, който премества обявяването му за Август с около една година по-късно, т.е. октомври/ноември 210 г. (Вж.: Ботева, Д. Цит. съч., с. 43.).

⁵ Мушмов, Н. Монетите и монетарниците на Сердика. С., 1926, с. 95, №268.

⁶ Мушмов, Н. Цит. съч., №№263-279; Ботева, Д. Цит. съч., 276-277; Božkova, B. Depiction of emperor in the iconography of the Serdica coinage. – Macedonian Numismatic Journal, 3, Skopje, 1999, 52-53, №№ 4-14.

⁷ Ботева, Д. Цит. съч., 281-283; Юркова, Й. Цит. съч., с. 33.

⁸ Ботева, Д. Цит. съч., 276, 282-283.

⁹ Герасимов, Т. Бележки върху Питийските, Александрийските и Кендризийските игри във Филипопол. – В: Изследвания в чест на Акад. Д. Дечев, С., 1958, с. 298; Колев, К. Два новопостъпили медалиона в пловдивския музей. – Археология, 1967, 3, с. 44; Юркова, Й. Цит. съч., с. 19.

¹⁰ Мушмов, Н. Античните монети на Пловдив..., № 475. При Мушмов няма медальон, при който върху лицето надписът AVT K M AVPHΛ/ ANTΩNEINOC CEB да се комбинира с бюст на императора с лъчиста корона.

¹¹ През II-III в. Самоковското поле е влизало в градската територия на Сердика. Вж.:

Геров, Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. С., 1961, с. 249.

¹² Пак там, с. 242.

¹³ Пак там, с. 243.

A COIN HOARD FROM THE BEGINNING OF 3RD C. B.C. IN THE FUND OF REGIONAL MUSEUM OF HISTORY - KYUSTENDIL

Svetoslava Filipova

Summary

In 2001 the Regional Museum of History has bought off three coins came from provincial mints. The earliest one is the coin of Emperor Septimius Severus (193-211), minted in Philippopolis in the period 209-211 A.D. On the reverse side a classical representation of Asclepius and Hygieia has been shown. The coin weight is 14,94 g. and diameter of 27/27 mm.

The next coin belongs to the reign of Emperor Carakalla (198-217), and it was minted in Serdica, with great certainty, after 211 A.D. (the assassination of Geta), the Emperor been represented on it. Its weight is 15,49 g. and diameter of 29/29 mm.

The latest is the medallion from the reign of Emperor Elagabalus (218-222), minted in Philippopolis with a diameter of 34/34 mm and weight 22,13 g. It was minted for the games, organized in the town on behalf of the title ΝΕΙΚΟΡΟΥ given by the Emperor.

The place where the hoard was found - the region of Samokov - is natural, having in mind the territories of neighboring Serdica and Philippopolis, and the road crossing the Samokov valley.

**ПЕЩИ ЗА ИЗПИЧАНЕ НА БИТОВА КЕРАМИКА ОТ
АНТИЧНОТО СЕЛИЩЕ КРАЙ СЕЛО КАРАНОВО,
НОВОЗАГОРСКО
(Предварително съобщение)**

БОРИС БОРИСОВ

През 1989 г. при провеждане на спасителни археологически проучвания, продиктувани от строителството на водосборно съоръжение от така и недостроената напоителна система "Средна Тунджа", бяха открити две пещи за изпичане на битова керамика. Обектът се намира на север от с. Караново и е неразделна част от голямо селище, проучването на което започна още през 1976 г. отново във връзка с изграждането на споменатата напоителна система.

Със своите паметници селището привлякло вниманието на специалистите още в края на по-миналия век, когато в района му бил намерен голям надпис на старогръцки език, публикуван от В. Добруски¹. По-късно са били намерени случайно редица оброчни паметници – на Зевс и Хера, Асклипий, Хигия и Телесфор, но преобладават тези на Тракийския Херос.² От района на селището произхождат и две големи колективни находки от медни и бронзови монети от III-IV в.³

В резултат на проведените спасителни разкопки са проучени различни сектори от обекта – северната крепостна стена на късноримския кастел, заедно с прилежащите и кули, голям езически храм,⁴ върху който през ранно-християнския период са изградени три базилики,⁵ антични и средновековни жилищни и обществени сгради, както и голям средновековен некропол.⁶ Проучени са още и голям плосък некропол⁷ и няколко могилни гроба от 26-могилният некропол, разположен в околността на селището.⁸ В античния и ранновизантийски културен пласт са установени четири строителни периода. Първият обхваща времето от началото на I до средата на III в., вторият – от втората половина на III до края на третата четвърт на IV в., третият – от края на IV или самото начало на V в. до края на първата му половина. Последният четвърти период започва след около половинвековно прекъсване на живота, от което време не са открити никакви материали и съоръжения в началото на VI в., и продължава до края на същия или началото на VII в.

Пещите за изпичане на керамика (Обр.1) са разположени в западната част на обекта и се намират в непосредствена близост с други производствени

Обр.1. Печи за изпичане
на битова керамика.

Обр.2. Пещ №1.

Обр.3. Пещ №1 – пред-
пещната площадка с
отвора.

Обр.4. Пещ №1 –
останки от скалата
и фрагментирани
глинени съдове.

съоръжения - пещи за изпичане на строителна керамика, вар и редица стопански помещения, които по всяка вероятност са пряко свързани с различните видове производства, които са били изнесени извън жилищната част на селището.

Първата пещ е с кошеровидна форма и е много силно разрушена (Обр.2). От нея е запазена само долната камера с огнището, а от стените ѝ са запазени само отделни фрагменти. Пещта е вкопана в здравия терен на дълб. 1.30 м от нивото на съвременния терен. Подът на долната ѝ камера е кръгъл и има диам. 1.06 м. Стените ѝ са запазени на вис. до 0.90 м. От скарата, която е изградена от вторично употребени имбрици и глина, са запазени само отделни фрагменти заедно с отворите, поради което точното ѝ ниво в пещта не може да се установи. Отпред долната камера завършва с отвор с шир. 0.52 м, който е много силно изпечен от огъня и отухлен. Отворът на огнището е франкиран с подпорни стенички от ломени камъни, фрагментирани тухли и керемиди, споени с кал, изпечени отново до отухляване (Обр.3-4). Заедно с предпещната площадка дължината на пещта достига 1.92 м.

Втората пещ отстои на 3 м източно от първата. Подобно на първата и тя е звукамерна, но е сравнително по-добре запазена. Пещта е с кръгла форма и диам. 1.33 м, а подът ѝ е вкопан на дълб. 1.78 м от нивото на съвременния терен (Обр.5). След вкопаването стените ѝ са били измазани с глина и върху тях са запазени следи от пръсти при измазването. Дебелината на мазилката е 1.5-2 см. Скарата е изградена от глина и голямо количество имбрици, наредени в хоризонтален ред и споени с кал. Между три или четири от тях са оставяни отвори за топлия въздух с диам. от 6 до 10 см (Обр.6). Скарата е изградена на вис. 0.50 м от пода на огнището, а дебелината ѝ е 0.12 м.

В центъра на долната камера е разположен стълб, носещ скарата. Той е изграден от ломени камъни и вторично употребен хромел. Отворът на долната камера е с шир. 0.50 м, а височината му, без разрушената обмазка отгоре, достига 0.55 м. Отпред отворът е фланкиран с две подпорни стенички, аналогични на тези от първата пещ, а дължината му до началото на горивната камера е 1 м. Над отвора е изграден засводен с глина покрив с деб. 0.25 м. В насипа на пещта бяха намерени 24 годни за реставриране глинени съда и голямо количество фрагменти от бракувана керамична продукция, в това число и фрагменти от непечени съдове (Обр.7-8).

Пред двете пещи е изградена обща предпещна площадка, чиято дължина достига 1.92 м и свидетелства за едновременното им функциониране (Обр.9).

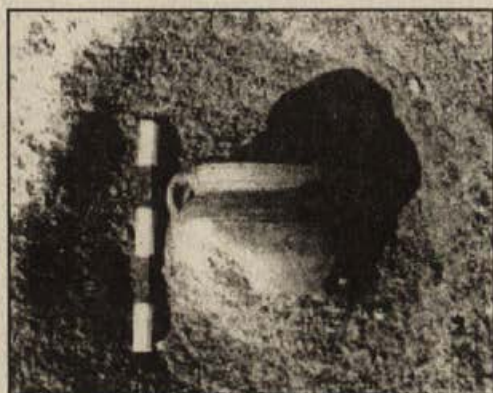
От прегледа на двете пещи става ясно, че те се отнасят към типа на двукамерните пещи със свободна основа, които са широко разпространени в керамичното производство през цялата античност и Средновековието. Красноречиво доказателство за това са и аналогичните производствени съоръжения, известни както от територията на България, така и на съседните страни. Като примери за подобни пещи от римската епоха може да се посочат пещите от Нове,⁹ с. Алтимир, Врачанско,¹⁰ и някои от пещите от големите антични керамични центрове край Хотница, Бутово и Павликени,¹¹ които

Обр.5. Пещ №2.

Обр.6. Част от скалата с отворите.

Обр.7. Глинено гърне в пещ №2.

Обр.8. Фрагментирана паница в пещ №2.

Обр.9. Предпещната площадка на пещите.

датират в хронологическите рамки на периода II-IV в. По-късно през ранното средновековие двукамерните пещи с една свободна подпора продължават да се срещат в керамичното производство. Доказателство за това е и откритата пещ в ранносредновековното селище в м. "Джеджови лозя" край с. Попина, Силистренско.¹² Същите пещи се срещат и през старобългарската епоха – втората половина на IX-X в., както показват съоръженията от керамичния център край с. Хотница, Великотърновско.¹³ Съвсем аналогична в типологическо отношение пещ за изпичане на битова керамика с една свободна подпора в центъра на долната камера е открита и в средновековното селище до с. Дядово, съществувало през периода на византийското владичество в българските земи. Тя се отнася към последния хоризонт на селището и датира към втората половина на XII в.¹⁴ Пещи с подобни конструкции са открити и при разкопките на средновековния Херсонес в Крим.¹⁵ Накрая двукамерни пещи с една централно разположена централна подпора са известни и от времето на Второто българско царство.¹⁶

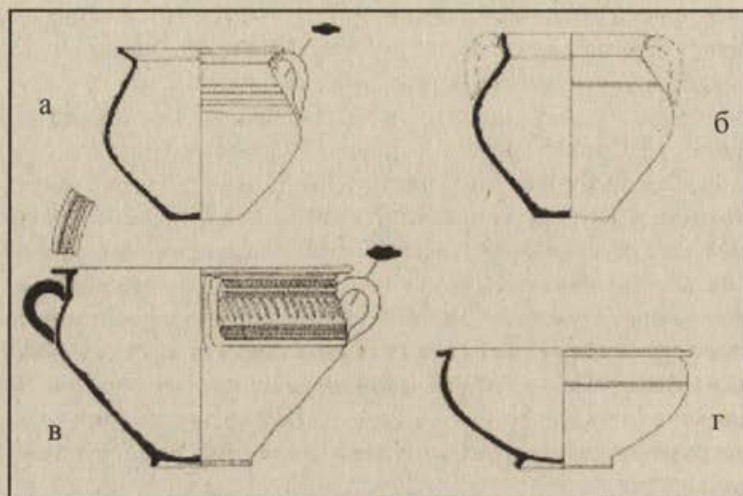
От всичко това става ясно, че двете пещи от с. Караново се отнасят към тип, който е широко разпространен през цялата античност и Средновековието. Следователно тяхната типологическа характеристика не дава възможност за прецизиране и на хронологическата им определеност. Тук на помощ идва намерената в пещите многобройна бракувана керамична продукция, както и реставрираните 24 съда. Разбира се, тук няма да разглеждаме фрагментарния материал, тъй като това далеч надхвърля целта на настоящото предварително съобщение, а ще се ограничим само до целите съдове, които в най-общи линии илюстрират формалната и хронологическа характеристика на целия керамичен материал, произхождащ от пещите.

Анализът на материала показва, че в двете пещи са се изпичали следните категории глинени съдове: гърнета, купи, паници, чаши и капаци. Всички съдове, без изключение, са работени на крачно грънчарско колело и върху тях липсва каквото и да е било лаково покритие, които са и едни от главните характеристики на керамиката от пещите край с. Караново. Сред различните категории съдове се наблюдава общо взето слабо типологическо разнообразие и ясно изразена стандартизация, за което свидетелстват както еднаквите размери, така и украсата на съдовете от един и същи тип.

По-долу ще се спра съвсем накратко на типологическата характеристика на отделните категории.

Гърнетата са представени от два цели съда (Обр.10 а-б). Те са изработени от примесена с пясък глина, добила сиво-черен до черен цвят след изпичането. Телата на съдовете са биконични, шийките по-ниски или по-високи, а ръбовете на устията са прави и изострени или профилирани навън. Първото гърне е имало две симетрично разположени дръжки, от които са запазени само леглата, а второто е снабдено с една дръжка, която излиза от основата на шийката и се свързва с тялото в долната част на раменете. Дъната са тесни и плоски.

Едно напълно подобно гърне от сиво-черна глина, с две дръжки е намерено

Обр.10. Гърнета: а – б; купи: в – г.

в жилище № 2, от третия строителен период, което е датирано с голямо количество монети на Аркадий (398-408) и Теодосий II (408-450) в първата половина на V в.¹⁷ Друго гърне със същата типологическа характеристика е намерено при разкопките на римската вила в с. Кралев дол, Пернишко, където са установени два строителни периода – първият от средата на I до средата на III в. и вторият – от средата на III в. до хунските нашествия през първата половина на V в. За съжаление обаче от публикацията не става ясно към кой точно от двата периода се отнася въпросният съд.¹⁸ Подобно по форма гърне от сиво-черна глина е намерено и в римската вила край с. Мадара, датирана към II-V в.¹⁹

Купите са представени от два разнотипни съда. Първата купа е дълбока и има биконично тяло, ниска цилиндрична шийка с широка хоризонтална периферия и средно-широко дъно върху ниско пръстеновидно столче. Снабдена е с четири надлъжно набраздени дръжки, които излизат от горната част на раменете и достигат до най-издутата част на тялото (Обр. 10 в). По хоризонталния бордюр и раменете е нанесена украса със зъбно колелце, очертаваща прави линии, между които по раменете са нанесени коси плитки резки.

Абсолютно аналогична форма не ни е известна, но подобни купи, без шийка и с равно дъно, са широко разпространени през IV-V в. Може би най-близка до нашата е една купа от ранновизантийската крепост край Садовец.²⁰ Подобни съдове са известни от разкопките на античния Сингидунум, където са датирани към втората половина на II и първата половина на III в.²¹ Купи от сиво-черна глина, без шийка, с широка хоризонтална периферия и равно дъно се срещат и сред керамичните комплекси на Черняховската култура²² и Панония.²³

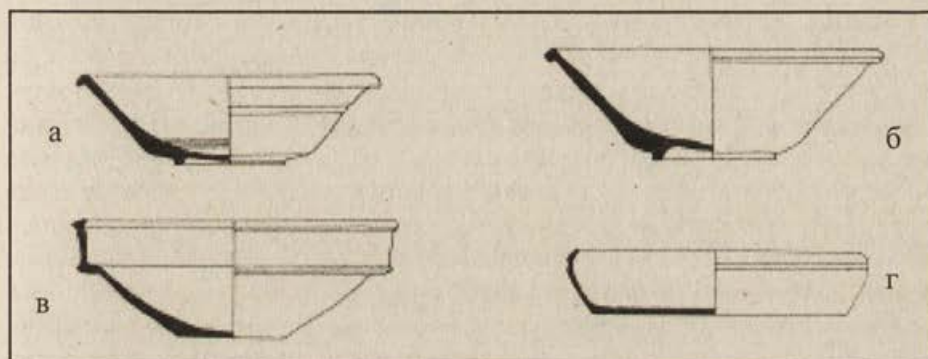
Вторият тип купи е представен от съд без дръжки, полусферично тяло, широка хоризонтална, леко смъкната надолу периферия и средно-широко дъно,

което стъпва върху пръстеновидно столче (Обр.10 г). Най-точни паралели съдът намира във фрагментираните купи от тип I/47 от Сингидунум, които са датирани от края на II до втората половина на III в.²⁴

Паниците са най-многобройни и показват сравнително по-голямо типологическо разнообразие.

Първият тип е представен от две паници с обърнато конусовидно тяло, силно профилиран навън и надолу ръб на устието и широко ниско пръстеновидно дъно (Обр.11 а-б). По всяка вероятност формата е заимствана от широко разпространената през римската епоха *terra sigillata*.²⁵

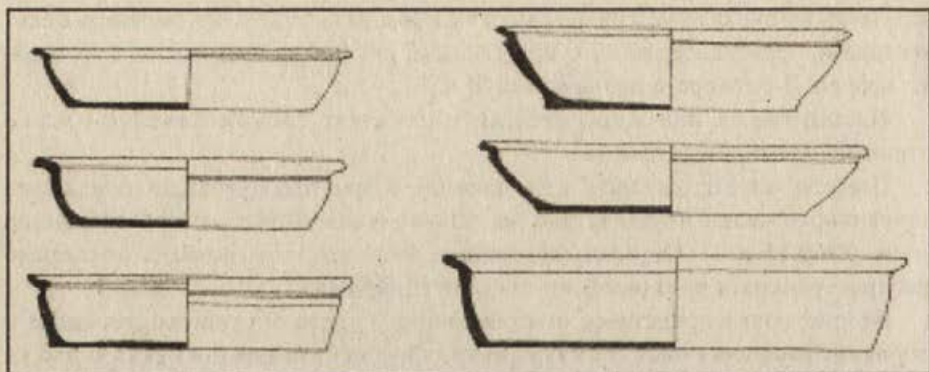
Вторият тип е представен от една паница с долна обърнатоконусовидна и горна цилиндрична част, с косо отрязан, профилиран навън и навътре ръб на устието и равно дъно (Обр.11 в). Формата и на тази паница по всяка вероятност е заимствана от широко разпространената римска червенолакова керамика. Според типологията на Г. Кабакчиева тя принадлежи към тип III, вариант 3 г и е най-широко разпространената форма паници през периода I-IV в.²⁶

Обр.11. Паници.

Третият тип е представен отново от една ниска паница с обърнато конусовидно тяло, завит навътре ръб на устието и широко плоско дъно (Обр.11 г). Формата се появява през втората половина на II в. и получава широко разпространение на огромна територия – Централна Европа, Панония, Мизия и Дакия.²⁷ През периода 230-240 – 300 г. тя се среща и сред африканската червенолакова керамика, а някои варианти продължават развитието си и в по-късно време.²⁸

Последният четвърти тип е най-многоброен. Представен е от ниски, дебелостенни паници с пресечено конусовидно тяло профилиран навън ръб на устието и широко плоско дъно (Обр.12). Типът води началото си от червенолаковите помпеански паници и на територията на днешна България се среща още от края на II в.²⁹ По късно през ранновизантийския период (IV-VI в.) типът бележи широко разпространение. Същият тип съдове са най-често срещаните се сред паниците от вилата край Мадара.³⁰ Паниците от кастела

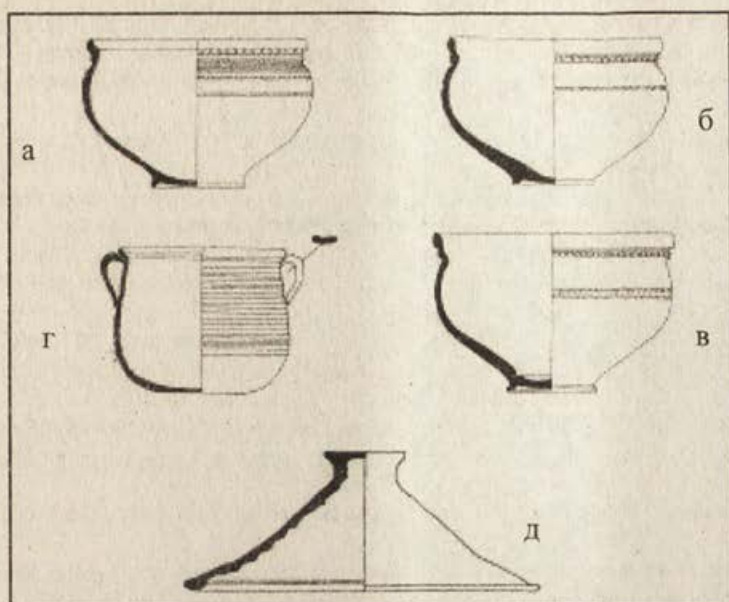
Обр.12. Паници.

Ятрус се срещат през периоди В и С и датират от втората половина на IV и първата половина на V в.³¹ Паници от същия тип се срещат и в ранновизантийския пласт на Коринт³² и на територията на Панония.³³

Чашите са представени от два типа. Към първия се отнасят дълбоки чашки с полусферично тяло, ниска слабоконусовидна шийка с прав или слабо профилиран навън ръб на устието и средношироко пръстеновидно дъно. Всички съдове, без изключение, са без дръжки и са орнаментирани с хоризонтални редове от врязана украса, нанесена със зъбно колелце (Обр.13 а-в). Формата очевидно е заимствана от широко разпространените през римската епоха червенолакови чашки с по две симетрично разположени миниатюрни дръжчици, но се отличават от последните по липсата на дръжки, лаково покритие и по украсата. Това са и най-често срещаните се съдове, намерени в пещ № 2. Тук е важно да се отбележи, че наред с бракуваната изпечена продукция бяха намерени и голямо количество фрагменти от сурови, непечени чашки от същия тип. Благодарение на това обстоятелство бе установено, че преди изпичането съдовете имат сивкаво-охраво-жълт цвят на глината със зеленикав оттенък, който след изпичането се е превърнал с светлосив.

Вторият тип е представен от една дълбока чашка с ниско приземисто тяло, високи слабо прибиращи се навътре рамене, съвсем ниска шийка с профилиран навън ръб на устието и широко обло дъно (Обр.13 г). Съдчето е снабдено с две малки надлъжно набраздени плоски дръжки, които излизат от основата на шийката и достигат до средата на раменете. Чашката е украсена с плитки, тесни канелюри, които покриват целите рамене. Точни аналогии на съдчето не са ни известни.

Последната категория е представена от капаците, от които е запазен един цял екземпляр. Той принадлежи към широко разпространените през късноримската и ранновизантийска епоха типове и има конусовидно тяло с ниска обърната конусовидна дръжка (Обр.13 д). Подобни капаци са известни от римската вила край Мадара³⁴, Одръци³⁵, кастела Ятрус³⁶, Перник³⁷, Варна³⁸ и др. Същият тип капаци са широко разпространени през IV-VI в. в Крим³⁹,

Обр.13. Чаши: а – г; д: капак.

Панония⁴⁰ и Западна Европа.⁴¹

От прегледа на намерените в пещ № 2 цели съдове става ясно, че една част от тях показват форми, които се срещат в широките хронологически граници от средата на II до VI в., докато други са с по-тясна датировка и попадат в рамките от края на II до IV в. За прецизирането на датировката на открити пещи спомага и богатият керамичен материал от жилищата от третия строителен период (първата половина на V в.), сред който вече не се срещат формите на съдовете с по-тясна хронология. Следователно функционирането на пещите трябва да се отнесе не по-късно от втория период – от средата на III до края на третата четвърт на IV в. От друга страна, сравнителният анализ на нашия материал с керамиката от периоди А и В от кастела Ятрус, датиращи съответно в първата и втора половина на IV в., дава възможност за известно прецизиране на датировката на керамиката от Караново от втората половина на III – най-късно до началото на IV в.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Добруски, В. Материали по археологията на България. – Мсб., XII, 1895, с. 334.

² Димитров, Д. П. Антични паметници от Стара Загора и нейната околност. – ИБАД, VIII, 1932-1933, 291-312.

³ Мушмов, Н. Колективни находки на монети. – ИБАД, II, 1912, с. 337., Същият. Колективни находки на монети през 1891-1914. – ИБАД, IV, 1914, с. 274.

⁴ **Borisov, B.** Nouvelles découvertes sur le sanctuaire du Cavalier thrace au nord du village de Karanovo, département de Sliven. – In.: *Studia in honorem Georgii Mihailov, S.*, 1995, p. 75-80.

⁵ **Борисов, Б.** Старохристиянските базилики (IV–VI в.) край с. Караново, Бургаска област. – *Археология*, XXX, 1988, кн. 3, 38-46.

⁶ **Кънчев, М., Б. Борисов, Б.** Средновековен некропол при с. Караново, Сливенско. – *ИМЮИБ*, IV, 1981, 47-64.

⁷ **Борисов, Б., В. Игнатов, В.** Спасителни разкопки на ранновизантийско и средновековно селище край с. Караново, Новоагорско. – *АОР* през 1989 г., Кюстендил, 87-88.

⁸ **Кънчев, М., Кънчева-Русева, Т.** Спасителни разкопки на Дългата могила до с. Караново, Новоагорско. – В: *Проучвания на надгробни могили в Новоагорско, ГЕО ПРЕС*, София, 17-70.

⁹ **Джонова, Д.** Пещи за керамика и керемиди от Нове. – *Археология*, VIII, 1966, кн. 1, 38-41.

¹⁰ **Николов, Б.** Грънчарска пещ при с. Алтимир. – *Археология*, III, 1961, кн. 4, 51-52.

¹¹ **Sultov, V.** Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (IVth – IVth Century). – *Terra Antiqua Balkanica* 1, = ГСУ “Климент Охридски”, исторически факултет, т. LXXVI, 2, p. 38-42, tab. X₂₆, XI_{2,3,5}.

¹² **Ж. Въжарова.** Славянски и славянобългарски селища от края на VI – XI в. – С., 1965, 88-89.

¹³ **Алексиев, Й.** Грънчарски пещи и жилища-полуземлянки от IX-X в. Край с. Хотница, Великотърновски окръг. – *Археология*, XXI, 1977, кн. 4, 39-60.

¹⁴ **Borisov, B.** Djadovo 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th – 12th Century). – Tokyo, 1989, Tokai University Press, 318, fig. 363.

¹⁵ **Якобсон, А. Л.** Керамика и керомическое производство средневековой таврики. – Ленинград, 1979, 39-60.

¹⁶ **Венчаров, Т.** Керамиката на Второто българско царство. В. Търново, 2000, ПАН-ВТ, с. 36.

¹⁷ **Борисов, Б.** Исследование ранневизантийской керамики из Сливенского округа. – *Thracia*, VIII, 1988, 97-98, рис. 4 г.

¹⁸ **Найденкова, В.** Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг. – С., 1985, с. 38, табл. 141₁₄₉ = РП, XIV.

¹⁹ **Дремсизова-Нелчинова, Цв.** Сиво-черната керамика от римската вила край с. Мадара, Шуменски окръг. – *Археология*, XIII, 1971, кн. 2, с. 25, обр. 3.

²⁰ **Кузманов, Г.** Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.). – С., 1985, с. 39, табл. 23 П 1. = РП, XIII.

²¹ **Ivanišević, V., Nikolić-Porpević, S.** Novi tragovi antičkih fortifikacija u Singidunumu – lokalitet knez Mihailova 30. – *Singidunum* 1, Beograd, 1997, s. 102, sl. 33₁₆.

²² **Рикман, Э. А.** Памятники сарматов и племен черняховской культуры. – Кишинев, 1975, с. 84, рис. 24.

²³ **Lányi, V.** Die draue spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. – Budapest, 1981, p. 77, fig. 11_{1,11}.

²⁴ **Nikolić-Porpević, S.** Antička keramika Singidunuma. – *Singidunum*, 2, Beograd, 2000, s. 37-38.

²⁵ **Hayes, J. W.** Late Roman Rottery. – London, 1972, 319, fig. 64, form 1.

²⁶ **Кабакчиева, Г.** Керамика от вилата при Ивайловград, II–IV в. – С., 1986, с. 12-13, табл. 7₁₂₀ = РП, XV и цит. там литература.

²⁷ **Sultov, V.** Op. cit., p. 65, tab. XXVIII₆.

²⁸ **Hayes, J. W.** Op. cit., p. 69, form 49, fig. 12_{1,6,8}.

²⁹ **Борисов, Б.** Исследование ранневизантийской керамики..., с. 105, рис. 8.

³⁰ **Дремсизова-Нелчинова, Цв.** Цит. съч. с. 22, обр. 2.

- ³¹ Böttger, B. Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Iatrus. – Iatrus – Krivina, II, Ergebnisse der Ausgrabungen 1963-1973, Berlin, 1982.
- ³² Adamsheck, B. Kenchreai Eastern port of Corinth. – Leiden, 1979, p. 140-142, Pl. 37 RC 96.
- ³³ Bürger, A. Das spätrömische Gräberfeld von Somogysszil. – Budapest, 1979, p. 27, tab. 5₁.
- ³⁴ Дремсизова-Нелчинова, Цв. Цит. съч. с. 25, обр. 3₁₄₋₁₅.
- ³⁵ Дончева-Петкова, Л., Топтанов, Д. Ранновизантийска керамика от с. Одрци, Толбухински окръг. – ИНМВ, XVIII (XXXIII), 1982, с. 105, табл. I₄₋₇.
- ³⁶ Böttger, B. Op. cit., p. 137, tab. 49₂₁₇.
- ³⁷ Любенова, В. Селището от римската и ранновизантийската епоха – В: Перник, 1, С., 1981, с. 142, обр. 59₁.
- ³⁸ Минчев, А. За керамичното производство в Одесос. – ИНМВ, XIX (XXXIV), 1983, с. 11, табл. VI₁.
- ³⁹ Якобсон, А. Л. Цит. съч. с. 24, рис. 9₈₋₉.
- ⁴⁰ Möcsy, A. Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. – Budapest, 1981, p. 76, fig. 8₈₋₁₀.
- ⁴¹ Hussong, L., H. Güppers, H. Die spätrömische und frühmittelalterliche Keramik. – Mainz am Rhein, 1972, p. 119-129, tab. 14₉₆.

OVENS FOR BAKING DOMESTIC POTTERY OF THE ANCIENT
SETTLEMENT NEAR THE VILLAGE OF KARANOVO,
NOVA ZAGORA REGION
(PRELIMINARY NOTE)

Boris Borisov

Summary

In 1989, during archeological investigations of the irrigation system "Middle Tundja", were found two ovens for baking domestic pottery. They are situated in the western part of the object, nearby other manufacture equipments - ovens for baking building ceramics, lime and variety of farm buildings, which most probably are connected with the different kinds of manufacture, carried out the residential part of the settlement.

The ovens are two-chamber ovens with a free buttress, which are widespread among the ceramic manufacture in the Antiquity and the Middle ages. In front of them is built an outside oven ground (platform), showing their concurrent functioning.

In the ovens were found a lot of waste pottery and 24 whole dishes - pots, cups, bowls and ridge-tiles, all, with no exception, made by foot potter's wheel and without any laquer cover. Among the different kinds of dishes we discovered a slight type variety and standartization. On the bases of the analysis of the pottery and by analogy with the strictly dated ceramic material form closed compound, dated by coins from Karanovo and the Yatrus castle, the ovens date from the second half of III-rd century or from the beginning of IV-th century.

ЩРИХИ КЪМ ДЕЛНИЦИТЕ И ПРАЗНИЦИТЕ НА РИМЛЯНИТЕ

(Според изследването на *Nicole Blanc, Anne Nercessian*
“*La cuisine antique romaine*” и наблюдения от римския град
Никополис ад Иструм и неговия регион)

РУМЯНА ПАВЛОВА

Цивилизацията на римляните, първият по рода си своеобразен пример на “обединена Европа”, се развива в продължение на столетия. И ако в хода на цялата многовековна история на Рим политическите, икономическите и военните събития преобръщат лицето на света, то всекидневието на хората - свидетели и участници в тази еволюция, несъмнено е претърпяло редица, в някои отношения значителни изменения.

Различни, и то немалко исторически, археологически и етнографски извори ни разкриват това всекидневие, обичаите, облеклото, нравите на древните римляни, тяхната материална и духовна култура. Неотменна част от цялото битие на човека, а в социален план на човешкото общество, е храненето. Данните от археологическите проучвания, редица произведения на изкуството, вкл. изображения по стените на трапезариите в домовете на знатните римляни, но в най-голяма степен литературните свидетелства, ни позволяват, доколкото е възможно, да съживим или поне да се докоснем до всекидневният живот – от обичайната семейна трапеза до пищните празнични пирове. Става дума както за традиционната обикновена храна на “средностатистическия” римлянин (или по-скоро гражданин на огромната Римска империя), така и за изтънчения вкус на римския елит. Той, както е известно, понякога е достигал до екстравагантност и крайности в своите гастрономически предпочитания.

Да се “потопим” в кулинарните измерения на тази отдавна отминала епоха е колкото трудно, толкова и предизвикателно. Ние както в днешните български земи, така и в един по-широк ареал на Средиземноморието и Западна Европа, живеем в същата географска среда. Не са се променили съществено климатът, почвите, флората, фауната и т.н. Голяма част от хранителните продукти на римляните са използвани през българското Средновековие и по-късните епохи, като са реалност и днес. На практика поне още едно хилядолетие след гибелта на империята и залеза на градове като Никополис ад Иструм кухнята е приблизително една и съща. Идва обаче епохата на Великите географски

Обр. 1. "La Cuisine antique romaine", Anne Nercessian, Nicole Blanc, Glemat, 1992.

Обр. 2. Марк Гавий Апиций, портрет.

открития, която в някои отношения променя коренно както самите аграрни култури, така и цялата "философия" на храненето.

Темата за всекидневния живот на римляните сравнително отдавна е предмет на различни проучвания, популярни книги и т.н.¹ Естествено в нея се включват храненето, кулинарията, мястото им в римските делници и празници. (Обр.1.) Именно такава е насоката и в книгата "Антична римска кухня" на френските автори Anne Nercessian и Nicole Blanc, които си поставят за цел да открият "вкуса" на римската кухня. За да я постигнат, те прибегват до всички възможни извори: археология, стенописи, текстове, които разкриват гастрономическите специалитети на една или друга област, земеделски трактати; подробните описания на любимите ястия на Цезар или Август съживяват древните пирове и "банкети".² И още по-конкретно, двете авторки използват единствения кулинарен трактат, запазен от Античността, който е приписван на известния Апиций (Apicius) (Обр.2.), съвременник на император Тиберий (14-37 г.сл.Хр.).³ Авторитетът на Апиций е бил изключително висок, което се илюстрира и от факта, че този отличен познавач и новатор в областта на римската кухня е имал честта (а и доверието!) да бъде личен готвач на императора. Десетките рецепти от този трактат, детайлно изследвани и същевременно адаптирани към съвременните методи от Ан Нерсесян и Никол Бланк, включват пропорциите на продуктите, времето за тяхната

топлинна обработка и готвене. Това ги прави изключително интересен и ценен източник, който дава автентична информация за традициите, особеностите и разнообразието на изтънчената римска кухня. Картините от всекидневния живот (изображения на различни кухненски съдове, фрески, кулинарни съвети) се редуват с изводите на археологията и нейните най-съвременни методи, с текстовете по агрономия и поезията, за да придобие книгата на Апиций учудващо въздействие.

“Античността върху трапезата” – тя оживява със своето всекидневие, пиршества и удоволствия, дори със снобизма си, тогавашните екзотични моди, както и с римските поети и императори... Това е палитрата на римските кулинарни вкусове – от непретенциозността на войника и селянина до прищевките на самодоволния чревоугодник.

Кой е Апиций? Марк Гавий Апиций е роден вероятно през 5 г. пр.Хр. и живял до около 30/37 сл. Хр. По произход обикновен римски гражданин, по времето на Октавиан Август и Тиберий I той спечелва богатство, слава и престиж благодарение на своя талант, изтънчен вкус и кулинарна изобретателност. Както излиза, Апиций е своеобразен “революционер” в своята област в онази далечна епоха – той не само измисля особени ястия и многобройни сосове, но се превръща в кодификатор и “законодател” на кулинарните вкусове в цялата империя.

Известен, богат, живеещ охолно, той харчи луди пари, за да задоволи своите прищевки и пишно разточителство. Разорен, той предпочита чашата с отрова и слага край на живота си, отколкото да живее в бедност. Още през III в. неговото име става нарицателно за ненадминат готвач и кулинарен авторитет. Неговото име остава свързано с единствената книга с рецепти, оцеляла от Античността, *De re coquinaria* (“За готварското изкуство”).⁴ Много факти свидетелстват, че книгата е била обогатявана при многократното ѝ преписване с нови рецепти, нови глави, и днес ние виждаме една късна компилация, поне от края на IV в., със заемки от целия средиземноморски басейн, популяризиране на елинистическата гастрономия в Рим. Както в областта на архитектурата, изкуството и литературата, така и в областта на кулинарията съвършенството и изтънчения вкус Рим дължи на Древна Гърция.⁵

Разнородни извори позволяват да се разберат хранителните съставки през римската епоха. Археологическите разкопки спомагат да се идентифицират костните остатъци от животни, птици, да се изследват намерените зърна от житни и бобови култури, различни плодове.

Археологията има безспорен принос и за изясняването на начините на хранене, тогавашните съдове и прибори, житейската среда на самия акт на хранене. Разкопките на антични вили, новите методи на изследване, отнасящи се до консумацията на продукти, проби и анализи на намерените семена, зърна, костилки от плодове, растителни останки, всичко това ни помага да възстановим питомната и дивата флора. Натюрмортите в стенописите и мозайките на богатите имения (в качеството си на предобраз на удоволствията, очакващи вечерящите), радват окото на ценителя на тези радости – сирена, оцепядащи се в

цедилки от тръстика, дюли и ябълки, поставени за освежаване в стъклена фруктиера с вода, по подовите - морски пейзажи, оживени от всякакви риби и миди. Сцените на хранене по стените на трапезариите, ловните и сцените на гроздобер също сами по себе си будят интерес и имат своето място (Обр.3.).

Античната римска кухня е от средиземноморски тип - разнообразна, с много и най-различни аромати, изключително рафинирана. Основните съставки за овкусяване на ястията са зехтинът, медът, оцетът, виното и ароматните треви. От (и през) Близкия Изток, особено Сирия и Египет, тя възприема два принципа - сладко-солено и тръпчиво-меко, както и системната употреба на подправки. Сред тях трябва да се открият други две константни съставки на римската гастрономия - черния пипер и гарума.

Обр. 3. Блюдо с гъби - част от римска мозайка.

Със *зехтин* се готви основно, той е идеалният консервант. *Медът* (за предпочитане от розмарин) практически влиза в състав на всички ястия. Заедно с изсушените плодове, фурми, сливи, стафиди, той е единственият източник на захар в римската кухня. *Оцетът* (от вино, не ароматизиран) - спомага за храносмилането и усвояването на мазнините. *Вината* освен за пряка консумация са използвани и в приготвянето на най-разнообразни сосове.

Какво представлява т.нар. *гарум*? - става въпрос за вид сос, продукт от отлежаването на някои видове риби в концентрирана саламура от сол. Той е имал широко разпространена употреба. Според рецептите на Апиций с гарум са подправяли пълнени тиквички, грах, пиле, агнешки дробчета, телешко месо. Гарумът е подобен на познатия днес сос "nuoc-mam", негов съвременен еквивалент. Този сос е национална подправка на вьетнамците, като има сходна технология на производство. С други думи, гарумът е продукт от ферментацията на различни видове риба в саламура, което го прави богат на йод, минерални соли, протеини.⁶

Един пример, показващ качествата на този тип сосове в сравнение с готварската сол: 1 кафена лъжица nuoc-mam е равна на щипка сол. Апиций и неговите последователи в римската кулинария предпочитали гарума пред солта, която е била твърде банална за тях.

Подправките и ароматните треви (сухи и пресни) били използвани заради техните вкусови качества и за по-добро храносмилане - чер пипер, мирта, дафинов лист, кимион, кориандър, целина, копър, сусам, горчица и др.

Обикновената римска кухня (ежедневна) се е състояла главно от зърнени храни (жито, ръж) и от зеленчуци (бакла, грах, зеле, нахут). Но за своите пиршества римляните широко заимствали рецепти от гърците и стигнали до това съвършенство и изтънченост, които виждаме в рецептите на Апиций.

Първите римски хлябове имали формата на питки (galette) без квас. Изпичали се вкъщи, върху печката, фурната или в пещта. Това било работа на жените или на робите в големите имения. По-късно се появява квасеният хляб от бухнало тесто. Римляните познавали голямо разнообразие от хлябове – хляб от ечемик, от просо (millet) с добър вкус, който се ядъл още топъл, селски хляб, войнишки хляб (panis militaris) и др.

Широко употребявани зеленчуци, както личи и от рецептите на Апиций, били салатите, лук, праз, чесън, зеле, броколи, моркови, ряпа. Листата на салатите били консумирани цели, придружени с купички сос за овкусяване, за предястие.

От бобовите култури ще споменем бакла, грах и лещата, която имала много широко разпространение. Именно лещата е била считана като типична храна за войската. Вярвало се, че тя дава сили, дързост и т.н.

В ежедневното меню често присъствало свинско, козе, овче и говеждо, както и птиче месо. Свинското било консумирано най-често, докато другите видове месо по принцип били храна за празници. За особен деликатес било считано заешкото месо и това от дивеч. Римляните, вдъхновени вероятно от гърците, са създали една много рафинирана празнична кухня, понякога стигаща до екстравагантни крайности, като например ястия от камилски пети, езичета от славеи и папуни, език от розово фламинго, гребени от живи петли... Месните храни се приготвяли със сосове с много подправки.

Яйцата, млякото и сиренето също присъствали на римската трапеза. Особено място заемали рибните продукти и морски деликатеси, чиято консумация била признак за висок социален статус и фин вкус.

Плодовете (ябълка, дюля, грозде, често пъти смесени със смокини, фурми, орехи и подправки) служели за десерт.

Всекидневието на римляните. Кога и с какво се хранели?

Jentaculum (сутрешна закуска) - хляб, сирене, мляко, плодове.

Prandium (обяд) – топли ястия, без консумация на вино.

Cena (вечеря) – това било основното хранене. Състояло се от три ястия:

1. Ордъвър-салати, яйца, студена риба, солени, пие се вино, размесено с мед.
2. Основно ястие - от птиче, свинско или друго месо, вкл. от глиган и заек.
3. Десерт- плодове и сладкиши, овкусени с мед, понякога им добавяли орехи, стафиди, смокини и т.н.

Естествено, това е празничната вечеря, а обикновената е била доста по-лека.

Както вече споменахме, археологията с нейните обичайни и нови методи ни помага да получим ценна информация за тази епоха и по нашите земи.

Никополис ад Иструм, градът, построен по личната воля на великия император Траян, винаги е привличал вниманието с мястото и значението си на голям античен център. Монументалното строителство, археологическият материал, богатството на паметниците, всичко това говори за голямото богатство и благополучие на неговите жители. Населението е представлявало пъстра смесица от представители на различни етнически, социални, религиозни групи и прослойки с определени традиции и бит⁷, а оттук идват и различията в храната. Археологическите находки, свързани директно с храненето, са носители на ценна информация. В различните части на града – при Южна порта, Римска баня, Агора, Канал, Жилищна сграда 6 сектор БЗ, количеството и видът на останките от животни са различни. Това показва особености в начина на хранене на хората, вкусови предпочитания, свързани със социалните, етнически, професионални и други различия в обществото.

Изследванията на археостеологичния материал (животински кости) ни дава повече информация за храната и бита на хората, живели в този град. Идентифицирани са 8738 животински останки, принадлежащи на бозайници, птици, риби и мекотели.⁸ Това ни дава една пъстра картина на храненето, за кулинарните традиции, които не са по-различни от тези, за които вече споменах. Едва ли са били толкова пищни и екстравагантни, но са достатъчно красноречиви свидетелства за бита на нашите антични предци, за техните делници и празници.

Основните насоки, всички моди е налагал Рим, но пък провинцията веднага е отговаряла на всеки повик, включително и в областта на храненето, кулинарните новости и деликатеси.

Както се вижда от получените при този тип изследвания резултати, най-голям дял имат домашни животни: свиня, говедо, овца, коза.

Идентифицирани са кости и от домашни птици: кокошки, патици.

Присъстват и останките от кости на дивеч: елен, сърна, дива свиня, заек, птици.

Заешкото месо, както стана дума, било смятано от римляните за деликатес. Процентният дял на костите от заек в Никополис е по-голям в сравнение с другите археологически обекти. Тovo е разбираемо, тъй като именно в града са живеели много повече и по-високостоящи в йерархията в сравнение с околните селища представители на римския елит. Намираните в Никополис останки от черупки на морски и речни миди, мида-спондилус, морски и сухоземни охлюви свидетелстват за употребата на тези деликатеси, присъщи на хората с висок социален статус.

В рецептите от прочутата кулинарна книга на Апиций виждаме всички тези продукти, за които става дума по-горе. В нея се съдържат 18 рецепти със свинско месо, 8 с телешко и говеждо, 6 с агнешко, 2 с овче, 4 с див заек. Така още веднъж става очевидно, че най-предпочитано, най-достъпно и евтино месо

е било свинското. Писмените данни се потвърждават от резултатите на остеологичното проучване. На свой ред анализът на остеологичния материал от Никополис ад Иструм показва, че най-голям е процентът на кости от домашна свиня, после от говеда, и накрая – от овце и кози. С други думи, основен доставчик на белтъчини и мазнини е месото, което свидетелства за развитието на животновъдството. Споменатите черупки от морски и речни миди, морски охлюви и т.н. са още една илюстрация за търговията с този вид храни. Писмените извори свидетелстват, че по време на Римската империя производството и търговията с рибни продукти и сосове от миди е процъфтявала. Употребата им била признак на изтънчен вкус и социален статус. Към сосовете се добавяли подправки и ароматни треви. Никополис ад Иструм е имал речно пристанище на р. Росица, а оттам се е осъществявала връзката с Дунав и морските пътища. Естествено, съществен дял от тези продукти са се доставяли и по сухоземните пътища, свързващи града с Черно и Егейско море.

Палеоботаниката, тази сравнително нова наука, която се развива на границата на две науки - археология и ботаника, се занимава с изучаването на растителните останки, които често са свързани с човешката дейност и фиксират определени етапи от одомашняването на културните растения. На проучената

Говедо	Овца, коза	Свиня	Елен	Глиган	Диви бозайници	Домашни кокошки	Риби
470	208	258	7	6	13	10	1

територия на Никополис ад Иструм са намерени и семена от култивирано грозде, овъглено просо, пшеница, костилка от фурма. Апиций, в своите рецепти за десерти с плодове често включва фурмите, които присъстват и като пикантна добавка към някои ястия с месо. В некропола на село Бутово са открити също останки от орехи, фурми, смокини, датирани от II в.⁹

На свой ред, при провеждане на българо-полски разкопки в Нове са намерени хиляди животински кости (най-много от свине, такива са данните от първоначалния анализ).¹⁰ Този факт също потвърждава, че свинското месо е било една от основните месни храни.

Археологическите проучвания на късноантичното селище Дичин разкриха в пластове на различни периоди голямо количество овъглени зърнени храни и животински кости. През 2000 г. се прави изследване на овъгления растителен материал от местността Градището - ечемик, ръж, бобови култури.¹¹ От тях на първо място стои лещата, за която вече става дума. Нейната широка употреба във всекидневната кухня също е засвидетелствана в рецептите на Апиций.

От изследванията в късноантична крепост Ковачевско кале през 1991 г. са налице овъглени растителни останки: фрагменти от лоза, голямо количество костилки от култивирано грозде. Освен за производство на вино гроздето, прясно или изсушено, е служело и за подсладжане на десерти. Често пъти, измити и подредени във фруктиери, плодовете са били заливани със сок от

грозде и мед. При анализа се установява наличието на голямо количество на пшеница и ръж. Ръжта през римската епоха се разпространява повсеместно, особено в Северна Европа и в планинските райони по нашите земи. От бобовите култури присъстват леща и грах. През 1991 г. в Ковачевското кале бяха намерени кости от животни, риби и птици.

Според анализа на костния материал от разкопките на античната крепост Ковачевско кале през 1990-1995 г., направен от Лазар Нинов¹², са идентифицирани кости от различни животни. Общият брой на костите е 1025, както следва:

Присъствието на дивеча е символично. Пилешкото месо и рибата са имали своето място в менюто на местното население. Във вътрешността зад крепостната стена са намерени 442 фрагмента от животински кости, 375 – от домашни животни - кон, магаре, говедо, овца, коза, свиня.. Многобройните археологически останки са предимно от IV в. Горните резултати се дължат на едно от първите остеологични комплексни изследвания на античен обект в Северна България. Съпоставянето на животинските и растителните останки с останалите археологически находки, както и писмените извори на фона на общия археологически контекст е от изключително значение за вникване в атмосферата на римската епоха.

В заключение, нека се върнем към книгата на Anne Nercessian и Nicole Blanc "Античната римска кухня". Между теорията и практиката съществува едно пространство, което не винаги можем лесно да преодолеем. Тази трудност в случая е очевидна. Някои от продуктите, изброени в рецептите на Апиций, днес напълно са изчезнали или рядко се срещат. Освен това много от зеленчуковите и зърнени култури са еволюирали, претърпявайки векове наред селекция и подобрене. Променени са и методите на консервация, също и характерът на топлинната обработка. В много от оригиналните рецепти не се уточнява времето за печене или варене, както и пропорциите. Вероятно те са писани за професионалисти готвачи. Някои от екзотичните подправки също липсват или са редки. Двете авторки правят опит, адаптирайки оригиналните рецепти, да постигнат ако не оригиналния аромат и вкус, то поне задоволителен баланс, търсейки опора в кухнята на народите от средиземноморския басейн, където много от продуктите и подправките съществуват и днес (Обр.4.).

ПЛОДОВЕ С МЕД

- * Смесете чист сок от грозде с четири супени лъжици мед.
- * Загрейте на бавен огън, докато медът се разтопи.
- * Начупете орехи (количество по избор), обелете ябълките и добавете зърна от грозде (възможно е да добавите фурми или смокини).
- * Поставете плодовете в салатiera и залейте с горещия сладък сок.

Обр. 4. Опит за възстановка на римската трапеза.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Вж. Etienne, R. La vie quotidienne a Pompei. Paris, 1966; 1977 (бълг. превод - Етиен, Р. Всекидневният живот в Помпей. С., 1983); Гримал, П. Животът в древния Рим. Враца, изд. "Одри", 1999; Сергеевко, М.Е. Жизнь древнего Рима. – Санкт Петербург, изд. "Летний Сад" - Журнал "Нева", 2000.

² Blanc, N., A. Nercessian. La cuisine antique romaine. Paris, ed. "Glénat-Faton", 1992.

³ Пак там, с. 5 и сл.

⁴ Вж. френския превод на трактата в: www.terroirs.denfrance.free.fr (Apicius Marcus Gavius).

⁵ Джеймс, П. Римская цивилизация. Москва, 2000, 20-24; Етиен, Р. Цит. съч., с. 82 и сл.

⁶ Етиен, Р. Всекидневният живот..., 105-106.

⁷ Иванов, Т., Р. Иванов. Никополис ад Иструм, т. I. С., 1994 с цитираните извори и литература.

⁸ Нинов, Л. Археостоелогичният материал от Никополис ад Иструм. - Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 443-445.

⁹ По сведения на н.с. Павлинка Владкова (РИМ – В. Търново), за които ѝ благодаря.

¹⁰ Попова, Цв. Изследвания на овъглена дървесина и овъглени растителни останки. – Археологически открития и разкопки [съкр. АОР] през 1990-1991 г. С., 1991, 68-69.

¹¹ Слокоска, Л. и др. Късноантично селище Дичин. - АОР за 1999-2000. С., 2000.

¹² Нинов, Л. Анализ на костния материал от разкопките на античната крепост "Ковачевско кале" (1990-1995). - В: Попово в миналото. С., 1997, 57-67.

THE ROMAN'S FEASTS AND WORKDAYS
ACCORDING TO THE BOOK "LA CUISINE ANTIQUE ROMAINE"
FROM ANNE NERCECESSIAN AND NICOLE BLANC

Roumiana Pavlova

Summary

In the book "La cuisine antique romaine" the two French authors want to find the Roman cuisine's "taste". They use all kinds of sources: archeology, frescoes, cultivator's work and the only one culinary book from the Antiquity written by the famous Apicius. Apicius lived in the same time as the emperor Tiberius and he was also the emperor's personal cook. The recipes in this book are investigated in detail and adapted to the contemporary methods. They are very interesting and valuable source which gives us information about the traditions, the variety and the special features of the Roman cuisine.

РАЖДАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ПОЛИОРКЕТИКА

ДЕЯН РАБОВЯНОВ

Обсадните операции представляват съществена част от средновековното военно дело. За съжаление проблемът за възприемане от страна на българите на ефикасни методи и средства за превземане на укрепени места е бил разглеждан до известна степен повърхностно в българската научна литература.¹ Вина за това има най-вече оскъдността на изворовия материал и слабо изявеният интерес към въпроса. Моята цел е чрез критично разглеждане на наличните източници и прилагане на широки сравнения с другите военни сили на ранното средновековие да бъде направен опит да се изясни видът на машините в българския обсаден парк и тяхната ефективност и да се потърси отговор на въпроса, как са се появили.

Без съмнение най-подробният от оскъдните източници, с които разполагаме, е списъкът на машините, подготвени от Крум за похода му срещу Константинопол през 814 г., представен в *Scriptor incertus*. Текстът заслужава да му се обърне специално внимание:

“оръдия и машини за разни хелеполи и преогромни мангана, триболи и петроболи, куританки, високи стълби, ядра, лостове, копачки, овни и поставки, пюроболи и литоболи, скорпиони за хвърляне на стрели и прашки, всякакви машини срещу зъберите на стените...”²

На първо място е споменат т.нар. хелепол (ἐλέπολεις). Досега той е бил представян в българската литература като изобретената от Деметрий Полиоркет обсадна кула.³ Внимателно разглеждане на византийските извори обаче ясно показва, че от края на VI в. нататък авторите използват този термин, за да обозначат най-мощните съществуващи обсадни машини. Това са големите метателни машини, използващи принципа на лоста, въртящата се ръка и прашката. Фиксирани във Византия за пръв път през втората половина на VI в. и първоначално разчитащи само на силата на дърпащите въжетата хора (Обр.1), под влияние на арабските завоевателни походи те биват усъвършенствани, и като допълнителен източник на сила се използва тежест, неподвижно закрепена за късото рамо на метателната ръка.⁴

Примерите за големината и ефективността на тези машини са много показателни.

Две арменски описания на обсадата на Манцикерт през 1054 г. от селджукския

Обр.1. Тракционни требушети (По Hoffmeyer).

султан Тогрул Бег Мохамед описват една машина, която тежала 15'adils (1875-2250 кг), 400 мъже дърпали въжетата ѝ и изхвърляла каменни снаряди, тежащи между 111 и 2000 кг. Тя била донесена от Битлис, където била оставена поне преди 30 год. от император Василий II.⁵

По време на завладяването на Крит през 960-961 г. едно живо магаре било хвърлено на гладуващите мюсюлмански защитници над стените на Хандакс (Хераклион). Едно азиатско магаре може да тежи до 290 кг, но дори да не е израснало, това е постижение, възможно само за голяма хибридна машина.⁶

Големият требушет (тези машини ще бъдат наричани така по-нататък поради наложилото се използване на термина в литературата и липсата на български такъв - бел. авт.), който е описан в обсадния парк на Роман IV Диоген преди битката при Манцикерт през 1071 г., е имал теглителен екип от 1200 мъже, съставена от 8 греди метателна ръка и се транспортирал в 100 коли. Изхвърлял снаряди, тежащи 96 кг и всеки от използваните за противотежест пръстени на машината тежал 375 кг.⁷

Има значителни свидетелства за използването на хибридни машини от арабските армии през VIII-IX в. Такива били огромният требушет, наречен "Невястата", използван с голям ефект при обсадата на Синд в Пакистан през 708 г., многото на брой, допринесли за превземането на Аморион през 838 г. и др. Именно арабите може да се считат за изобретателите на хибридният требушет, отличаващ се както с по-големите си възможности, така и с по-многобройните си теглещи екипи от тракционния.⁸

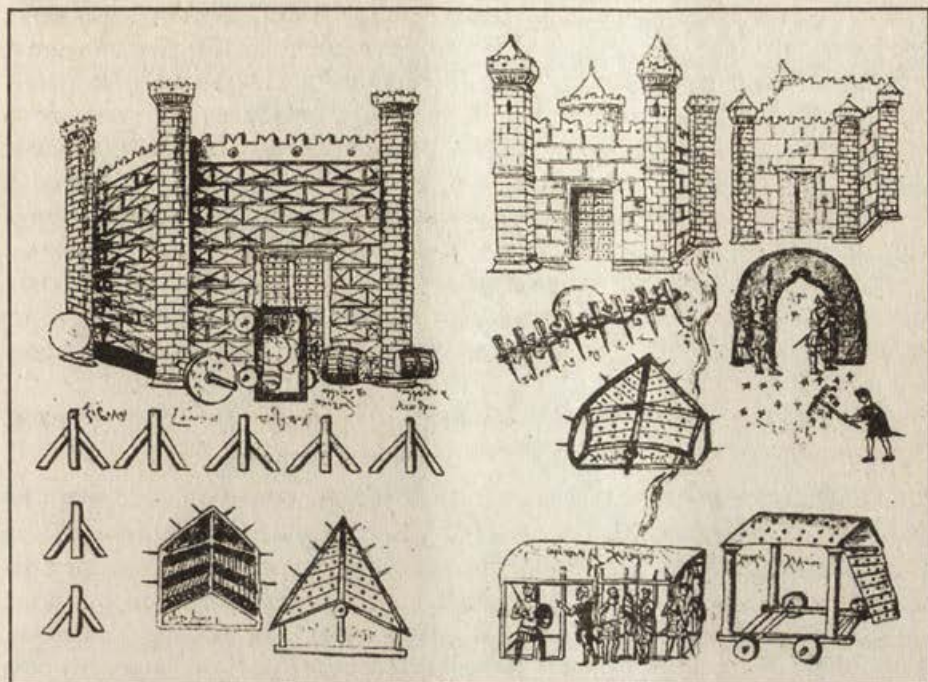
Не на последно място трябва да се спомене, че обсадните кули наред с общото *λίρυος* са наричани във византийските извори *μύσση*, като именно последният термин е бил използван от пишещите за военно дело.⁹

Наред с хелепол в откъса от *Scriptor incertus* са посочени и други каменометни машини: манганики, петроболи и литоболи. За съжаление тези термини са много общи и по принцип се използват за обозначаване на метателни машини от разгледания по-горе тип (Обр.1) с по-скромни размери. Тук липсват поточните термини, които определят машината според вида на опорната ѝ конструкция като ламбарея и др.

Отчитайки масовото използване на леки каменометни машини от тракционния тип както за създаване на дъжд от камъни срещу крепостните защитници, така и за защита на крепости, а дори и в полеви сражения¹⁰, е напълно естествено такива машини да са упоменати в описание на подготовката за обсадна кампания.

Не случайно в *Scriptor incertus* са отбелязани и *σφαίρας* и *σφενδόνας*, т.е. ядра и прашки. Както отбелязва още Златарски, ядрата са били предварително подготвени за действията на метателните машини боеприпаси. Практика, която е достатъчно прилагана през Средновековието, включително и през същия период, както от армиите на Карл Велики и синовете му¹¹, и разгледана от мен другаде¹², за да се спираме по-подробно на нея.

Прашките могат да се възприемат по два начина. Като ръчни прашки за мятане на малки снаряди или като част на каменометна машина (Обр.1). По-вероятно е да става въпрос именно за второто. Първо, ръчните прашки са малки, лесни за индивидуално носене и могат да се направят от самите войници с подръчни материали, и затова не биха ги упоменали специално в списъка на екипировката, за което има примери точно за прашките на метателните машини. В съставения от Константин Багренородни списък на оръжията и екипировката, подготвени за неуспешното нахлуване в Крит през 949 г., са упоменати 12 железни прашки за описаните там 12 каменометни машини.¹³

Обр.2. Костенурки и триболи (По Аноним Византийский).

Сред изредените метателни машини са и $\sigma\kappa\omicron\rho\lambda\iota\delta\iota\alpha$ $\epsilon\iota\varsigma$ $\tau\acute{o}$ $\beta\alpha\lambda\acute{\epsilon}\sigma\theta\alpha\iota$. Считам, че това не може да са торсионните онагри, както смятат Златарски, Солева и др., тъй като те са изместени от въоръжение още през VI в. от по-ефективните тракционни trebuшети и липсват сведения за използването им след това. По-вероятно е така да са означени стрелометните машини, или $\tau\omicron\zeta\omicron\beta\alpha\lambda\acute{\iota}\sigma\tau\omicron\alpha\iota$, както ги нарича Константин Багренородни. За тях със сигурност се знае, че продължават да се използват масово от византийците за защита и за атака на крепости.¹⁴

Т.нар. огнехвъргачки ($\tau\upsilon\rho\acute{o}\beta\omicron\lambda\acute{\alpha}$) насочват вниманието към темата за т.нар. “гръцки огън”, проблем твърде сложен и заслужаващ самостоятелно разглеждане.

Освен различни метателни машини и екипировка за тях, в *Scriptor incertus* са посочени и други, задължителни за провеждането на ефективна обсада, машини и съоръжения като триболите. Те определено не могат да са метателни машини, за каквито ги считат Златарски и Солева на база приликата им с някои средновековни западноевропейски названия на trebuшети – *tribulus*, *tribuculus*. Използването на подобен западноевропейски термин от византийски автор при съществуването на задоволителна собствена терминология е малко вероятно, особено ако се има предвид, че византийците приемат термин от Западна Европа за означаване на trebuшет - тримпутсето - едва през XIV в. Всъщност триболите

или тризъбците може да са два характерни предмета. Железни предмети, направени от четири така съединени шипа, че три винаги да стъпват на земята, а един да стърчи нагоре. Като такива са ги приели Ангелов, Кашев и Чолпанов в своята "Българска военна история". Предназначени за възпиране атаките на вражеската конница и пехота и използвани за допълнително препятствие пред лагери и крепости, те са добре познати във византийското военно дело. Чудесни описания, как да се използват и обезвреждат, дават един анонимен военен труд (т.нар. Анонимен византиец) от VI в. и трудът по полиоркетика на т.нар. Хирон от Византиум от X в.¹⁵ По същия начин са наричани и тризъбни конструкции от дървени греди с дължина около 2 м, препоръчвани за предпазване от търкаляни от защитниците на крепости по стръмни склонове камъни, колони, натоварени коли и др. (Обр.2)¹⁶

Отчитайки, че дървените триболи могат да се направят от местни материали, е по-вероятно да става въпрос именно за железни триболи.

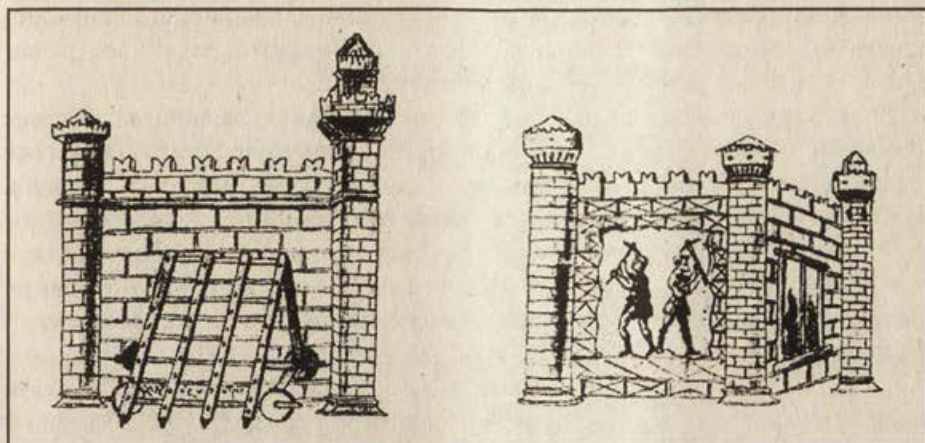
Други споменати обсадни машини са *χελώνας*, или както са познати на български куританки или костенурки. Те са разнообразни по предназначение – за засипване на ровове и неравности, за сапъорски операции в подножието на крепостните стени, за сигурно придвижване в близост до стената или за прикритие на тарани – а съответно и по форма и конструкция. Като цяло представляват, направени от дърво или плетени клони заслони, покрити със сурови кожи, глина или метал, които са прекрасно изобразени в съчинението на т.нар. Хирон от Византиум (Обр.2 и 3) и на други антични и средновековни автори.¹⁷

Познати и често използвани при обсади са и шурмовите стълби *Υψηλοῦς κλίμακας* (Обр.5), както и употребяваните за подкопаването на стената или за нейното разрушаване лостове и кирки (*μοχλοῦς καὶ ὀρύας*) (Обр.3). Освен това подкопаването, т.е. изкопаването на почвата под основите или на самата стена, и заместването на извлечения материал с дървени подпори, които в даден момент се подпалват и довеждат до срутването на участъка, е най-популярният и често използван метод през тази епоха.¹⁸

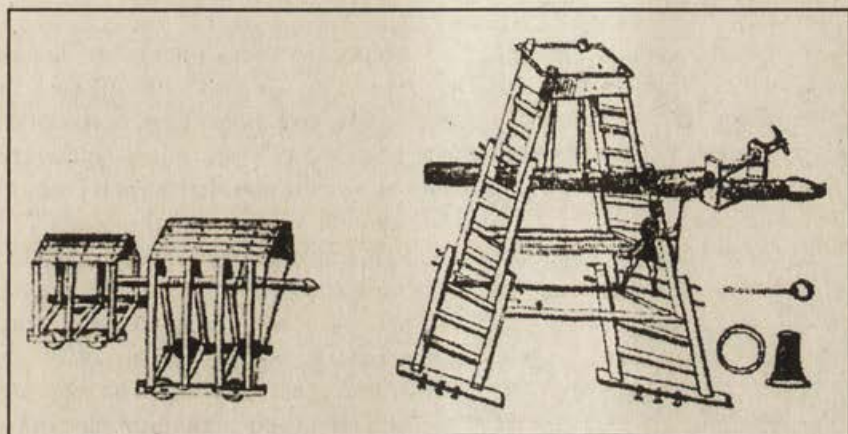
Т.нар. овни (*κρίους*), т.е. тараните, са може би най-старото и познато обсадно средство, което продължава да се използва и през Средновековието (Обр.4). Важно е да се отбележи, че тяхната ефективност до голяма степен зависи от терена, на който действат, от наличието на допълнителни защитни съоръжения – ровове, протейхизми и др., и през Средните векове не се радват на популярността на сапъорските операции или на събарянето на стените чрез метателни машини.

Много интересен е терминът *βελοστάσεις*. Буквално е превеждан като "място за стрели" – т.е. поставка за стрели. Някои учени като Солева и авторите на "Българска военна история" го тълкуват като стрелометна машина. Златарски приема предложеното от Дюканж, че това са били някакви площадки, строени на самото място, върху които са се поставяли метателните машини.¹⁹

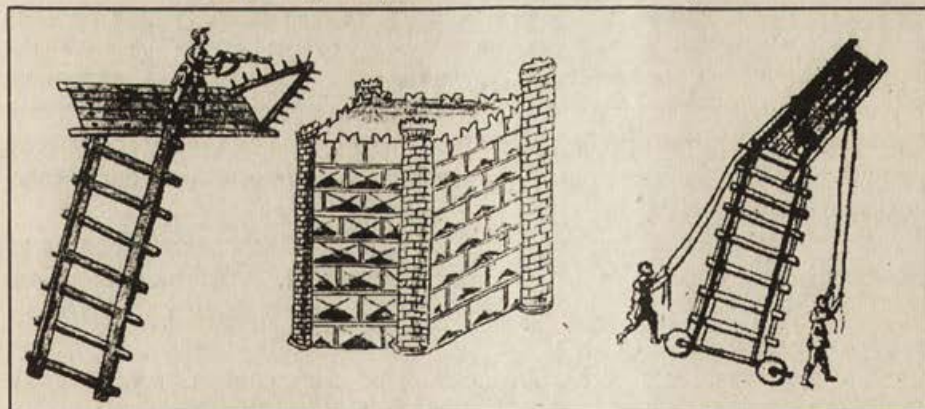
Като отчитаме доказаната чрез изворите и експериментално необходимост

Обр.3. Костенурка, прикриваща сапъори, подкопаващи стена
(По Аноним Византийский).

Обр.4. Тарани (По Аноним Византийский).

Обр.5. Щурмови стълби (По Аноним Византийский).

метателните машини да се разполагат върху равни дървени площадки, което подпомага и прицелването по хоризонтала с по-тежките от тях²⁰, подкрепям възгледа на Златарски относно вида на тези предмети.

В края на разглеждания откъс се споменават някакви “машини за действие срещу зъберите на стените”. Неяснотата на описанието не позволява то да се обвърже с конкретен тип обсадно средство, макар че българските учени, разглеждащи текста, го считат за т.нар. *αρπάγη* - гарван.

Приключвайки с разглеждането на отделните машини, споменати в описанието на Крумовата подготовка за обсада на Константинопол, трябва да насочим вниманието към един основен проблем. В Хрониката на Псевдо – Симеон се казва че:

“Той имал в оборите си 10 000 вола, за да може да докара всички споменати съоръжения, като бъдат качени на поръчаните за тази цел 5 000 обковани с желязо коли”²¹. Доколко това е едно достоверно описание на реални събития, а не продукт на авторово преувеличение?

Първо трябва да обърнем внимание на много оскъдните сведения за водените от Крум обсадни действия.

Част от информацията говори, че българските войски често не действат успешно срещу силно укрепени крепости. Така Сердика се предава след неуспешни пристъпи²², при разоряването на земите около Константинопол и Мраморно море, българите превзели и опожарили само малки крепости и градове, като не успели да влязат в големите и защитени Хераклея и Редесто, а Адрианопол се предал от глад след неуспешни и продължителни атаки.²³

От друга страна, след кратка обсада Крум превзел Девелт, а в средата на 812 г. се отправил с войските си, снабдени с обсадни машини, срещу силно укрепената Месемврия, чието превземане Теофан за съжаление не описва, а предава само потреса от този факт.²⁴ Свидетелство за страха на византийските управляващи от военния потенциал на българите са и действията на император Лъв V, който “събрал голяма войска и много майстори-техници и започнал да строи друга стена вън от Влахернската, като изкопал и широк ров”.²⁵

Без съмнение описът на машините, представен както от *Scriptor incertus*, така и в Хрониката на Псевдо – Симеон, доста точно и пълно отразява какъв би бил съставът на обсадния парк, предназначен за една сериозна кампания. Смущаваща е по-скоро цифрата 10 000 вола и 5 000 обковани коли, а оттук и мащабът на едно такова предприятие. За самата византийска империя с големите ѝ ресурси, познания и традиции в обсадната война не е известно да организира походи с подобен размер.

За неуспешното нахлуване в Крит през 949 г. били предвидени да се транспортират с кораби големи стрелометни *ballistae*, 12 каменометни машини - 4 петрареи, 4 ламбдареи и 4 алакатия - и 12 железни прашки в добавка на различните нитове и болтове за тях.²⁶

От друга страна, големият хибриден требушет в обсадния парк на Роман IV Диоген се нуждаел за транспортирането си от 100 коли.²⁷

Трябва да се отчитат и големите мащаби на планирания от Крум поход и високата цел - Константинопол, но и оскъдността на изворовите свидетелства за икономическите и производителните възможности на българската държава.

С оглед на посоченото по-горе считам, че не трябва да се изключва възможността красноречивото описание на подготовката на Крум и най-вече частта, засягаща броя на воловете и колите да е преувеличение, вероятно дължащо се на страх от една неосъществила се, благодарение на божията помощ, заплаха. Едно преувеличено описание на страшния враг, каквото е това на машините, използвани от авари и славяни при обсадата на Тесалоники от 597 г.

По подобен начин със стереотипно представяне в изворите е обвързан и проблемът за това, как българите възприемат обсадната техника и методите на нейното използване. Според Теофан избягалите от Сердика пленници били посрещнати лошо от Никифор I и с това той ги принудил да отидат при враговете. Между дезертъорите бил и опитният механик спатарият Евматий.²⁸

Това поразително напомня начина, по който аварите се научават да строят и ползват обсадни машини, както е описан от Теофилакт Симоката. Според него плененият от аварите войник Бузас не бил откупен от плен и в замяна на живота си ги научил да строят обсадни машини.²⁹

Създава се впечатление за стереотипна схема, чрез която се обяснява как неуките варвари придобиват познания за изкуството да се строят обсадни машини.

Факт е, че до управлението на хан Крум липсват сведения българите да използват обсадна техника за превземането на укрепления. Очевидно именно той е "отговорен" за раждането на българската полиоркетика, най-вероятно привличайки за тази цел много и квалифицирани инженери от арабите и дори от самите византийци. Не трябва да се забравя, че при Крум служат много администратори и военни от византийски произход.

Множество примери от цялото средновековие показват, че именно чрез привличане с високи заплати и подаръци на опитни инженери, а не с използването на пленници - макар че и това не е изключено - е ставало усвояването на новите военни достижения. Трябва да се посочи и изключителната бързина, с която са се разпространявали военните новости в Средиземноморието и Европа през Средновековието, независимо дали става въпрос за оръжия, кораби, укрепления или обсадни машини. Единственото условие за участие в тази военна равнопоставеност е клиентът да разполага с достатъчно средства, за да си я позволи.³⁰

Без съмнение, при Крум забогатялата от плячка и притежаващата Карпатските рудници държава, която разполага и с достатъчно земеделско население, е отговаряла на това условие.

Накрая бих искал да кажа, че представените по-горе разсъждения трябва да се възприемат като хипотези, защото липсата на достатъчно материал не позволява изказването на категорични заключения за този така интересен период от българската военна история.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Златарски, В. Бойните машини и оръдия на Крум. – В: История на българската държава през средните векове. Т. 1, Ч. 1, С., 1970, 538-545; Венедиков, Ив. Бойните машини при хан Крум. – Военна техника, 1972, кн. 1, с. 39 и др.; Солева, Г. Бойната техника използвана от българската войска през средновековието. – Известия на Националния военно-исторически музей, 1980, кн. 4, 19-26; Ангелов, Д., Кашев, Ст., Чолпанов, Б. Българска военна история от античността до втората четвърт на Х век. С., 1983.

² Златарски, В. Цит. съч., 538-539.

³ Пак там; Солева, Г. Цит. съч., с. 22; Ангелов, Д., Кашев, Ст., Чолпанов, Б. Цит. съч., с. 138, 143, 155-6, 232-3.

⁴ Dennis, G., T. Byzantine Heavy Artillery: The Helepolis. - Greek, Roman and Byzantine Studies, v. 39, 1998, pp. 99-115; Chevedden, P., E. The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Difusion. - Dumbarton Oaks Papers, v. 54, 2000, 71-116; Chevedden, P., E. The hybrid trebuchet: the halfway step to the counterweight trebuchet. - In: On the social origins of Medieval institutions. Ed. by D. J. Kaggay and T. M. Vann. Leiden - Boston - Koln, 1998, pp. 179-222; S. Vryonis, Jr. The evolution of the Slavic society and the Slavic invasions in Greece. - Hesperia, v. 50, October - December, 1981, pp. 378-390.

⁵ Chevedden, P., E. The Hybrid..., pp. 187-8.

⁶ Idem.

⁷ Idem.

⁸ Idem.

⁹ G. T. Dennis, G. T. Op. cit., p. 103.

¹⁰ Ibidem, 99-115; Chevedden, P., E. The Invention..., pp. 71-116; Chevedden, P., E. The Hybrid..., pp. 179-222.

¹¹ Bachrach, B. S. Military organisation in Aquitaine under the Early Carolingians. - Speculum, v. XLIX, January 1974, p. 28.

¹² Рабовянов, Д. Каменните ядра от Червен, извор за военната история на България през Средните векове. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 273-278.

¹³ G. T. Dennis, G. T. Op. cit., p. 106.

¹⁴ Ibidem, pp. 105-106; Lawrence, A. W. A Sceletal History of Byzantine Fortification. – Annual of the British School at Athens, v. 78, 1983, pp. 171-227; Cl. Foss, Cl. Byzantine Malagina and the Lower Sangarius. - Anatolian studies, 40, 1990, pp. 161-183.

¹⁵ Three Byzantine military treatises. Text, translations, and notes by George T. Dennis. – Dumbarton Oaks Texts, 9, 1985, p. 91, 115; Византийский, Аноним. Инструкция по полиоркетике. – From: www.Xlegio.ru

¹⁶ Аноним Византийский. Цит. съч.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ McGeer, E. Byzantine Siege Wrafare in Theory and Practice. – From: www.deremilitari.org/RESOURCES/ARTICLES/McGeer.htm

¹⁹ Златарски, В. Цит. съч., с. 542.

²⁰ Hansen, P., V. Experimental Reconstruction of a Medieval trebuchet. - Acta Archaeologica, v. 63, 1992, pp. 196-197.

²¹ Хроника на Псевдо - Симеон. – В: ГИБИ, V, с. 173.

²² Ангелов, Д., Кашев, Ст., Чолпанов, Б. Цит. съч., 224-225.

²³ Неизвестен автор. – В: ГИБИ, IV, 21-22.

²⁴ Ангелов, Д., Кашев, Ст., Чолпанов, Б. Цит. съч., 232-233.

²⁵ Хроника на Псевдо - Симеон. – В: ГИБИ, V, с. 173; Lawrence, A., W. Op. cit.; Ersen, A. Physical evidence revealed during the cleaning and the excavations on the outer wall of the land walls of Constantinople at the Porta Romanus. - Byzantine and Modern Greek Studies, v. 23,

1999, pp. 102-115.

²⁶ Dennis, G., T. Op. cit., pp. 105-106.

²⁷ Chevedden, P., E. The Hybrid..., pp. 186-187.

²⁸ Ангелов, Д., Кашев, Ст., Чолпанов, Б. Цит. съч., 224-225.

²⁹ Dennis, G. T. Op. cit., p. 101; Chevedden, P., E. The Invention..., p. 75.

³⁰ Chevedden, P., E. The Hybrid...; Chevedden, P., E. The Invention...; Contamine, Ph. War in the Middle Ages. Cambridge, 1985.

THE BEGINNING OF THE BULGARIAN POLIORCETICA

Deyan Rabovyanov

Summary

The subject of this paper is the important problem about acceptance of effective siege methods from the Bulgarians and creation of their own siege train. With discussion of existing sources and applying of analogies from Byzantium, Arabian halifat and Carolingian imperia, the author is trying to answer the questions what are the machines in Bulgarian siege train, and how it appears in Bulgaria under han Krum.

МОЛИВДОВУЛ НА НИКОЛА, ИМПЕРАТОРСКИ ПРОТО-СПАТАРИЙ И СТРАТЕГ НА МЕСЕМВРИЯ, НАМЕРЕН ПРИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ В СИЛИСТРА

ВЛАДИМИР ПЕНЧЕВ

През 2000 г., по време на редовните археологически разкопки в Силистра¹, беше намерен един твърде интересен византийски оловен печат (моливдовул), който е предмет на настоящата публикация². Описанието му е както следва:

Лице: Разцъфнал патриаршески кръст върху постамент от три стъпала, под които има една едра точка. Около него – кръгов надпис (Таблица I, 1). Наоколо – зрънчест кръг.

Опако: Надпис в пет реда (Таблица I, 2). Наоколо – зрънчест кръг.

Метал: Олово.

Диаметър: 22–24 мм. Добре запазен, макар и немного добре отпечатан екземпляр.

Развързан, надписът, който е изписан от двете страни на печата, гласи:

2. ✠ ΝΙΚ ΟΛΑΨΡΑ --ΠΑΘΕΣΤ --ΑΤΓ, ΜΕ-- ΙΜΒΡ---	1. ---ΕΡΟΝΘ / ΤΨCΨΔ 3. (+κ ὕρι)ε βοή θ(ε) τῶ εῶ δ(ου)λῳ Νικο λᾶω βασιλικός (πρωτο)ε(π)ικ(ε)ν(ε)ς (καὶ) στρατ(ε)ρ(ε)ς Με(с)ι μ βρ(ε)ας
--	---

Таблица I. Надписи: 1. Лицева страна; 2. Опакова страна.

(Таблица I, 3). В превод: "Господи, помагай на своя роб Никола, императорски протоспатарий и стратег на Месемврия".

Датировката на печата въз основа на типа на кръста, изобразен върху лицевата му страна, е най-вероятно през втората половина на X – началото на XI в.

Месемврия е била завладяна от българите за първи път по времето на хан Крум, през 812 г.³ С мирния договор от 864 г. Византия успяла да си възвърне града⁴. Вероятно скоро след катастрофалното поражение на византийците при река Ахелой през 917 г. Месемврия отново е била включена в пределите на българската държава, където трябва да е останала някъде до 970–971 г. След завладяването на източнобългарските земи от Йоан I Цимиски (969–976) градът дълготрайно преминал в пределите на Византия.

Вече може да се смята за окончателно установено, въз основа на данните от сфрагистически материали, че през периода 864–917 г. Месемврия е била център на неголяма византийска административна единица, клисура⁵. Нейният управител е носил титлата клисурарх. Понастоящем са известни моливдовули на четирима клисурарси на клисурата Месемврия от този период⁶.

Досега не съществуваше никаква информация за административния статут, който е получил градът след възвръщането му към Византия през 970–971 г. Публикуваният тук моливдовул запълва донякъде тази празнина. От надписа върху него личи, че в последните десетилетия на X – началото на XI в. Месемврия е била управлявана от стратег. Следователно градът и околният му регион са били структурирани в малка тема, наследила по-раншната клисура Месемврия от периода 864–917 г.

Никола, стратегът на Месемврия от публикувания понастоящем оловен печат, е носел военната титла императорски протоспатарий. Това е висше офицерско звание, за което, ако си позволим да потърсим съвременен еквивалент, както например е направил Н. Лихачев⁷, трябва да го приравним с генерал-лейтенант или генерал-полковник. Добре известно е, че стратегът в качеството му на върховен управител на поверената му област (тема) е бил назначаван пряко от императора и е отговарял директно пред него. Той е обединявал в своите ръце както военната, така и гражданската власт⁸. С други думи, стратегът е изпълнявал функциите на генерал-губернатор⁹. Най-често за стратегии, както е и в случая с този от нашия печат, са били назначавани протоспатарии¹⁰, т.е. висши военни.

Б Е Л Е Ж И

¹ Печатът е намерен при разкопките, провеждани на обект "Базиликата", западно от Т-образния зид, на дълбочина 14, 34 м. Заведен е в инвентарната книга за монетите и печатите от редовните археологически разкопки в Силистра под № 2945.

² Изказвам своята благодарност на доцент д-р Ст. Ангелова от катедра "Археология" при СУ "Св. Климент Охридски", научен ръководител на разкопките в Силистра, за

предоставената ми възможност да проуча и публикувам този моливдовул.

³ История на България, том 2. С., 1981, с. 138.

⁴ Пак там, с. 214.

⁵ Jordanov, I. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, vol. 1. Byzantine Seals with Geographical Names. Sofia, 2003, p. 121.

⁶ Jordanov, I. Op. cit., p. 119-121.

⁷ Лихачев, Н. Моливдовулы греческого Востока. Москва, 1991, с. 34.

⁸ Йорданов, И. Печатите от стратегията в Преслав. С., 1993, с. 165 и цит. там литература.

⁹ Лихачев, Н. Цит. съч., с. 34.

¹⁰ Пак там, с. 34.

NIKOLA'S LEAD SEAL, EMPEROR'S PROTOSPATARII AND MESSEMBRIA'S STRATEGIST, FOUND DURING THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE TOWN OF SILISTRA

Vladimir Penchev

Summary

The regular archaeological excavations in Silistra medieval Drustur were in 2000. A very interesting Byzantine lead seal which is an object to our publication was found during the excavations. It is used by Nikola emperor's most probably protospatarii and Messembria's strategist. It dates back from the second half of the X century and the beginning of the XI century. This is the first famous strategist's seal up to now. Moreover, the strategist ruled in Messembria of Black Sea.

СЪКРОВИЩА С ЕВРОПЕЙСКИ МОНЕТИ ОТ КЮСТЕНДИЛСКО

АНДРЕЙ ТОНЕВ

Целта на настоящата публикация е да направи преглед на монетните съкровища, съдържащи западноевропейски монети от района на Кюстендилско. Тъй като за малко от тях има съобщения в бюлетините за колективни монетни находки, те ще бъдат обнародвани за пръв път.¹

Най-ранните находки включват в себе си матапани на Венеция. Това са находките от Граница², която включва матапани на: Раниери Зено (1253-1268), Лоренцо Тиеполо (1268-1279), Якопо Контарини (1279-1280), Джовани Дандоло (1280-1289), Пиетро Градониги (1289-1311), Джовани Соранцо (1312-1328), Франческо Дандоло (1329-1339).³

Друго съкровище, също от Кюстендилско, но с неустановено местонамиране включва в себе си монети на сръбския крал Стефан Урош III и венециански матапани на дожите Лоренцо Тиеполо, Джовани Контарини и Пиетро Градониги. Като вероятно време на укриване на това съкровище са предложени годините 1330-1340.⁴

Особен интерес представлява съкровището от с. Вуково, което е съдържало венециански монети и грошове на Ив. Александър с Михаил. Това съкровище е съдържало около 200 бр. венециански матапани и още толкова български монети, но за съжаление е разпиляно от намирвачите.⁵

Друга находка, от която успяхме да запазим 38 бр. монети, произхожда от с. Невестино, Кюстендилско.⁶ Всички 38 бр. са матапани на Венеция, сечени при дожите: Раниери Зено – 3 бр., Джовани Дандоло – 3 бр., Пиетро Градониги – 12 бр., Джовани Соранцо – 14 бр., Франческо Дандоло – 5 бр., Доменико Контарини – 1 бр. Както е видно, тази находка съдържа монети от средата на XIII – до края на 17 век.

Следващата находка, която включва монети на Венеция, също от Кюстендилско, е без точно местонамиране. От нея след разпиляването ѝ са запазени 13 бр. матапани, които са в процес на обработка.⁷

Интересна находка, съдържаща европейски монети, е тази от Тимин дол, Кюстендилско. Тя включва в състава си унгарски грошове, грошове на полските владетели Густав Адолф Ваза (1621-1632), Кристина Августа Ваза (1632-1654), на шведския крал Карл XI (1660-1697) и др., както и няколко османски акчета.⁸

Съкровището от с. Ръждавица, Кюстендилско, включва в себе си монети на 13 княжества и държави, в това число: лъовенталери на Белгийска конфедерация – 3 екз., дукати на Венеция – 2 бр., четвъртталери на княжество Монако – 2 бр., силно орязана монета от 2 реала на Испания, паоло на Ватикана – 1 бр., сребърни луйджино на Франция – 3 бр., луйджино на княжество Домб – 2 екз., 2 бр. австрийски сребърни монети, съответно от 15 и 10 крайцера, монети на Неапол и херцогство Урбино по 1 бр., монети на Полско-Литовското княжество – 5 бр., монети на република Рагуза – 4 екз. и 2 монети на Османската империя.⁹

Една находка от с. Граница, запазена в цялост и състояща се предимно от турски монети, включва в себе си и талери на Австрия от императорите Йосиф I и Фердинанд II, полуталер на Карл VI от 1726 г., 2 бр. талери на Карл VI от 1728 г., матапан на Доменико Контарини, дукат на дожа Джовани Корнери (1709-1722), талер на Козма III от 1699, както и 3 бр. талери на Белгийската конфедерация с дата на отсичане 1618 г.¹⁰

Една от най-интересните находки от Кюстендилско, съдържащи монети на европейски владетели е тази от с. Полетинци. Тя е енвентрирана под № 1917 – 2044 във фонда на РИМ – Кюстендил. В нея участват 8 бр. талери на Белгийската конфедерация с дати на отсичане 1616, 1682, 1637, 1674, 1647, 1655 и са от градовете Кампен и Гелдерн. Австрия е представена с 4 бр. талери на имп. Фердинанд II и Матиас I. Полският владетел Сигизмунд III е представен с 4 бр. четвърт талери с дата на отсичане 1623 и 1624 и 2 бр. силно изтрити тройни гроша. В находката се намира и грош на Рагуза също силно изтрит и отчупен. Останалите монети са 109 бр. турски акчета, голяма част от които са пробити и вероятно са имали и вторично предназначение като накит. Вероятното трезориране на тази находка е в последното десетилетие на 17 в. по време на Австро-турските войни.

Друга находка е тази, намерена между селата Ресилово и Крайници през 1979 г. и откупена за музея в гр. Кюстендил. Тя съдържа 128 бр. монети, инвентирани от № 1759 до № 1886 вкл.

Монети на Австрия: талери 14 бр. на императорите Карол I – 2 бр. с години на отсичане 1584 и 1578, Фердинанд I – 9 бр. с години на отсичане 1559, Максимилиан II – 3 бр., с години на отсичане 1568, 1574, 1615; Рудолф II – 1 бр. – 1598; половин талер на Матиас I – 1617, четвърт талер на Рудолф II – 1603.

Монети на Тоскана: талери на Козма II – 4 бр. с години на отсичане 1609, 1611, 1618, 1619, талер на Фердинанд I – 1 бр. с години на отсичане 1667. Монети на Белгийската конфедерация, талери на Холандия – 5 бр., като само на един от тях се чете година на отсичане – 1697, талер на гр. Кампен и гр. Давентер с непълна година на отсичане 16.8.

Монета на Трансилвания: талер на принц Сигизмунд Батори с година на отсичане 1597.

В находката са представени и монети, сечени в Американските владения на Испания, грубо сечени – 58 бр. – втората половина на 16 в.

Монети на Франция: Полуталери – 3 бр. на Хенри III, година на отсичане 1578, четвъртталери на Хенри III – 2 бр. и Хенри IV – 10 бр., Людовик XIII – 2 бр. Тези монети с по-дребен номинал са силно изтрити от дълговременна циркулация на пазара. Находката съдържа още няколко силно изтрити монети, а именно: троен грош на Сигизмунд Батори – 1 бр., Полски тройни грошове на Сигизмунд III – 3 бр. както и 1/4 талери на Саксония – 2 бр., Австрия – 1 бр. и Венеция – 1 бр.

Тези находки илюстрират оживената търговия и монетно обръщение през XIV-XVII в. по долината на р. Струма и заедно с други находки от съседни региони представят присъствието на монетите на почти всички европейски държави на пазарите по нашите земи.¹¹

Б Е Л Е Ж К И

¹ Бюлетините предоставят сведения само за една находка от с. Граница.

² Прокопов, И., Янев, Я. Съкровища от венециански сребърни монети край с. Граница, Кюстендилски окръг. Нумизматика, XVI, 1982.

³ В последните няколко месеца успяхме да издирим още няколко монети от това съкровище, които ще променят представата за него.

⁴ Ракова, С. Находки на средновековни венециански монети от България. Нумизматика, кн. 3/1984.

⁵ Пак там.

⁶ Тонев, А. Западноевропейски монети от района на с. Невестино. Под печат.

⁷ Монетите са откупени от Фондация "Пауталия" и в момента се обработват за фонда на РИМ – Кюстендил.

⁸ Тонев, А. Част от колективна находка от европейски монети XVII в. ИИМКн, IX, под печат.

⁹ Тонев, А. Колективна находка от западноевропейски монети от разкопките на обект "Калето" при с. Ръждавица. ИИМКн, I, 1989, с. 323.

¹⁰ Григорова, К. Монетни съкровища от София и Софийско. Известия на българските музеи. С., 1971, с. 43 и посочената там литература.

¹¹ Находката е открита през 1967 г. по време на изкопни работи в селото.

A HOARD OF EUROPEAN COINS FROM KYUSTENDIL REGION

Andrei Tonev

Summary

The present publication makes a review of ten coin hoards from the region of Kyustendil, which have come in circulation in 14th–17th cc. and include West European coins.

The earliest findings consist exclusively of coins of Venice - 14th–17th cc. and the latest ones belong to Austria-Hungary, Spain, France, Italy, etc.

The coins from these hoards describe intensive commercial relations in this region, as well as some impetuous events happened in 14th–17th cc.

ВИЗАНТИЙСКИ МОНЕТИ НА ПАЛЕОЛОЗИТЕ С ИНДИКТНИ ДАТИ ОТ XIII-XIV ВЕК, НАМЕРЕНИ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

КОНСТАНТИН ДОЧЕВ

Във византийското монетосечене, обхващащо периода от края на V в. до 1453 г., твърде рядко била въвеждана практиката върху отделни емисии златни, сребърни и медни монети да се изписва годината на тяхното издаване. В много случаи датировката на едно или друго монетно издание се определя в зависимост от периода на управлението на владетеля, и то от датата на неговата коронация до неговата смърт. Така при определянето на относителната датировка на отделен монетен тип или хронологията на цялото монетосечене се използва сравнителният стилев анализ, метрологичните данни, изследване на препечатаните екземпляри, изписаните епитети и титулатура към имената на изображения владетел, както и неговото представяне със своя престолонаследник, съуправител, съпруга или с други членове на императорското семейство, които, като важни събития, се отразявали в писмените извори.

В края на V и началото на VI в. във Византия била изоставена традицията върху монетите да се изписват поредната императорска, консулска и други власти, което било задължително за римското монетосечене от I-IV в. Преустановено било и пускането на монетни емисии с отбелязване на символичната клетва на императора пред римския народ с надпис на реверсите VOTIS PUBLICAE, която се давала през 5, 10, 20 (V, X, XX) години. Не се издавали златни и сребърни медальони и монети с възпоменателен характер, предназначени за дарения по повод кръгли годишнини от коронацията на императора или т. нар. деценалии, виценалии и триценалии, изписвани върху обратните монетни страни¹.

През 538/539 г. Юстиниан I (527-565) със специална новела постановил върху всички издавани държавни документи, както и върху неговите монети да се отбелязва годината на неговата коронация². Византийският император през същата година провел частична парична реформа, с която за трети път от 498 г. се повишавала стойността на медния фолис от 40 нумии, чието тегло от ок. 15 г било повишено на ок. 22-23 г и диам. до 40 мм, като 1 златен солид с тегло от 4,50 г се разменял за 180 нови медни фолиса³. Стойностното повишение се отнасяло и за фолисите от 20, 10 и 5 нумии, както и за другите медни номинали.

Според императорската заповед върху обратните страни на новите фолиси наред с нумералните гръцки букви за числова стойност бил изписван надпис ANNO и регналната година XII = 538/539 г. ($527 + 12 = 539$ г.). Регналната година застъпва две наши съвременни години, тъй като византийската година обхващала периода от 1 септември до 31 август. Юстиниан I управлявал от 527 до 565 г. и неговите последни медни монети носят регналните години XXXVIII и XXXIX (38 и 39).

Наред с въвеждането от Юстиниан I на регионалните години за датиране на документите от императорската канцелария и от другите държавни ведомства, както и на част от монетите, в светската и църковна администрация продължило вписването и на задължителните индиктни дати. Индиктионът (*indictio*; *ἰνδικτιῶνος*), в смисъл “облагам с данък”, е система за съставяне, допълване и изменение на данъчните регистри, въведена от римския император Диоклетиан (286-306) заедно с реформите, които се отнасяли за политическото, административно-териториално и финансово устройство на Римската империя. Според замисъла на Диоклетиан “*cuclus indictionum*” обхващал период от 15 години и с него се целяло най-пълно и справедливо събиране на данъчните приходи. Всеки индикт започвал на 1 септември и завършвал на 31 август и напълно съвпадал по времетраене с византийската календарна година⁴. При неговото означение се използвали първоначално римски цифри, а от VI в. насетне гръцките нумерални букви от 1 до 15 (Α, Β, Γ, Δ, Ε, Σ, Ζ, Η, Θ, Ι, ΙΑ, ΙΒ, ΙΓ, ΙΔ, ΙΕ). Индиктната система, като организация за описване, планиране и събиране на данъците, започнала да действа от 1 септември 312/313 г. по времето на Константин Велики (306-337). Този начин на събиране на данъците бил доразвит и допълнен от Юстиниан I, който чрез специална новела задължавал финансовия министър (*comes largitionum sacrarum*), административните управители и данъчните служители да планират приходите за всеки следващ индикт⁵.

И след Юстиниан I продължило изписването на регнални години върху византийските монети, предимно върху медните издания, докато държавните, църковни и частни документи се датирали по византийското летоброене (5508 г. от сътворението на света), регналните години и индиктните дати. От Тиберий Константин (578-582) и Маврикий Тиберий (582-602) насетне върху някои златни солиди освен регнални години започнали да се отбелязват и индиктни дати. Тази нова отличителност била практикувана в африканските монетарници (Картаген и Александрия) и на остров Сицилия (Сиракуза)⁶. В останалите византийски монетарници (Константинопол, Кизик, Никомедия, Антиохия, Тесалоника, Херсон, Рим, Неапол, Равена и др.) тази допълнителна датировка не била въведена.

За съвременните изследователи наличието на индиктна дата върху отделно монетно издание твърде много улеснява неговата точна датировка, но когато даден император е управлявал повече от 15 години, тогава възниква колебание изписаните едни и същи индикти към коя година съответно се отнасят. Например

Маврикий Тиберий получил коронация през м. август 682 г. (6190 г. от сътворението на света), индикт I (A), като управлявал до 602 г., индикт VI (S). От него са познати два типа златни солиди, отсечени в Картаген в периода 582-602 г. Върху първия тип солиди е изписан само индикт A (I) = 582/583 г. или 597/598 г., а екземплярите от втория тип солиди носят индиктни дати от B до IC (II-XV). Това означава, че всички солиди с индикти от B (II) до S (VI) могат да се окажат издания, сечени не само в периода 584-589 г., но и през годините 597-602 (до смъртта на императора).

Изписването на индиктни дати не само върху златни солиди, но и върху сребърни монети продължило до Константин IV Погонат (668-685), предимно в монетарниците на Картаген и Александрия. Засега няма известни византийски монети от началото на VIII до средата на XIII в. с индиктни дати. Предполага се, че тази практика била възобновена от никейския император Теодор II Ласкарис (1254-1258). От него са известни един тип златни хиперперони, копиращи златните номизми на баща му Йоан Дука III Ватаци (1222-1254), пет типа електронови трахеи и пет типа билонови номизми, сечени в Магнезия (Мала Азия). На опъковите страни на перперите, от двете страни на благославящия Христос на трон, са представени по две букви: A – A; B – B; Γ – Γ и Д – Д⁷. Върху реверсите на електроновите трахеи, с права фигура на Христос Халкитис, са отпечатани буквите A – A; Γ – Γ и Д – Д⁸, а върху билоновите номизми – буквите B – B⁹. Към периода на регентството на Михаил VIII Палеолог (1258-1282) се отнасят един тип електронови трахеи, на чиито обратни страни, около фигурата на Христос Халкитис, са изписани буквите Γ – Γ¹⁰. Относно тези букви се дават различни обяснения. Те се тълкуват като означения на монетните работилници (официни) в монетарницата на Магнезия, с които се маркирала последователността при отсичането на всяка златна, електронова и билонова емисия или се приемат като индиктни дати. М. Хенди допуска, че най-вероятно представените двойки букви трябва да се разчитат като индиктни дати, и предлага следната хронологична последователност:

Индикт A (I) = ноември 1254 – 31 август 1255 г.

Индикт B (II) = 1 септември 1255 – 31 август 1256 г.

Индикт Γ (III) = 1 септември 1256 – 31 август 1257 г.

Индикт (IV) = 1 септември 1257 – 31 август 1258 г.¹¹

Теодор II Ласкарис бил коронован за император през ноември 1254 г. и починал през 1258 г. Той бил наследен от малолетния си син Йоан IV Ласкарис, но управлението на държавата се ръководело от регента Михаил Палеолог, бъдещия император на възстановена Византия. Ако се приеме мнението, че изписаните двойки върху златните, електронови и билонови никейски номизми са последователни индиктни дати, то тогава те не отговарят на 15-годишния индиктен цикъл. Така например коронацията на Теодор II Ласкарис (3 ноември 1254 г.) станала не през индикт A(I), а през индикт Π (XIII), който обхваща времето от 1 септември 1254 до 31 август 1255 г.; 1255/1256 г. = на индикт ΙΔ (XIV); 1256/1257 г. = на индикт ΙΕ (XV), а 1258/1259 г. (до 31 август) = на

индикт А (I). След тази корекция може би двойките букви върху златните, електронови и билонови никейски номизми могат да се окажат регнални години, изписани с гръцките нумерални букви (Α, Β, Γ и Δ), отговарящи на четиригодишния период на управлението на Теодор II Ласкарис.

Същото колебание може да се изрази и за електроновите трахеи на Михаил VIII Палеолог дали двойката букви Γ – Γ около Христос са регнални или индиктни дати, тъй като индикт Γ (III) обхваща периода от 1 септември 1260 до 31 август 1261 г. И двете предположения са допустими, тъй като индикт III и регнална година Γ (III) отговарят на 1261 г. През август 1261 г., след превземането на Константинопол и изгонването на латинците от него, Михаил III Палеолог вече се считал за единствен ромейски василевс и побързал да пусне свое възпоменателно издание от електронови номизми, макар и в Магnezия, върху което е отбелязана годината и индикта на възстановяването на Ромейската империя.

Представянето на индиктни дати, но вече само върху медни монети, е засвидетелствано при монетосеченията на Андроник II Палеолог (1281-1328), Андроник II с Михаил IX Палеолог (1295-1320) и Андроник III Палеолог (1328-1341).

Разчитането на загадъчните на пръв поглед индикти върху монетите на Палеолозите създавало трудности на изследователите още от средата на XIX в., откогато започват да се издават първите обобщаващи каталози за византийското монетосечение. Макар че отдавна са известни почти всички монетни издания на Палеолозите с индиктни дати, първоначално те са били разчитани като съкращения на името и титлата на императора (ΑΝΔΡΟΝΗΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ); името ΙΡΗΝΗ, както и други тълкувания¹². За правилното определяне на изписаните буквени съчетания ΝΒ; ΝΑ; ΝΓ; ΝΔ; ΝΕ и ΝΙΒ като индиктни дати заслуга има италианският любител-колекционер, но много добър познавач на византийското монетосечение Томазо Бертел, дипломат по професия. Чрез съпоставяне на регнални и индиктни дати върху монети от VI-VII в., сечени в Картаген и в Сиракуза, с индиктни дати върху документи, излезли от императорската канцелария на Палеолозите, Т. Бертеле аргументирано разтълкува, че голямата буква Ν, със знаци за съкращения над нея, е събирателна форма на термина “ἰνδῖκτῖϛϝος“, а буквите отдясно на нея са нумерални букви, даващи цифровото значение на съответния индикт в рамките на 15-годишния цикъл¹³.

Между многобройните и разнообразни медни монети на Палеолозите, открити в района на средновековния Търнов (досега 920 екз.), има и 46 екз. с индиктни дати. Те са от следните императори:

Ι. Андроник II Палеолог (първо самостоятелно управление; декември 1282–май 1295).

Константинопол – билонови трахеи (корубести ядра)

Λ. Императорът прав, вляво, коронясван от Богородица (вдясно).

0. INB (индикт II = 1288 или 1289 г.)¹⁴.
1 екз.; срязан; Д. 23 мм; Т. 0,90 г; Обр.1.

Обр.1. Билонова трахея на Андроник II Палеолог
/1282-1328/ с индикт II=1288/1289 г.
/По С. Бендъл и П. Донълд/.

II. Андроник II с Михаил IX Палеолог (май 1295 – октомври 1320 г.)
Константинопол – билонови трахеи.

Л. Дватама императори прави, насреща, държат помежду си дълъг лабарум.

0. NIB (индикт XII = 1298/1299 или 1313/1314 г.)¹⁵

3 екз.; Д. 22 мм; Ср. Т. 1,30 г; Обр.2а и Обр. 2б.

Обр.2а; 2б. Билонова трахея на Андроник II с
Михаил IX Палеолог/1295-1320/ с
индикт II=1298/1299 г.

Публикуваните екземпляри от този монетен тип са твърде малко, като на обратната страна досега е разчитан индикт NB (II = 1303/1304 или 1318/1319 г. Върху намерените 3 търновски екземпляра от този тип на обратната им страна, много ясно личи индикт NIB (XII), а не B (II). Може да се допусне, че се касае за погрешно разчитане на този индикт като “втори” (B) в досегашните публикации, вместо IB (XII), поради лошото състояние на известните проучени монети, но има възможност това да са две отделни издания, съответно с индикт B (II) и с индикт IB (XII), както върху търновските екземпляри.

III. Андроник II с Михаил IX Палеолог

Константинопол – медни тетартерони (асариони), (плоски ядра).

Л. Околовръстен надпис АНДРОНИКОС ΜΙΧΑΗΛ

Дватама императори държат помежду си дълъг кръст.

0. Индиктна дата NA (I) = 1302/1303 или 1317/1318 г.¹⁶.

14 екз.; Д. 21 мм; Ср. Т. 1,70 – 1,80 г.; Обр.3а и Обр.3б.

Обр. 3а; 3б. Меден асарион на Андроник II с Михаил IX
с индикт I=1302/1303 или 1317/1318 г.

IV. Андроник II с Михаил IX Палеолог

Константинопол – медни тетартерони (асариони), (плоски ядра).

1. Л. Околовръстен надпис AVΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ ΡΟΜΑΙΩΝ

Двамата императори държат помежду си дълъг кръст.

0. индиктна дата ΝΓ (III) = 1304/1305 или 1319 (1320 г.)¹⁷.

15 екз.; 20 – 21 мм; Ср. Т. 1,50 – 1,60 г.; Обр.4 а и Обр. 4 б.

Обр.4а; 4б. Меден асарион на Андроник II с Михаил IX
с индикт III=1304/1305 или 1319/1320 г.

2. Л. Околовръстен надпис AVΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ ΡΟΜΑΙΩΝ

Двамата императори прави, насреща, държат помежду си дълъг лабарум.

0. Индиктна дата ΝΙΘ (XIV) = 1300 /1301 или 1315/1316 г.¹⁸

8 екз.; Д. 19-21 мм; Ср. Т. 1,60-1,70 г; Обр.5а и Обр.5б.

Обр.5а; 5б. Меден асарион на Андроник II с Михаил IX
с индикт XIV=1300/1301 или 1315/1316 г.

3. Л. Описание както № 1.

0. Индиктна дата NIЄ (XV) = 1301/1302 или 1316/1317 г.¹⁹
6 екз.; Д. 20-21 мм; Ср.Т. 1,70 г; Обр.6а и Обр.6б.

Обр.6а; 6б. Меден асарион на Андроник II с Михаил IX с
индикт XV=1301/1302 или 1316/1317 г.

V. Андроник III Палеолог (май 1328 – юни 1341 г.).

Константинопол – медни тетартерони (асариони), (плоски ядра).

Л. Кръгов надпис АНДРОНИКОС ΔΕΣΠΟΤΗΣ

Допоясна фигура на императора; държи кръст в д. ръка, а в
л. – анекскияя.

0. Индиктна дата NB (II) = 1334/1335 г.; по една шестоъгълна звезда над
и под индиктната дата²⁰.

1 екз.; Д. 24 мм; Т. 2,10 г; Обр.7.

Обр.7. Меден асарион на Андроник III Палеолог/1328-
1341/ с индикт II= 1334/1335 г.

Представените монетни типове с индиктни дати могат да се обобщят в
следната таблица:

№	Владетел и монетен тип	Индиктен надпис	Година
1.	Андроник II (сам)	INΔK B	1288/1289
2.	Андроник II с Михаил	NIB	1298/1299–1313/1314
3.	IX	NIδ	1300/1301–1315/1316
4.	- “ -	NIЄ	1301/1302–1316/1317
5.	- “ -	NA	1302/1303–1317/1318
6.	- “ -	NG	1304/1305–1319/1320
7.	- “ -	NB	1334/1335
	Андроник III		

От таблицата е видно, че възможност за втора индиктна дата в следващ 15-годишен цикъл, могат да бъдат монетите само от съвместното управление на Андроник II с Михаил IX, които на пръв поглед дават една привидна последователност. Според номинала (билонови трахеи и по-нискостойностни асариони), владетелската титла и известните препечатки най-ранно издание е това с индиктна дата NIB (XII) = 1298/1299 г., без да има вероятност то да е пускано отново през следващия индиктен период (1313/1314 г.). Останалите емисии от съвместното управление на двамата императори с индиктни дати XIV; XV; I и III могат да се окажат, че са пускани през следващия индиктен цикъл, съответстващ на годините 1315/1316; 1316/1317; 1318/1319 и 1319/1320 г.

Това кратко изследване ще бъде твърде непълно и едностранно, ако се ограничи само в разчитане, уточняване и хронологично подреждане на изписаните върху монетите индиктни дати, без да бъде направен опит за представяне на определен логичен и аргументиран отговор какви са били поводите и причините за тази практика в късното византийско монетосечене. В досегашните проучвания за монетите на Палеолозите са правени опити изписаните индиктни дати да се свържат с евентуални чествания на кръгли годишнини от рождението на тримата императори – Андроник II (род. през 1258 г.); Михаил IX (род. през 1277 г.); Андроник III (род. през 1296 г.)²¹. При съпоставяне на индиктните дати с техните рождени дати не се получават кръгли годишнини, като се взема предвид, че заедно с индиктния цикъл е използвано и византийското летоброене, където за начална година е възприета 5508 г. от сътворението на света, например:

Андроник II /1258-/1282-1295/; индикт II = 1288/1289 = 6796/6797 г.

Андроник II с Михаил IX /1295-1320/; индикт XII = 1298/1299 или 1313/1314 г. = 6806/6807 или 6821/6822 г.;

Индикт XIV = 1300/1301 или 1315/1316 = 6808/6809 или 6823/6824 г.

Индикт XV = 1301/1302 или 1316/1317 = 6809/6810 или 6824/6825 г.

Индикт I = 1302/1303 или 1317/1318 = 6810/6811 или 6825/6826 г.

Индикт III = 1304/1305 или 1319/1320 = 6812/6813 или 6827/6828 г.

Андроник III Палеолог /1325/1328 - 1341/

Индикт II = 1334/1335 = 6842/6843 г.

При съпоставянето на рождени дати на тримата императори с индиктните дати, византийското и съвременното летоброене, само при изданията на Андроник II /сам/, с индикт В /II/ = 1288 г. и с Михаил IX, индикт IB /XII/ = 1298 г., може да се допусне, че те имат възпоменателен характер, пуснати по повод на неговата 30 и 40-годишнина.

Индиктните дати заедно с византийските години нямат съвпадение с годишнини, свързани с коронациите на Михаил IX Палеолог /1295 г. – 8 индикт/ или на Андроник III Палеолог /февруари 1325 г. – също 8 индикт/, когато Андроник II е бил съответно на 38 или на 62 г.

Засега причините за изписването на индиктните дати остават загадка, но най-вероятно те могат да са били свързани с извънредни финансови и данъчни

кампании. Периодът от 1298 до 1306/1307 г. бил твърде критичен за управлението на Андроник II и Михаил IX. Това са години на безуспешни опити да се отвоюват ромейските градове в Западна Мала Азия (Никея, Магнезия и др.), завладяни от селджукските турци, както и пълната невъзможност да бъде спряна военната кампания на българския цар Теодор Светослав в Югоизточна Тракия през 1303 г. Наемането на каталански отряди начело с рицаря Роже де Флор, с цел отблъскването на турските емири в Мала Азия, довели до огромни разходи, които императорската хазна не могла да поеме.

За военния поход срещу цар Теодор Светослав престолонаследникът Михаил IX Палеолог се принудил да претопи не само семейните златни и сребърни съдове, но и украшенията на жена си Мария, от които били отсечени златни перпери с ниска каратност (11-12 карата)²². Специално за постоянно бунтуващите се каталански наемници Андроник II пуснал извънредни емисии "лоши" златни перпери и сребърни василикони с много ниско съдържание на злато и сребро, които се оказали и в недостатъчни количества²³. Това предизвикало съответна разпрания между Михаил IX и кесаря Роже де Флор, вследствие на която каталанският командир бил убит. Необмисленото убийство на Роже де Флор довело през 1305 г. до пълно разоряване на Източна Тракия от страна на каталанските наемници. В Константинопол и другите градове от района се появил остър недостиг от жито и други хранителни продукти²⁴.

В контекста на тези събития може да се обясни пускането на медни монети с индиктни дати, с които били събирани допълнителни данъци за посрещане на огромните нужди за издръжката и заплатите на ромейската войска и каталанските наемници, както и за закупуване на зърно от България. Вероятно поради същите причини и със същата цел било пуснато монетното издание на Андроник III през 1334/1335 г., тъй като през цялото свое авантюристично управление ромейският император харчел с лека ръка държавните средства и вземал многобройни заеми.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Bastiene, P. Monnaie et Donativa au Bas – Empire. Editions Numismatique Romaine, Wetteren, 1988, p. 77-79; J.M.C. Toinbee. Roman Medallions, American Numismatic Society, Numismatic Studies, 5, New York, 1944; Lafourie, J. Une serie de medallions d'argent de Constantin et Costantin II, Revue numismatique, 1949, p. 35-48; Божкова, Б. Римски медальони – IV в. От българските земи – Нумизматика, 1989, 3, 31-37; Същата. Монетно съкровище от с. Девелт /Бургаска област/ - Нумизматика и сфрагистика, 1993, 1-4, 59-72.

² Hendy, M. Studies in the Byzantine Monetary Economy s. 300-1450, Cambridge, 1985, p. 178-181; Ангелов, Д., П. Тивчев, Подбрани извори за историята на Византия, С., 1974, 17-18.

³ Bellinger, A. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. I, Anastasius to Maurice /419-602/, Washington, D.C., 1966, p. 83-84; Grierson, P. Byzantine Coins, London, 1982, p. 20; 24-25.

⁴ Gardthausen, V. Griechische Paleografie, Leipzig, 1879, S. 390;

⁵ Ангелов, Д., Тивчев, П. Цит. съч., 17-18.

⁶ **Gierson, P.** Op.cit., p.24-25; 53-54; 123.

⁷ **Hendy, M.** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Alexius I to Michael VIII /1081-1261/, vol.4, Washington, D.C., 1999; Pl.XXXV. 1a-1b; 2a-2c; 3a-3b; 4a-4b.

⁸ **Hendy, M.** Op.cit., Pl. XXXV. 7.1-7.2; Pl.XXXVI. 7.3-7.5; 8.

⁹ **Ibidem**, Pl XXXVI. 9.1-9.3

¹⁰ **Ibid.**, Pl.XXXVII.3.

¹¹ **Ibid.**, p.516.

¹² **Sabatier, J.** Description generale des monnaies byzantines, Paris, 1862, II, Pl.LXI.3-4; 12; Pl.LXII. 14-15; W.Wroth. Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, II, London, 1908, p.630, 2.

¹³ **Bertele, T.** Numismatique Byzantine. Suivie de deux etudes inedites sur les monnaies des Paleologues, edit. C.Morrisson, Wetteren, 1978, p.125-135; Pl.XIII. 1-15.

¹⁴ **Bendall, S., Donald, P.** The Later Palaeologan Coinage /1282-1453/, London, 1979, p.46, №15.

¹⁵ **Bertele, T.** Op.cit., Pl.XIII.8; **S. Bendall, P. Donald**, Op.cit., p.82, №26; **Дочев, К.** Монети и парично обръщение в Търново /XII-XIV в./, В.Търново, 1992, Таб.LIV.1; **Griersson, P.** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol.5, Michael VIII to Constatine XI /1258-1453/, Washington, D.C., 1999, Pl.36-622.

¹⁶ **Bertele, T.** Op.cit., Pl.XIII.7; **Дочев, К.** Цит.съч., Таб.LIV.13 и Таб.20.1. **Bendall, S., Donald, P.** Op.cit., p.86, №31; **Crierson, P.** Op.cit., Pl.38-659-660.

¹⁷ **Bertele, T.** Op.cit., Pl.XIII.9; **Bendall, S., Donald, P.** Op.cit., p.94, №45; **Crierson, P.** Op.cit., Pl.39.693.

¹⁸ **Bertele, T.** Op. cit., Pl.XIII.1-5; **Bendall, S., Donald, P.** Op.cit., p.96, №46; **Дочев, К.** Цит.съч., Таб.LVI.22 ; **P.Crierson, P.** Op. cit., Pl.40.694-697.

¹⁹ **Bertele, T.** Op. cit., Pl.XIII.6; **Bendall, S., Donald, P.** Op. cit., p.96, №47; **Дочев, К.** Цит. съч., Таб.LVI.23 ; **Crierson, P.** Op.cit., Pl.40.698.

²⁰ **Bertele, T.** Op. cit., Pl.XIII.10-13; **Bendall, S., Donald, P.** Op.cit., p.126, №12; **Дочев, К.** Цит.съч., Таб.LIII ; **Crierson, P.** Op.cit., Pl.49.900-901.

²¹ **Bertele, T.** Op.cit., r.127-132.

²² **Пахимер, Г.** Гръцки изводи за българската история, X, С., 1980, 205-206.

²³ **Мунтанер, Рамон.** Хроника, прев. Р. Панова, С., 1994, с. 58.

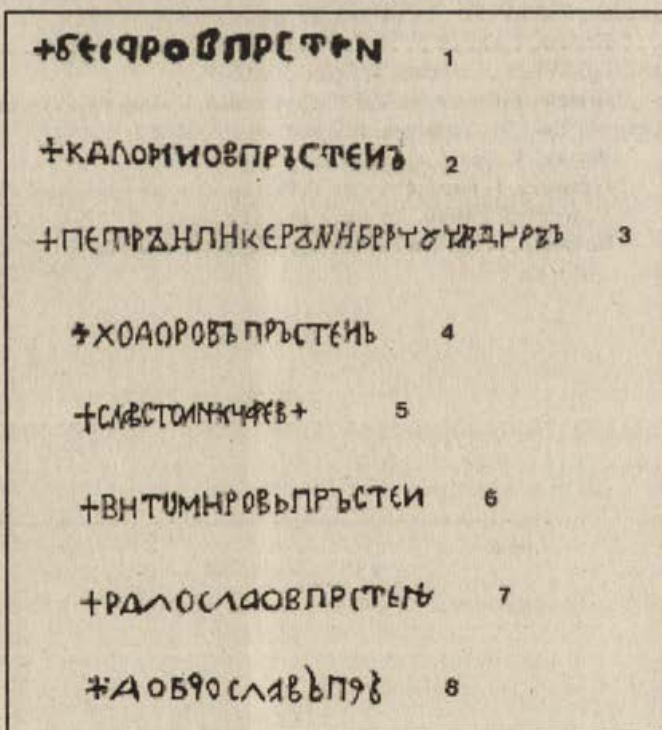
²⁴ **Пахимер, Г.** Гръцки изводи за българската история, 213-214; 216; **Мунтанер, Р.** Цит. съч., с. 61 и сл.

ПРЪСТЕНИТЕ-ПЕЧАТИ КАТО БЕЛЕГ ЗА СЪСЛОВНА ПРИНАДЛЕЖНОСТ

МАРИЯ ДОЛМОВА – ЛУКАНОВСКА

Най-голямата и единствена засега група от средновековни пръстени-печати е намерена в некропола на църквата “Св. Четиридесет мъченици”, докато останалите са единични находки от различни места в града и страната. Открити при археологически разкопки на известния храм, те говорят за специфичност и съсловна принадлежност. Некрополът, обграждащ църквата от всички страни, е проучван продължително време от специалисти с различна подготовка и методика¹.

Освен пръстените-печати в него са намерени много накити, характеристиката на които допринася съществено при разглеждането на групата пръстени. Общото при тях е формата – кръгъл щит с обла халка и уширени рамене, отливани в калъпи. На щитовете са гравирани кръгови надписи, някои вписани в “зрънчест” кръг, докато в централното поле е нанесено растително или зооморфно изображение, което би могло да означава емблематичен знак или символ, в подкрепа на което се

Обр.1. Надписи от пръстени-печати XXII – XIV в.

явяват множеството пръстени от Търновград с подобни знаци, но без въпросните надписи. Всеки от тях е следствие от конкретна модна тенденция в ювелирното изкуство и същевременно резултат от индивидуална поръчка. Те се отличават със знание и вкус както от страна на потребителя, така и от производителя, предизвикани от добри икономически условия и културна среда.

Модата на тези пръстени се запазила дълго в златарското изкуство на Балканите и може да бъде проследена чак до Възраждането. Освен за скрепяването на договори и писма, те издавали и мястото на техния собственик в обществото. Пръстени като Витомировия, Славовия, Петровия и други, с изключение на Радославовия, който единствен е сребърен, намерени в различни градски центрове са златни и имат както еднаква форма, така и композиционна схема. Известни различия се наблюдават в изписването на самите надписи – едни по-правилно, други не толкова (Обр.1). Обикновено това са имена, обозначаващи тяхната принадлежност или имена на дворцови чинове /столник, епикерний/, но не и на деспотите, които управлявали области, каквито били Витомир, Радослав, Доброслав и т.н.

Обр.2. Калоянов пръстен от църквата "Св. Четиридесет мъченици", В. Търново.

Несъмнено най-впечатляващият сред пръстените е Калояновият, чиито 61.1 грама и близо 24-каратово златно съдържание го извеждат пред останалите, дори ако надписът да не асоциираше с името на големия търновски цар Калоян /1197-1207/, но значително допринесло за неговата популярност и станало причина за една дълга дискусия (Обр.2). В

продължителните научни спорове този пръстен, най-често беше разглеждан откъснато от останалите екземпляри в групата, към която принадлежи, което стана причина за допускане на редица грешки, особено пагубни за неговата датировка. Достатъчно е пръстените да се сравнят и анализират, за да бъде установено тяхното стилово единство и принадлежност към едно или няколко ателиета, но без да излизат от границите на XIV в.

И докато в Ходоровия пръстен и в този на епикерния Петър да се усеща все още силно

Обр.3. Ходоров пръстен от църквата "Св. София"-София.

византийско влияние от XI–XII в., което красноречиво доказват техните надписи, макар на кирилица, но разположени в хоризонтални редове на вече кръглият щит, то във всички останали са отразени по-скоро ранно-готическите тенденции, характерни за времето от средата и втората половина на XIII и XIV в. (Обр. 3-4). Краткият преглед върху тази група печатни пръстени показва по-малко тегло и карати, като най-лек е Сеновия – 3.20 г, Доброславовият – 12 г, Радославовият – 11.30 г от сребро с позлата, Ходоровият – 13.65 г, Бесаровият – 22 г, следван от този на епикерний Петър – 27.72 г, Витомировият – 35.05 г, колкото е и Славовият. Това обстоятелство насочи не един проучвател към погрешни заключения, защото 61.1-грамовият Калоянов пръстен не го изважда от въпросната група паметници. Всяко сравнение и анализ на пръстените-печати говори за стилова и технологична близост, за която не са без значение особеностите на ателието или ателиетата, от които са излезли. В потвърждение на това ще отбележим, че след падане на България под турско робство тези пръстени в българските земи изчезват, докато в съседните страни, които запазили макар и частично своята независимост, те получават още по-голямо разпространение.

Тук е мястото да подчертаем, че досега в кварталите на столичния Търновград не е откриван пръстен с надпис, макар че има не един златен или сребърен от този тип, както и от други крепости в страната с подобна или същата форма и композиционна схема. Това обстоятелство по категоричен начин подчертава високия ранг на погребаните съновници в некропола на църквата “Св. Четиридесет мъченици”, които са поръчвали въпросните пръстени, станали по-късно прототип за други такива.

Исторически най-важният пръстен все още остава Калояновият, при това не толкова със своето тегло, колкото с изписаното на неговия щит име. Точно то е причината, накарала не един специалист да го свърже с личността на цар Калоян, по-малко със севастократор Калоян, при това без да предложат категорични научни аргументи, станали повод за дългогодишни научни спорове. Повечето застъпници на тезата за царската му принадлежност се придържаха към исторически сведения, които, не е тайна, са твърде оскъдни и противоречиви, като пренебрегваха връзката между него и останалите печатни пръстени в групата, всеки с определено име, а някои с изписан дворцов чин.

Това е голям и тежък, а също грубо изработен пръстен с лошо направена дообработка. Всеки изследовател, работил с него, знае за видимите леярски шевове и шупли, включително по външната повърхност – неща, които се забелязват и по други ювелирни изделия по това време сред българския кръг от подобни паметници. С пълно основание може да се каже, че Калояновият пръстен е интересен, но в никакъв случай изключителен от ювелирна гледна точка. Специалистите, занимаващи се с проблеми на средновековното златарство на Балканите, знаят, че има много по-добри екземпляри както от злато, така и от сребро с подобни надписи и емблеми, при това с неоспорими художествени качества.

Пръстенът оставя впечатление преди всичко със своя обем и масивност. Най-важното в него е надписът, който още дълго ще буди съмнения. Името Калоян е рядко срещано в историческите извори, в които има две личности – един цар и един севастократор, което не изключва трета, за която да не са достигнали сведения. При сумиране данните за и против единия или другия Калоян, имайки предвид стратиграфската среда и местонамиране в галерия на църквата, както и съпоставката с другите пръстени от некропола, не е трудно да се отрече царската му принадлежност, което се улеснява от някои исторически фактори, съвсем не за пренебрегване. Въпреки многото редове, посветени или свързани с пръстена от гроб № 39, пълно и аргументирано изследване нямаше до излизането на статията на Ив. Сотиров през 1992 г., в която освен стиловия анализ, археологически индикации и интерпретиране на историческите сведения той аргументирано отнася пръстена към личността на севастократор Калоян от Бояна, нещо, което бе направено при самото му откриване от Ст. Михайлов². Прави впечатление, че в това изследване основната теза се крепи предимно на археологически сведения и някои фактори изцяло ориентира към притежателя – цар или севастократор Калоян и се пренебрегва стилового единство в печатните пръстени, технологическите особености, надписите и т.н.

Пръстените, към които принадлежи Калояновият, както вече отбелязахме, образуват група и не са единични екземпляри. Освен в България те имали разпространение и са открити още в Сърбия и Румъния, като повечето са работени през XIV в. с чудесни надписи на кирилица и емблематични отличителни знаци, повечето от които съответстват на българските паметници³. Ще подкрепим наложилото се мнение, според което пръстените-печати се появяват на Балканите в средата на втората половина на XIII в. първо сред феодалите, които вследствие на контактите с латинските рицари се заинтересували от западната мода и хералдика, чиито проводник се оказват⁴. Преминаването на кръстоносните походи през балканските страни, трайното усядане на техните участници на полуострова и несъмненият допир с местните велможи и население станали причина за едновременната поява на печатните пръстени сред феодалната върхушка⁵.

Очевидно най-ранен, според едно наложено се мнение, е Славовият, тъй като никой изследовател не си е позволил да го предатира, още повече че самият пръстен го няма⁶. Това от своя страна е причина за безрезервното приемане на поставената му от Й. Иванов датировка, но все пак ще отбележим, че пръстените от разглежданата група имат за долна граница царуването на Иван Асен II /1218-1241/, време на голям държавен разцвет и поименно монетно производство, за което в самото начало са ползвани услугите на чуждестранни ателиета. Към средата и третата четвърт на XIII в. повишеното феодално самочувствие трябва да е потърсило собствена символна традиция, за което говорят някои монети, печати, емблеми и монограми, съдържащи символично – хералдични мотиви в готически стил, характерен и за пръстените-печати.

Известно е, че няма данни, които биха могли да свържат личността на деспот Слав с тази на столник Слав, нито да потвърдят присъствието на царския сродник в столичния град и особено неговата смърт. Освен това в привличане на доказателства за своята теза Й. Иванов е изказал мнение, че лилията върху щита на пръстена е хералдична емблема на Алексей Слав, а не на столник Слав, тъй като безрезервно приема, че се касае за една и съща личност, която взема тази емблема след брака си с дъщерята на Анри Фландърски. Това възражение се приема вече и от други изследователи, което до известна степен улеснява нашата задача.

Обр.4. Пръстен на Петър Ипикерни братовчед царев – Айтоски минерални бани.

Със своята изобразителна концепция – кръгово изписване на името и крин в централното поле на Славовия пръстен и лъв на Калояновия, те влизат в една група паметници от втората половина на XIII в. Ако приемем, че крина на Славовия пръстен е емблема, при това по-ранна, то би трябвало тя да има магическо-символично предназначение, целящо закрила на носителя от Света Богородица. В християнското изкуство на XII–XIII в. кринът се явява нейн символ, а знак с известна хералдична натовареност става едва след средата на XIII в. Така че, ако приемем този пръстен за най-ранен в неговата група, то би значело, че не е служил като пръстен-печат.

По-различно стои въпросът с Калояновия пръстен, където лъвската фигура има по-скоро практическа хералдична и сфрагистична функция. Но да се твърди, че пръстенът е носен дълго и употребяван за печат, би означавало некомпетентност спрямо технологическите белези на подобни пръстени. Тъй като съдържанието на златото надхвърля 23 карата, на практика пръстенът става силно податлив на удар и външни наранявания. Ето защо продължителното носене на ръката и ползване за печат би причинило много и сериозни увреждания каквито, като знаем – няма. Възниква въпросът какво е накарало неговия собственик да поръча толкова обемист и тежък пръстен, с един възможен отговор – стремежа да подчертае своя висок ранг в тогавашното общество.

В историята на Второто българско царство в борбата за самоутвърждаване както на династиите, така и на държавата пред външния свят, всеки владетел проявявал болезнена ревност към своята титлатура и автократизъм, която е отразена в много епиграфски, нумизматични и сфрагистични паметници от онова време. Известно е, че цар Калоян подпечатвал и подписвал своята официална кореспонденция /за друга няма данни нито факти/ като Калоян

император /господар, цар/ на България /на цяла България и Влахия/, на българите и власите.⁷ Това показва, че ако пръстенът е бил негов, той не би пропуснал отбелязването на своята титла според тогавашната практика в страните от византийския културен кръг, едно сериозно обстоятелство, което затруднява поддръжниците на тезата, че гроб №39 и Калояновият пръстен са царски. В подкрепа на казаното ще добавим, че кралските пръстени от разглеждания период, намерени в Сърбия и Румъния, имат задължително изписана титула на собственика⁸.

Самото царуване на Калоян е твърде ранно и значително предхожда появата на тези пръстени, най-ранните от които със сигурност се появяват едва към средата на XIII в., при това без да има сигурни данни за употребата им като печати, което най-вероятно е станало към края на века или, още по-точно, в началните десетилетия на XIV в. Казаното до тук отрича категорично изработването на Калояновия пръстен в XII-XIII в. и отхвърля възможността да бъде свързан с личността му. Надписът е гравирен в кръг, по периферията на щита, затворен в две концентрични "зрънчести" окръжности, подобно тези в нумизматичните и сфрагистични паметници, с разделително поле между началото и края на надписа. В централното поле е нанесен оня хералдичен знак – лъва, легитимиращ личността на притежателя и особено популярен в приложното изкуство на XIV в.

Идентична е изобразителната схема на Славовия, Витомировия, Бесаровия и останалите известни пръстени, повечето от които принадлежат на едно и също ателие, без да изключваме и външно такова, работило в столичния град. Към първите му изделия могат да се отнесат Калояновия и Славовия пръстен, докато Доброславовият и Бесаровият имат по-късна дата в рамките на XIV в.⁹ Ив. Сотиров изказва мнение, че самото ателие е сформирано към средата и втората половина на XIII в, когато в Търновград е създадена и развила силна гравьорска школа, работеща в западно-европейски стил¹⁰, мнение, което поне на този етап на изследванията не би могло да се отхвърли. Не може да се твърди, че всички пръстени-печати са работени в това ателие, макар че не е невъзможно, но би означавало, че е работило столетие, което е дълго време.

Както отбелязахме и по-горе, общото между пръстените е сходната печатна схема – кръгово изобразяване на щит, при което символичните изображения са точно съобразени с маркиращите горната хералдическа

Обр.5. Доброславов пръстен от църквата "Св. Четиридесет мъченици", В. Търново.

страна – разделително кръстче или розета, а надписите са затворени в полето между две окръжности от направени с калем точки. Изображението на Калояновия пръстен е сполучливо определено в работата на Ив. Сотиров като хералдичен лъв, с глава в профил, обърната назад, и опашка, извита над гърба¹¹.

При едно представяне на Доброславовия пръстен трябва да обърнем внимание на крина в централното поле, който подобно на други пръстени е гравирани напречно на халката (Обр. 5). Разликите в гравировката на крина между тях е трудно уловима, тъй като е правена подобно на останалите от калем с широк връх, около който е описан неправилен линеарен кръг. В позитив следва надписът със следи от значимо износване, особено на втория външен кръг на щита, следствие от продължителна употреба. Буквите в кръговия надпис са

Обр. 6. Бесаров пръстен от църквата „Св. Четиридесет мъченици“, В. Търново.

гравирани добре, а малките размери на обръча на халката сочат, че е носен върху малкия пръст на ръката. Златното съдържание е с по-ниски карати от останалите и има примес от мед. Между този пръстен, Бесаровия и Калояновия има доста различия, които ни позволяват да го отнесем към продукцията на ателие, работило по-късно от първото.

По-голям от него е Бесаровият пръстен, който върху щита има изображение на орел (Обр. 6). На него липсват „зрънчестите“ кръгове от горните пръстени, което издава известен упадък в тяхното производство. Размерите на халката, подобно всички останали пръстени-печати, са малки, което

ще рече, че също е носен на малкия пръст на ръката. Птицата е гравирана с тънък калем, а надписът е „елхов“. Като изработка този пръстен не се отличава с особени достойнства. Той е по-скоро груб, отколкото изискан. Лошото отливане е оставило видими шевове и шупли по него, а буквите в надписът са разкривени поради неумелост и отсъствие на шаблон. Като цяло Бесаровият пръстен е с по-проста направа, а използваните технически прийоми го отнасят във втората половина на XIV в.

В обобщение на казаното ще отбележим, че формата на всички пръстени-печати е масивно тяло, преминаващо в кръгъл щит, наследство от античните и ранновизантийски такива¹². Разликата е в новата композиционна схема, в различната система на гравирани изображения и имена върху печатната плоскост. Това е хералдично представяне в духа на съвременната западноевропейска мода с образи на птици и животни, инициали и символни знаци в централното поле и гравирани около тях надпис. Като система за опознавателни графически композиции – хералдиката възниква и се формира през XI-XIII в. във връзка с кръстоносните походи, когато рицарите се разпознавали под

тежкото въоръжение чрез гербовете¹³. Но едва през XIV в. те се превръщат в знаци на родовата традиция и достойнство, а по-късно в градски и държавни символи. Хералдическите емблеми преминават в нумизматиката и сфрагистиката, а така също в пръстените-печати, като изместват традиционните кръстовидни монограми на имената и титлите в хоризонталните редове, характерни за Византия. Това станало под влияние на ранноготическото изкуство, разпространило се в българските земи към средата на XIII в. За това допринесло както трайното присъствие на латинските рицари на Балканите, така и усилените търговски контакти с Дубровник и италианските градове-републики.

Монетната реформа на Константин Асен /1257-1277/ вече показва едно своеобразно скъсване с византийската традиция и върху монетите се появява образът на владетеля-конник, издържан в духа на рицарските традиции¹⁴. Но тя намерила място и в сигилографията, където освен новото владическо изображение се появило характерното за латинските печати кръгово изписване на надписите¹⁵. В статията си Ив. Сотиров изразява мнение, че в Търновград е имало придворно ателие, което трябва да се е намирало на Царевец¹⁶. Не считаме, че то би могло да се оспорва, тъй като дори малките феодални дворове през разглеждания период са имали такива. Очевидно е, че пръстените-печати са негово дело, защото показват добро познаване на тогавашната мода, хералдическите норми и тенденции, както висока техническа култура. В тях може да се види още развитието на декоративните мотиви от съвременната орнаментика, отразена в църковната живопис, илюстрираните ръкописи, тъканите и дърворезбата.

Темите в изображенията на пръстените – от диви до фантастични животни, издава разбиранията и психологията на образованите хора, които чрез книжнината са формирали своя мироглед и среда. Повечето от тях били известни от Физиолога, при това не само с анатомическите си особености, но също със символиката си. Предпочитанията били насочени главно към лъва и орела, приемани за царе сред животинския свят. Върху щитовете на пръстените те изразявали скрития в тях символичен заряд от власт и могъщество, който несъмнено допадал на българските боляри. Художественото въздействие на пръстена било за неговия притежател, тъй като изображението върху миниатюрната плоскост на щита е трудно забележимо и нямало особено въздействие върху околните – за разлика от неговия отпечатък.

Привилегията да носят тези пръстени-печати имали царедворци и велможи с определено място и сан в държавното управление, поради което през XIII – XIV в. те стават белег на съсловна принадлежност.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Вълов, В.** Новите разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. – Археология, XVI, 1974, 45-47, обр. 12.

² **Сотиров, И.** Проблемът за Калояновият пръстен и неговия притежател. ГНАМ, VIII, 1992, с. 311 и сл.

³ **Иванов, Й.** Старобългарски и византийски пръстени. – ИБАД, II, 1911, 1-13; **Филов, Б.** Софийската църква "Св. София". С., 1913, 89-95; Новооткрити старини. – ИБАД, VII, 1919/20, 152-153; **Георгиева, С., Бучински, Д.** Старото златарство във Враца. С., 1959, с. 22; **Антонова, В.** Шуменската крепост – твърдина през вековете. С., 1981, с. 75; **Маргос, А.** Златен пръстен от средновековната крепост Овеч. – Нумизматика, 1990, 1, 40-42; **Ивич, А.** Стари српски печати и гръбови. Нови сад 1910, 12-16; **Ковачевич, Й.** Средновековна ношба балканских словена. Београд, 1953, 160-163; **Радойкович, Б.** Накит код Срба од XII до краја XIII века. Београд, 1969, 243-244; **Dalto, O.** Franks bequest catalogue of the finger kings. London, 1912, № 250-252.

⁴ **Dalto, O.** Op. cit., pp. 37-50, p. 1, III-IV.

⁵ Очевидно пръстените-печати с хералдични емблеми били отличителен знак на феодалната класа, която единствена имала привилегиите да ги носи през XIII-XIV в. Вж. **Ковачевич, Й.** Цит. съч., с. 160.

⁶ **Иванов, Й.** Цит. съч., 6-7, табл. I-4.

⁷ **ЛИБИ, III**, 308-387.

⁸ С изписана титулатура е пръстена на крал Вълкашин от XIV в. Вж. **Ковачевич, Й.** Цит. съч., с. 160.

⁹ **Сотиров, И.** Цит. съч., с. 349.

¹⁰ **Пак там**, с. 348.

¹¹ **Пак там**, с. 351.

¹² **Marshall, F.** Catalogue of the finger kings Greek, Etruscan and roman. Oxford, 1907, 170-175.

¹³ **Дерменджиев, Х.** Значимостта на хералдиката като помощна историческа дисциплина и мястото ѝ в историческата наука. – Помощни исторически дисциплини, 4, 1986, 55-103; **Фон Винклер, п.** Русская геральдика. М., вып. 1, СПб, 1892, с. 3 и сл.; **Драчук, В.** Рассказывает геральдика. М., 1974, 34-39.

¹⁴ **Дочев, К.** Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен/1255-1277/. – Нумизматика, 1982, 2, 3-15.

¹⁵ **Юркова, Й., Пенчев, В.** Български средновековни печати и монети. С., 1990, 52-56.

¹⁶ **Сотиров, И.** Цит. съч., 349.

THE SEAL-RINGS AS A SIGN OF SOCIAL STANDING

Maria Dolmova-Loukanovska

Summary

Subject of this work are the golden seal rings from the City of Tarnovo and of Mediaeval Bulgaria.

Made to individual orders, those rings were massive and with a round shield like those of ancient times. The new element in the new system of engraving is the circularly inscribed name of the owner and, rarely, his rank and an engraved emblematic image. The comparative analysis and the similarity of their styles indicate Tarnovo, and undoubtedly the court jewelry workshop, as a manufacturing center of those rings.

There is a sufficient number of facts, supporting the conclusion that the seal rings are a sign of social standing.

НОВООТКРИТА ГРОБНИЦА В ЦАРСКАТА ЦЪРКВА “СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ” ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

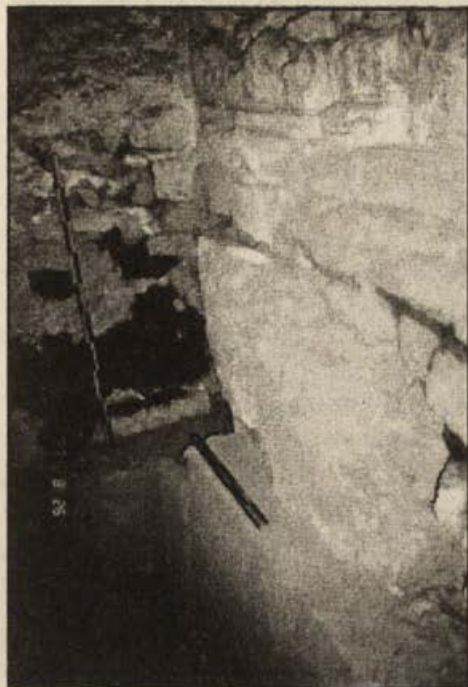
ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ

При досегашните археологически разкопки в царската църква “Св.Четиридесет мъченици” бяха открити и проучени общо 5 гробници. Още през 1877 г. в северния кораб на наоса е била отворена една мраморна гробница, а откритите в нея материали отнесени в Русия.¹ При разкопките на М.Москов през 1906 г. са разчистени още 2 мраморни гробници в южния кораб и 1 тухлена гробница в притвора, в която е открит фрагмент от мраморен релеф, изобразяващ женска глава с корона и нимб, части от скулптирана мраморна ръка, оловни листи, останки от дървен ковчег и железни гвоздеи.² През 1970-1974 г. В. Вълков отново разкопава наоса и притвора, като открива още 1 тухлена гробница в южния кораб на наоса.³

Един от важните резултати от археологическите разкопки в периода 1992 -2001 г., ръководени от К.Тотев, е цялостното изследване на всички гробници в царската църква “Св.Четиридесет мъченици”.⁴ Направено е пълно описание, анализи и реконструкции, определен е характерът и датировката на гробниците. При първото комплексно проучване на архитектурата на храма, от една страна, и мраморните и тухлени гробници в нейната вътрешност, от друга, се установиха основните функции на царската църква “Св.Четиридесет мъченици” през 13-14 в. Оказва се, че храмът е построен от цар Иван Асен II / 1218-1241 г./през 1230 г. като лична църква – гробница за него и семейството му. (Обр.III) Впоследствие тя се

Обр. I. Новооткритата гробница в Екзонартекса - поглед от север.

Обр. II. Новооткрытая гробница в Экзонартекса - поглед от запад.

превръща в мавзолей на Асеновата династия и като такъв храмът е използван през целия 14 в. (Обр.IV).

По време на археологическите проучвания през 2003 г. във вътрешността на църквата "Св. Четиридесет мъченици" се откри нова, неизвестна досега тухлена гробница.⁵

(Обр.I, Обр.II) При проведените ремонтни и укрепителни работи във връзка с изпълнението на проекта за възстановяване на храма бяха свалени циментовите замазки по фундамента под южната стена на Западната пристройка на църквата. По този начин в самия югоизточен ъгъл на сградата се разкри част от тухлен зид с дължина 1,38 м, височина 0,70 м и ширина 0,16 м. (Обр.I) Зидът изглеждаше като залепен за фундамента на пристройката. Оказа се обаче, че този зид завива под прав ъгъл, вече с ширина 0,12 м, и преминава между фундаментите на притвора и Западната

пристройка, които са долепени на fuga. (Обр.II) Установи се, че конструкцията, към която е при-надлежал този зид, е била съборена още при строителството на Западната пристройка в края на 14 в. При пълното разчистване на зида се очерта източната половина на гробница, подобна на проучените вече 2 тухлени гробници в наоса и притвора на църквата.

Гробницата е изидана от 8 реда тухли, споени с бял хоросан, като е оформена широка fuga между тях. (Обр.II) Запазени са само части от нейните северна и източна стени. Гробницата е била изградена преди строежа на Западната пристройка, която е издигната върху стените на разрушения Экзонартекс на църквата. Тя се е намирала в югоизточния ъгъл на самия Экзонартекс, вкопана под неговото подово ниво. (Обр.IV) Била е долепена към фундамента под южната стена на Экзонартекса и към фундамента под западната стена на притвора, към който е допрян самият Экзонартекс. (Обр.V, Обр.VI)

Независимо от полуразрушеното състояние на гробницата, наличните данни позволяват да се направи реконструкция на нейните размери и разположение във вътрешността на Экзонартекса. (Обр.IV) Гробницата е имала приблизително правоъгълна форма с максимална дължина 1,95 м и ширина 0,86 м, а дълбочината е 0,70 м. Дебелината на източната и западна стени е била 0,12 м, а на северната и южната – 0,16 м. Вътрешните ѝ размери са: 1,71 x 0,54 м.

Гробницата е изградена между притвора и южния вход на Екзонартекса, разположение, което определя и най-голямата ѝ дължина. Запазените стени са от нейната подземна част, поради което няма конкретни данни за вида на гробницата над нивото на пода. (Обр.V)

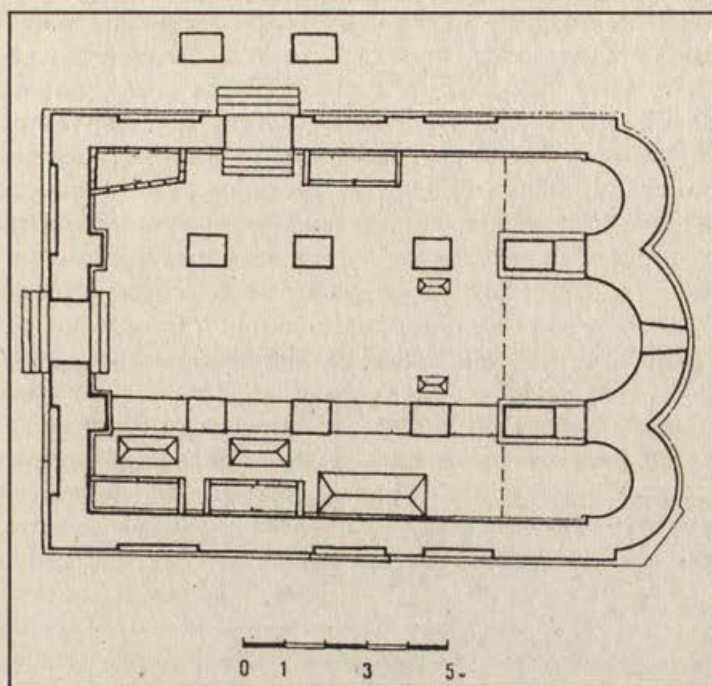
Конструкцията и начинът на изграждане на гробницата в Екзонартекса са абсолютно еднакви с тези на тухлените гробници в наоса и притвора. Данни за направата на цялостна възстановка обаче има единствено за откритата през 1906 г. гробница в притвора на църквата. Установи се, че тухлената зидария се е издигала на височина 0,70 м над подовата настилка, като по този начин гробницата е била изградена на две нива.⁶ Първото се намира под земята и в него е бил поставен ковчегът. На нивото на пода тази истинска гробна камера била покрита с мраморни или каменни плочи. Конструкцията, която се издига над пода на притвора, трябва да се разглежда като своеобразен вид саркофаг. Той е бил покрит с мраморната плоча, върху която е скулптирана релефната фигура на погребаната българска принцеса или царица. Може да се предположи, че както вътрешността, така и външната северна стена на гробницата в притвора са била облицовани с мраморни плочи.

Еднаквият начин на градеж, както и строителството на всички тухлени гробници в църквата по едно и също време позволяват да се предположи, че те са имали и идентичен външен вид по подобие на направената реконструкция на гробницата в притвора. Именно така е възможно да е изглеждала като цяло и новооткритата гробница в Екзонартекса на църквата.

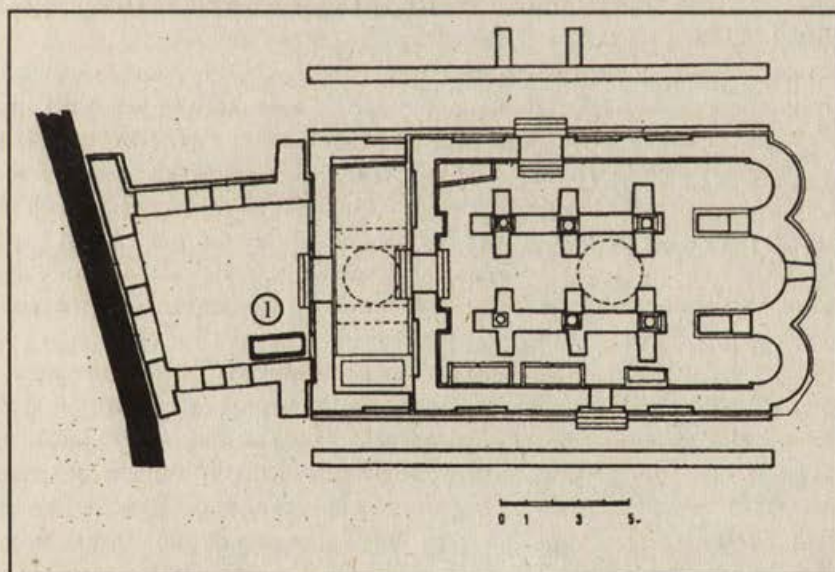
Времето на изграждане и функциониране на новата гробница са пряко свързани със съществуването на Екзонартекса, в чиято вътрешност тя се намира. Този първи Екзонартекс на църквата "Св.Четиридесет мъченици" е бил построен около средата на 14 в., като част от архитектурния план на царския манастир Великата лавра.⁷ Според данните от археологическите разкопки първоначално той не е бил стенописан, а само добре фугиран. Известно време след това неговите северна и южна фасади и вътрешните стени са били покрити с живопис, която се датира в 60-те години на 14 в. (Обр.V)⁸

На източната стена на Екзонартекса /която всъщност е западната фасада на притвора/, точно над гробницата, са запазени части от два регистъра от степописната декорация на сградата. В първия регистър, над цокъла, са фигурите на двама неидентифицирани монаси, а във втория е сцената "Посещението на Св.Антоний Велики при Св. Павел Тивейски". Данни за живописиста от сектора на южната стена на Екзонартекса обаче няма, защото към него е долепена вътрешната стена на Западната пристройка. Стенописиста е с изцяло монашеска тематика и се явява неразделна част от конкретното предназначение на Екзонартекса, в който са се изпълнявали някои от най-важните манастирски служби. (Обр.V) Сигурни податки за това, кога точно е изградена гробницата – преди или след стенописването на Екзонартекса, няма.

Основен проблем при интерпретацията на новоткритата гробница в Екзонартекса е установяването на нейната принадлежност – т.е. какво лице е

Обр. III. План на църквата "Св. Четиридесет мъченици" с царските саркофази и гробници от 13 в.

Обр. IV. План на църквата "Св. Четиридесет мъченици" с царските гробници от 14 в. и новооткритата гробница в Екзонартекса.

било погребано в нея – светско или духовно. Функциите на църквата “Св.Четиридесет мъченици” като царска църква – мавзолей на Асеновата династия, позволяват да се мисли, че тази гробница е била предназначена за представител на царското семейство. (Обр.ІІІ, Обр.ІV) От друга страна обаче, владетели или техни близки родственици не се погребват в екзонартексите или галериите на подобни семейни храмове. По правило техните гробници и саркофази са изградени и поставяни единствено в наоса или притвора.⁹ Тук трябва да се посочи, че в самата църква “Св.Четиридесет мъченици” е имало място в наоса, където да се построи и още една гробница, но това явно не е направено.

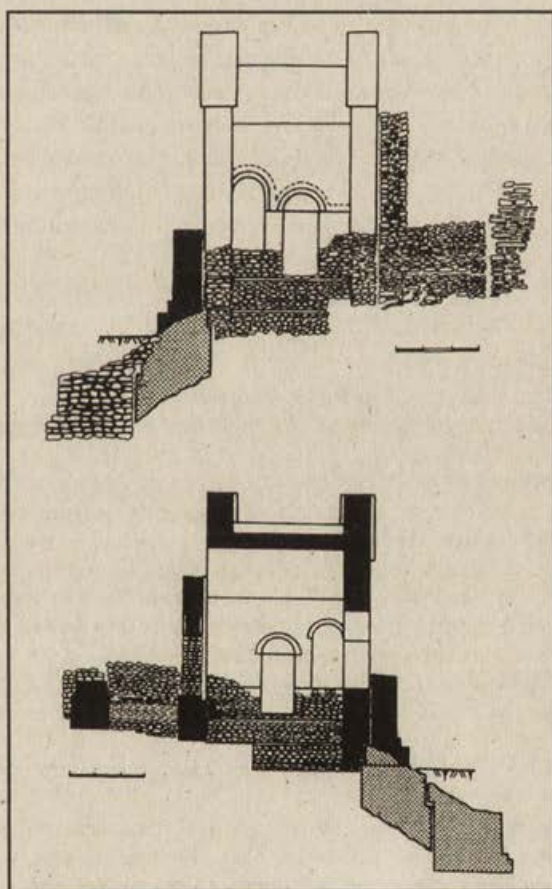
Същевременно гробниците на представители на висшето духовенство – митрополити, архимандрити и игумени /с изключение на патриарсите/ се намират в екзонартексите и притворите на манастирските храмове, в случаите когато те са използвани като владетелски мавзолеи, както е при църквата “Св.Четиридесет мъченици”. Именно по този начин – в екзонартекса на католикона “Възнесение Христово”, който е личният мавзолей на крал Стефан Владислав /1234-1243 г./, и в притвора на католикона “Света Троица”, личен мавзолей на крал Стефан Урош І /1243-1276 г./, са погребани игумените на двата сръбски кралски манастира в Милешево и Сопочани.¹⁰ Тук е важно да се посочи, че двата гроба са били оформени и означени по различен начин. Така например мястото, където е погребан игуменът на Милешевския манастир, е сигнирано с надгробен надпис, разположен на стената над самия гроб. Този надпис гласи: **М(ЕСЕ)ЦА АВГОУС(ТА) . ДІ . Д(Ь)НЬ . ПРЪСТАВИ СЕ РАБ(Ь) Б(ОЖ)И ІЕР(О)МОНАХЪ ИГУМАНЪ АНАСТАСІИЕ . ЗДЪ ЖЕ ГРОБЪ ЕГО Х.**¹¹

Над гробницата на неизвестния по име игумен на Сопочанския манастир е стоял каменен саркофаг. Запазени само няколко фрагмента от неговата предна стена, върху които е врязан част от надгробен надпис – **(ПР)ЪСТА(ВИ СЕ) НГОУМЕНЪ МЪСТА СЕГО СТГО.**¹² Наличието на тези фрагменти показва, че като цяло е съществувала практика да се поставят саркофази не само над гробниците на сръбските архиепископи, които през 13 в. и първата половина на 14 в. са глави на автономната Сръбска църква¹³, но и при погребенията на по-нискостоящите санове от духовната йерархия на монашеските братства.

Посочените примери позволяват да се изкаже предположението, че гробницата в Екзонартекса на църквата “Св.Четиридесет мъченици” е била предназначена за лице с висш духовен сан. Към това насочва и цялостната стенописна декорация в Екзонартекса, чиято програма е пряко свързана с монашеската тематика. В случая дори е приемливо да се допусне, че става въпрос за гробницата на архимандрит на царския манастир Великата лавра “Св.Четиридесет мъченици”. В средновековните извори обаче е споменат само един архимандрит на Великата лавра – Йоаникий, участвал в антиеретическия събор, проведен от цар Иван Александър /1331-1371 г./ през 1359-1360 г.¹⁴ В

Обр. V. Интериор на Екзонартекса с новооткритата грабница - реконструкция. (Е. Дерменджиев)

Обр. VI. Южна фасада и южна вътрешна стена на Екзонартекса - реконструкция. (Е. Дерменджиев)

тази посока не е без значение да се изтъкне, че при разкопките на църквата "Св.Четиридесет мъченици" през 1995 г. и 2002 г. бяха открити части от два различни съда със сграфито украса, върху които са запазени подглазурни надписи.¹⁵ Според опита за тяхната реконструкция става ясно, че първият може да се разчете така: "АРХИМА(НЪДРН)ТОВ СУДЪ" а другият: "АРХИМАНЪ(ДРНТОВ) КАННСКОНЪ". Двата фрагмента са открити в изкопа за фундамента на един от стълбовете на Втората северна галерия, която е изградена в края на 14 в.¹⁵ Явно е, че става въпрос за керамични съдове от сервиз, свързан именно с архимандритите на Великата лавра.

Според изложените данни за новоткритата гробница, съобразени с монашеската тематика на стенописите и посочените примери за гробници на игумените на сръбските кралски манастири, е най-приемливо да считаме, че именно тук, в Екзонартекса, през втората половина на 14 в. е бил погребан един от архимандритите на царския манастир Великата лавра "Св.Четиридесет мъченици".

Впоследствие гробницата явно е пострадала при събарянето на Екзонартекса в края на 14 в. Разрушаването на гробницата продължило и при строежа на Западната пристройка, която всъщност се явява нов екзонартекс на църквата "Св.Четиридесет мъченици", издигнат на мястото на по-ранния.¹⁶ При нейното изграждане е променен първоначалният план, тъй-като са направени нови фундаменти, които се долепват към съществуващите фундаменти на Екзонартекса. Именно при това строителство гробницата е била прерязана по дължина и почти изцяло унищожена.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Москов, М. Разкопките на черковите "Св.Димитър" и "Св.Четиридесет мъченици" в Търново. Търново, 1912, с.20.

² Пак там, 21-24.

³ Вълков, В. Новите разкопки в църквата "Св.Четиридесет мъченици" във Велико Търново. Археология, XVI, 1974, 2, с.38.

⁴ Дерменджиев, Е. Царските гробници в църквата "Св.Четиридесет мъченици" в Търновград. Минало, IX, 2002,4, 24-39; Е.Дерменджиев. Част от царско надгробие от последните разкопки на църквата "Св.Четиридесет мъченици" във Велико Търново. Юбилеен сборник в чест на проф.И.Йорданов, В.Търново, 2003, 262-265.

⁵ Тотев, К., Е.Дерменджиев. Археологически проучвания на некропола на църквата "Св.Четиридесет мъченици" във Велико Търново през 2003г. В: Археологически открития и разкопки през 2003 г. С., 2004 г.

⁶ Дерменджиев, Е. Царските гробници в църквата "Св.Четиридесет мъченици" в Търновград. Минало, IX, 2002,4, 35-36.

⁷ Тотев, К., Е.Дерменджиев. Нови данни за архитектурата на Екзонартекса на църквата "Св.Четиридесет мъченици" във Велико Търново. Трудове на катедрите по история и богословие на Шуменския университет "Константин Преславски", т. 2, 1998, 81-104.

⁸ Тотев, К., Д.Косева. Нови данни за стенописите в Екзонартекса на търновската църква

“Св.Четиридесет мъченици”. Известия на Историческия музей – В.Търново, XIII, 1998, 226-252.

⁹ Curcis.S. Medieval Royal Tombs in the Balkans: an Aspect of the East or West Question. Greek Orthodox Theological Review, 29, 2, 1994, 175-194, fig.7.

¹⁰ Поповић, Д. Српски владарски гроб у Средњем веку. Београд, 1992, с. 49, 55-56, 62, 68-69.

¹¹ Пак там, с. 55.

¹² Пак там, с. 68.

¹³ Поповић, Д. Гроб архиепископ Данило II. В: Сб. Архиепископ Данило II и његово доба. Београд, 1991, 329-341.

¹⁴ Патриарх Калист. Пространно житие на Св. Теодосий Търновски. В: Стара българска литература. Т.4, С., 1986, с. 458. Предполага се, че този архимандрит Йоаникий е търновския патриарх Йоаникий II, който е ръководил Българската Патриаршия до 1375 г. Вж.: Андреев, Й., И. Лазаров, П. Павлов. Кой кой е в средновековна България., С., 1994, 185-186.

¹⁵ Тотев, К. Фрагменти от два сграфито съда с подглазурни надписи. В. Културните текстове от миналото: носители, символи, идеи. Международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. дин К.Попконстантинов, В.Търново, 30-31.10.2003г., В.Търново, 2004/Под печат/.

¹⁶ Дерменджиев, Е. За едно неизвестно преустройство на Западната пристройка на църквата “Св.Четиридесет мъченици” в Търново. Известия на Историческия музей – Велико Търново, XIV, 1999, 115-125.

A NEWLY DISCOVERED TOMB IN THE KING'S CHURCH OF THE “FORTY HOLY MARTYRS” IN VELIKO TURNOVO

Evgeni Dermendjiev

Summary

The tomb is founded by archaeological excavations in 2003 in the southeast corner of the church's exonarthex. It's built by bricks and had inside size: 1,71 x 0,54 m, depth – 0,70 m and width of the walls – 0,12-0,16 m. The analysis of the mural decoration of the church and the discovered identity of burial of the *igumen* of the king's monastery in Serbia, point that it is most possibly that this newly founded tomb in the exonarthex belong to one of the *archimandrites* of the king's monastery *The Great Lavra* from the second half of 14th century.

СЕЛИЩА ОТ XV-XVII ВЕК В СВИЩОВСКА ОБЩИНА

ТОДОР ОВЧАРОВ

Преди години съвместно със студенти от Историческия факултет на Великотърновския университет проведохме теренни обхождания в землищата на селища от Свищовска община. В резултат са регистрирани селища от времето на Второто българско царство /XII-XIV в./. Част от тях са напуснати в края на XIV в. по време на османското нашествие¹. Прави впечатление, че в съседство до някои от тях възникват нови селища, обитавани през първия период на османското владичество /XV-XVII в./, а някои и по-късно.

Информацията за въпросните селища представяме в азбучна последователност на днешните селища, в чието землище са те.

Алеково

В Енциклопедия България е посочено, че селото е основано през XVII в., но не са дадени източниците на информацията².

В м. Юртлука, на 0,5 км югоизточно от центъра на селото, установяваме следи от селище. За него в Държавен вестник е записано, че е средновековно³.

По предание местните жители знаят, че селището е напуснато неизвестно кога поради чумна епидемия. До средата на миналия век личат траповете на изоставените и изгорени жилища.

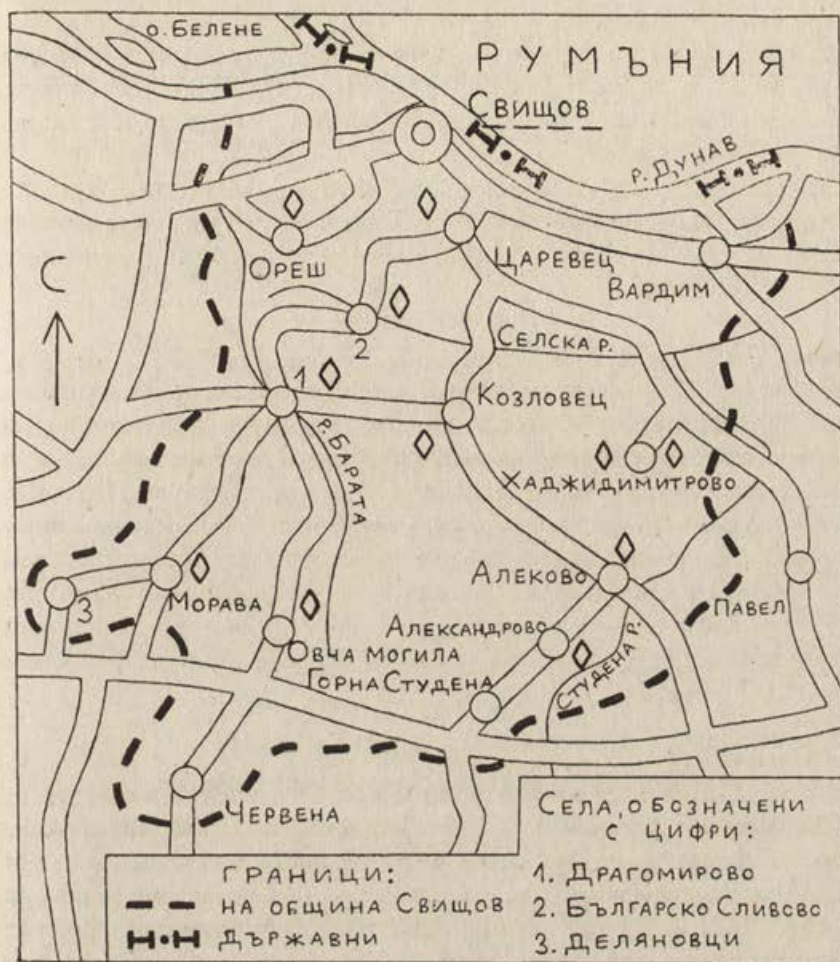
При наш оглед от терена е издирена фрагментирана битова керамика от XV-XVII в., която дава основание селището да се отнесе към онова време.

Българско Сливово

В землището му са регистрирани две стари селища. Едното е в м. Петлови ниви, на 2 км източно. По битова керамика го датираме от Второто българско царство⁴. Напуснато е към края на XIV в.

При обхода ни в м. Влашката махала, на 0,5 км северозападно от днешното село, установяваме следи от второ старо селище. На терена личат трапове, несъмнено от изоставени жилища. Тъй като иманярите не копаят в този район, хората предполагат, че селището е напуснато поради чумна епидемия.

Тук издирените керамични фрагменти са от глина със силикатни примеси, имат червено-кафяв цвят и са без характерната за XII-XIV в. излъскана украса по повърхността. Навярно селището възниква в първите десетилетия на

Селища от XV-XVII в. в Свищовска община.

М 1 : 300 000

османското владичество. Възможно е заселниците да са дошли от напуснатото селище в м. Петлови ниви.

Драгомирово

Селото е основано от преселници-българи от Банат. Носи името на ген. Драгомиров⁵.

В м. Селището, на 0,5 км източно от селото, има старо селище. Издирените от нас фрагменти от битова керамика го датират от първия период на османското владичество /XV-XVII в./. По предание и то е напуснато поради върлувала чумна епидемия.

Козловец

В землището му са известни три стари селища, за които не е посочена датировка⁶. Две от тях според керамиката са антични. Третото, в м. Цора бара, на около 3 км югозападно от днешното село, според намираната там битова керамика е от XV-XVII в.

В турски данъчен регистър от 1632 г. е посочено село с име Ислива⁷. Възможно е това да е името на селището в м. Цора бара. Преданието сочи, че преселници от това село основават днешното село Козловец, наричано в миналото Турско Сливово.

Морава

В м. Оджака, на 2,5 км северозападно от селото, има следи от старо селище. Битовата керамика сочи, че то е обитавано през късножелязната епоха и през римско време, а след това и по време на Второто българско царство. Издирена от нас битова керамика доказва, че селището битува и през периода XV-XVII в.

Непосредствено южно от днешното село, в м. Селище, има следи от селище от времето на османското владичество, обитавано от татари. В селото се знае, че там е татарската стара махала. Това татарско селище е напуснато през XIX в. Според преданието основателите на днешното село Морава идват от селището в м. Оджака, а по-късно в селото са заселени татари, в татарската махала, сега необитавана.

Овча Могила

Първите сведения за селото са в доклад на католически мисионер от 1651 г.⁸ В доклада е посочено, че чумна епидемия прогонва жителите на селището в съседните гори. Приема се, че на днешното си място селото е от края на XVII в. В м. Оризището, на 3,5 км северно, локализирахме селище от времето XV-XVII в. Срещу него са разкопавани християнски гробове. Несъмнено селището е обитавано от християни, погребвани там, където са разкопавани християнските гробове. На днешното си място селото е от 1829 г.⁹ Вероятно заселниците идват от селището в м. Оризището Чалтията. При това положение тамошното старо селище е обитавано и през XVIII в.

Ореш

Първите писмени сведения за селото са от турски данъчен регистър от 1591 г.¹⁰ Видно е, че селото е обитавано през XVI и XVII в. и е на днешното си място още от тогава.

Свищов

Средновековният български град Свищов през периода XV-XVII в. се разраства. В турски данъчен регистър от 1479-1480 г. се знае, че населението му е от 200 християнски семейства и има само 5 мюсюлмански домакинства¹¹.

Крепостта Калето е поддържана през периода XV-XVII в. Описание на

крепостта оставя османският пътешественик Евлия Челеби, който посещава града през 1651-1652 г.¹² Крепостта е разрушена през 1810 г. от руски отряд, превзел града за кратко време¹³.

Хаджи Димитрово

В землището на селото се знаят 2 стари селища. Едното е в м. Долното селище, на 2,5 км източно от селото. При изкопни работи от там е намирана фрагментирана битова керамика с пясъчен примес в тестото, без излъскани ивици по повърхността и без обрязване на околния ръб на дъното, която датира селището от XV-XVII в.

Второто селище е в м. Горното селище, разположено непосредствено западно от днешното село. Теренът там е силно затревен и не бе възможно да се издири битова керамика, поради което датирането му е невъзможно.

На 150 м западно от с. Хаджи Димитрово и недалече от въпросното старо селище има гробище. Ст. Стефанов свързва гробището със селището в м. Юртлука, съседна на селото, и го отнася към Второто българско царство¹⁴. Археологически и други доказателства за тази датировка той не посочва. Според нас гробището принадлежи на селището в м. Горното селище, датирано от XV-XVII в.

Царевец

В селото се знае, че на мястото на днешното село има селище от Второто българско царство. Западно от днешното село има християнско гробище, където личали отделни гробове до средата на XIX в. При нашето посещение на терена имаше само един запазен надгробен паметник, на лицевата част на които е представена релефно разтворена ножица. Това изображение отнася гробището или поне въпросния гроб към времето на Възраждането, когато има практика на надгробни паметници да се представят инструментите, с които погребеният е работил преживе. Понеже няма друго старо селище в землището на днешното село, гробището следва да принадлежи на с. Царевец.

Предложените тук разсъждения имат характер на предварителни изводи, касаещи времето на възникването и обитаването на представените селища. Необходими са още проучвания, а на някои места и археологически сондажи, за да се придобие допълнителна информация относно по-точното им датиране.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Овчаров, Т. Средновековни обекти и находки във Великотърновско. В. Търново, 2001, 87-97.

² Енциклопедия България, 1, 1978, с. 57.

³ Държавен вестник, №93, 1971.

⁴ Овчаров, Т. Цит. съч., с. 89.

⁵ Енциклопедия България, 2, С, 1981, с. 428.

⁶ Държавен вестник, №93, 1971.

⁷ Енциклопедия България, 3, С., 1982, с. 473.

⁸ Енциклопедия България, 4. С., 1984, с. 687.

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там, с. 746.

¹¹ ТИБИ. С., 1966, с. 245.

¹² Генчев, С. Свищов. Приноси към историята му. Свищов, 1929, с. 245; Кузев, А., В. Гюзелев. Български средновековни градове и крепости. 1. Вн, 1981, 151-153.

¹³ Държавен вестник, №78, 1968, с. 78.

¹⁴ Стефанов, С. Старините по долния басейн на Янтра. С., 1956, с. 54.

SETTLEMENTS FROM 15th-17th CC. IN SVISHTOV DISTRICT

Todor Ovcharov

Summary

Years ago, together with students from the Faculty of History of Veliko Turnovo University, we made research of the terrain in the area of the settlements in Svishtov District. As a result we localized written sources, archaeological material found in the terrain researches and also settlements dated, according to legends, from the time of Ottoman Rule /XV-XVII century/.

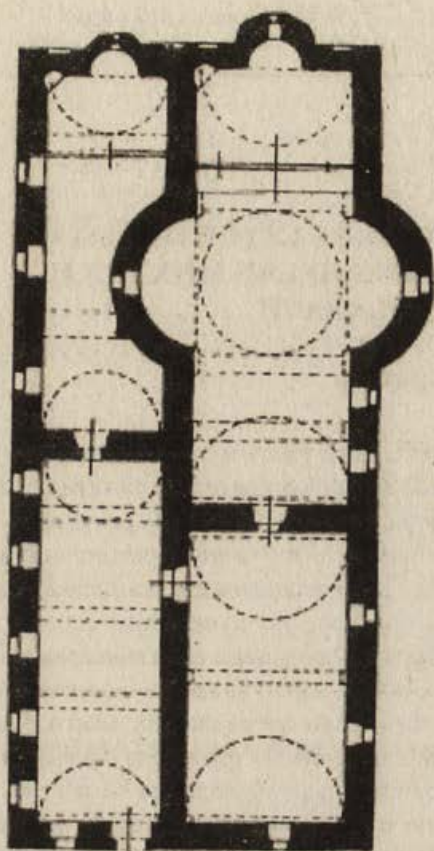
Settlements from XV-XVII centuries are registered in the area of the villages of Alekovo, Bulgarsko Slivovo, Dragomirovo, Kozlovets, Morava, Ovcha Mogila, Oresh, Hadji Dimitrovo and Tsarevets.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРИНОСИ ЗА СТРОИТЕЛНАТА ИСТОРИЯ НА ХРАМА "СВ. АРХАНГЕЛИ МИХАИЛ И ГАВРАИЛ" В АРБАНАСИ

ХИТКО ВАЧЕВ

В края на 60-те и 70-те години на 20 в. са предприети мащабни дейности по консервацията и реставрацията на няколко забележителни паметника на църковната архитектура и живопис, намиращи се в Арбанаси (Търновско). Без да имаме претенциите на експерт по въпроса, по наше скромно мнение постигнатият резултат в много отношения заслужава положителна оценка. Това обаче не значи, че нямаме бележки най-вече по отношение на чисто изследователския процес, който би трябвало да предхожда една консервация и реставрация в чисто архитектурната ѝ част¹. Пропуснати се великолепни възможности за архитектурно-археологически изследвания, които биха позволили прецизиране на строителната история на редица от храмовете. Именно липсата на данни от такова естество даде възможност за появата в научната литература на някой твърде екзотични хипотези, касаещи не само датата на изграждане на храмовете, но и цялото историческо развитие на селището. Едва в началото на 90-те години стана възможно провеждането на археологически проучвания на територията на селището. Макар и възможностите за работа вече да бяха доста по-ограничени, в известна степен получените данни позволиха да бъде запълнена съществуващата празнина. Настоящата работа е посветена на резултатите от археологическите проучвания в дворното пространство на храма "Св. архангели Михаил и Гавраил", които направиха възможно допълването на строителната му история.

Храмът "Св. архангели Михаил и Гавраил" представлява издължена по оста изток-запад каменна постройка, покрита с двускатен покрив. Размерите ѝ са 28,60 x 10,40 м. Архитектурно-композиционната му схема е сложна. (Обр.1) Същинската църква се състои от олтар, наос и притвор, ситуирани последователно по надлъжната ос. По цялото и продължение от север са разположени параклис, посветен на св. Параскева, и обширно преддверие. Единственият вход към вътрешността на храма е оформен на западната стена на преддверието. От него ходовата линия продължава на изток към параклиса и на юг към притвора. Последният се съобщава с наоса чрез вход, затварящ се от масивна дървена врата. Наосът на същинската църква завършва на изток с

Обр.1. Църква "Св. архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси. План.

полукръгла отвътре и петстенна отвън апсида. По същия начин е решена и апсидата на параклиса. Наосът е еднопространствен, на южната и северната му стени са оформени дълбоки полукръгли певници. Апсидата е със самостоятелно покритие и височина около една трета от тази на източната стена, докато страничните конхи се издигат до покривната конструкция. Наосът е покрит с масивен полуцилиндричен свод, а над пресечната точка между надлъжната ос и тази на певниците се издига полусферичен сляп купол. Всички останали части на храма също са покрити с полуцилиндрични масивни сводове, укрепени с аркови пояси, стъпващи върху дървени конзоли, зазидани в стените. В конструкцията са използвани и дървени оптегачи, които поемат хоризонталните сили на натоварване.

Досега църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил" не е била обект на детайлно архитектурно изследване, което обаче не е попречило на редица изследвачи да представят вижданията си относно нейната строителна

история. Основен аргумент по отношение на началната дата на издигане на храма за по-голямата част от тях е съдържанието на един ктиторски надпис. Същият е разположен върху западната стена на притвора, непосредствено над входа чрез който той се съобщава с наоса. Според първия си изследовател той гласи: "Божественият този храм на свещения дом на архангелите Михаила и Гавраила (се издига) с разнските на господина хаджи Нику Колтукли и съпругата му Киряки за вечна им памет в лето 1600"². Този автор счита, че в посочената година църквата е била построена, като допуска възможността да става дума и за обновяването ѝ. Д. Палазов по същество приема гореспоменатото четене на надписа, като предпазливо отбелязва, че в спомената година църквата вече е съществувала, но не се ангажира с това, дали става дума за издигане или възобновяване³. Според Д. Костов надписът се чете по следния начин: "Божественият този храм, свещения дом на архангелите Михаила и Гавраила се преустрои (?) с иждивението на господина хаджи Нику Колтукли и съпругата

му Кирияки за вечна им памет в лето 16.¹⁴ За този атор последните цифри от датата 1600 не са много сигурни, понеже са доста изтрити. Според него надписът показва, че църквата тогава вероятно е била изографисана, но датата на издигането ѝ не се знае. От друга страна, Д. Костов е категоричен, че ктиторът и възобновителят на църквата през 17 в. е упоменатият в надписа хаджи Нику Култукли. Към 17 в. отнася издигането на храма и Кр. Миятев, считайки, че принадлежи към типа църкви с певници⁵. Н. Мавродинов не различава отделни строителни етапи в изграждането, като отбелязва, че към 1760 г. храмът вече е бил издигнат⁶. Въпросната дата се споменава в един надпис, разположен в притвора, над вратата, чрез която той се съобщава с преддверието. Съдържанието му е следното: "Ръка на Михаила от Солун и Георгия от Букурещ. Надзирател Евстатий х. Николов. 1760 г., август 1"⁷. Според М. Коева църквата е построена през 17 в., а през следващото столетие е обновена⁸. Тя счита, че нартиката от север първоначално е обхващала цялата църква, а впоследствие е била преградена и е оформен самостоятелен параклис. Според същия автор всички помещения в църквата са покрити със стенописи, датиращи от 1760-1761 г. Изследвайки стенописната украса на храма, Л. Прашков не взема отношение към датата му на издигане, а само отбелязва, че вероятно е съществувал по-рано и е обновен през 1761 г. откогато датира зографията му⁹. За В. Марди-Бабикова началната дата на изграждане на църквата е средата на 16 в.¹⁰ Към това време сегашният наос е функционирал като самостоятелен храм. Впоследствие в периода между 1760 г. и края на 18 в. към него са пристроени притвор и останалите части на църквата. Основен аргумент за това виждане е надписът от 1760 г. и стилът на сцената "Събор архангелски", стенописана в патронната ниша.

Противоположна на изброените тези застъпва в изследванията си М. Харбова¹¹. Според нея наосите на арбанашките църкви, в частност и този на храма "Св. архангели Михаил и Гавраил", са семейни параклиси, изградени и самостоятелно съществуващи през 13-14 в. Н. Тулешков няма специално изследване върху разглеждания проблем, но в монографията си, посветена на архитектурата на българските манастири, бегло засяга и този въпрос. Според него църковните постройки в Арбанаси (в това число и разглеждания от нас храм-б.а.) са изградени значително време преди да бъдат стенописани¹². За съжаление той не превежда никакви аргументи, за да стане ясно какви са основанията му за това виждане.

От представения общ преглед на изследванията става видно, че няма единно становище както по отношение на началната дата на издигане на храма и строителната му история, така и за времето, към което се отнася изпълнението на зографията. Нещо повече – смустващи са твърде широките хронологически граници, в които са вместили строителните и стенописни работи – от 13-14 в. до средата на 18 в. Струва ни се, че в основата на всичко това стои фактът, че не са използвани пълноценно всички известни досега източници от различен характер, както и неprecизното разчитане на споменатите надписи. Отчитайки

това и използвайки данните от археологическите проучвания в дворното пространство, считаме, че има данни, които позволяват да бъде предложена една по-различна реконструкция на строителната история на храма¹³.

В настоящото изложение няма да се спираме на виждането, застъпващо тезата за средновековния произход на черквите в Арбанаси. В една наша работа, посветена на този проблем, преведохме достатъчно сериозни аргументи, доказващи несъстоятелността на тази теза¹⁴. Данните от последните археологически проучвания в Арбанаси подкрепят достоверността на мнението ни¹⁵.

От застъпваните тези по отношение на строителните етапи внимание заслужава мнението, че първоначално в обема на сегашния наос е съществувал самостоятелен храм. Впоследствие към него са били пристроени притворът и останалите части на храма. Изследвайки паметника на място, ние констатирахме една по-различна картина.

На първо място ще отбележим, че не съществува строителна fuga между обема на наоса и притвора, която да подсказва пристрояването на последния към съществуващ обем. Не се констатираат никакви различия по отношение на начина на градеж на стените и строителните материали. Същото може да се каже и по отношение конструктивното и техническо изпълнение на свода, който е еднороден по цялото продължение на наоса и притвора. По фасадите на цялата църква има неголеми, плитки псевдоконструктивни ниши, изпълнени по идентичен начин и строителни материали. Техният ритъм е съобразен с общата дължина на фасадните плоскости и никъде не е нарушен. Важен аргумент, че няма данни за допълнително пристрояване на притвора към наоса, е характерът на стената, която ги разделя. Той не е фасаден, липсва традиционата патронна ниша. Същевременно западната страна на стената има твърде интересно пластично решение. В долния ѝ край, от двете страни на входа, са оформени четири плоскодъжни, полукръгло засводени ниши. Над входа нишата е бифорна, а от двете ѝ страни малко по-ниско от нея са оформени още две. В нишите от долния ред са изписани изображенията на св. Николай, св. Богородица, Исус Христос и св. Йоан Кръстител. В тематично отношение и по размери те имитират иконите от царския ред и заедно с нарисуваните между тях колонки образуват своеобразен иконостас за женското отделение на църквата. По цялостния си характер трактовката на цялата стена е много близка до рисуваните зидани олтарни прегради, разпространени в Дунавските княжества през 17–18 в.¹⁶ Явно още при изграждането на достигалия до наши дни храм е реализирана идеята разделителната стена между наоса и притвора да има характера на иконостасна преграда за т.нар. женското отделение. Това от своя страна е показателно, че изграждането на двата обема е станало едновременно.

Другият важен въпрос, на който се търси отговор, касае проблема за пристрояването на параклиса св. Параскева и преддверието. Струва ни се, че застъпваното виждане за пристрояване първоначално на нартика от север и преграждането и впоследствие, в резултат на което се появяват тези два обема, няма сериозни основания. Едва ли, ако това първоначално е само нартиктът в

източния и край ще бъде оформена апсида. По отношение на последната не съществуват никакви архитектурни данни, че тя е допълнително изградена с цел появилият се параклис да се сдобие с олтарна част. Нещо повече – налице е почти пълна идентичност на формата и фасадните решения на апсидите на същинската църква и параклиса. (Обр.2) Авторите, застъпващи виждането за пристрояване на параклис и преддверие към вече съществуващата, църква считат, че това става в периода между 1760 г и края на 18 в. Основание за предложената горна граница е гробът на Константин Бранковияну, починал през 1790 г.¹⁷. Ситуирането на гробното съоръжение недвусмислено показва, че разположението му е диктувано от вече съществуващите архитектурни дадености на параклиса. И ако това наистина е безспорно, то по отношение тезата за пристрояването ние имаме сериозни резерви.

Обр.2. Църква "Св. Архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси. Поглед от североизток.

На първо място ще отбележим, че нито върху източната, нито върху западната фасада на храма няма и най-малка податка за добавяне на нов обем към вече съществуващ. Не се констатира отлики по отношение на строителната техника и използваните строителни материали в частите, принадлежащи съответно на същинската църква, параклиса и преддверието. Всички фасади на храма са раздвижени от плитки псевдоконструктивни ниши, изпълнени от еднакви по размер и форма тухли и идентичен начин на градеж. Всичко това ни дава основание да предполагаме, че изграждането на същинската църква, параклиса и преддверието е станало едновременно или с много малка разлика във времето.

Изложените дотук виждания се основават главно на анализа на съществуващите архитектурни дадености. Повече светлина върху проблема обаче хвърлят данните, придобити от археологическите проучвания в дворното пространство¹⁸.

На разстояние около 10 м североизточно от храма се намира могила с диаметър около 12 м и височина спрямо околния терен 1,5 м. Тя е изкуствено образувание, получено вследствие на натрупване на строителни отпадъци – хоросан, тухли и голямо количество фрагментирана стенописна украса. В проучената по археологически път част от нея се установи, че в насипа ѝ са вкопани пет гроба - № 66 А, 66 Б, 67, 68, 69. Откритите в тях материали позволяват да се уточни, че възможната долна граница на поява на гробовете е

началото и първата половина на 18 в. На нивото на естествения терен, под пласта разрушения бе установено наличието на друг хоризонт от гробове. Проучени са девет от тях - № 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78. Откритият в три от тях (№ 70, 74, 77) нумизматичен материал дава основание да считаме, че най-общо те се отнасят към първата половина и третата четвърт на 17 в. Към такава датировка насочва и открития в гроб № 75 пръстен. Той има абсолютно точен аналог с екземпляр от Чипровци, което дава основание да се мисли, че е работен в някое от златарските ателиета в това селище¹⁹. Според Б.Радойкович пръстени от този вид датират от 17 в.²⁰ Към казаното дотук трябва да отбележим, че в пласта разрушения между двата хоризонта гробове произхождат три монети: 1. Ag. Австрия, Леополд I, 3 кройцера, 1666 г.; 2. Cu. Молдовия, втора половина на 17 в., силно изтрита и нечетлива; 3. Ag. Османска империя, част от акче, втора половина на 17 в. При така установената стратиграфия считаме, че натрупването на изкуствената могила от строителни разрушения най-вероятно е станало след 70-те години на 17 в. Възможната горна граница се определя от датата на гробовете от първия хоризонт, вкопани във вече натрупания насип.

Голямото количество стенописни фрагменти произхождащи от могилата е указание, че вероятно става дума за някакво доста мащабно обновяване на храма извършено в хронологическите граници на 70-те години на 17 в. и началото на 18 в. Това обаче противоречи на разчитаната от редица изследвачи дата от ктиторския надпис – 1600 година. Всъщност обаче противоречие няма. В една наша работа публикувана неотдавна направихме частична корекция в четенето на надписа²¹. Смисълът и е в това, че изписаното АХ (цифрова стойност 16) е считано за дата визираща година. Пред тези цифри обаче е изписано август, а пред месеца годината предадена от сътворението на света. За съжаление личи само буквеното означение З, докато останалите букви не могат да се разчетат. Предложеното от нас четене на последния ред от надписа гласи: "...в лето 7.....август 16". Анализирайки различни варианти на датата допуснахме, че става дума за година отнасяща се към втората половина на 17 в. Длъжни сме да отбележим, че подобна датировка предлага и В. Марди – Бабикова²². Според нея се наблюдават редица сходства в тематичния състав, иконографията и декоративната система на стенописите в наоса на храма "Св. архангели Михаил и Гавраил" и точно датираната в 1667 г. зография на църквата "Св. Атанасий". Другия важен извод който може да се направи кореспондира с текста от ктиторския надпис в който се упоменава, че е извършено преустройство на църквата. Наличните данни позволяват да се предположи какви са вероятните мащаби на това преустройство.

Отправна точка в тези разсъждения е отговорът на въпроса – само стенописната украса ли е подменена при това преустройство, или то включва и строителни дейности по храма. Съществуват категорични данни, че храм, посветен на св. Архангели Михаил и Гавраил, съществува в Арбанаси през първата половина на 17 в. Свидетелство за това е едно Евангелие, печатано

през 1612 г. и обковано със сребро и емайл. Според надпис върху обкова му то е подарено на въпросния храм през 1648 г. от арбанасчаните кир Никола поп, Нико Лефтер, кир Георги Лефтер и кир Стамат²³. Дали обаче към времето на този акт въпросният храм е бил с такава архитектурна композиция и вид като достигалия до наши дни. Според нас по-вероятно е тя да е била по-различна. Основание за това ни дават няколко факта. При реставрационните дейности, извършени през 70-те години на 20 в., нито в наоса, нито в притвора не са установени следи от по-ранен живописен слой. Такъв обаче е локализиран в ниските регистри на апсидната конха и в северната част на източната стена²⁴. Самата апсидна извивка е доста по-сегментна в сравнение с извивката на страничните конхи. Тя не участва в носенето на куполната конструкция. Помалката ѝ височина не позволява тя да се впише органично в създаденото пространство и създава усещането за чужд елемент. Начинът ѝ на изграждане на субструкцията ѝ, както и дебелината ѝ в тази част се различават съществено от тези на всички останали зидове²⁵. Всичко това ни дава основание да предположим, че на мястото на сегашната църква е съществувала по-ранна постройка. Какъв е бил нейният вид, на този етап на проучване не може да се каже. При преустройството от края на 17 в. със сигурност единствено апсидната конха е включена в обема на реконструирания храм.

КАТАЛОГ НА ГРОБОВЕТЕ

I-ви хоризонт

1. Гроб № 66А. Без маркировка. Яма с дълбочина 0,70 м. Ориентация W-E. Млад индивид с дължина 1,14 м. Липсва черепа и дясната половина от скелета, лявата ръка върху корема, краката изпънати.

2. Гроб № 66Б. Без маркировка. Яма с дълбочина 0,75 м. Ориентация W-E. Голямо количество кости в неанатомичен порядък – вторично погребани. При изкопаването на гробната яма е нарушена целостта на погребания в гроб №66А.

3. Гроб № 67. Маркиран с вертикално изправена плоча от юг, пясъчник, правоъгълна форма, размери: 0,36 x 0,22 x 0,05 м. Яма с дълбочина 0,45 м. Ориентация S-N. Дете с дължина 0,56 м. По гръб, черепът върху тила, ръцете върху корема, краката изпънати.

4. Гроб № 68. Без маркировка. Яма с дълбочина 0,70 м. Ориентация W-E. Млад индивид с дължина 1,20 м. По гръб, черепът върху тила, дясната ръка върху корема, лявата по протежение на тялото, краката изпънати. До черепадва вторично погребани черепа. Находки: от двете страни на черепа – обеци, в дясната ръка – монета. Ag. Османска империя, пара, Махмуд I, 1731, пробита, диаметър 15,4 мм.

5. Гроб № 69. Без маркировка. Яма с дълбочина 0,60 м. Ориентация W-E. Ковчег. Млад индивид с дължина 1,25 м. По гръб, черепът върху тила, ръцете върху корема, краката изпънати. Находки: в дясната ръка – монета. Ag. Османска

империя, пара, Ахмед II (1691-1695), изтрита, диаметър 15 мм.

II-ри хоризонт

6.Гроб № 70. Без маркировка. Яма с дълбочина. Ориентация W-E. Дете с дължина 0,75 м. По гръб, черепът върху тила, ръцете върху корема, краката изпънати. Находки: в ръцете – монета. Ag. Османска империя, начало на 17 в., орязана за метал, нечетлива, диаметър 8,4 мм.

7.Гроб № 74. Без маркировка. Яма с дълбочина 0,38 м. Ориентация W-E. Възрастен индивид с дължина 1,45 м. По гръб, черепът извит към лявото рамо, лявата ръка върху таза, дясната върху гърдите, краката изпънати. Находки: в лявата ръка – монета, Ag, Османска империя, първа половина на 17 в., орязяна за метал, диаметър 7,8 мм.

8.Гроб № 75. Маркиран с надгробна плоча, пясъчник, неправилна форма, размери: 1,45 x 0,56 x 0,10 м. Яма с дълбочина 0,60 м. Ориентация W-E. Ковчег. Възрастен индивид с дължина 1,56 м. По гръб, черепът върху тила, ръцете върху корема, краката изпънати. Около черепа въглени, до лявата подбедрица – вторично погребани кости и два черепа. Находки: върху гърдния кош-телено копче и останки от текстил, силно деструктирал; върху лявата ръка – пръстен. Сребро. Постепенно разширяваща се халка с полукръгло сечение преминаваща в кръгла плочка. Между халката и плочката стилизирани човешки изображения, върху щита врязан кръст, по периферията му стилизирани листа. Диаметър на халката – външен 25 мм, вътрешен 20 мм, плочка диаметър 12,8 мм, дебелина 2,6 мм.

9.Гроб № 77. Маркиран с надгробна плоча, пясъчник, неправилна форма, размери: 1,25 x 0,72 x 0,10 м. Яма с дълбочина 0,44 м. Ориентация W-E. Млад индивид с дължина 1,07 м. По гръб, черепът върху тила, ръцете върху гърдите, краката изпънати. Находки: в челюстта – монета. Ag. Османска империя, акче, Ахмед I (1603-1617), 1604 г., пробита, диаметър 10,1 мм.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Изключение в това отношение е обнародваното детайлно архитектурно изследване на храма "Св. Георги". -В: **Теофилов, Т.** Архитектурно изследване на черквата "Св. Георги" в Арбанаси. – МПК, 1977, 3, 18-27.

² **Попгеоргиев, Й.** Село Арбанаси. Историко-археологически бележки.- Периодично списание, XV, 1904, с.107.

³ **Папазов, Д.** Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. – Сборник на БАН, клон Ист.-филол. и филос.-обществен. 17 (кн. XXXI), 1937, с. 43.

⁴ **Костов, Д.** Арбанаси. С., 1959, с. 88.

⁵ **Миятев, К.** Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 228

⁶ **Мавродинов, Н.** Изкуството на Българското възраждане. С., 1957, 24-25.

⁷ **Костов, Д.** Цит. съч., с. 88.

⁸ Коева, М., П. Йокимов, Л. Стоилова. Православни храмове по българските земи XV-XIX век. Архитектура, История, Библиография. С., 2002, 72-73.

⁹ Прашков, Л. Монументалната живопис в България през XVIII-XIX век. В. Търново, 1998, 23-25.

¹⁰ Бабикова-Марди В. Арбанашките църкви. С., 1978, 14-15.

¹¹ Харбова М. Научна хипотеза за Арбанаси (старинното Загорие) като елемент от структурата на средновековния Търновград. – В: Изобразително изкуство и архитектура. Доклади на II международен конгрес по българистика. С., 1988, 16, 137-156; Същата Структурния анализ при изследване на архитектурното наследство. – АТИ, 1987, 1, 42-51; същата Градоустройство и архитектура по българските земи през XV-XVIII век. С., 1991, 116-124, обр. 52, 53, 54, 55.

¹² Тулешков, Н. Архитектурата на българските манастири. С., 1988, с. 51.

¹³ Археологическите проучвания в дворното пространство на църквата са извършени през 1993, 1994, 1995, 2000 г. под ръководството на автора на настоящия труд. Към настоящия момент е в етап на подготовка монографично изследване, посветено на резултатите от проучванията.

¹⁴ Вачев, Х. Някои виждания по проблемите в една хипотеза. – Известия на Исторически музей В. Търново, В. Търново, 1992, VII, 42-51.

¹⁵ Вачев, Х. Църквата “Св. Димитър” в Арбанаси (предварително съобщение). – В: Акти на международна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. дин К. Попконстантинов, В. Търново, 2003 (под печат).

¹⁶ Бабикова-Марди, В. Цит. съч., с. 15.

¹⁷ Костов, Д. Цит. съч., с. 90.

¹⁸ Проучванията в североизточната част на дворното пространство са проведени през 2000 г. За предварителните резултати от тях вж. АОР, 2001 г.

¹⁹ Сотиров, И. Чипровска златарска школа. С., 1984, обр. 114.

²⁰ Радойкович, Б. Старо српско златарство XVI-XVII в. Београд, 1966, сл. 104.

²¹ Вачев, Х. За ктиторията на църквата “Св. архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси. (По данни от археологическите проучвания). – В: Традиция и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Й. Андреев. В. Търново, 2003, 315-324.

²² Бабикова-Марди, В. Цит. съч., с. 16.

²³ Снегаров, И. Исторически вести за Търновската митрополия. – ГСУ, Богословски факултет, 1942-1943, XX, №5, с. 109.

²⁴ Сведението дължа на г-н С. Русев - зав.-отдел “Християнско изкуство” при РИМ - Велико Търново, за което му благодаря. Г-н Русев е участвал в екипа на покойния вече г-н Д. Пешев извършил реставрацията на храма в началото на 70-те години.

²⁵ При архитектурната реставрация на храма с цел изолирането му от подпочвени води около него е изграден английски двор. Прониквайки в него, успяхме да разгледаме субструкцията на храма. Установихме, че към прилежащите на апсидата зидове е направено допълнително утебяване с каменен блокаж с дебелина около 0,20 м. По този начин субструкцията на зидовете от преустроената църква е с ширина 0,93 м, докато тази на апсидата е 0,74 м.

ARCHAEOLOGICAL CONTRIBUTION TO THE BUILDING
HISTORY OF "SS. ARCHANGELS MICHAEL AND GABRIEL"
CHURCH IN THE VILLAGE OF ARBANASSI

Hitko Vachev

Summary

Critical analysis of the former visions on the building history of the temple "SS. Archangels Michael and Gabriel" in the village of Arbanassi is made. On the base of the archaeological excavations, epigraphical materials and architectural analysis a new hypothesis is published. In 17th century an earlier temple existed on the place of the present day church. In the end of the same century it was wholly reconstructed. The real church, the chapel and the antechamber were built at the same time.

ТРИПТИХ-ПОМЕНИК ОТ 1790 г.

ДИАНА КОСЕВА

Броят на помениците, открити в България, е твърде голям в сравнение с публикациите, посветени на тях¹. По своето съдържание те се определят като царски, съдържащи имена на царе, царици, патриарси и архиепископи, и народни, включващи имена на архиереи, йеродякони, йереи, презвитери, монаси и миряни. Триптисите-поменици върху дървена основа се числят към втория тип. Те са създавани за енорийски храмове и манастирски църкви. Става въпрос за оформени малкоформатни дървени икони с размери средно около 30 x 50 см, към които са монтирани арковидни врати, които в отворено и затворено положение са украсявани по различен начин. Когато триптихът е затворен, най-често върху външната страна на вратите са представяни светци в цял ръст. При отворено положение в горната част на централния панел обикновено се вижда изображение на благославящ Христос, а на вратичките, от двете му страни, са представени св. Йоан Кръстител и св. Богородица в традиционната Дейсисна композиция. Под тях изобразителното пространство е оформено също в арковидни полета, най-често 8, които са запълвани с имена, грижливо изписвани на редове. Обикновено тези триптиси са се съхранявали в олтаря на църквата и са включвани в богослужебния ритуал основно на Велика задушница, когато са изваждани от олтаря и поставяни на проскинитарий.

Тези паметници следват средновековната традиция да се правят поменици върху хартия или на стените на храмовете². Практиката да се включват в стенописния интериор проскомидийни поменици се наблюдава в поствизантийския период и периода на късното средновековие, когато се появяват и рисуваните дървени поменици. Много интересен е примерът в търновската църква "Св. Георги" (1616 г.), където на северната стена на протезисната ниша е изписан подобен поменик. Той е оформен по подобие на дървените. Контуриран е с широка червена линия, а двете вратички завършват арковидно. В горната част украсата над арката имитира дърворезба. Размерите му са приблизително 30 x 60 см. Освен, че са включени имената на ктиторите от посветителния надпис в цървата, върху този стенописен триптих е изписана и една широко разпространена клетвена формула³.

Вниманието ни обаче е насочено към един триптих-поменик, съхраняван във фонда на търновския музей, от който е запазена само средната част, т.е. централния панел или т.нар. дъно на триптиха. Той е инвентиран под №296.

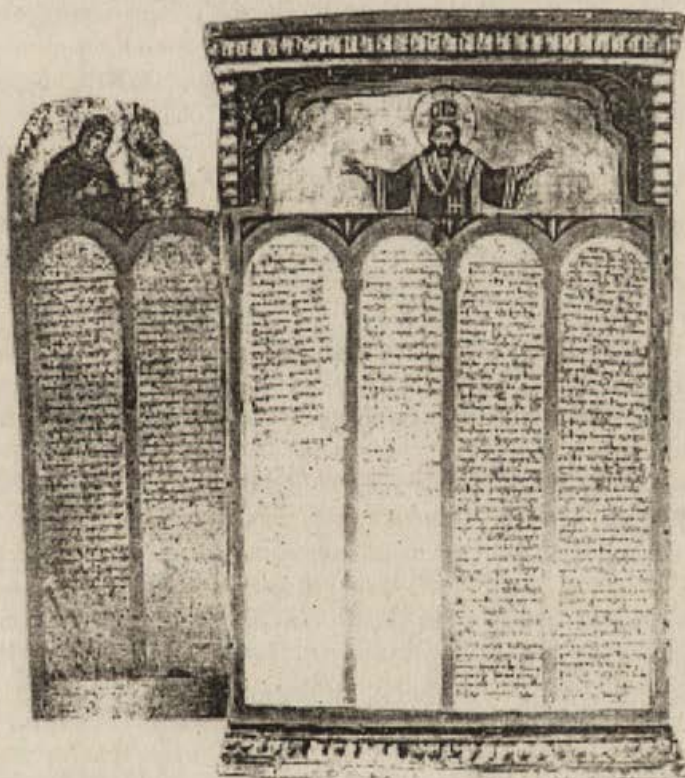
Обр.1. Триптих с поменик от 1790 г.

Интересът ни към този наглед незначителен паметник е провокиран от няколко факта. По време на работата ми с още няколко подобни паметника се натъкнах на една интересна подробност в публикувана преди около 60 години от проф. Ив. Снегаров вратичка от поменик, съхранявана в Националния Археологически музей под № 3042, която произхожда от с. Арбанаси⁴. Сравнявайки размерите и стила на изображенията върху тази вратичка и централната част на поменика от търновския музей, установих че са принадлежали на един и същ триптих. Това със сигурност доказва и датата 29 април 1790 г., която е изписана и на двете части от този триптих. Първият логически извод от тази съпоставка е, че средната част от поменика, пазен в търновския музей, чийто произход е отбелязан като неизвестен, всъщност е от с. Арбанаси. От друга страна, се очерта много добра възможност да извлечем колкото може повече информация от този интересен паметник, изясняващ както етническият състав

на населението в селището по отбелязаното време, така и редица страни за използването и подновяването на триптисите-поменици, тясно свързани с историята на храма, към който са принадлежали.

Централната част на триптиха има запазени размери 49,9 x 30 x 2 см. В горния стъпаловиден сегмент на арковидното поле, върху златен фон, е представена допоясната фигура на благославящ Христос Велик архиерей. Под него са оформени четири аркирани полета, ограничени с дебел червен контур. Разделителните линии в горната част, преди извивката на арките, са украсени с уширения, които наподобяват капители. В полетата са разпределени имената от поменика. На гърба на средната част от този триптих е отбелязана със същия почерк и черно мастило, с каквито е попълнен поменикът, датата 29 април 1790 г.

В полусегмента върху горната част на крилото, публикувано от Снегаров, е показана до пояс св. Богородица Застъпница, като част от дейсисна композиция. Дясното крило, където е стояло изображението на св. Йоан Кръстител, липсва. Под Богородичното изображение са очертани две арковидни полета, също така

Обр.2. Триптих с поменик 1790 г. Вратичката се съхранява в АИМ при БАН. Дъното е в Регионален исторически музей - Велико Търново.

ограничени с дебела червена линия, със стилизирани капители, поддържащи аркада. Там са означени също с червено мастило категориите лица, които се споменават. Върху лявото крило на триптиха в двете колони са вписани имената на патриарси, архиепископи, епископи, йеромонаси, монаси и свещеници.

В първата колона, върху засводената част гръцкият надпис започва с кръстен знак и датата 29 април 1790 г., а под нея е записано: "за споменаване на патриарси и архиепископи". След разделителната линия под това заглавие следват имената на патриарсите Йеремия и Паисий. Според проф. Снегаров това са имената на цариградските патриарси Йеремия III (1716-1733) и Паисий II (1726-1733; 1744-1748; 1751-1752), заемали патриаршеския престол през първата половина на XVIII в.⁵ Изглежда тези патриарси са имали някаква връзка с църквата, на която е принадлежал поменика или със селището Арбанаси. Името на патриарх Паисий, например се споменава в приписка към триод на арбанашката църква "Св. Атанасий", където е записано, че султан Мехмед е погубил един от близките на патриарха в 1741 г.⁶

По надолу следват имената на архиепископите Йезекиил, Герасим, Атанасий, Йосиф, Теодосий, Дионисий, Никифор, Симеон, Неофит, Йоаникий, Максим и Хрисант. Първите седем архиепископи Снегаров идентифицира с търновските митрополити Йезекиил (1678), Герасим (1671, а през 1673-1677 г. - цариградски патриарх), Атанасий Маргуни (1688, 1689), Йосиф (1714-1722 и 1736 г.), Теодосий (1697-1700), Дионисий (1709-1714), Никифор (1722 и в 1736 г.).⁷ За останалите петима може да се приеме, че са били митрополити на други митрополии, чиято памет по някакъв начин е била свързана с Арбанаси (чрез дарения или гостувания). Може би става дума и за патриарсите на Антиохия, Александрия и Йерусалим, които понякога посещавали лично търновските митрополити, както е случаят с Йерусалимския патриарх Хрисантий Нотара (1707-1731 г.), посетил Червенската епископия през м. август 1708 г.⁸

След имената на архиепископите следват имената на трима епископи: Игнатий, Серафим и Дионисий. Знае се, че в диоцеза на Търновската митрополия са включени епископиите на Преслав, Ловеч и Червен, а през XVIII в. към тях се присъединява и Враца. Освен това търновският митрополит е имал при себе си викариен епископ с поминалната епископия Аксиопол.⁹ В публикуваният от Кр. Миятев през 1936 г. Къпиновски поменик, например се споменават трима подчинени на търновския митрополит епископи: Софроний Врачански, Неофит Преславски и Антим Ловчански¹⁰. В случая имената на епископ Серафим (1710) и Дионисий (1703) са споменавани като епископи на Червенската епископия в няколко документа¹¹. За сега неизвестно остава името на епископ Игнатий.

След имената на тримата епископи е поставена разделителна линия, под която са изписани имената на йеромонасите: Атанасий, Теоклит, Партений, Киприян, Пимен, Нектарий, Гавриил, Йеремия, Симеон, Константин, Йосиф и Йоаникий.

Втората колона започва с имената на монасите Сава, Максим и Дионисий. Следва разделителна линия и надпис: "За споменаване на йерите". Изредени

са имената йерей Моско (2 пъти), Теодоран, Георги (5 пъти), Николай (5 пъти), Йоан (8 пъти), Михо, Тома (2 пъти), Стамо, Димо, Константин (2 пъти), Легмон, Стоян, Дука (2 пъти), Василий, Теодор, Йово, Панайот, Димитри (2 пъти), Андрони, Ганчо и Нико. Следват 4 реда имена на свещеници, записани от друга ръка и с по-бледо мастило. Могат да се разчетат имената на (Дра)гун йерей, Стамати йерей, Йоан Иерей и Моско йерей.

Върху средната част на триптиха, както вече казахме, са оформени четири колони, където надписите продължават¹². Първата колона е с означения за монахини, като са изредени имената:

Μαγδαληνη μοναχης, Μακαριας μοναχης, Ανθημιας μοναχης,
Καλινικης μοναχης, Μακαριας μοναχης, Ελησαβετας μοναχης,
Θιοδωριας μοναχης, Μαγδαληνης μοναχης, Μαγδαληνης μοναχης,
Μαγδαληνης μοναχης,
Μελανης μοναχης, Μελανης μοναχης, Καλινικης μοναχης, Αθανασιας
μοναχης, Μακρινας
μοναχης

Μαγδα(λινης) μοναχης, Ζινοβια μοναχης, Θεοδωρας μοναχης.

(Магдалини, Макриа, (А)нтимиа, Калиники, Макриа, Елисавета, Тиодосиа, Магдалини (2 пъти), Меланис (2 пъти), Калиники, Атанасия, Макрина. В последната си част тази колона е допълнена с няколко имена, писани от друга ръка и с по-светло мастило. Разчитат се имената Магдалина, Зиновия и Теодора.)

Втората колона с имената, както се вижда от надписа, е посветена на презвитери (των πρεσβυτεριδων).

Изредени са имената:

Κυρατζα πρεσβιτερας, Αναστας πρεσβιτερας, Πουλους πρεσβιτερας,
Καλης πρεσβιτερας, Αναστας πρεσβιτερας, Τηχους πρεσβιτερας,
Καντους πρεσβιτερας, Βασιλικης πρεσβιτερας, Κυργιακου
πρεσβιτερας, Θεοδωρας
πρεσβιτερας, Αναστας πρεσβιτερας και γονεων.

(Кираца, Анастас, Пулу, Кали, Анастас, Тихо, Канту, Василики, Кириак, Теодор, Анастас презвитер и родителите му.) Колоната е допълнена с имена на презвитери, писани от друг човек, с много по-бледо мастило. От тях се разчитат имената на:

Θεοδωρας πρεσ..., Παγανου πρεσβιτερας, Θεοδωρας πρεσβιτερας,
Θεοδωρας
πρεσβιτερας, Αθανασιας πρεσβιτερας.

(Теодора, Паган, Теодора, Теодора, Атанас.)

Третата и четвъртата колони са посветени на ктитори и миряни, свързани с храма, на който е принадлежал триптихът – поменик. Началото на третата колонка носи надписа: "На ктитори... за здраве поменаване."

(των κτιτορζ... των... (υ)γιας μνης(μονης).

Изредени са имената:

Κανω, Δεσπου, Χρυσω, Χρισαφου, Γιανακι, Ιωαννου, Κωνστα, Δημου,

Στυηνου, Αλεξανδρου, Κοψταντινου, Γιοργιου, Νικολαου, Ξανθου, Μοσχου, Μαρια, Κονστα, Κιργιακου, Ιωαννου, Πετρου, Θεοδωρα, Πανω, Μαρκου, Δε(πτ)ου, Δημητρίου, Πενιου, Δουκα, Στανιου, Κυργιακη, Θωμα, Ζαφυρου, Ντετου, Νικου, Θιοδωρα, Χεισιδα, Ιωαννου, Σταμου, Κυρατζα, Γεοργω, Θεοδωρα, Αναστα, Ντετο, Κιρκια, Δραγανου, Πενκη, Παγουνου, Παναγιоти, Κερου, Νικολα, Σταματου, Ηουβανου, Στεφανη, Στογιανου, Κερω, Ντετου, Κυρατζα, Ζαφυρου, Γεωργιου, Γαλινου, Νικολα, Πενου, Ντοπρος, Ρεζου, Ιωαννου, Κυρατζα, Στρατη, Κυρατζα, Νικο, Κερατζα, Μοσχο, Θιοδωρα, Κυρκια, Ανδονω, Σταμου, Στογιου, Λεκα, Νικο, Μαρια, Μαρια, Ιωαννου, Κηργιακη, Δραγνου, Γεωργι, Αντρονη, Θιοδωρανου, Λαμπου, Νικου, Κιριακου, Θιοδωρα, Χρυστου, Στογιανου, Στογια, Πενου, Κιρατζα, Ιωαννου, Κιρατζα, Γεοργι, Στεφου, Δουκα, Παρασκεβα.

(Κανο, Деспу, Хрисо, Хрисафу, Янаки, Йоану, Конста, Диму, Стойну, Йоану, Ламбу, Андону, Александру, Константину, Георгиу, Николау, Ксанту, Миху, Мариа, Конста, Кириаку, Йоану, Петру, Теодора, Пано, Марку, Де..., Димитриу, Пениу, Дука, Станиу, Кириаки, Тома, Зафиру, Дету, Нику, Теодора, Хасида, Йоан, Стаму, Кираца, Георго, Теодора, Анаста, Дето, Киркиа, Драгану, Енки, Пагуну, Панайоти, Керу, Никола, Стамату, Йувану, Стефани, Стояну, Керо, Дету, Кираца, Зафиру, Георгиу, Галину, Никола, Пену, Добро, Резу, Йоану, Кираца, Страти, Кираца, Нικο, Кераца, Нικο, Кераца, Мосхо, Теодора, Киркиа, Андоно, Стаму, Стоио, Лека, Нικο, Мариа, Мариа, Йоану, Кириаки, Драгну, Георги, Андрони, Теодорану, Ламбу, Нику, Кириаκος, Теодора, Хрисафу, Нику, Христину, Темели, Тисиу, Аспро, Христу, Стояну, Радо, Марта, Лека, Мариа, Стоио, Кириаки, Мариа, Стояну, Стоян, Пену, Кираца, Йоану, Кираца, Драгостини, Кираца, Георги, Стефо, Дука, Параскева.)

Имената продължават на четвъртата колона в следния ред:

Πενο, Τζεβου, Κασανθρα, Κιργιακος, Στοино, Κιρατζα, Κιρατζη, Νικο, Δημου, Τζεβου, Στογινο, Τζεβου, Ζαφηρου, Κονστα, Νικο, Μυρτζου, Κοντι, Δημου, Δημου, Νικο, Αναστα, Θιοδωρα, Μποηκη, Κερο, Δημητρη, Νενο, Σταμου, Ιωαππου, Ιωαννου, Κερου, Σταμου, Κωνστα, Ζαφυρου, Θιοδωρου, Ιωαννου, Μαρινου, Ραγινο, Χρυσαφου, Μερονα, Χрисαφου, Μαρυα, Μαρινο, Καργιακου, Ιωαννου, Νικο, Ανθουσα, Νικο, Δημου, Γεωργι, Μαρια, Καργιακι, Δημο, Ζαφηρο, Θιοδωρου, Παγουν, Ζαφηρου, Ιωαννου Σταμου, Κιργιακι, Ανδρειω, Χрисαφου, Κωνστα, Μοσχο, Μαριασ, Αλεξο, Γγαντζο, Στοино, Παγουνου, Ανδονου, Γεωργιου προσκυνητου, Κερο, Τζεβου, Μαριας, Αβραμη, Αναστα, Λεκα, Ντοταβ, Κιργιακου, Θεοδωρανου, Μαρινο, Ιωαννου, Λευθερι, Πασχαλη, Παρασκεβη, Αναστα, Σοφια, Μπραينو, Κιραρηνο(?), Γεωργη, Γιουραν, Νενου, Κονστα, Μποηκη, Βελιου, Απα, Σταθη,

Κιργιας, Σταματη, Προικο, Καλινο, Μηλκο, Γγαντζη, Γηενου, Στογιανου, Μαργηριτη, Κωνστα, Λαμπου, Θεωδωρα, Μαρια, Κιργιακη, Θεοδωρα, Δημητρίου, Κυργιακου, Νικου, Στοηνου, Γεωργιου, Κιργιακου,

Στοινοῦ, Σαυβα, Στουγιαν, Δημητρίου, Κερου καὶ γονεῶς καὶ τοῦ
ἀδελφάνῳ, Διμο καὶ Μαρνῶ.

(Пено, Цеву (Чеву), Касандра, Кириаκ, Стойну, Кираца, Кираци, Нико, Диму, Цеву (Чеву), Стойну, Цеву (Чеву), Зафиру, Конста, Нико, Мирча (Мирца?), Конти, Диму, Диму, Нику, Анаста, Теодора, Бойки, Керо, Димитри, Нона, Стаму, Йоану, Керу, Стаму, Конста, Зафиру, Теодору, Йоану, Марину, Раино, Хрисафу, Мерону (Мирон), Хрисафу, Мариа, Марио, Кириаки, Йоан, Нико, Антуса, Нико, Димо, Георги, Мариа, Кариаки, Димо, Зафиρο, Тиодору, Пагун, Зафиру, Йоану, Стаму, Кириаку, Андре(и)о, Хрис(т)афу, Конста, Мосхо, Мариас, Алексо, Ганчо, Стойно, Пагуну, Андону, Георгиу поклонник(προσκυνυτοῦ), Керо, Цеву (Чеву), Мариас, Аврами, Анаста, Лека, Дотав, Кириаку, Теодорану, Марино, Йоану, Лефтери, Пасхали, Параскеву, Анаста, София, Браино, Кирано, Георги, Гуран, Нену, Конста, Боики, Велю, Ана, Стати, ..., Кириос, Стамати, Проико, Калино, Милко, Ганчи, Гену, Стояни, Маргарити, Конста, Ламбу, Теодора, Мариа, Кириаки, Теодора, Димитриу, Кириаку, Стойну, Сава, Стоян, Димитриу, Кириаку, Нику, Стойну, Георгиу, Кириаку, Керо и родители и брат му ..., Димо и Мариу.)

Триптихът поменик е изписан с равен, красив почерк, с черно мастило на гръцки език. Употребените ударения и придихания, точките, разделящи имената, както и отделните категории упоменати лица са изписани с червено мастило. Имената са съгласувани в падеж, но има грешки при съгласуването и при изписването на дифтонги. Почти еднакво са застъпени гръцки и български имена. Особен интерес предизвикват имена като Чеву (Цеву), Паган, Пагун, Дотав Дету, Хасида. Тези имена не са включени в ономастични справочници за българските имена¹³. Явно, те са с чужд произход, но на този етап не могат точно да се идентифицират.

Във връзка с разглеждания от нас проскомидиен поменик е важно да припомним и за едно друго крило на триптих поменик от Арбанаси с дата 1714 г., също включено в публикацията на Ив. Снегаров¹⁴. На него са изписани отново имената на патриарсите Йеремия и Паисий, както и на архиепископите Йезекиил, Герасим, Атанасий, Теодосий, Дионисий, Йосиф, Никифор, Симеон и Неофит. След тях и тук са изредени имената на тримата епископи Игнатий, Серафим и Дионисий. Еднакви са и имената на йеромонасите, както и редът на изписването им: Атанасий, Теоклит, Партений, Киприан, Партений, Пимен, Нектарий, Гавриил, Йеремия, Симеон, Константин и Йосиф. Към тези имена в триптиха от 1790 г. е прибавено името на Йоаникий. Последните две имена в първата колонка на вратичката от 1714 г. са на монасите Сава и Максим, също повторени върху триптиха от 1790 г., като е прибавено името Дионисий.

Във втората колонка на вратичката от 1714 г. след споменатите три имена Йоаникий, Максим и Хрисант следват имената на йереите: Мосхо, Йоан, Теодоран, Георги, Николай, Йоан, Йоан, Николай, Георги, Николай, Михо, Йоан, Георгиу, Тома, Йоан, Йоан, Стамо, Димо, Константин, Легмон, Стоян, Йоан, Дука, Дука, Васил, Теодор, Йови, Панайот Николай, Димитриу, Тома, Мосхо.

Към имената на йереите, които също се повтарят, са добавени 6 нови имена в триптиха от 1790 г.: Георги, Николай, Константин, Андрони, Ганчо и Нико.

За крилото с дата 1714 г. Ив. Снегаров отбелязва, че имената са написани с грешки, особено при използване на падежите, а почеркът е по-небрежен¹⁵. Ясно е, че триптихът от 1790 г. е преписан от този с дата 1714 г. Допълнен е списъкът само на йеромонаси и йереи, но имената на архиереите са формално преписани, без нови добавки. Най-вероятно двата поменика са принадлежали на един и същ църковен храм, който засега остава неизвестен. Интересно е да припомним още, че на задната страна на вратичката от 1714 г. има надпис на гръцки, изпълнен неграмотно и нечетливо, както отбелязва Снегаров¹⁶. Тази малко по-късна бележка е със следното съдържание: "1715 г. март 25, това свещено и почитаемо предложение (подари) Кир Гийорги казанджи, иконом... да споменава имената на благоговейните и православни християни. И да бъде указание." В случая освен името на дарителя от тази бележка се потвърждава практиката проскомидийните поменици да се изработват като дарения за църковния храм.

На този етап от проучванията могат да се открият следните по-важни изводи, свързани с разглеждания от нас триптих поменик.

Регистрирани са имена на архиереи и епископи, които досега не са известни. Разглежданият поменик предлага по-широки възможности за ономастични проучвания, които представляват интерес в контекста на изясняване на етническия характер на населението, обитавало с. Арбанаси през XVIII в. За първи път се установява практиката за преписване и подновяване на дървени проскомидийни поменици, принадлежали на един и същ храм. Поръчката и изработката на подобен род украсени триптиси-поменици, рисувани върху дървена основа несъмнено свидетелства, от една страна, за високия статус на населението и, от друга – за престижа и традициите на самия храм, за който са били предназначени. На този етап, без нови данни и съпоставки е невъзможно да идентифицираме арбанашката църква, на която са принадлежали двата поменика – от 1714 и 1790 г.

Б Е Л Е Ж К И

¹⁵ Иречек, К. Погановский поменик. Периодично списание, IV, 1884, с. 67-73; Попруженко, М. Синодик царя Борила. Български старини, VIII, 1928, 1-96; Иванов, Й. Поменици на български царе и царици. Известие на Историческото дружество, IV, 1915, 219-229; Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, 489-524; Гошев, И. Нови данни за историята на Бачковския манастир. Годишник на Софийския университет. Богословски факултет, VIII, 1930-1931, 341-388; Миятев, К. Капиновският поменик. Годишник на народния музей, VI, 1936, 251-265; Ковачев, М. Зограф. Изследвания и документи. С., ч. I, 1942, 1-71; Снегаров, И. Три гръцки поменици от с. Арбанаси (Търновско). Годишник на Софийския университет, XX, 1942-43, 1-21; Станчева, М., С. Станчев. Боянският поменик. С., 1963; Стоянов, М., Х. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. С., 1964;

Паскалева, К. Триптих с поменик от Кремиковския манастир. Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. I, С., 1971, 441-459.

² Станчева, М., С. Станчев. Цит. съч.; Попруженко, М. Цит. съч.; Moutsopoulos V, N. Anaskafn ths basilikhV tou Agiou Acilleiou. Qessalonikh, 1969, 1972; Георгиев, П. За столицата Преспа след Йордан Иванов. Известия на историческия музей Кюстендил, т. IV, С., 1996, с. 292, обр.3.

³ Куев, К. Една клетвена формула в старославянските ръкописи и документи. – Ricerche slavistiche, 17-19, 1970-72, 313-321; Stefanov, P. On the greek-bulgarian art relations in the 17-th century. (based on material from St. George's church in Veliko Tarnovo.) – Etudes balkaniques, No. 1, 1992, p. 91.

⁴ Снегаров, И. Цит. съч., ил. на с. 10.

⁵ Пак там, 7-8.

⁶ Попгеоргиев, Й. Село Арбанаси. Периодично списание, кн. XIV, с. 122.

⁷ Снегаров, И. Цит. съч., с. 8, 9.

⁸ Тютюнджиев, И. Търновската митрополия през XVII и първата половина на XVIII в. В. Търново, 1996, 29-30.

⁹ Пак там, с. 84.

¹⁰ Миятев, К. Цит. съч., с. 256.

¹¹ Тютюнджиев, И. Цит. съч., с. 31, 34, 40.

¹² Представяме гръцките имена само върху средната част на триптиха, тъй като върху запазената вратичка те са включени в публикацията на Ив. Снегаров.

¹³ Заимов, Й. Български именник. Личните имена у българите от VI до XX в. Фамилни имена от чужд произход. С., 1988.

¹⁴ Снегаров, И. Цит. съч., с. 4, 5, ил. на с. 6.

¹⁵ Пак там, с. 13.

¹⁶ Пак там, с. 5

TRYPTICH WITH BEADROLL FROM 1790

Diana Koseva

Summary

In the article we present an icon tryptich-beadroll with Deisis from Arbanassi. This is one of the five tryptich-beadrolls from 1790. In the museum of V. Turnovo we preserve only the middle part of this tryptich. One of the wings of the tryptich is preserved in the National Archaeological Museum. The central panel of the beadroll consists of four columns with names. There are titles of archybishops, presbyteros, monks, and other persons. In the list we find Greek, Bulgarian and foreign names. It's very difficult to decide to which church belonged this tryptich, but it is a very interesting monument, because it shows the names, specific for this village from the 18th – 19th centuries.

**ПРЪСТЕН-ПЕЧАТ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ
ПРОУЧВАНИЯ НА ЦЪРКВАТА “СВ. ДИМИТЪР” В
АРБАНАСИ, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО**

МИЛЕНА СТАНЧЕВА

През късното средновековие по-заможните търговци, занаятчии, както и част от духовниците са притежавали лични печати, най-често под формата на пръстени¹. Обикновено на тях са изрязани надписи на български или гръцки език, съдържащи името на притежателя, нерядко придружено с година. През 17–19 век са разпространени пръстените, състоящи се от халка и касетка, в която е монтирана осемстенна гема. Именно такъв екземпляр бе открит при проучванията ни на църквата “Св. Димитър” в с. Арбанаси през последния археологически сезон².

Пръстенът има плоска златна халка (диаметър 19 мм), ажурна при плочката³. От едната страна на халката личат следи от стара репарация – поради счупване халката допълнително е била прикрепена към касетката⁴. Касетката е осемстенна (16x15 мм), а в нея е поставена гема от тъмнозелен камък със същата форма (12x11 мм). Върху плоската повърхност на камъка са изобразени двойка гълъби, представени в профил, с допрени човчици и разперени крила (Обр.1). Те са стъпили върху венец, поставен над кошница с трапецовидна форма. Над главите на гълъбите е представена корона. Под кошницата в негатив е написана година: “1789”. От двете страни на кошницата се четат буквите “А” и “N”, а от двете страни на короната: “Д” и “К”. Върху обратната страна на касетката е гравирани ромб, от който лъчеобразно излизат врязани прави линии. Скъпите материали, прецизната изработка, симетричната композиция и калиграфското изписване на буквите свидетелстват едновременно в полза на високото майсторство на ювелира и доброто социално положение на собственика. Пръстенът няма конкретна среда на откриване – бе намерен в насип, където вероятно е попаднал случайно в миналото, при прекопаването на някоя от гробните ями на некропола⁵.

Като форма, декорация и функция пръстенът намира паралели от разнообразни материали от същия период. Подобен пръстен-печат с много близки размери е открит при разкопките на църквата “Св. Димитър” в Пороище, Разградско – той е изработен от сребро има гладка плоска халка, която е ажурна в двата края⁶. Осмогълната му плочка е запоена към халката. В горната част

на плочката е гравирана корона, а под нея – две птичета, обърнати едно срещу друго. В двете странични на короната полета са изрязани негативно буквите “С” и “К”, чиито краища са ограничени с напречни хастички. На обратната страна на плочката има меандровиден орнамент в ромб, от който излизат лъчеобразно прави линии. Пръстенът е открит в гроб заедно с девет монети, три от които са на Махмуд I (1730-1754 г.)⁷.

Възможно ли е идентифицирането на притежателя на разглеждания златен пръстен-печат? Негативното изписване на годината подсказва, че и буквите най-вероятно са поставени в обратен ред. За правилното им прочитане обаче е необходимо да се разрешат поне още два проблема: 1) кои и колко от имената на притежателя са представени; 2) как трябва да се разчитат буквите: на редове или в колонки?

Обр.1. Пръстен-печат от
с. Арбанаси.
(Фотограф З. Николов)

Обр.2. Релефен отпечатък на пръстена
от с. Арбанаси.
(Фотограф З. Николов)

Според отпечатъците, събрани и изследвани от Анна Рошковска върху преписки и документи, печатите с 4 симетрично поставени букви в негатив съдържат съкращенията от личното (горен ред) и бащиното/фамилното име на собственика (долен ред), а при част от тях се указва и година⁸. Такива са личните печати на Стоян Тодоров от 1841 г.; Христо Вълкович от 1834 г.; Николчо Димитров от 1840 г.; Христо Рачков от 1842 г.; Христо Пенчов от 1841 г. и др.⁹. Последните два екземпляра, макар и с около 50 години по-късни, са много близки до пръстена от църквата “Св. Димитър” в Арбанаси не само заради представянето на двойките букви и изписването на година, но и заради сходната иконография – съдържат подобна комбинация от представени в профил птици с разперени крила, увенчани с корона, като при печата на Христо Рачков дори е изобразена кошница (?) със същата форма.

Ако следваме тази макар и малко по-късна схема, би трябвало да приемем, че притежателят на пръстена от с. Арбанаси е носел лично име, започващо с буквата “Д” и съдържащо друга съгласна – “К”, а второто му име е включвало буквите “А”, като главна и “Н” (Обр.2). Една справка в списък с лични имена на арбанасчани върху триптих от 16–17 век показва, че мъжките имена,

започващи с “Д”, са Димитрий, Дуло и Дука, като само при последния се наблюдава съчетанието на буквите “Д” и “К”¹⁰. Добра база за изследване са и няколко по-късни писмени паметника от същото селище¹¹. В поменика към триптиха от 1714 г. сред започващите с “Д” имена са: Дионисий, Димитрий, Димо, като изследователят на паметника – Ив. Снегаров, изрично отбелязва, че “въ Арбанаси често се употребявало и разпространеното между гърците име Дука”¹². Друг арбанашки поменик от 1790 г. съдържа почти същите имена с интересувашата ни буква, като името Дука е повторено два пъти¹³. Въз основа на установената популярност на това лично име, можем да приемем (не без известна доза несигурност), че името на притежателя на пръстена от некропола на църквата “Св. Димитър” е било Дука¹⁴.

Относно издирването на бащиното или фамилно име на собственика на пръстена възможностите са много повече. Може да се допусне, че то е производно от някое от срещаните през периода имена, започващи с буквата “А” и съдържащи “N”, като например: Антон/Андон; Атанас/Атанасий; Андрони/Андроний; Анастас; Андрей; Арсений и пр., които също са застъпени сред жителите на Арбанаси. Един преглед на имената, запазени върху каменни надгробия от съвременното и съименно на разглежданото селище във Великотърновско – днес в кв. Пороище на гр. Разград, позволява списъкът на възможните имена, съдържащи “А” и “N”, да се разшири. Върху надгробна плоча от 1738 г. се чете личното име Архонди¹⁵. Предвид сходния етнически състав и близката историческа съдба на тези две селища¹⁶, последната възможност за развързване на надписа от пръстена-печат е интересна.

Относно занятието на лицето, притежавало този великолепен пръстен-печат и причината за изработката му в 1789 г., на този етап на проучване могат да се гледат различни хипотези. Според изследователката на българската възрожденска глиптика Анна Рошковска, търновското ателие или ателиета произвеждат печати по формулата “име – бащино име – две птици – корона”, които, макар и по-късни, са доста близки в сюжетно отношение до арбанашкия паметник. Тези символи са характерни за печатите на търговци и занаятчии¹⁷.

Притежанието на подобна скъпа вещ позволява да се предположи, че нейният собственик, живял във втората половина на 18 – първата половина на 19 век, е бил мъж с добро социално положение, който към 1789 г. вече е бил пълнолетен, а може би дори и по-възрастен. Не трябва да се забравя и обстоятелството, че той е бил погребан в близост до енорийската църква “Св. Димитър”¹⁸ или в нейната вътрешност. Като че ли не може напълно да се изключи и възможността той да е бил духовно лице, тъй като в цитирания поменик от 1790 г. (съвременен с изработката на пръстена) под името Дука се споменават двама свещеници. Надяваме се, че по-нататъшните проучвания на църквата и привличането на по-широк кръг писмени източници ще позволи по-точното, а защо не и пълно идентифициране на притежателя на пръстена-печат.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Кузев, А. Пръстени-печати от късното средновековие във Варненския музей. ИВАД, XII, 1961, 81–89.

² Пръстенът ми бе предоставен за публикуване от н. с. д-р Х. Вачев от Регионален исторически музей - Велико Търново, ръководител на археологическите проучвания в с. Арбанаси. Бих искала да му благодаря за доброто сътрудничество.

³ Находката е с пол. инв. № 366 от 2003 г.

⁴ За продължителната употреба на пръстена свидетелства и изтъняването на халката в някои зони.

⁵ Вачев, Х., М. Станчева. Археологическите проучвания на некропола при църквата "Св. Димитър", с. Арбанаси, Великотърновско. АОР, С., 2004, под печат.

⁶ Маргос, А. Късносредновековните църкви "Св. Димитър" и "Св. Никола" в село Пороище, Разградско. ИНМВ, 1986, 22 (37), 113–114.

⁷ Пак там, с. 114.

⁸ Рошковска, А. Българска възрожденска глиптика. С., 1993, 79–150.

⁹ Пак там, 122–123, 137.

¹⁰ Данните от цитирания триптих ми предостави Диана Косева, Регионален исторически музей - Велико Търново. Тя и Евгени Дерменджиев (Регионален исторически музей - Велико Търново) ми помогнаха в опитите за изясняване името на притежателя на пръстена, за което сърдечно им благодаря.

¹¹ Снегаров, И. Три гръцки поменици от с. Арбанаси (Търновско). Годишник на Университет "Св. Климент Охридски", С., Богословски факултет, XX, 1, 1942–1943.

¹² Пак там, с. 11.

¹³ Пак там, с. 12.

¹⁴ Вероятно не може напълно да се изключи и името **Doyko**, като възможна алтернатива. То е споменато като "Moyses Doyko", име на търговец от Горна Оряховица в митническите книги на Сибиу от втората половина на 17 век. Вж.: Маслев, С. Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в., С., 1991, 136–137, 372.

¹⁵ Маргос, А. Цит. съч., 125–126.

¹⁶ Вачев, Х. Църквите от Арбанаси до Разград и от Арбанаси до Търново – историко-археологически паралели. – Доклад, четен на национална научна конференция "Храмова архитектура и изкуство на религиозните общности в Североизточна България", Разград, 2004, под печат; Маргос, А. Село Пороище, Разградско – село Арбанаси, Търновско (исторически паралели). Музейно дело, №3, 1 окт. 1970.

¹⁷ Рошковска, А. Цит. съч., с. 189.

¹⁸ Вачев, Х. Църквата "Св. Димитър" в с. Арбанаси (предварително съобщение). Доклад, четен на международна научна конференция "Културните текстове на миналото: носители, символи и идеи", В. Търново 2003 г., посветена на годишнината на проф. дин К. Поп-константинов. Под печат.

RING-SEAL FROM THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF THE
CHURCH OF "ST. DEMETRIOS" IN THE VILLAGE OF ARBANASSI
VELIKO TURNOVO REGION

Milena Stancheva

Summary

This study presents a gold ring-seal which has been found in the cemetery of the post mediaeval church of "St. Demetrios" in the village of Arbanassi. The green octagonal stone is mounted into a gold cassette. The stone is decorated with two doves, a crown, a wreath and a basket. An incised inscription is presented. It includes the year 1879 and the letters D, K, A, N. These letters probably described both first name and surname/or family name of the owner. There are several written sources from the same village (from the 16th-17th centuries to the end of the 18th century), which include the first name DUKA. We hope that the further investigations would make the problem of the possessor's full name more precise.

ЗА СЪРМЕНАТА ВЕЗБА В ТЪРНОВО ПРЕЗ XIX ВЕК

ИВАН ЧОКОЕВ

Наскоро в Лабораторията за реставрация и консервация на Регионален исторически музей – Велико Търново, бе приета за консервация сърмовезана плащаница, с която се е служило във великотърновската църква “Св. Константин

Обр. 1. Плащаницата от църквата “Св. св. Константин и Елена”.

и Елена” до 1940 г. (Обр.1)¹. По това време Й. Кулелиев публикува фотография и важни данни за тази твърде ценна литургична тъкан², предназначена специално за чина “Погребение Христово” на Велики петък и Велика събота³. За консервацията на разглежданата плащаница бяха извършени редица изследвания, които в същото време осветляват важни страни от техническите

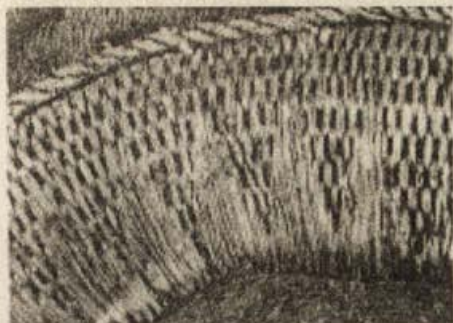
особености на везбата през XIX век.

Още от пръв поглед ясно личи, че плащаницата се състои от две части: по-стара – централен вписан правоъгълник с размери около 905 x 675 мм, и сравнително по-нова – окантваща същинската стара част. Тези нови репарирани ивици са с ширина 60–70 мм, като по този начин плащаницата е добила размери 1020–1030 x 800–810 мм. От старата е запазено централното везано поле със сцената “Надгробен плач”, представяща последното прощаване на Богородица, мироносиците, Йоан Богослов, Йосиф Ариматейски и Никодим с тялото на мъртвия Христос. Композицията е фланкирана от ангели, по четирите краища в медальони са извезани евангелистите, зад новозаветните персонажи е представен кръстът с копието и гъбата, киворий, с окачени кандила, встрани два серафима, а на небето звезди, слънцето и месецът⁴. Страничните полета обаче, съдържащи пояснителни надписи, са били заменени с ивици червено кадифе. Върху тях е извезан надпис: “Благообразният Йосиф сне от дървото Твоето пречисто тяло, обви го с чиста плащаница и като го намаза с благовонни масла, положи го в нов гроб”. Долу, отляво е извезана датата “1916. 8 ноември”, а отдясно “Търново” и буквите “К. Х. П.”. Това е датата на поправката на пострадалата при голямото земетресение от 01.06.1913 г. църковна вещ и инициалите на Кина Хаджипеткова – жената извършила репарацията⁵. От снимката, публикувана от Й. Кулелиев, се вижда, че към плащаницата са били пришити и още едни по-широки и по-светли пояси тъкан, с които размерите ѝ са станали 1400 x 1100 мм. По някое време след това последните са били изрязани, като части от тях са останали на гърба на плащаницата. Те явно произхождат от излезлия от литургична употреба стар фелон, даден на К. Хаджипеткова за репарацията на плащаницата⁶.

Фигурите в евангелската сцена са сравнително едри – по около 450–500 мм и са бродирани със златна и сребърна сърма, а откритите части на тялото и косите са извезани с копринени конци в различни оттенъци на кафявото (Обр.1,2). Т.е. още при първоначалните наблюдения се констатира, че

Обр. 2. Богородица и мироносици. Детайл от плащаницата.

Обр. 3. Нимб. Детайл. (Макро)

Обр. 4. Съд. Детайл.
(Макро)

Обр. 5. Детайл с
участъци от кръста
и кивория.

Обр. 6. Участък от
ангелски сакос. (Макро)

Обр. 7. Участък от мафория на
Богородица. (Макро)

плащаницата е извезана по принципите на православната църковна бродерия, изградени през вековете върху основата на византийските традиции в тази област на приложното изкуство⁷.

Извънредно силно впечатление прави голямото многообразие на използваните сърмени материали. Вложени са метални жички и лентички, “предена” сърма, както и много сложносъставни сърмени конци, получени от пресукването на различен брой телчета, сърмени и копринени нишки. Самостоятелното използване на фина сребърна жичка (диаметър 0.125 мм) и фина позлатена сребърна жичка (диаметър около 0.130–0.135 мм) е ограничено: главно в малките по площ медальони; за нимбовете; превръзката около кръста на Христос и други по-малки площи – части от ризите; съдовете за миро, кандилата (Обр.2–5). Много често обаче позлатени телчета са включени в многосъставните сърмени нишки. С позлатена лентичка от сребро (широчина 0.43 мм и дебелина 0.08 мм) няма самостоятелно везани площи. Тя обаче много често, и то за големи участъци, е редувана със сърмена нишка, обикновено сложносъставна. Така се е получила привличаща окото шахматна повърхност на един от мафориите на жените мироносици, както и в основата на купола на кивория (Обр.2). Същото важи и за райетата и зигзага върху сакосите на ангелите и богородичния мафорий (Обр. 6, 7). Отново в комбинация с подобни нишки я откриваме и при някои детайли от кивория; трънения венец и растителността по земната повърхност (Обр.5, 8, 9). За украса на женските и ангелски деколтета, както и за други отделни детайли от извезаните предмети са използвани позлатени сребърни кухи спирали от много фини лентички и жички, известни с турското название “тир-тир” (Обр.4,8).

Големи площи от плащаницата са покрити с т. нар. “предена” сърма, получена от обвиването на копринена нишка с метално фолио (Обр.10). Вложената сребърна сърма⁸ е много тънка – дебелина около 0.25 мм и с нея самостоятелно е везано сравнително малко – стената на гробната камера и една от ризите (Обр.11). На други места обаче тя се редува с различни сложносъставни сърмени нишки: в детайли от гроба, лоросите и крилете на ангелите (Обр.6,12). Големи площи от дрехите и горната половина на кивория са извезани с позлатена сребърна сърма (дебелина на нишката около 0.17 мм) (Обр.2, 13). Позлатата е много тънка и поради изтъкването ѝ във времето, днес се наблюдава само лек жълт оттенък. Тя вече трудно се различава от чистото сребро, а освен това част от позлатените нишки вече са почернели. Позлатената сърмена нишка също е използвана в различни комбинации с многосъставни метализирани нишки – при ризите на ангелите и на Йосиф (Обр.14).

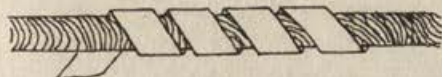
Другите използвани нишки за везане са сложносъставни – пресукани помежду си по няколко типа материали за везане: само сърмени; сърмени и метални; сърмени, метални и копринени. От своя страна при бродирането на различните повърхности те са редувани с други многосъставни или едносъставни сърмени нишки. Например три позлатени, пресукани помежду

Обр. 8. Част от трънения венец.
(Макро)

Обр. 9. Земна повърхност с растителност. Детайл. (Макро)

Обр. 10. Схема на "предена" сърмена нишка.

Обр. 11. Стената на гробната камера. Детайл. (Макро)

Обр. 12. Участък от крилете на ангелите. (Макро)

Обр. 13. Куполът на кивория. Детайл. (Макро)

си нишки са вложени във фоновете на медальоните, а четири – за сакосите на ангелите и др. места, където са редувани с позлатена лентичка (Обр.6). Пресукана сърмена нишка, състояща се от 3 позлатени телчета и една позлатена сърмена нишка, е използвана за мафория на Богородица, където се редува със златна лентичка (Обр.7). Пресукани помежду си сребърна сърмена нишка, сребърна жичка и бяла копринена нишка са вложени в ризите на ангелите. Със сравнително по-дебела пресукана сърмена нишка от 3 сребърни сърмени нишки и 2 сребърни жички изцяло е изградена плащаницата, предназначена за обвиване на Христовото тяло.

Включването на обагрена коприна в сложносъставните нишки им придава цветови ефект, а оттам и на цялата извезана повърхност. С такива нишки, състоящи се от позлатени сърма и жичка, и коприна в различни нюанси на зеленото и кафявото, е изградена земната повърхност (Обр.9). За везане на слънцето и луната са вложени многосъставни нишки, получени от усукването на различни жички и обагрени коприни.

Най-различни комбинации от сърмени нишки и жички са използвани за получаване на по-дебели пресукани нишки (диаметър – 1–2 мм), шнурчета, с които са обкантвани фигурите, отделяни са части от дрехите, оформяни са отделни части от предметите (Обр.2–5). Заслужава да се отбележи сложно-пресуканото шнурче, използвано за синджирчетата на кандилата, което много добре имитира брънките на верижка (Обр. 5). Сполучлива комбинация от позлатени лентички, телчета и сърмени нишки е вложена за везането на гъбата (Обр.15). За надписа над композицията е използвана сложна сърма, съставена от 9 позлатени сърмени нишки и 2 позлатени телчета (Обр.16). За хоризонталните хасти обаче е употребена спирала от позлатена лентичка. За очертаване на медальоните и рамкиране на цялата композиция е използван гайтан, широк 4–5 мм, оплетен от позлатена сърма (Обр.17).

Може да се обобщи, че освен самостоятелното използване на металните жички, лентички, сребърна и позлатена “предена” сърма същите са вложени и в над 20 различни комбинации както само помежду си, така и с прибавяне на различно обагрени копринени нишки. Всичко това е довело до голямо разнообразяване на общата златно-сребърна повърхност на плащаницата. Самите позлати са с различен оттенък, което много добре е разграничавало съседните златни повърхности. За съжаление днес поради изтъркване на позлатата и почерняване на среброто този ефект почти се е загубил и повърхностите изглеждат сребърни. Но вложеният като замисъл преобладаващ златен цвят не е случаен. Дори в по-ранните векове той е единствен, среброто по-късно навлиза в поствизантийската везба, като употребата му остава ограничена. Византийците високо са ценили цвета на златото. Преклонението пред неговия блясък продължава векове наред и е тясно свързано с представата, че най-изисканите материали имат най-висше предназначение. Затова при везбата на евангелските сцени фигурите на светците се изграждат със златни нишки. Само откритите части на тялото и косите се везат от коприна и този

Обр. 14. Участък от ризата на Йосиф. (Макро)

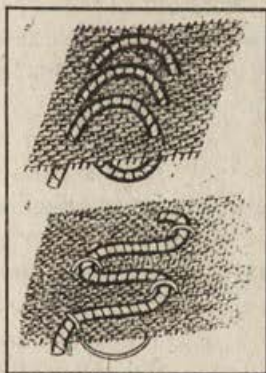
Обр. 15. Гъбата. (Макро)

Обр. 16. Букви от надписа във везаното поле. (Макро)

Обр. 17. Ширит, използван за рамкиране на композицията и медальоните. (Макро)

Обр. 18. Схема на техниките на везане със сърмена нишка: а) през тъканта; б) чрез пришиване (По В. Инкова, К. Драганова).

Обр. 19. Куполът на кивория. Детайл. (Макро)

Обр. 20. Куполът на кивория. Детайл. (Макро)

принцип се следва през цялата история на бродерията в православната църква⁹. В този контекст е твърде интересна забележката на Й. Кулелиев, че плащаницата е везана със злато, а не от сърма (тук под сърма той разбира сребро – бел. И. Ч.)¹⁰, поради което и до началото на 40-те години на XX в. е изглеждала като нова – жълта, а не почерняла¹¹. Все пак, както бе посочено, използваните лентички и жички не са златни, а позлатени, но те не са почернели, тъй като позлатата е много плътна¹². При “предената” сърма обаче позлатата е твърде тънка и златният ефект е силно намален и почти изчезнал.

За везането на разглежданата плащаница е използвана техниката “чрез пришиване”. При нея сърменият конец не преминава през тъканта, а остава винаги отгоре, където се пришива с друг – обикновен конец¹³ (Обр.18). Когато се вземат тесни пространства, сърмената нишка снове между контурите – или перпендикулярно, или косо. В нашия случай почти не се забелязва подобно нашиване. Среща се единствено при предаване нимбовете на евангелистите, части от капителите и съдовете, и то явно поради малката площ, която заемат (Обр.5). Вместо описваното везане в тясното пространство, използвано често през по-ранните векове, тук наблюдаваме нашиването на готов елемент: сърмен гайтан с ширина около 4–5 мм – за рамкиране на композицията, както и шнурчета, с които по дължина са извезани лъчите на звездите, дръжките на копието и гъбата и много др. подробности (Обр.5, 17).

Когато сърмената нишка изпълва по-широко пространство, се налага тя да бъде пришита на няколко места. В този случай бодовете на пришиващите конци при съседните нишки се разминават шахматно (Обр. 9). При него пришиващият конец образува успоредни бразди. Пришиващите бодове са на разстояние 7–8 мм, а получените бразди на около 3–4 мм. Разнообразието на везбата тук е постигнато чрез смяна на наклона на пришиваните сърмени нишки, редуването на различни сложносъставни нишки, както и чрез смяна на цвета на коприната, включена в тях. При най-ефектните комбинации позлатени лентички се редуват с многосъставна сърма. Ако пък те се сменят в определен порядък, може да се получи шахматно орнаментиране на везмото, каквото се наблюдава при крайно дясната женска фигура и долната част от купола на кивория (Обр.2, 13).

Описаното най-обикновено пришиване с течение на времето се разнообразява, като се появяват различни фигури върху сърмената повърхност. Те са резултат от различното разположение на бодовете на пришиващия конец. Последната особеност се означава като десен, но често съвсем условно – като “бод”¹⁴. Така най-близкият “бод” до разглеждания по-горе (обикновено разминаване на пришиванията) е леко усложнен – в случая пришиванията на три съседни нишки образуват малък триъгълник. Така групирани, бодовете отново се разминават шахматно, но много сполучливо разнообразяват сърмените повърхности на кивория и част от дрехите (Обр.19).

Ако бодовете от пришиването на всяка следваща сърмена нишка леко се отместват в една посока, се получава раиране на повърхността. Наблюдаваме го при отделни сегменти от купола на кивория, ризите на Богородица и една от

мироносиците, както и превръзката около таза на Христос (Обр.2, 13). Ако се пришиват последователно различни материали, повърхността ефектно се обогатява от две редуващи се райета (Обр.6, 14). В последния пример обаче – при сакосите на ангелите, позлатените лентички превземат общата картина.

При друг десен пришиващият конец оформя плътни зигзаговидни фигури върху сърмената повърхност. По този начин са извезани сегменти от купола на кивория, както и неговите колони, ризата на Никодим (Обр. 5, 13). И тук може да се наблюдава последователно сменяне на лентички със сложносъставна нишка – мафория на Богородица (Обр.7). В друг случай сребърна “предена” сърма се сменя от многосъставна сърмена нишка – крилата на ангелите (Обр.12). Друг десен е този, при който се образуват най-общо казано “вълни” или “начупена линия” (Обр.20). Така са извезани сегменти от купола на кивория, мафория на жената вдясно от Богородица и др. (Обр.2, 13). Той донякъде може да се сравни с горния, ако се приеме, че това е твърде разтеглен зигзаг. Но в този случай освен тъпия ъгъл на върха, разликата се проявява и в това, че пришиващият конец тук се появява регулярно през еднакви разстояния, докато при предния тези отсечки са различни. Най-лесно двата “бода” се различават по това, че при “вълните” посоката на върховете на начупените линии е перпендикулярна на сърмените нишки, докато при предния десен тя е успоредна.

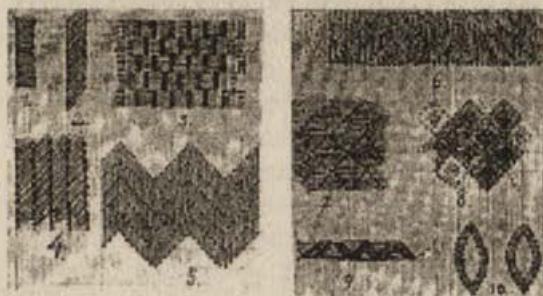
Следващият десен – ромбична мрежа, е използван сравнително рядко – при сегмент от купола на кивория, кандилата, съдовете за миро (Обр.4, 5, 13). Един друг приложен “бод” може да се разглежда като произведен на горните два (Обр.11). Но в случая редовете от ромбове се разминават шахматно, като са разделени помежду си от плътни начупени линии “вълнички”. По този начин е изградена стената на гробната камера.

И накрая трябва да се отбележи ефектното изпълнение на големите нимбове (Обр.3). В тях с позлатени жички са извезани лъчи. Те са оформени само по контурите, а във вътрешността не са пришивани, като по този начин се е образувала плътна златна маса. Ясното отделяне на лъчите обаче се е получило, като жичките между тях са пришивани в снопче по няколко. То е извършено посредством обикновено разминаване на бодовете на прикрепващата нишка.

Използваните материали и фигурите, образувани от пришиващия конец на разглежданата плащаница от търновския храм “Св. св. Константин и Елена” се припокриват с тези, описани в обстойните изследвания на поствизантийската бродерия¹⁵ (Обр.21). Наблюденията върху тази църковна реликва водят до извода, че и най-сложните елементи на везбената техника тук са приложени с голяма прецизност. Изпълнението на бродерията показва завидно умение, получено в резултат на много добра школовка и дълга практика. И тук естествено стигаме до въпроса за създателя на разглежданата твърде ценна литургична вещ.

Плащаницата е везана от дъщерята на хаджи Георги Кисимов – хаджи Теодора (Тодорица), по мъж хаджи Петко Косева (Обр.22). През 1858 г. тя

завършва и плащаница за църквата “Св. Никола” в Търново. Последната е по-голяма от разглежданата – 2000 x 1500 мм и за нея Й. Кулелиев пише, че е “с най-фина изработка ... всички образи са шити със злато, златен ореол” и са в релеф. Със същите материали хаджи Теодора е бродирала и подобна плащаница за Преображенския манастир. Тя е извезала и църковната завеса на същата света обител, представяща Възкресение Христово, а също и редица

Обр. 21. Различни фигури, получавани при везане със сърма (По А. CATZHMICALH).

Обр. 22. Хаджи Теодора х. Петко Косева (По Й. Кулелиев).

икони – Св. Никола, Св. св. Кирил и Методий и др¹⁶.

Сестрата на Хаджи Теодора – Евгения Кисимова, също била твърде изкусна във везбата. В края на 50-те години тя бродира иконите Св. Богородица, както и Иисус Христос, последната, изработена, по думите на Й. Кулелиев, със злато. Твърде интересна е съдбата на друга сърмовезана от Евгения Кисимова вещ – дреха, която тя изпраща през 1863 г. на изложението в Цариград. По-късно – през 1870 г., тази одежда е подарена на румънската княгиня Елисавета. Последната от своя страна е наредила изисканата златовезана дреха да бъде поставена на показ в девическото училище-пансион “Азил Елена Домна” в Букурещ. От публикуваната макар и малка снимка много добре се вижда отлично изработената богата бродерия (Обр.23)¹⁷.

На това място естествено следва и въпросът, откъде двете сестри са изучили тънкостите на сърмената бродерия. Отговорът се крие в занятието на техния баща хаджи Георги Кисимов. Главното, което се знае за него, е, че е първомайстор на абаджийския еснаф в Търново. Хаджи Георги е и едър търговец-абаджия, за чиято дейност ключови се оказват две руско-турски войни – тази от края на 20-те години на XIX в., а също и Кримската. По това време той осъществява крупни доставки на дрехи за османската армия¹⁸. Й. Кулелиев обаче внася важното пояснение, че като виден абаджия хаджи Георги “шиел на

Обр. 23. Дреха, везана със сърма от Евгения Кисимова (По Й. Кулелиев).

Обр. 24. Гръцки майстор на везба (По А. CATZHMICALH).

турските бейове и паши дрехи със злато и сърма.”¹⁹ С това изследвачът на търновското минало обяснява и голямата сръчност на двете му дъщери. По-горе, при разглеждането на плащаницата бяха приведени редица доказателства за съвършеното владееие на везбарската техника, включваща отлични познания както за използваните материали, така и за прилаганите през XIX в. бодове. Те в случая явно са предадени на дъщерите от бащата, усвоил занаята в Русе. Тук е важно и още нещо, касаещо абаджийския занаят. Несъмнено част от ушитото облекло освен с гайтани е било украсявано и с везба. И под шиене на дрехи, поне за част от тях, трябва да се разбира включително и тяхното бродирание. В българския език шия означава още и бродирам, веза²⁰. Бродирани са отделни елементи, които са били пришивани към различните части на облеклото. Парчето плат, което е трябвало да бъде бродирано, се закрепвало на везбарска стяга (Обр. 24). Тя е освобождавала и двете ръце на майстора и по този начин той вече можел безпрепятствено да осъществи предстоящата сложна дейност²¹.

В хода на последните разсъждения съвсем естествено се налага предположението за една голяма диференциация в абаджийския занаят. Несъмнено най-прецизната част в случая била бродерията, осъществявана най-вероятно така, както от някои гръцки майстори и през XX век (Обр. 24)²². За съжаление нищо не е останало от по-масовата продукция на тези търновски везбари, но разгледаният шедьовър (откъм приложена техника и перфектно изпълнение), оставен от дъщерята на един от тях, вади от забвението и показва разцвета в средата на XIX в. на един будил възхищението на редица поколения художествен занаят²³.

Б Е Л Е Ж И

¹ Плащаницата се съхранява под Инв. № 92 ХИ/ТОМ в отдел “Християнско изкуство” на РИМ - Велико Търново. Ценната църковна вещь е спасена благодарение на усилията на

акад. Иван Радев и ст.н.с. д-р Х. Харитонов. Изказвам им признателност за възможността да публикувам наблюденията си върху плащаницата.

² Кулелиев, Й. История на църквата "Св. цар Борис" (бивша Константин и Елена). В. Търново, 1942, 24–26. Цветна снимка и данни за плащаницата са публикувани и в: Радев И. (ред.). История на църквата "Св. Константин и Елена" във В. Търново. В. Търново, 2004, с. 161.

³ Бойчева, Ю. Воздуси и плащаници от XIV–XVII в. в българските църкви и музеи. Функция, иконография, стил. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен "доктор", с. 6.

⁴ Пак там; Кулелиев, Й. Цит. съч., с. 25.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там, обр. на с. 25.

⁷ Johnston, P. The Byzantine tradition in Church embroidery. London, 1967, p. 65.

⁸ По-нататък под сърма и сърмени нишки трябва да се разбира "предена" сърма.

⁹ Johnston, P. Op. cit., p. 65.

¹⁰ Вж. Геров, Н. Речник на българския език, 5, с. 315.

¹¹ Кулелиев, Й. Цит. съч., с. 24.

¹² Че е използвана позлатена сребърна жичка, а не чисто златна, добре се доказва от среза, който има ясно изразен сребърен цвят.

¹³ Инкова, В., К. Драганова. Методи за идентифициране на археологически тъкани. – МПК, 1978, 4, с. 33.

¹⁴ Johnston, P. Op. cit., 66–67.

¹⁵ ХΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Α. ΤΑ ΧΡΥΣΟΚΛΑΒΑΡΙΚΑ – ΣΥΡΜΑΤΕΙΝΑ – ΣΙΡΜΑΚΕΣΣΙΚΑ – ΚΕΝΤΗΜΑΤΑ. – In: Melanges Merlier, II, Institut Francais D'Athenes, 1956, 496–498, Εικ. 19; ΘΕΟΧΑΡΗ, Μ. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΧΡΗΣΟΚΕΝΤΗΤΑ. ΑΘΗΝΑ, 1986, 31–39, Εικ. 5–15.

¹⁶ Кулелиев, Й. Цит. съч., 24–26.

¹⁷ Кулелиев, Й. Девическото образование във В. Търново преди Освобождението (1822–1877). В. Търново, 1936, 20–24.

¹⁸ Кисимов, П. Българските завери. В. Търново, 1994, с. 115; Андреева Д. Възрожденецът Пантелей Г. Кисимов (1832–1905). Опит за просопография. В. Търново, 2002, 17–20.

¹⁹ Кулелиев, Й. История на църквата "Св. цар Борис" ..., с. 34.

²⁰ Български тълковен речник. С., 1973, с. 1118.

²¹ ΘΕΟΧΑΡΗ, Μ. Op. cit., Εικ. 1.

²² ХΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Α. Op. cit., Εικ. 12–16.

²³ Впечатляваща колекция от различни златовезани дрехи от това време е показана в експозицията на музея в гр. Струмица, Р. Македония.

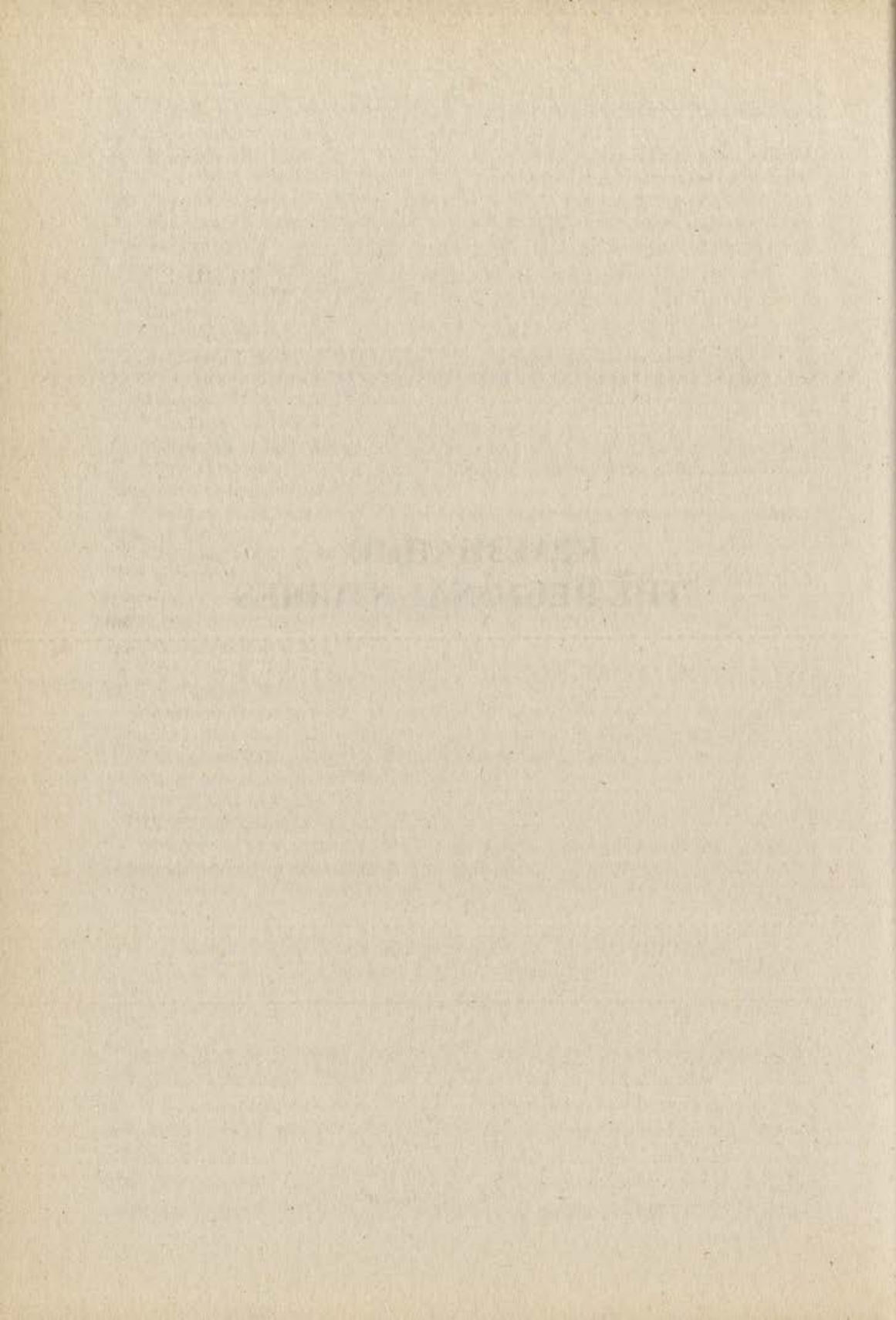
ABOUT THE GOLD EMBROIDERY IN VELIKO TURNOVO DURING THE 19TH CENTURY

Ivan Chokoev

Summary

In this paper are reviewed a part of the results received by the investigation of the *epitaphios* of the church "St. St. Konstantin and Elena" in Veliko Turnovo. It turns out that in it manufacture the principles of the Orthodox Church Post Byzantine embroidery have been perfectly applied. Teodora Koseva the daughter of one of the most famous producer of garments some of which have been decorated with gold embroidery has been made this *epitaphios*. Unfortunately almost all of these examples have been lost but this masterpiece exhibits the flowering of this applied art in the middle of the 19th century.

**КРАЕЗНАНИЕ -
THE REGIONAL STUDIES**

ВЕЛИКО ТЪРНОВО И БЪЛГАРСКОТО КРАЕЗНАНИЕ

МАРИН КОВАЧЕВ

Работя с краеведи от различни поколения вече над 40 години и смея да твърдя, че това са пристрастени хора – към родния си край, към края, в който са живели или работили, и в крайна сметка – към Родината. И това е може би най-голямата им любов, подтикнала ги към многопосочна изследователска и популяризаторска краеведска дейност, станала смисъл на живота им, тяхна завидна съдба.

Нескромно е да се причислявам към това свято общество на родолюбци, (които иначе високо ценя), въпреки че би ми се искало. Моите интереси като че ли са по-разпиляни – делил съм краезнанието с библиографията, с книгознанието и с библиотекознанието, които бяха съдържание на живота ми вече 47 години. Винаги е доминирало обаче краезнанието. Преобладаващият брой публикации са ми по теория, история, организация и методика на краеведската работа, голяма част – свързани с Велико Търново и с Велико-търновския край.

Мисля, че именно пребиваването ми почти половин век в старата столица е формирало интереса ми към краезнанието и особено към Велико Търново, защото не знам дали ще се съгласите, но едно мое наблюдение ме води до извода, че Велико Търново, освен всичко друго, е дарено от Бога с атмосфера и възможности да бъде и своеобразна столица на българското краезнание. В подкрепа веднага искам да кажа, че у нас няма друго селище, за което да има издадени толкова много книги, колкото книгите за В. Търново – 577 книги и брошури, от които 72 с биографичен характер, 391 научна и научно-популярна литература от различни области – история, култура, просвета, обществено-политически живот и пр. и 107 художествени произведения за града.

И това не е случайно и небива да ни изненадва – историческото минало, архитектурната му характеристика, туристическият му статус, природните му дадености и пр. винаги са привличали вниманието на чужденци и на българи – откакто го е имало, та и до наши дни. В писмото на инициатора за организирана краеведска дейност в България украинският професор Юрий Венелин до габровеца Васил Априлов от 27 септември 1837 г., което се смята за начало и на българското краезнание, изрично е посочено, че проявява специален интерес към “Топографското и статистическото описание на Търново...” заедно с

Габрово и Преслав. По-късно за родния си град Велико Търново публикува статии в руския печат Христо Даскалов (1832–1863), а с краезнание активно се занимава и Петко Славейков.

Най-значимата изява в областта на краеведската дейност на библиотеките у нас до края на Втората световна война принадлежи на Велико Търново. През 30-те години на XX век директорът на Народната библиотека в града Пенчо Крушев организира преглеждането на българската книжовна продукция от основаването на библиотеката през 1921 г. до 1935 г., в резултат на което са описани около 20 000 публикации за Велико Търново, подредени по една изготвена специално за случая от П. Крушев класификационна схема с над 630 деления. Тази картотека е първата краеведска картотека в България, а класификационната схема е единствена и до днес наша българска схема за краеведски нужди. Картотеката е подготвена в два комплекта – един – за Народната библиотека и един – за Читалище “Надежда” в града, дадена по-късно на основания през 1945 година местен музей.

Малко по-късно, през 1940 г., у нас е издадена първата самостоятелна краеведска библиография – “Библиография за Черно море и крайбрежието му”, включила 3516 заглавия на български, руски, немски, италиански, френски, английски, румънски, гръцки и други езици. Малцина знаят, че неин съставител е Сава Николов Иванов (1891–1958 г.) – военен деец, учен с над 420 публикации и общественик, също от Велико Търново. След края на Втората световна война в българския печат вече се появява битуваният в руската литература термин “краеведение”, и по-късно – добилият гражданственост и използван и днес – “краезнание”. След 60-те години във всяка окръжна библиотека се създава отдел “Краезнание”, просъществувал и до днес. Нещо повече. През 70-те години се дава право на тогавашните окръжни библиотеки да имат научни сътрудници по “Работа с читателя”, “Библиография”, “Краезнание” и др. Първите обявени два конкурса за научни сътрудници по краезнание са спечелени от Славка Ломева от Народна библиотека “Иван Вазов” – Пловдив и от Марин Ковачев – от Окръжна библиотека “П. Р. Славейков” – В. Търново. От 1979 г. в продължение на 10 години във Великотърновската окръжна библиотека работи старши научен сътрудник по краезнание – единствен в България по тези проблеми, а и до днес Народната библиотека “П. Р. Славейков” – В. Търново, е единствена в страната, в която работи научен сътрудник по краезнание.

Хабилитираният специалист-краевед от библиотеката от 1979 г. започва да чете лекции във Великотърновския университет “Св. Св. Кирил и Методий” по въпросите на краезнанието като отделна, самостоятелна дисциплина, което означава, че краезнанието получава статус на академична дисциплина. Оттогава и до днес той чете лекции по краезнание в Колеж по библиотекознание и информационни технологии – София, а по примера на В. Търново в следващите години тази учебна дисциплина влиза в учебните планове на Софийски университет “Св. Климент Охридски” и на висшите училища в Благоевград и Шумен.

Велико Търново и Великотърновският университет “Св. Св. Кирил и Методий” имат и други значими приноси за развитие на българското краезнание. От 1991 г. и до сега тук се издава единственото в страната краеведско списание “Архив за поселищни проучвания”, на страниците на което намират място публикации по всички отрасли на знанието, свързани с отделни селища и региони и с местни дейци, авторите на които са от различни краища на страната.

И още нещо. На 7 октомври 1991 г. в пета аудитория на университета бе учреден Съюзът на краеведите в България, който израствал като една общопризната, авторитетна обществена организация със значими научни и други изяви. От 1998 г. и до днес председател на този съюз е хабилитиран преподавател от Великотърновския университет, а заместник-председател – също хабилитиран специалист – директорът на Регионалния исторически музей във Велико Търново. В изпълнение на Закона за юридическите лица с нестопанска цел седалището на Съюза е преместено от София във Велико Търново, а тука са проведени вече три конгреса на Съюза и четири ежегодни научни сесии.

Благоприятни обстоятелства за активната краеведска дейност в старата столица освен споменатите в началото са и научният потенциал от специалисти във водещи за краеведската дейност учебни дисциплини на университета – археология, история, география, етнография, фолклор и др. Подготвят се стотици курсови и дипломни работи, защитават се докторски дисертации по краезнание, в резултат на което е и изграденият уникален център по ономастика със стотици хиляди наименования на селища, местности и хора.

Сериозно присъствие в научния живот на града и с конкретни изяви в областта на краезнанието има Регионалният исторически музей, включващ всеобщност 14 музейни обекти и експозиции във Велико Търново, двама старши научни сътрудници, 5 научни сътрудници, 6 доктора, 25 уредници, 14 екскурзоводи и 8 реставратори. Това всеобщност е музей с най-богатата мрежа от музейни експозиции у нас. Паралелно с него изследователска дейност в областта на историята на В. Търново през XII–XIV в. извършва Филиалът на Археологическия институт при БАН, над 10 човека с научни степени и научни звания и други висококвалифицирани специалисти.

Много сериозна база за регионални изследвания предоставят единственият у нас Централен военен архив, намиращ се в старата столица, и Държавният архив, който със своите 3000 учрежденски и лични архиви и тематични колекции с над 200000 архивни единици е между най-богатите фондохранилища на документално богатство в страната.

Най-новите значими постижения в областта на краезнанието във Велико Търново са може би и приетият вече от Академическия съвет на университета учебен план за образователно-квалификационна степен “Магистър” по специалността “Краезнание и културна политика” – задочно обучение, два семестъра. Предстои изготвянето на магистърска програма и по специалността

“Православие и краезнание” към “Православен богословски факултет”.

Всичко това дава основание, без да е повод за главозамайване или криво разбран местен патриотизъм, да приемем, че в глобален план В. Търново е с възможности да бъде водещ краеведски център у нас и извършеното вече тук в тази област е добър пример за това.

VELIKO TURNOVO AND THE BULGARIAN REGIONAL STUDIES

Marin Kovachev

Summary

Veliko Turnovo is an original center of the Bulgarian regional studies with a definite contribution to its development. More than 577 books and booklets about the town have been published so far. The first regional-studies card-index in Bulgaria was made in that town in 1930s. Also the first and the only one Classifying scheme for regional-studies literature.

At the University of Veliko Turnovo “St St Cyril and Methodius” lectures on Regional studies have been read since 1979, which makes the subject an academic one. The only magazine “Archives of Settlement Research” has been published at the University since 1991. The “Union of the Regional Studies Research Workers” was established in 1991. Its president was from Veliko Turnovo - a research worker, having an academic rank. The head office of the Union is in the old capital of Bulgaria. There is a “Regional Studies and Cultural Studies” MA academic curriculum at the University of Veliko Turnovo.

These facts give every reason to admit that Veliko Turnovo is a leading center of regional studies in our country.

КРАЕЗНАНИЕТО И РОДОЗНАНИЕТО – ВАЖНИ И АКТУАЛНИ ДЯЛОВЕ НА ИСТОРИЧЕСКОТО ПОЗНАНИЕ, РАЗВИТИЕ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

ГРИГОР МАРКОВ

Познанията на историческата наука днес се постигат от много сродни научни дисциплини, някои от които са основни, а други – помощни. Част от помощните направления на историята са *краезнанието* и *родознанието*. Като изследователски движения те са близки по своите цели, методи и предметни области на проучване.¹

Близостта на краеведението и родоведението в полето на предметния им обхват и при ползваните извори обуславят зависимостта между тях и взаимните им влияния. В познавателния процес те имат равностойно значение, защото се допълват и обогатяват. Това предопределя еднаквия изследователски интерес към тях.

Изучавайки миналото на дадено селище, краеведът неминуемо трябва да опре до творците на това минало, а и на настоящето. Потребно е той да разбере кои са първите заселници на селището и развитието на техните родове и фамилии, които в крайна сметка определят демографския му облик.

И обратно – родоведът, правейки генеалогични изследвания за един или повече родове в съответното населено място, обезателно трябва да върши всичко това в контекста на селищното развитие и в тясна връзка с неговата историческа съдба.

По тези въпроси *акад. В. Хаджиниколов* пише следното в една от теоретичните си статии: “Има някои направления в историческото познание, които мъчно биха минали без помощта на генеалога. Това е преди всичко местната история или краезнанието... Без наличието на генеалогични сведения историята на края и на всичко, което го изпълва, едва ли би могла да се доведе до истински научен завършек.

Заради това на практика родознанието и краезнанието са научни дисциплини, които са обвързани тясно и се подпомагат взаимно.

Поради органическата връзка между двете изследователски направления редица родоизследователи са написали истории на селища, а не един краевед е започнал или е изпъкнал по-късно като плодовит родопроучвател.”²

В наши дни не подлежи на съмнение отговорната роля и значение на

краеведите и родовете, които осъществяват важни изследователски дейности. Тяхното безкористно, самоотвержено и благородно дело има голямо значение за родната наука не само в настоящето, но и в бъдното.

Макар че понякога в печатни издания се прокрадват заглавия, които поставят под съмнение бъдещето на краеведението и родопознанието в света на модерните информационни технологии³, то самият живот дава категоричен отговор за актуалността на поселищните проучвания и родословните издирвания и потребността от развитието им като исторически дисциплини. Потвърждение на тези изводи са появяващите се всяка година десетки селищни истории и родови хроники.

Прогнозите за утвърждаването на краезнанието и генеалогията като науки с все по-разширяващи се изследователски функции и предметни периметри, с все по-усъвършенствана методология могат да бъдат по-реални и правдиви само ако познаваме добре развитието им досега и времето, когато се е появила необходимостта от знание за родно минало и за корените и поселенията на предците ни. Затова ще направим бегла хронология на тези процеси.

Превратностите в историческата съдба на българския народ, редуването на периоди на възход и на падения, на робски години и на времена на свободно развитие дават своето неблагоприятно отражение върху историческата ни традиция, която се прекъсва понякога за цели столетия. В подобна обстановка и при такива условия не могат да имат развитие и по-частните науки, каквито са краезнанието и родопроучването.

Разбира се, от времето на нашата бездържавност под османско владичество има най-разнострани сведения за българския народ и страната ни, но те са разпилени из чуждата литература и най-вече в пътеписите и дневниците на западноевропейските дипломатически и други пратеничества и мисии, които прекосяват многократно и в различни посоки земите ни на път за столицата на Османската империя Цариград и обратно.

По разбираеми причини пълни съчинения за историческата съдба на нас, българите, не се появяват поне до написването на Паисиевата *“История славеноболгарская”* в 1762 г. Едва тогава – в 1761 г., по някакво съдбовно съвпадение друг духовник съставя също *“История на България”*, но на латински език. Това е францисканският монах Блазиус Клайнер⁴, който е имал тесни връзки с българските францискани - католици в района на гр. Алвиниц /дн. в Румъния/. Историята на Клайнер обаче няма това широко разпространение, както историята на Паисий и остава дълго време непозната, почти до Освобождението.

Ако откъснем за малко вниманието си от Дунавска България, паралели на Паисиевата и на Клайнеровата истории ще открием у Волжка България при Котраговия клон на българите. Това са древните български хроники *“Джагфар Тарих”* или *“История на Джагфар”*, събрани през 1680 г. от Бахши Иман и почерпани от много по-стари източници от XIII-XIV в.⁵

“История на Джагфар” е тюркоезичен паметник и тя има мисия, подобна

на „История славеноболгарская“, т.е. предназначена е да поддържа народния дух на тамошните българи и паметта им за тяхното „историческо величие“, тъй като и те били изгубили своята държавност при завладяването им от руския цар Иван Грозни в 1552 г.⁶

Липсата на други цялостни издирвания през османския период за българските народностни и географски предели и въобще за историята на българите се компенсира до известна степен от сътворяваната през това време пътеписна книжнина, за която споменахме вече.

Тази книжнина представлява ценна изворова база, която дава възможности да се черпи от нея информация за различни научни области, но най-вече в обсега на краеведението и родоведението.

Паралелно с това, което другите са писали за нас, трябва ясно да отбележим, че в тези тъмни векове на безпросветност и бездържавност знанията за род и корен български са се препредавали устно от дядо на внук, от баща на син, от поколение на поколение чрез преданията, легендите, сказанията, приказките, песните и други народни умотворения. В тях се сказвало за горди и смели българки, за славни и юначни български царе, войводи и хайдуты, бранили с меч и пушка вяра, челяд и дом, защитавали своята човешка чест и народностно достойнство.

Слушани с трепета на душата и сърцето на скъпа и звучна родна реч, тези предания за нашата велика държава някога, за родно минало и бащино огнище, за кръвни предци и родооснователи са оставали трайно, дълбоко и съкровено у всеки, който се усещал българин.

Така само чрез устното слово и устни традиции се е спастрила родовата и народностна памет на българския народ през столетията на чуждо владичество и всеки е помнел и знаел своето родословие, без то да е записано на книга. По този начин се създава и твори в това мрачно безвреме едно уникално и оригинално българско знание за родова принадлежност и родови корени, едно самобитно нашенско *родопознание и родинознание*, т.е. развивала се е потребността от утвърждаване на *българската устна генеалогия и българското устно краезнание*, а в по-широк план – и *отечествознание*.

Благодарение на тези самородни духовни прояви чувството у българина към историчност и историческа приемственост не угасва никога и той опазва и пренася през превратното време своето историческо битие, бистро народностно самосъзнание и богата народна култура, която носи ясни етноопределящи белези.

Това безценно историческо и културно достояние на нашия народ е оная благодатна основа, която дава възможност на редица учени и пътеписци от Европа да започнат задълбочени и всеобхватни изследвания за българската етническа територия и българите през XIX в., та до Освобождението ни и дори в първите едно-две десетилетия на Свободна България. Имената на тези учени и изследователи са много и тук не бихме могли да назовем всички, но не можем да не споменем Г. Лежан, А. Бусе, А.Ж. Бланки, Фр. Тоула, В. Григорович,

Ю. Венелин, Ф. Каниц, К. Иречек и др.

Това са просветени люде с широки интереси и познания, които изучават подробно природо-географските дадености на България, пътната и поселищната ѝ мрежа, нейните архитектурни и културни паметници, историята, археологията, етнографията, бита и стопанството на българите, отличителните ни народностни черти и мн. др. Те всъщност съчетават в себе си качества на природоведи, стопановеди, естествоизпитатели, антропогеографи, народоведи, историци, археолози, етнографи и още мн. др.

От османския период полезни извори за краеведчески и родописни издирвания представляват още редица административни, данъчни и съдебни регистри, както и документи за поземлена собственост и други подобни. Голяма част от това архивно наследство е публикувано в поредицата *“Извори за българската история”*, и по-конкретно в частта ѝ *“Турски извори”*.

В епохата на Българското национално възрождане и с появата на многобройна отечествена интелигенция се връща трайно интересът към нашето народностно минало и държавност, към духовното ни и културно наследство, към живота и делата на родовете ни предци – участници и творци в историческите процеси.

Едни от първите автори на географско-поселищни изследвания са поп Константин (1819 г.), Н. Бозвели (1835 г.), К. Фотинов (1843 г.), С. Ил. Панагюреца (1843 г.), К. Цукала (1851 г.), Ив. Богоров (1851 г.), А. Гранитски (1858 г.), Г. Славчев (1858 г.), Ст. Захариев (1870 г.), К. Петров (1870 г.), В. Чолаков (1876 г.) и мн. др.⁷

Появяват се фамилните и исторически хроники и летописни бележки на Дойно Граматик от Елена (втората половина на XVIII в.), поп Койчо Икономов и сина му поп Никола (родословна информация от 1779 до 1850 г.), поп Пунчо от с. Мокреш (сборник - 1796 г.), Жендо Видов от Котел (летописни бележки от 1800 до 1868 г.), поп Йовчо Попниколов от Трявна (летопис, съставен ок. 1850 - 1869 г., с родословни данни от 1680 до 1869 г.), Софроний Врачански (*“Житие и страдания...”*, ок. 1805 г.), поп Минчо Кънчев (*“Видрица”*, ок. 1873-1878 г., с родословни сведения от 1688 г.), поп Христо Кършов от Елена (род. хроника – средата на XIX в.), М. Софрониевич (втората половина на XIX в.), Г. Ст. Раковски (летопис на Асеновци - 1860 г.) и още др.⁸

Времето след Освобождението разкрива далеч по-големи възможности за развиване на краеведска и родопрочувателска дейност. Любознанието към миналото на родните места и краища, към запазените старини се засилва. Обект на особено внимание стават животът и борбите на изтъкнати революционни, обществени и просветни дейци, както и семейните им и родови биографии. Интерес към потеклото на видни строители на българската държава през вековете, на заслужили родолюбци и патриоти проявяват много наши творци с възрожденски дух, като П. Р. Славейков, Михаил Греков, Иван Кършовски, Марко Цепенков, Балчо Нейков, Георги Бакалов, Стефан Бобчев, много любознателни учители и др.

Постепенно краезнанието и генеалогията започват да привличат вниманието не само на добре подготвени специалисти, но и на представители на по-широки обществени слоеве. В техните изследователски области навлизат хора с различни професионално-творчески интереси и образователни равнища. Тях ги обединяват благородните им стремежи да узнаят повече неща за родните им огнища и за своите кръвни предшественици и родооснователи.

Така към 70-те и 80-те години на XX век в страната се разгръщат широки краеведски и родоизследователски движения. В научно-методическо и координационно отношение те се направляват от историческата наука чрез местните клонове на Българското историческо дружество, местните музеи, библиотеки, читалища, училища и други родолюбиви обществени институции и организации. Засилва се издирвателската и събирателска работа по региони на исторически, археологически, архивни, етнографски, фолклорни и други материални и духовни паметници от нашето минало. С тях се обогатяват местните музейни и читалищни сбирки. А всички тези неща са необходими предпоставки за написване на поредица от селищни и родови монографии.

Колкото по се вниква в същността на краеведението и генеалогията като научни направления, толкова по-добре се разбира, че техните изследователски възможности стават все по-обхватни и разширяващи се.

С право може да се каже например за родоизследването, че то е наука за човека, за неговия род и потомство, че то е „човекознание“. Но човекът е обект за изучаване и на много други исторически, обществени и дори природни науки. В този смисъл изпъква важната роля на родопознанието в интердисциплинарните проучвания.

Науката генеалогия се намира в пряко взаимодействие с много сродни научни клонове, опирайки се на техните методи и опит, за да стигне по-сигурно до истината на своите дирения. Тясна „методологическа и приложно-изследователска интеграция“ тя постига и с много други помощни науки. Тези науки посочваме тук според класификацията на доц. д-р Ан. Запрянова⁹, като правим незначителни добавки към нея:

А. Науки, които изучават веществени извори: епиграфика (наука за надписите), нумизматика (наука за монетите), сфрагистика (наука за печатите), хералдика (наука за гербовете), фалеристика (наука за наградните знаци), глиптология (наука за художествените изображения и ваятелства върху камък и от камък, вкл. и скъпоценен), филигранология (наука за водните знаци върху хартия), иконография (наука за иконописи, стенописи и портретна живопис) и др.;

Б. Науки, чиито обект са писмените свидетелства от миналото: палеография (наука за външния вид на старите ръкописи и за особеностите на буквите в тях), дипломатика (наука за средновековните актови документи – грамоти, дипломи), кодикология (наука за ръкописните книги – кодекси), текстология, криптография (наука за тайнописа), археография (наука за методите за обнародване на историческите извори), криминалистична графология и др.;

В. Науки, свързани с установяване на времето и мястото на създаването и

движението на документа /писмен, устен, веществен/: историческа хронология, историческа ономастика, историческа метрология, историческа география и картография, история на комуникациите и др.;

Г. Науки, които изясняват живота на човека и социалния климат на епохата: генетика, медицина, народопсихология /етническа психология/, фолклористика, историческа социология, история на правото, обичайно право и др.

Д. Науки с архивноинформационни и научноинформационни функции: архивистика, документалистика, история на учрежденията, история на науката и техниката, историческа библиография, теоретично изворознание и др.¹⁰

Родоведската наука обаче не само черпи от достиженията на близките ѝ сродни науки, но “диалогът” между тях е двустранен. Добитите научни резултати и натрупан богат архивен и империчен материал от генеалозите са много полезни и необходими за развитието не само за поменатите по-горе научни клонове, но, както споменахме вече, и за научно-проучвателските цели на местната история и краеведението, а и за още много други науки.

В подобни интердисциплинарни взаимоотношения се намира и краеведството и казаното дотук за родоизследването се отнася с пълна сила и за него.

Видно е, че развитието на краезнанието и родоведението и обогатявянето на тяхната методология и изследователско поле се намират в право-пропорционална зависимост по отношение на близките им научни направления.

От тази позиция се разкриват по-широки възможности в бъдеще за разработването на комплексни междудисциплинни и социално значими теми и проблеми чрез методологическото взаимодействие на краеведската и генеалогическата науки с някои от сродните им научни дисциплини.

Проследявайки етапите, през които краезнанието и родознанието се развиват и усъвършенстват като обществени и социални практики и потребности от знания за миналото на род и роден край, се установява, че те са съществена и неделима част от “*родинознанието*”, от общото историческо познание за нашия народ и държава.

Тяхното значение и място в общопознавателния исторически процес, в разкриването на богатата история, култура, бит и творчество на българския народ ще нараства в идните времена, защото връзките между отделните науки ще се разширяват и усъвършенстват и те ще навлизат в “неизчерпаемо изследователско поле”¹¹.

В такъв смисъл не може да се поставя въобще въпросът имат ли бъдеще краезнанието и родознанието “в света на информатиката” като част от научните постижения и в частност - от историческите знания. Нещо повече! Може да се очаква, че те от помощни исторически дисциплини, каквито са в момента, постепенно ще прерастат в самостоятелни науки, усъвършенствайки своя методологически инструментариум в съответствие с техническите възможности на времето и ползвайки се от глобалните комуникационни мрежи и технологии.

Повече от десетилетие вече в специализираните издания у нас се разискват

въпросите относно прилагането на мрежовите системи за целите на поселищните и генеалогичните проучвания. Техните научни резултати се обработват с компютърна техника, а краеведската и родоведска информация може да се въвежда в научен обмен в световната комуникация "Интернет".¹²

Разбираемо е, че "светът на информатиката" няма да спъва, а обратно – ще подпомага и ускорява процесите в родоведението и в поселищните и регионални проучвания. Може би не е далече денят, когато ще говорим за "електронна генеалогия" и "електронно краезнание".¹³

Независимо обаче с какви средства и методи ще се постигат тези научни достойния, трябва отново ясно да подчертаем и винаги да помним, че познанието за нашето "национално битие" минава през знанието ни за себе си и за родословната ни памет. Без познаване на станалите преди нас събития и хората, които са ги творили, едва ли ще прозрем в бъдното!...

Големият английски политик и държавник Уилям Гладстон казва: "Върху огледалото на миналото е нарисован образът на бъдещето!" Перифразирани, неговите думи означават, че в миналото са заложени корените на бъдещето.

"Пътуването към миналото ни е потребно - пише етнографката Л. Йорданова, - защото провокира нашето търсене на истини, които имат градивна функция в развитието на съвременния живот." Затова, продължава тя, "човекът винаги ще пътува към себе си и корена си, защото, който знае къде е тръгнал, знае накъде да върви".¹⁴

А ние бихме добавили – и къде да стигне! И още: Без родови традиции бъдещето за нас умира. То ще принадлежи на други!...

Не случайно древният философ Сократ призовавал: "Познай себе си!"

За да разбере обаче всеки себе си и кой е всъщност, той трябва да опознае рода си. Откривайки чрез родовата си памет своите кръвни предци, човек намира мястото си във времето и пространството. Това го прави по-силен и сигурен, укрепва и връзките му с неговото родно място и с това на бащите и дедите му!

Така се ражда у него дръзновеното му усещане, че е син на градивен и достолепен народ и оная истинска и предана любов към Родината. А има ли я нея, тогава няма да му липсва голямото чувство на себеуважение и гордост, че е българин!

Това родолюбиво чувство ще му помогне да запази своята културна и народностна самобитност и идентичност в съвременния сложен и глобализиращ се свят! За да го има и в идното!...

БЕЛЕЖКИ

¹ Настоящото съобщение е извадка от по-голяма статия на автора, чието завършване и отпечатване е предстоящо.

² **Хаджиниколов, В.** Значение и задължение на родознанието.- Родознание, 1991, № 2, с. 1.

³ **Георгиева, В.** Ще станат ли ненужни краеведите в света на информатиката?.- Брезнишки вестник, 2002, №8-9, 7-8. Всъщност заглавието на материала, дадено от авторката, е: "Отговорната роля на краеведа", но издателят го е променил в отпечатания му вид по негови съображения, може би с цел да провокира към по-дълбок размисъл читателите ?

⁴ **Клайнер, Б.** История на България. С., 1977, с. 205.

⁵ **Яруллина, Т.** Величието на Волжка България. С., 2002, 8-21.

⁶ **Пак там**, 17-18.

⁷ **Гунчев, Г.** Поселищно-географски проучвания в България. Постигания и задачи. С., 1938, Г. I, кн. 1, 10-12; **Миков, В.** Извори за историята и географията на нашите градове и села. С., 1935, 6-7; **Змеев, Р.** Българското краезнание. С., 1993, 7-23.

⁸ **Платиканов, И.** Родознание. Примерна методика за родови изследвания. С., 1984, 3-4; **Запрянова, А.** Генеалогия или как да изследваме своя род. С., 2003, /II изд./, с. 40; **Същата.** Генеалогията – наука на всички времена.- Родознание, 2004, № 1, 5-9; **Сираков, Ст.** Родознание и краезнание.- Родознание, 1993, № 3, с. 22; **Същият.** Генеалогия и краезнание – методологични и научно-организационни проблеми.- Родознание, 2004, № 1, 10-11; **Попников, поп Йовчо.** Летопис.- СБНУК, Т. 2, 1890, 310-316; Т. 3, 1890, 381-394; Т. 4, 1891, 601-609; **Кънчев, поп Минчо.** Видрица. С., 1985, /II изд./, с. 735; Енциклопедия България. Т. 2, 1981, с. 394.

⁹ **Запрянова, А.** Генеалогия или как да изследваме ..., с. 144 и сл., 177-187.

¹⁰ За близостта на генеалогията със сродни на нея науки виж още у: **Хаджиниколов, В.** Значение и задължения на родознанието ..., 1-4; **Запрянова, А.** Междудисциплинни "диалози" на генеалогията.- Родознание, 1993, № 3, 13-19; **Възвзова-Каратеодорова, К.** (Интервю.) Оpozнай рода си, за да познаеш себе си. - Родознание, 1995, № 2-3, 36-42; **Поппетров, Н.** Родознанието в изследователското поле на съвременната история.- Родознание, 1996, № 1, 5-10.

¹¹ **Поппетров, Н.** Цит. съч., 5-10.

¹² **Чаракчиев, Н., С. Марков.** Компютри в генеалогията.- Родознание, 1991, № 4, 9-14; **Чаракчиев, Н.** Генеалогията и глобалните комуникационни мрежи.- Родознание, 1995, № 2-3, 3-14.

¹³ **Запрянова, А.** Генеалогията - наука на всички времена..., с. 9.

¹⁴ **Йорданова, Л.** Високите достойнства на българската народна култура и нашата етнография.- Родознание, 1995, № 2-3, 1-19.

AREAL AND GENEALOGICAL STUDIES AS IMPORTANT AND ACTUAL PARTS OF HISTORICAL KNOWLEDGE, DEVELOPMENT AND INTERACTIONS

Grigor Markov

Summary

In this article the problems of the development and actuality of areal studies and genealogy as parts of historical knowledge in the world of modern information and communicative media have been taken in consideration.

Structure closeness and interactions between these research activities in the scope of their specific fields, subjects, sources and methods has been demonstrated. It has been emphasised the areal studies and genealogy are being in a scientific "dialogue" with many others close to them supplementary historical disciplines.

From this point of view further broader opportunities for future development of complex interdisciplinary and socially actual themes and problems have been displayed by means of a methodological interaction of areal and genealogical studies with some other relative scientific branches.

Considering the stages of development and improvement of areal studies and genealogy as particular social practices and needs of knowledge about genealogy and the native place (area), it has been set up that they perform an important integral part of "homeland" – studying and "anthropology" ("people" – studying), a part of the common historical knowledge of our people and country.

In this sense it could be said that areal studies and genealogy have a great future in the "world of informatics" as a part of scientific achievements and particularly – of historical knowledge.

More than that – we could expect them turn from supplementary historical disciplines into independent sciences by means of improving their methodological tools in accordance to the present technological options and using global communication networks and technologies.

Perhaps it is not far the day when we could speak about "electronic area studies" and "electronic genealogy".

ПРОФЕСОР МАРИН КОВАЧЕВ – УЧЕНИЯТ И ОБЩЕСТВЕНИКА

ХРИСТО ХАРИТОНОВ

Притежавам Био-библиографията на проф. Марин Ковачев и с посвещение при това. Познаваме се от години, работим заедно на общественото поприще, чета неговите книги и статии, въведе ме в университетското преподавателско лоно. А това не е ли достатъчно да заслужи тази му най-важна книга? В такъв случай дълг ми е да направя всеобщо достойние научноизследователския, творческия и обществен път на проф. Ковачев. Още повече кой не би желал да проникне зад същността, формулирана в темата на предговора на био-библиографията, направена от доц. д-р Мария Младенова: “По стръмния път към тайнството на знанието”.¹

Колко е бил стръмен този път, достатъчно е да се спомене фактът, че до момента единственият професор по библиотекознание, библиография и библиотекознание” е Марин Ковачев.

Ако за всички нас книгата, която присъства в душевността ни, е с безграничността на метафората, то тя за проф. М. Ковачев е генетична обвързаност, съдба, професия, терзание и радост, но при всички обстоятелства остава органична част от него. Проследи ли се житейският му път, не би могло друг аргумент да се намери. Така е! Подир житието му, ако позволите, да ви поведе.

Роден е на 8.VIII.1934 г. в Сухиндол, Великотърновско. През 1957 г. завършва СУ “Св.Климент Охридски” специалността “Библиотекознание и библиография”. От тогава до ден днешен остава завинаги в света на книгите. Трудовият си път започва през 1958 г. във Великотърновската депозитна библиотека “П. Р. Славейков”. Занизват се година подир година, за да стигнат Христовата възраст. Добива научното звание “Научен сътрудник” по краезнание (1971 г.), което е първото в историята на библиотеката. Квалифицира се в Методическия отдел, а след това поема ръководството на Справочно-библиографския отдел.

Научно-изследователската му работа обхваща територията на краезнанието (после ще видим докъде го извежда този му интерес). Развива интереса и в областта на библиографията и книгознанието.

Преднамерено се поставя на първо място краезнанието, защото именно в тази област на науката той успява да реализира основната част от научно-изследователската си продукция. Очаквано и оправдано е на преден план да

бъде изведена краеведската тема за Велико Търново и Великотърновския край. Публикациите му носят историко-краеведска и библиографска характеристика.

Сред тях са заглавията "Велико Търново – исторически, културен и туристически град" (1966 г.); "Сухиндол и селата около него" (1966 г.). "90 години от освобождението на Великотърновски окръг от турско робство (1968 г.); "130 години от Велчовата завера" (1965 г.).

По подобие на своите предшественици от периода на Българското възраждане, обръща специално внимание на историята и културата на родния край. За него културно-историческото наследство е основата за възпитанието и просвещението на съвременния българин.² Именно заради това се достига до малко известни и покрити с пелената на времето въпроси. Трасира пътя на историческия подход в разработката на краеведската тематика. Такъв е трудът му "Из историята на краеведската работа във Великотърновско" (1967 г.).³

В обсега на неговия изследователски интерес са читалища и читалищни дейци, общественици; извори и източници, книги и прояви с краеведска характеристика.

Натрупаната база от репрезентативна информация закономерно го отвежда на друго изследователско ниво. Появяват се трудове върху историята, теорията и методиката на библиотечното краезнание. С висока научно-практическа стойност са разработките в сборника "В помощ на краевода" (1973 г.) и преди всичко ползуваното до днес ръководство "В помощ на краеведската работа на библиотеките" (1975 г.). В това ръководство се изясняват основните теоретични въпроси на краеведската литература, местния печат, местните дейци краеведи и други въпроси. Посочен е пътът на организирането и работата на краевода. То идва в резултат на обществената потребност по създаването на писаните истории на селищата в страната.

Нов научноизследователски рубеж, който завзема, се маркира с хабилюционния му труд "Издателска, печатарска и книжарска дейност във Велико Търново от Освобождението до края на XIX век" (1979 г.) ВАК му присъжда научното звание "Ст. н. с. II ст." по краезнание. Веднага след това е избран за хоноруван доцент във ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий". Чете курс лекции по "Библиография и библиотекознание".

Богатият практически опит и работата му на теоретик по проблемите на краезнанието му позволяват да надникне в творческата лаборатория на краеведите. Той познава лично мнозина от тях; други – посредством техните разработки. Всичко това му позволява да види трудностите, през които минават краеведите. Затова той откликва, отключва съкровищницата от знания и опит; синтезира в подходяща за случая форма и го предлага като готов продукт. И забележете: този продукт е цялостен, а не отделни въпроси и откъслечи от темата "Краезнание". Ползувайки неговите показатели, указания, ръководства, препоръки и прочее методически насоки, краеведите вече имат опорна точка, която им позволява да извършат чудото в своите изследвания и тяхната популяризация. На практика проф. Ковачев създава една цялостна методика на краеведската дейност, такава каквато не е имало в предходните времена. Само

това да беше сторил проф. Ковачев, достатъчно е да му се отреди мястото на водещ краевед в страната, на краевед с изявени теоретични и практически качества.

Той обаче продължава научноизследователската си работа. Открива все нови и нови неразработени територии. Това е примерът с неговата хрестоматия "Българско краезнание" (1987 г.), претърпяла вече четири издания. Предназначена е за студентите на ВТУ, според проф. Ковачев, но ще добавя, че тя намери прием на много по-широка територия. Често пъти тя е в ръцете на музейни работници. Представените в нея закони, укази, постановления, указания, упътвания, ръководства, показалци, инструкции и прочее на практика документират развитието на българското краезнание, а в частност, както упоменах вече, и развитието на музейното дело на нивото му на квинтесенция с краезнанието.

Все в този творчески диапазон се отнася и книгата "Училище и краезнание" (1989 г.). Още тогава в нарочна рецензия изразих удовлетворението си от появата на тази книга.⁴ Сега в извод ще кажа, че с нея проф. Ковачев прозорливо установява и запълва една ниша в българската образователна система.

Авторитетността на изданията нараства с всяка следваща книга. Така например през 1993 г. излиза монографията "Местният периодичен печат в България като обект на краезнанието". Този труд, придружен още от няколко дузини статии, му отреждат заслуженото признание, а именно, през 1997 г. да спечели конкурса на ВТУ за професор.

Аргументирането на извода за авторитетността на изследователската продукция може да се почерпи от неговата био-библиография, където са маркирани 456 труда.⁵ Но разглеждайки краеведското направление в научноизследователската работа на проф. М. Ковачев, задължително трябва да се упомене за неговата инициатива и организационно участие в научните конференции, посветени на краеведската проблематика. Същевременно той е докладчик в множество местни прояви, семинари и методически съвещания.

Втората научноизследователска област, която овладява проф. Ковачев, е библиографията, и по-точно: историческата и краеведска библиография. Разработва редица теоретични проблеми, дава терминологична класификация на понятието "край", "краезнание", "краеведска библиография".

Съставител и редактор на десетки историко-библиографски указатели. Акцентът естествено е Великотърновски. Всичко това става на фона на преподавателската му работа (средно годишно над 400 учебни часа по книгознание, библиотекознание и библиография).

Автор и редактор е на библиографии на университетски преподаватели. Сред тях са проф. Г. Данчев, проф. А. Давидов, проф. Б. Байчев, проф. Г. Димов и други.

На стихва интереса му към учащите се за разпространение сред тях на библиотечно-библиографски знания. За тях именно написва книгата "Библиотека. Книга. Читател" (1986 г.).

Трета научноизследователска област, в която се проявява проф. М. Ковачев, е книгознанието. На него дължим изясняването и уточняването на множество неразгадани въпроси от сферата на книгознанието. Така например той ни съобщава, че първата българска книжарница е създадена през 1809 г. от Велчо Джамджията в Търново; разкрива нови интересни и непознати факти от печатарската, издателската и книжарска дейност на Л. Каравелов, Киро Тулешков, Пандели Кисимов, отец Матей Преображенски и много други.

На него принадлежи откриването на 21 книги, издадени в Търново, но не отбелязани в националния книгопис за периода 1878–1944 г.

Библиотековедските интереси на проф. М. Ковачев са с краеведска характеристика. Основателно и оправдано е. Точно тук ми се иска да спомена за няколко сувенирни книги с необичаен формат, излезли изпод перото на проф. Ковачев. Последните две от 2004 г. са “Наръчник по книгознание, библиотекознание и библиография” и другата “Латински думи и изрази, добили значение на пословици, поговорки, девизи и прочее”. С тях той слага началото за една своеобразна радост при допира с книгата. И уверението, че във века на електрониката книгата пак си е книга.

Представеното до тук – научноизследователската и преподавателската работа на проф. М. Ковачев, дава правото да се заключи, че той е ерудиран учен в областта на краеведството, библиографията, книгознанието и библиотекознанието, овеществил знанията и практическия си опит с 66 книги и брошури, в т.ч. библиографии, сборници и други, някои от тях в съавторство. Статиите, студиите му наброяват цифрата 214. Участва в множество научни прояви и подготвя стотици кадри в цитираните области.

Едно академично юбилейно слово би трябвало да свърши до тук. Може, ако то не се отнасяше за проф. М. Ковачев. Човек и учен, който свързва живота си със знанието за родния край, с книгите, с грижата за ограмотяването на млади и по-големи, не може да остане извън процесите на общественото развитие. Точно такава позиция има и проф. М. Ковачев. И без повече предисловия, нека назова неговата обществена ангажираност. От 1998 г. е председател на Съюза на краеведите в България (СКБ). Веднага ще добавя, че той направи невероятното: успя да възроди организационния живот на Съюза. С цената на свободното си време, дори и когато нямаше такова, със собствени средства дори, той успя да пререгистрира СКБ по условията на ЗЮЛНЦ. За тези няколко години на краеведските дружества беше вдъхнат кураж и те заработиха пълноценно. Провеждат се местни и регионални научни и обществени прояви. Реализираха се няколко национални научни конференции; издадоха се нови селищни истории; публикуваха се много и разнообразни статии по краеведски въпроси. Потвърждение за възхода на СКБ са и настоящите съвместни VIII музейни четения на РИМ - Велико Търново и СКБ.

В извод казано: проф. М. Ковачев е утвърден учен, признат практик и завършен общественик. Към тези шрихи искам да добавя още нещо. То може да се установи само при общуването с него. Отзивчив, съпричастен и всеотдаен хуманист е.

Струва си на такъв човек да се каже: малко са ти 70 години, професор Ковачев!

От тебе очакваме още. Ти го имаш в потенция. Можеш го.
А до тогава на многая и благая лета, проф. Ковачев!

Б Е Л Е Ж К И

¹ Ковачев, М. Био-библиография, ВТ, 1999, с. 7.

² Ковачев, М. Краезнанието – извор за патриотичното възпитание. - В. Борба, №2, 4. I, 1969 г.

³ Ковачев, М. Из историята на краеведската работа във Великотърновско. - Библиотекар, 1967, №1, 35-36.

⁴ Харитонов, Х., Е. Данков, М. Ковачев. "Училище и краезнание". - Народна просвета, №6, 1990, 107-108.

ВРЪЗКИТЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ЕЛЕНСКО С ХИЛЕНДАРСКИЯ МОНАСТИР ПРЕЗ РАННОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

ХРИСТО СТАНЕВ

Град Елена и селищата в Еленския край се издигат и обособяват като будни средища на българския дух през епохата на нашето Възраждане. Общеизвестен и значим е приносът, който населението от този край внася в просветното дело, борбата за независимост на българската църква и националноосвободителното движение. От тук излизат редица изтъкнати просветители, учители, книжовници, духовни водачи и революционни дейци от национална величина. Някой от тях намират място и като строители на новата българска държава след Освобождението – народни представители, председател и зам.-председатели на Народното събрание, министри и министър-председатели в Правителството, кметове и зам.-кметове на столицата и други длъжности.

Всичко това е исторически обусловено от ред обстоятелства.

При завладяването на България от османските турци в Еленския балкан намират спасение от поробителите част от болярите и придворните лица от българската столица Търново. В годините на робството тук се преселват много непокорни българи от различни краища на поробена България, които не могат да търпят турския произвол. Балканът ги приютява в своите дебри, където те слагат началото на редица села и махали, и става техен закрилник. В него се появяват смели хайдушки дружини, предвождани от местните войводи Кършо, Младен, Елена, Кара Добри, Дели Михо и други, които защитават онеправданите и отмъщават с оръжие за злодеянията на турци и разбойници.

От съществено значение е фактът, че в по-голямата част на Еленско се запазва българският състав на населението. Това от своя страна благоприятства за съхраняването на българския език, традиции и духовност, чрез което пък се поддържа и укрепва националното българско самосъзнание. Този факт привлича вниманието на чуждестранните посетители в този край в годините на робството. Белгийският консул в българските земи през XIX век отбелязва: "...българското племе се е съхранило тук в пълната си чистота ...тук славянските традиции са много по-добре запазени от всякъде другаде и говорът е най-чист".¹ Руският консул в Русе А.Н. Мошнин пише: Тези българи, живеещи в склоновете на Балкана, се чувстват "най-горди и независими" в Дунавския вилает.²

Писмени данни за съществуването на славянска грамотност сред населението в Елена има от XVI век. Първи нейни разпространители са монаси и свещеници, а първите училища се създават в манастирските килии, към църквите и в частни къщи. Когато на повечето места в България в църквите и училищата се четяло и учело на гръцки език, в Елена това ставало на черковно-славянски език. Възникването на Елена като средище на околните балкански махали е свързано със съществуването на старата църква "Свети Никола". Тук се събирали да се черкуват махалените от целия район. Около църквата се обособил кръг от усърдни и просветени преписвачи и съставители на книги. Съществуват писмени сведения, че още в 1518 г. в църквата имало книгохранилище на църковнославянски книги. В Еленския край в далечното и близко минало е имало много манастири от времето след покръстването на българите през Първото българско царство и средновековната българска държава. Района между селата Стеврек и Средно село бил наричан "Малкият Атон" заради многото манастири, които имало там. Останки от манастири има в много селища и местности на Еленско.

Положително се отразява за развитието на просветата в Елена наличието на будни имотни и заможни хора - чорбаджии, търговци, хаджии и други. Несъстоятелно според мен е едностранчивото и крайно разбиране за еленските чорбаджии само като туркофили и народни притеснители. Такива между тях, разбира се, е имало и някои стават жертва на народното недоволство и възмездие. Но това не бива да се предписва на всички еленски първенци. Сред тях имало и застъпници за българщината, и участници в националноосвободителното движение. С голямото си влияние пред турската власт те допринасяли за относителната самостоятелност и автономност на българската община в селището. Еленските първенци чорбаджии осъзнават необходимостта от българска просвета и подпомагат и съдействат материално и морално за развитието на образователното дело чрез осигуряване на добре подготвени учители, строеж на училищни сгради, издръжка на училищата. Те изпращат синовете си да учат в престижни за времето си училища в Гърция, Русия, Цариград, които след завръщането си стават учители и свещеници и образуват ядрото на зараждащата се местна българска интелигенция. В труда си "История на Българите" Константин Иречек отбелязва за еленските чорбаджии, че "горещо подкрепяли училищата". Подкрепа на образователното дело оказва и зараждащото се търговско-занаятчийско съсловие чрез своите еснафски сдружения.

Много от по-състоятелните жители на Елена и Еленско пътуват като поклонници, търговци, градинари из други страни извън пределите на турската империя - Иерусалим, Света гора, Влашко, Русия, Австро-Унгария, където влизат в допир с по-високата култура и държавно-обществено устройство. Това разширява техния духовен кръгозор, обогатява културата и обществените им познания.

Повишеният обществен интерес и грижи за учебното дело и наставилите

социално-икономически промени обуславят внедряването през 1834 г. на взаимната методика на обучение в Еленското училище, а през 1844 г. създаването на Първото класно училище в България – известната Еленска “даскалоливница”. То е наречено с това благозвучно наименование от П.Р.Славейков, който учи в него. Това училище със съдържанието и равнището на обучението обективно изпълнява ролята на учителски институт, като подготвя и разпраща учители в много градове и села на българските земи. В него преподават изтъкнатите учители и книжовници Иван Н. Момчилов, Никола Михайловски, завършил Московския университет с докторат, Никифор Попконстантинов.

В пряка връзка с всичко казано до тук следва да се разглеждат и съществуващите още през ранното българско Възраждане връзки на населението от Елена и Еленско с Хилендарския манастир “Света Богородица” на Света гора. Манастирът е създаден първоначално още през втората половина на Х век като гръцки. През XII век /1198 г./ на неговото място великият сръбски жупан Стефан Неман /монах Симеон/ и неговият син Ростислав /монах Сава/ създават сръбски манастир. В него през XVIII век пребивават и се трудят редица български книжовници и той на практика се превръща в един от големите духовни и книжовни центрове за утвърждаване на българската народност. Нали именно тук монахът Паисий Хилендарски написва своята “История славянобългарска”. През XVIII и първата половина на XIX век Хилендар поддържа оживени връзки с българските земи и развива голяма културно-просветна дейност в тях, като привлича голям брой поклонници и дарители. От това време датират и връзките на село Елена с този манастир.³

През 40-те години на осемнадесетото столетие Хилендарският манастир изпада в тежко материално положение. Той задлъжнява към властите в Солун и бил сериозно затруднен да се разплати. Манастирът имал дълг в размер на 22 кесии или 11 000 гроша. Монашеското братство се принудило да сваля среброто и скъпоценните камъни от девет Евангелия, 25 кръста и друга църковна утвар и заедно със 70 оки мед да изплати част от дълговете на манастира, за да го спаси.⁴ Тогава в различни места на славянския християнски свят били разпратени монаси таксидиоти да събират помощи /така наречения таксид/ за нуждите на многовековното светилище. Светата обител получава чувствителна материална и морална помощ от редица български селища като София, Ловеч, Видин, Елена, Копривщица и други.⁵

В запазена манастирска книга, наречена тевтер или кондика, със записи в нея от 1709 до 1795 г. се съдържат сведения и за получени помощи от Елена. Откриването на тази книга е заслуга на покойния проф.Божидар Райков. Той заедно с проф. Матей Матеев от Охайския университет в град Колумбус, САЩ, откриват по микрофилм в книгата неизвестни данни за живота и смъртта на първия български възрожденец Паисий Хилендарски, в това число и за годината на неговата смърт – 1773, и мястото, където е починал – Ампелино, квартал на Станимака /дн. Асеновград/. За съжаление проф.Райков не успява да довърши подготвяното от него издание на Хилендарската кондика. Тя е издадена през

1998 г. от негови ученици и последователи.⁶

Най-ранната записка, в която се споменава село Елена, датира от 1766 година /л.80 а на ръкописа/. Нейният текст гласи: "1766 година. От Елена се връща кир^а поп Нил с поклонници и предават аспри^б 340 гроша^в и 7 мулета."⁷

След това се зареждат още пет записа: /л.80 б/ - "1768 година. От Елена се връща дякон Ефрем и предава 2 мулета за 60 аспри и 40 гроша, или общо 100 гроша."⁸

Най-много са записките от 1772 година – три на брой: /л.31 б/ "1772 година. От Елена се връща от таксид проигуменът Партений и предава вещи за 570 гроша и аспри 930 гроша или общо 1500 гроша." Записът е задраскан с две диагонални черти, защото се повтаря на л.92 б, където е записано: "1772 година, 25 януари. От село Елена се връща брат проигумен кир Партений и предава таксид 930 гроша и вещи за 570 гроша."⁹ Друг запис на същият лист гласи: "Кир Партений довежда от Елена чорбаджи Лазар, който дава милостиня 1000 гроша при скевофилак^г кир Стефан. От тази сума 500 гроша са прихванати за таксид на проигумена кир Партений, а останалите като ктитория^д в манастира. Сумата от първия и втория таксид на проигумен Партений в аспри и вещи е 4 060 гроша."¹⁰

По-нататък на л.92 б е записано: "1774 година, 4 декември. От Елена за втори път се връща проигумен Партений и предава 1660 гроша и мулета за 400 гроша."¹¹ А на л.99 а – "1777 година, 17 ноември. От Елена се връща проигумен кир Партений и предава от път на скевофилакса кир Висарион 1110 гроша; кандило за 280 гроша, 6 мулета и два коня за 300 гроша; 25 пицова. Няколко християни общо дават сумата от 300 гроша на проигумен кир Герасим за подновяване на манастира след пожар."¹² Пожарът бил през 1711 г. и унищожил част от западните сгради, които са изградени отново през 1777–1778 година.

Мулелата и конете се използвали от монасите при пътуванията им по далечни земи, а оръжието по всяка вероятност за самозащита. Прави впечатление, че всички дарения се остойностяват в грошове и се води прецизна отчетност за постъпленията. Това свидетелства за честността на таксидиотите и съществуващия порядък в манастирското стопанство.

Сведения за по-нататъшни връзки на населението от Еленския край с Хилендарския манастир се съдържат в друг един поменик, обхващащ периода от 1767 до 1818 година. Той е от вида на народните поменици, в които има списъци на светски и духовни лица поклонници и дарители на манастира /съществуват и царски поменици/. За този поменик съобщава изследователката Калина Стоилова.¹³ Той постъпва в ръкописно-документалния сектор на Народната библиотека по същия начин като първия – чрез микрофилм от проф. М. Матеич. Имената на записаните поклонници и дарители /посочени са общо, без да се разграничават/ на манастира се споменава при богослужението за здраве на живите или за вечна памет на покойниците. На листове от ръкописа 48 а, 71 б, 88 б, 115 б и 164 а са посочени имена от село Елена.¹⁴

За 1791 година от Елена /следва да се разбира от Еленския край, а не само от централното селище/ са записани имената: Стоян, Пенка, Мира, Цоно, Теодосия, Мано; за 1796 г. са записани: Станю, Йоаннъ, Добра, Стану; За 1797 г. - Велика презвитера, Марко йерей, Димо, Яно, Стана презвитера, Михо, Никола, Теодору, Минчу, Владе, Русо, Петко, Минчу, Кунчо, Стану, Недо, Велика, Милю; За 1798 г. – Пено, Гергина, Добро, Милан иерей, Крестю, Велчо, Златю, Радо, Христо, Йоаннъ, Злато, Добрану, Радо; За 1802 г. съответно – Йорданъ, Стана, Славе, Кресто, Михо ... общо 22 имена; За 1804 г. са записани имената: Теодоръ, Стояна, Недо, Стано, Герго, Цона, Михо, Райке; За 1806 г. са изписани 19 имена, за 1809 г. – 3, за 1815 г. – 41 имена, за 1817 г. 20 имена. Или общо на тези 5 листа от ръкописа на поменика са записани около 160 имена на поклонници и дарители на Хилендарския манастир от Елена и Еленския край. Това представя достойно този край сред благодетелите и почитателите на това забележително за времето си огнище на християнска вяра и българска книжовност. Същевременно записките в тези два поменика са ярко доказателство за будния дух и развитото патриотично чувство на населението в този край на България. Те имат важно значение и от гледна точка на ономастиката в Еленско.

Посочените по-горе записки показват по безспорен начин, че не става дума за случайни или епизодични връзки на жителите на Елена и района с духовното братство на Хилендарския манастир, а за системни и трайни взаимоотношения. Потвърждение на това е и фактът, че Елена става едно от местата в българските земи, където се разкриват метоси на този манастир.

Точната година на възникването на метоха на Хилендарския манастир в Елена не е известна, но има основание да се счита, че това става не по-късно от края на XVIII век. Писмено доказателство за съществуването му е едно писмо от 7 ноември 1806 г., с което Еленската община чрез духовника в метоха йеромонах Григорий моли игумена на Хилендарския манастир да изпрати в Елена учител – "...Молим ви ся заради един даскал да сторите добря да пратите нам да учи децата." Писмото е написано от името на "сички свещеници и хаджии и вси християни у Елена".¹⁵ Известно е също, че при разорението на светогорските манастири през 1821 година от турците във връзка с Гръцкото въстание начело с Александър Ипсиланти, в Елена в метоха идват няколко монаси от Хилендарския манастир. Едни от тях били условени за църковни певци, а по интелигентните за учители.¹⁶

Метохът представлявал еднокатна сграда с голям чардак и обширен двор. Намирала се в близост с построената по-късно /1812 г./ часовникова кула. Той изпълнявал ролята на духовно средище за еленчани. В него съществувало килийно училище, имало сбирка от книги на църковнославянски език. Тук било седалището на българската общност в селото, за разлика от конака, в който се помещавало представителството на турската власт. В метоха се събирали градските първенци, заседавали черковното и училищното настоятелства. По спомени на стари еленчани в неделни и други празнични дни след църковния

отпуск /краят на църковната служба/ в метоха се провеждали сбирки на свещениците, учителите, чорбаджии, търговци и занаятчийи, на които се обсъждали важни църковни, училищни и други обществени въпроси, преглеждали се новополучените вестници, списания и книги. В метоха през 1869 г. пренощували Васил Левски и отец Матей Преображенски при първото посещение на Апостола в селището. Когато за духовник в метоха пристига Галактион Хилендарец, съпричастен с национално-освободителната борба, два пъти тук пребивава Стефан Стамболов, Главен апостол на Първи Търновски революционен огръг за Априлското въстание. Метохът служел и за сигурно място за тайните заседания на местния революционен комитет, създаден от В. Левски и А. Кънчев през 1871 година.

Еленският Хилендарски метох запазва своя статут и след Освобождението. Той преустановява дейността си след смъртта на уважавания от всички еленчани архимандрит Галактион Хилендарец на 20 ноември 1882 г. След това сградата била използвана до 1910 г. за класно училище. При пожар през нощта на 11 срещу 12 декември 1912 г. тя изгара до основи. Унищожена била и богатата сбирка от стари книги и ръкописи.

^a кир – от гръцки господин

^b аспра – византийска сребърна, а по-късно турска сребърна монета

^v грош – някогашна монета от 20 стотинки (40 пари)

^г скевофилакс – завеждащ книгохранилището, библиотекар

^д ктитория – дарение на манастир, църква

Б Е Л Е Ж К И

¹ Цветкова, Б. Обществено-икономическото развитие на Елена и Еленския край през епохата на Османското владичество – В: Известия на Окр. ист. музей В. Търново, V, 1972, с. 151.

² Мошини, А.Н. Дунайская Болгария /Дунайский вилает/. Стопанско-икономический очерк. СПб, 1877, с. 357.

³ Райков, Б. Хилендарската кондика от XVIII век, С., 1998, с. 10.

⁴ Пак там, с. 91.

⁵ Пак там, с. 10.

⁶ Пак там, с. 10, 367.

⁷ Пак там, с. 118.

⁸ Пак там.

⁹ Пак там, 123-124.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там, с. 124.

¹² Пак там, с. 127.

¹³ Стоилова, К. Поменик на Хилендарския манастир от 1767 г., сп. Исторически преглед, №3, 1978, 93-103; Хилендарски поменик от XVIII век, сп. Библиотекар, №7-8, 1976, с. 77.

¹⁴ Стоилова, К. Поменик на Хилендарския манастир от 1767 г., с. 98.

¹⁵ Еленски сборник, I, С., 1931, 75-76.

¹⁶ Радев, И. Таксидиоти и таксидиотството по българските земи, В.Т., 1996, с. 165.

ТОДОР ХАДЖИСТАНЧЕВ - ИЗЯВЕН КУЛТУРЕН ДЕЕЦ В ГРАД РУСЕ

ЕЛЕНА ГЕОРГИЕВА

Издател, учител, журналист, драмописец, музикант, печатар, общественик, революционер - това са ключовите думи към името и делото на Тодор Хаджистанчев. В личността му се открояват типичните черти на българската възрожденска интелигенция, нейния нравствен образ: неугасима жажда за знания, усет към новото и прогресивното в образователното дело, в културата и обществения живот. Цялата дейност на тази интересна, инициативна, трудолюбива, търсеща новото, но и с особена индивидуалност личност и многолетното му народополезно дело са насочени към формирането на национално самосъзнание у народа и утвърждаването на българската нация. Тодор Хаджистанчев е един от авторите на българска възрожденска книжнина, художествена литература и публицистика.

Учителската, журналистическата и обществена дейност на Тодор Хаджистанчев оставят по-трайна следа в културния живот на град Русе, отколкото драматическото му творчество.¹ Независимо от немалкото препятствия, които е трябвало да преодолява в осъществяването на своето народополезно дело, Тодор Хаджистанчев се превръща в една от централните фигури в града.

Тодор Хаджистанчев е роден на 9 март 1849 г. в Русе, потомък на тревненски род строители: правнук на резбаря Никола Данаил Драгошинов, внук на строителя Данаил Николов Драгошинов, син на авторитетния строител хаджи Станчо Данаилов. След завършване на Русенското класно училище Тодор Хаджистанчев заминава да учи в Духовната гимназия в гр. Сремски Карловец (Австро-Унгария) до 1867 г. След това завършва Богословския факултет на Сръбската патриаршия. До края на живота си той остава свързан със Сърбия и с Австро-Унгария, а не с Русия, където емигрира за известно време през 1887 г. след потушаване на Бунта на офицерите русофили в Русе. От 1871 г. започва десетгодишното учителстване на Т. Хаджистанчев в Русе, с. Алмалий, Силистренско, и Никопол, където се ползва с уважението и обичта на ученици и граждани. През 1879 г. е избран за народен представител от Никополска околия.

След завършване на учението си през 1870 г. Тодор Хаджистанчев се връща в Русе и се установява трайно в града. Отказва да гради живота си като духовник

и решава да се посвети на учителството, а по-късно – на културния и обществен живот на Русе като журналист, издател, печатар, общественик. През целия си живот Тодор Хаджистанчев се проявява като непоследователен в обществените и политическите си убеждения и позиции: член на различни крила на Либералната партия, сподвижник или противник на Стефан Стамболов и др. Прекалено амбициозен, своенравен, суетен и с високо самочувствие – така го характеризират неговите съвременници. Тодор Хаджистанчев не винаги е в добри отношения както с местни дейци, така и с общественици от национален мащаб. Умира на своя обществен и народополезен пост като издател на 7 март 1903 г. в Русе, когато излиза от печат и последния брой на неговия вестник „Славянин“, по-късно издаван от неговия син.

През 1870 г. Тодор Хаджистанчев организира в Русе първото Българско черковно певческо дружество, получило първоначално подкрепата от читалище „Зора“. Първото театрално представление в Русе се е състояло на 27. XII. 1870 г. и е дадено от Певческото дружество. Представена е драмата „Ружица от Елограда. Древно събитие. Огледало за родители и деца“ по едноименния роман на Кристоф Шмид. Пиесата е преправена от Тодор Хаджистанчев и е отпечатана в печатницата на Дунавската област. Съобщения за предстоящото театрално събитие са публикувани във вестниците „Право“ и „Дунав“ (№ 536, 21 декември 1870), а отзиви излизат отново във в. „Право“ (№ 46, 11 януари 1871) и в. „Македония“ (№ 3, 18 януари 1871).

Театралното дружество към читалище „Зора“ – Русе, било огнище на театралните представления в града. В театралната трупа участват: Тодор Хаджистанчев, Тома Кърджиев, Никола Обретенов, Михаил х. Костов (книжар и собственик на печатница след Освобождението), Богослов х. Костов, Трифон Гаази, Яни Франгя, Неделчо Попов и др. Първите жени, излезли на българска театрална сцена, са русенските госпожици Величка Иванова (Шипкалиева) и Петрана Обретенова, дъщеря на легендарната Баба Тонка, която също понякога вземала участие в представленията на театралната трупа на читалище „Зора“, Русе. По-късно революционната интелигенция, обединена около читалището, по идейни разногласия прекъсва връзките си с Певческото дружество. Причината за отстраняването на Тодор Хаджистанчев от читалището е „за неточно водени и предадени сметки“. За такова провинение по-късно той ще заплати много висока цена: ще загуби вестника и печатница „Славянин“.

Започва своята дейност като учител през 1871 г. в новооснованото в Русе училище, наречено Крайненско училище. Наред с преподаването в училището, Т. Хаджистанчев пише на педагогическа тема редица статии, някои публикувани в списание „Училище“, „Читалище“, „Ръководител на основ. учение“, „Ступан“ и др. Изнася сказки в читалище „Зора“. Своите виждания за значението на просветното и училищно дело обобщава в публикация в списание „Училище“ от 24 март 1871, с. 134-136: „Народ без образование – пропада и се изгубва“. За отговорността и ролята на учителя и родителите, за умственото и физическо развитие на учениците, за обучението на момичетата, за откриването на неделни

училища, за дарителството за училищата и др. има не една негова статия във възрожденския периодичен печат. Показателни са думите му: "Не е оня никоги за учител, който при отворени очи се прави, че не види и със здрави уши, а се прави, че не чува" (сп. "Читалище", 1 юни 1874, с. 167-169). След Освобождението помества материали, посветени на образованието и в редактирания от него вестник "Славянин".

Патриотизмът му си остава негово верую. Учителят Тодор Хаджистанчев се вълнува от общественно-политическите проблеми на града и е един от първите граждани, подписали през 1872 г. изложенията до вилаетския управител Хамди паша за равноправие на езика, вероизповеданията и заемаването на държавни служби в Русе.

Жизненият път на Тодор Хаджистанчев налага отпечатък и върху характера на книжовната му дейност.² За периода 1871-1889 г. Тодор Хаджистанчев написва 5 книги, романа "Мемис паша", 27 пиеси, побългарил 1 пиеса и на 1 пиеса е преводач. В ръкопис, неиздадени, остават още четири готови пиеси. Някои от пиесите авторът преиздава: 14 имат второ издание, 7-трето, 3-четвърто, по 2 - пето и шесто и само 1 - седмо и осмо. Своите книги и драми, писани до Освобождението, Т. Хаджистанчев отпечатва в печатницата на Дунавската област в Русе. След 1879 г. своите книги и вестник печата в печатница "Славянин", чийто собственик е той.

Тодор Хаджистанчев е най-плодовитият и най-критикуваният български автор през 70-80-те години на XIX в.³ Отричан от всички свои именити съвременници: Л. Каравелов, Хр. Ботев, Ив. Вазов, З. Стоянов, Ив. Шишманов, П. Р. Славейков, Св. Миларов и др., преди всичко заради религиозния му мироглед, абстрактна нравственост, авторова безотговорност и лишените му от художественост произведения.

През 1871 г. Тодор Хаджистанчев поставя началото на своите изяви като автор на педагогическа, религиозна и популярна литература и издава 2 книги, 2 драми, 2 слова, публикувани в сп. "Училище" от февруари и март.⁴

Тодор Хаджистанчев обаче е автор със свое присъствие в историята на българската книжнина от тази епоха поради факта, че "долавя преди своите съвременници новите социални явления, но му липсва навлизането в проблематиката и нейното осмисляне, липсват му търпение и задълбоченост и най-важното не е самокритичен."

Първата книга е "Назначение на жените според Святата Божия реч. Написана от Т. Х. Станчев. Напечатана са с иждивението на Черковното певческо дружество. В Книгопечатницата на Дунавската Област". Целта на книгата, както посочва в предговора "списателят", е "за поправление и усъвършенствувание на породичния живот; а основанието си има на Св. Писание". Авторът изтъква, че когато животът е порядъчен и религиозно-нравствен, то и "държавата е честна, тогава и цялото човечество е честно". Спомоществователите за издаването на общо 429 книги от това заглавие са от различни населени места: Русе, Търново, Дряново, Елена, Плевен, София, Трявна, Кадикьой и др.

Списъкът на родолюбивите спомоществатели започва с имената на русенци, като отделно са изброени имената на 35 членове на Черковно певческото дружество в Русе: господа - видни граждани, учители, търговци, печатари, абаджии, революционери, като Тома Кърджиев, Ради Иванов и др., ученици; госпожи, госпожици и ученички. Забележително е, че всеки спомоществател е подпомогнал издаването най-малко на 3 екземпляра, 9 спомоществатели са закупили по 4 броя, 10 - по 5 екз., 3 - по 6 книги, и 2 (Стоил Д. Попов и Андрей М. (аринов Пиперов) Книговезец - по 10 книги. Причината за набавяне на такова количество от книгата не при всички спомоществатели е посочена, но за някои е много показателна. Така например Стоил Попов - 10 екземпляра дар за сиромашки ученички в Русенското българско девическо училище, учителят Н. Попов - 3 екземпляра за Девическото училище в Елена, Г. Карамождраков - 5 книги за Певческото дружество, независимо, че всички спомоществатели членове на Черковно-певческото дружество си набавят по 3, 4, 5 и дори 10 книги.

Втората книга е "Полемика от славянскый язык" (На корицата заглавието е "Богословска наука") и е отпечатана в книгопечатницата на Дунавската област с църковнославянски букви. Книгата съдържа противокатолическа полемика, разкриваща "някои вредителни и безумни заблуждения" на римските католици, лютерани, калвинисти, които нанасят вреда на нашата Източна християнска православна вяра и църква. В края на книгата са отпечатани "Имената на родолюбивите спомоществатели", общо набрали средства за 773 книги. На първо място са отпечатани имената на спомоществателите от град Русе и селата от Русенската околия - 170, от които 10 са госпожици, 2 - госпожи; господа - 120, ученици от III, IV, VI класове - 38. По професия някои са учители, свещеници, абаджии, фурниджии, търговци и др. Сред имената на спомоществателите срещаме името на Захари Стоянов, Иван Г. Дайнолов, Никола Живков и др. видни българи и граждани на Русе. Някои от спомоществателите, възрастни и ученици, са закупили от 2 до 5 екземпляра и са заявили подбудите за закупуване на по-големия брой от книгата, а именно: за дарение - на Певческото дружество в Русе, Стоян П. Дилоянов от 18 закупени, 3 бройки от заглавието е определил за дар на Новоселското училище, Велку Н. Овчаров Карловски - 10 екземпляра в дар на Девическото училище в Карлово и др.; от името на жители на други населени места, като Дряново, Марено и др.

Интересът към нравствено-религиозната литература през 70-те години на XIX век сред българското население е намалял поради приключилата църковна борба. Констатацията, която прави списание "Слава" от 1871 г., № 4, издавано от Тодор Хаджистанчев, е следната: "Нашата духовна книжевност е съвсем презряна и забравена... Нашата духовна книжевност до днес твърде малко е напреднала по причина, задето слабо уважаваме християнските закони...". Списанието е малко по формат и по обем, само 16 странички, и предлагало на читателите статии с религиозно и нравствено съдържание и кратки хроники.

На Тодор Хаджистанчев дължим първата печатана българска училищна педагогика. През 1873 г. с помощта на "родолюбиви спомощници" - българи от 19 населени места, е отпечатана "Педагогика или основна наука за възпитание и наставление. Извод от теоретическата педагогика на Фридриха Дитеса. Първо издание. Издава Т. Х. Станчев. Русе, в печатницата на Дунавската област." Списъкът на спомоществователите отново започва с имената на русенските граждани и околните села - общо на брой мъже - 51, жени - 2, ученици - 3, от село Кошов, Русенско, 3 - от Немското училище и т.н. По професия спомоществователите в преобладаваща си част са учители, свещеници, печатари, но има и кръчмари, земеделци и др. Списъкът оглавяват Иван Чорапчиев и Спас Попов, първите цензори през 1864 г. на български печатни книги в Дунавската печатница, Захарий Стоянов, Стоян Роглев и др. Някои от спомоществователите набавят екземпляри: за свои близки. Например, Хр. Х. Ангелов за брат си Петър - ученик в Търново, Агапи Петрова за брат си Велику - ученик в гимназията в Карловиц (Австрия); за училища. Например Стоян Илиев за българските ученици в Богословското училище в Белград, Мария Х. Станчева - 5 екз. за бедните ученички от Девическото училище в Плевен, за училището в с. Коприва (Никополска околия), брат и сестра Христо и Стоянка Стоянови подаряват по два екземпляра на училището и читалището в с. Беброво, Еленско; за читалища. Например издателят Тодор Хаджистанчев подарява на читалище "Зора" в Русе 50 екземпляра, Стоян Роглев, бъдещ печатар и издател в освободена България, за читалището в Беброво, Еленско и др.

Пиесите му в тематично и жанрово отношение се групират в три направления: нравоучителни драми, битово-соцални и политически комедии и исторически пиеси. "Всъщност обяснението за литературната стойност на драматургичното творчество на Тодор Хаджистанчев е в това, че желанието му да твори е по-скоро отговор на родолюбив повик, а не неудържим вътрешен порив на творец." (2, с. 453) Огромно е желанието на Тодор Хаджистанчев да създаде национални български характери в своите драми и комедии, но отсъствието на талант не му позволява да достигне върхове в литературното си творчество, макар че притежава чувство за театралност. Драмите му носят родолюбив и културно-просветен характер с антифанариотски и патриотичен дух, но често са епигонски на Д. Войников и П. Р. Славейков: "Юстина", "Правата цивилизация", "Кардам Страшний", "Анатема", "Драндавелата", "Нова мода" и др. Злободневната тематика на неговите пиеси, отстояващи патриархалния морал, привлича масовия зритель и читател.

Заради творчеството на Тодор Хаджистанчев влизат в литературна употреба изразите "пенкилер" и "сойтара" (шут, смешник, посмешище), а Л. Каравелов и Хр. Ботев често дават Тодор Хаджистанчев като пример на бездарие. Л. Каравелов пише във вестник "Свобода", 16 септ. 1872, № 12: "Тия дни в Русчук ще да излезе из под печат една твърде важна драма под заглавие... Между литературните шарлатани г. Станчев трябва да стане председател... Драндавелата на г. Станчева не е нищо друго освен проста шарлатания". За

комедията "Нова мода", която е вариант на "Драндавела", Христо Ботев във вестник "Будилник" от 1 май 1873, № 1 е още по-рязък и язвителен: "Неуморният труженик в полето на глупостта и редакторът на духовния вестник "Слама", г. Станчев, е снесъл в пологът на русчушките гарги още една "Нова Мода Глупост"...советоваме г. Станчева да следва попрището и да пише: защото нашите бакали и халваджии с какво ще си увиват сиренето и халвата? Дързост, г. Станчев, дързост!" Иван Вазов определя драмописанията на Тодор Хаджистанчев като "сойтарджийски", в смисъл несериозни, нестойностни и т. н. Ив. Вазов непокрито показва отрицателното си отношение към него, използвайки квалификации като "станчовщина", "станчевци", "a la Stantcheff" и др. Независимо от критичните бележки и постоянни атаки драмите на Тодор Хаджистанчев се играят на българските читалищни театрални сцени до края на 80-те години на XIX в. Те изиграват своята роля в преходния период между възрожденската и новата литература. Това е времето, когато вкусът на зрителя се формира и става по-изискан, а пред драматурзите се поставя изискването да обогатят художествено своите творби. Трябва да отбележим, че спомоществатели за отпечатване на драмите на Т. Хаджистанчев има почти от цяла Северна България, но в списъците не присъстват имената на изявиени по това време български писатели.

След Освобождението Тодор Хаджистанчев не прекъсва своята литературна дейност. Подписването на Санстефанския мирен договор е повод Тодор Хаджистанчев да напише драмата "Подписването на свети Санстефанский договор". През 1879 г. издава книгата "Биконсфилд" в отговор на решенето на Берлинската конференция за разпокъсването на България. Посвещава две свои творби на Освободителната война: "Гаази Осман паша" и "Сюлейман паша, разорителят на Стара Загора". Като драмописец продължава да пише и издава драмите: "Милан I сръбски крал", "Стефан Караджа", "Христо Ботев", "Симеон българският цар", "Раковски", "Левски", "Убийството на Максимилиан" и др.⁵

През 1879 г. започва да издава седмичен вестник "Славянин", печатан в печатница "Л. Каравелов и Н. К. Жейнов". През първите години вестникът излиза веднъж седмично, а от 1882 г. по два пъти в седмицата. През 1880 г. Тодор Хаджистанчев настанява в собствения си дом вече собствена печатница, наречена на името на вестника. Вестник "Славянин" е най-дълголетният русенски вестник, излизал с прекъсвания от 1879 г. и след смъртта на Т. Хаджистанчев до 1931 г. и се ползвал с популярност в цяла България. За това свидетелстват дописките, отпечатвани на страниците на вестника от: Силистра, Тулча, Варна, Шумен, Търново, София, Видин, Кюстендил, Казанлък и др.

В печатница "Славянин" са отпечатани от 1881 до 1891 г.: 25 творби на Тодор Хаджистанчев; 111 книги - оригинални творби на български автори, като Захари Стоянов, Никола Живков, Добри Войников, Иван Богоров и др., учебници, календари, преводи на български език на чуждестранна литература (Произведения на Дюма, Сервантес, Дж. Мил и др.); 9 периодични издания: "Македонец" (1880), "Комар. Бън-бън-бън - чорбаджиите навън" (1881),

“Пукнуване зора”(1881-1882), “Работник”(1881), “Дяволско шило”(1881), “Братство”, “Народен учител”, “Учителски вестник”(1885) и др.

Печатница “Славянин” е конфискувана и продадена на търг по съдебно решение, както и къщата на Тодор Хаджистанчев е иззета и продадена на негови политически противници. Това са последствия от противоборството между русофили и русофоби, както и неизплатени сметки. Следва емиграция, отново завръщане в Русе и усилия за въстановяване на вестника, и така до 7 март 1903 г., когато Тодор Хаджистанчев умира.

Тодор Хаджистанчев всеотдайно се труди с перо и слово за просветното и културно издигане на българския народ, чиито проблеми винаги са го вълнували. Определено място заемат неговите изяви като издател, печатар, книжовник и общественик. Той принадлежи на плеядата възрожденци – просветни и културни дейци, влезли в историята на град Русе.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Джурова, Г. Тодор хаджи Станчев като драматург. Алманах за историята на Русе, IV, Русе, 2002, 450-462.

² Аретов, Н. Тодор х. Станчев. Литературна мисъл, 1989, №18, 41-50.

³ Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодичен печат. 1806-1878, I, С., 1957, 342-343.

⁴ Сиромасова, Ж. Тодор Хаджистанчев. Радатели за просвета и книжнина. Сб. Съст.: Н. Жечев, Ив. Сестримски. С., 1986, 547-551.

⁵ Хаджистанчев, Т. Речник на българската литература, 3, 1982, с. 356.

TODOR HADJISTANCHEV -DISTINGUISHED INTELLECTUAL FROM THE TOWN OF ROUSSE

Elena Georgieva

Summary

Todor Hadjistanchev (1848-1903) was a publisher, teacher, journalist, playwright, musician, printer and public intellectual. His life, career in teaching and journalism, and involvement with social activity blazed a lasting trail in the cultural life of the town of Rousse. He founded the first church choir society as well as the first drama performance in Rousse. Todor Hadjistanchev was the most prolific and the most criticised Bulgarian author during the 70s and 80s of the nineteenth century. He was the author of the first Bulgarian textbooks on pedagogy, as well as a great number of books, plays, articles etc. He was the publisher of the newspaper *Slavianin*. Todor Hadjistanchev was one of the most charismatic and contradictory figures of the Revival in the town of Rousse.

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА НАУЧНАТА ДЕЙНОСТ НА ДИМИТЪР МАТОВ

ТЕМЕНУГА ГЕОРГИЕВА

Настоящият кратък преглед на научната дейност на Димитър Матов (15.05.1864 - 15.09.1896) е част от едно по-обстойно историографско проучване относно развитието на българската етнография в края на XIX и първите десетилетия на XX в. Матов заема достойно място сред плеядата учени с голяма ерудиция и несъмнени заслуги за утвърждаването на научно-изследователския подход, работили през този период. На 15 май 2004 г. се навършват 140 години от рождението му и това е още един повод от позицията на изминалото време да оценим значението на неговото научно дело.

Роден в заможнo търговско семейство във Велес, той има възможност да получи солидно за времето си образование. Като студент в Харковския университет (1884-1888) слуша лекции на М. Дринов и А. Потебня по история, литература и фолклор, а по-късно специализира две години славянска филология във Виена и Лайпциг при В. Ягич и А. Лескин.¹ Тези изтъкнати представители на руската и западноевропейската научна мисъл оказват благотворно влияние върху формирането на неговите интереси в областта на сравнителното езикознание и фолклористиката. Под тяхно влияние той усвоява сравнително-историческия метод на изследване, който прилага широко във всички свои трудове и по този начин допринася за налагането му в българската наука.

Въпреки краткия си жизнен път (умира неочаквано, едва 32-годишен) Димитър Матов оставя значително книжовно наследство.² В продължение на 7 години излизат над 100 негови публикации, които му отреждат заслужено място сред най-изявените научни дейци на времето. Благодарение на солидната академична подготовка трудовете му представляват ценен принос както за българската и изобщо за славянската филология, така и за младата наша етнология. Значението на неговото научно дело е оценено и от съвременниците му, и от по-късните изследователи, които не пропускат да отбележат, че в негово лице българската наука се е лишила от един изключително ерудиран за времето си, способен и надарен учен.³

Разглеждайки научното дело на Д. Матов, изтъкнатият наш учен М. Арнаудов прави много точна класификация според тематичната насоченост на неговите трудове, обособявайки ги в три главни дяла: езиковедски, фолклорни и

публикации, осветляващи научно един актуален за времето национално-политически проблем – въпроса за културно-етническата принадлежност на славянското население в Македония.

Своите сериозни научни занимания Д. Матов започва като учител в Солунската българска гимназия (1889-1890), когато се заема да събира и обработва езикови и фолклорни материали от Македония. През този период сътрудничи на започналото да излиза в Солун през 1889 г. списание “Книжици за прочит”, където публикува и първите си приноси. По-късно в резултат на задълбочените му интереси в областта на езикознанието и литературната история се появяват редица сериозни научно-аргументирани изследвания, в които събраните езикови материали се разглеждат на широка сравнителна основа и в непосредствена зависимост от културно-историческото развитие на езиковите носители. Ценен принос в това отношение е трудът му “Гръцко-български студии”.⁴ Изтъквайки необходимостта от сравнително изучаване на балканските езици, Д. Матов прави опит да очертае главните допирни точки между българския и новогръцкия език във фонетиката, етимологията, народната поезия и пр. Като разглежда славянските поселения в Гърция, той отделя внимание на закономерното историческо претопяване (погърчване) на славяните и особено на взаимните културно-битови влияния, съпътстващи този процес. Чрез обстоен сравнителен езиков анализ ученият аргументира влиянието на славянските /основно на българските/ говори върху гръцкия език. Както сам той отбелязва, проблемите на историческата фонетика и на българския, и на новогръцкия език почти не са разработвани, поради което студията му е сериозен принос в тази насока.⁵

Проблемите на сравнителното езикознание определено са в сферата на неговите научни интереси, в резултат на което излизат и други материали, осветляващи или допълващи въпроси от подобен род.⁶ Матов е един от радетелите за належаща правописна реформа, като наред с това оставя значими приноси в областта на историческото развитие на българския език и неговите специфики.⁷ Вниманието заслужава поредицата му от статии “Към българския речник”, където разяснява фонетиката, словообразуването, синтаксиса и етимологията на редица думи от македонските говори.⁸

Особен интерес представляват приносите, които той оставя в областта на българската етнография и фолклористика. Изследвайки различията и развитието на народните говори, ученият влиза в досег с богатството на нашата народна словесност. Като задълбочава интересите си в тази насока, той осветлява някои фолклорно-етнографски проблеми, чиято интерпретация впечатлява и днес. За това допринася сериозният му научен подход в духа на миграционната и психологическата школа, както и обстойното му познаване на словесното творчество не само на българския, но и на ред още европейски народи.

Отражение на неговата голяма ерудиция е студията му “Бележки върху българската народна словесност” (СБНУ, 1894, X, 268-323), където в уводната част обръща внимание на значението на фолклора във възпитателен,

литературно-поетически и културно-исторически план. Матов оценява необходимостта от изучаването на взаимните културни влияния между балканските народи на базата на разпространението и предаването на елементи от народното словесно творчество. Наред с това обаче и той, споделяйки възгледите на Г. Майер, А. Веселовски, М. Драгоманов, Ив. Шишманов (чиито трудове познава много добре), схваща по-разширено тематичните рамки на фолклора: "... Народната поезия се изучава сега в свързка с народните вярвания, обичаи, начин на живеене, занаяти, народна медицина, народно право, език и религия – с всичко, което в по-голяма или по-малка степен е продукт на народния дух, което напоследък наричат в много страни фолклор."⁹ В това отношение той следва разпространеното тогава в европейската и в нашата наука схващане относно разширения обхват на фолклорните проучвания.¹⁰ В резултат на това и Д. Матов прави някои ценни етнографски проучвания от позициите на фолклорист. Такива са статиите му "Нави" (Книжици за прочит, Солун, 1889, III, 49-54) и "Верзиуловото коло и навите" (БПр, II г., 1895, IX-X, 140-155), където на широка сравнителна основа са осветлени някои представи и вярвания, свързани с народната демонология. Като изхожда от сведенията в старобългарската апокрифна книжнина за вярата в съществуването на нави (демонични същества) и свързаното с тях сборище - Верзиулово коло (хоро), Матов излага и данните от собственото си проучване за разпространението на това вярване в Македония и западните български краища (Битолско, Прилепско, Костурско, Царибродско, Кюстендилско и пр.). Разкривайки народното схващане за навите като зли духове, мъчещи жените преди раждане, той ги сравнява с други митични същества като вилите, самодивите и упоменава, че подобни вярвания има и у другите славянски и европейски народи. Изследването му е от значение за аргументираното установяване не само на произхода, но и на ареала на разпространение на названието "нави", което не е познато във всички български краища.¹¹ Наред с това авторът осветлява произхода и значението на думата "Верзиулово", като сравнява изследванията и хипотезите на Соболевски, Ягич и Веселовски.

Основно място във фолклорните изследвания на Д. Матов заемат баладните мотиви. Той първи в нашата научна литература разглежда обстойно произхода и разпространението на баладите за слънчовата женитба и за невярната съпруга, което е несъмнен принос. Основната част от неговия цитиран по-горе труд "Бележки върху българската народна словесност" е посветена на песента за слънчовата женитба. Д. Матов публикува необнародван до момента дебърски вариант на тази песен, като прави сравнение на известните вече варианти. Чрез подробен анализ на съставните части на този мотив въз основа на многобройни, аналогични версии във фолклора и митологията на европейските и балканските народи, той установява произхода, разпространението и развитието на различните елементи на темата за обвързването на небесното светило със земна девойка.

Своите задълбочени и обширни познания в областта на литературната

история и фолклора Матов демонстрира не само относно баладата за слънчовата женитба, но и когато изследва не по-малко популярния мотив за невярната съпруга. Статията му "Невярна Груйовица" представлява сравнително проучване на темата за женската изневяра и коварство в световната литература.¹² Разкривайки спецификите и отликите на различните варианти, той аргументира азиатския (индийски) произход на този мотив, който по пътя на устното заемане преминава в словесно-песенното творчество на западноевропейските и славянските народи. Като класифицира южнославянските народни песни, отнасящи се към тази популярна тема, нашият учен стига до извода, че побългаряването, т.е. стремежът към изтъкване на женската невинност за сметка на по-слабо застъпеното женско коварство в българските варианти на песента е неизбежно през вековете на битуване на мотива и е отражение на нравствените ценности и психологията на нашия народ.¹³

Приносен характер имат и две по-малки изследвания на Матов – "Епосът ли е най-старият род в поезията?" (БПр, г. II, 1895, III, 77-92), където се разглежда и доразвива въпросът за хронологията на възникване на поетичните родове, и статията "Приказка за правината и кривината" (Книжици за прочит, г. II, 1895, VI, 22-30; също СБНУ, 1893, IX, 152), в която се осветлява произходът на един широко разпространен у европейските и азиатските народи приказан мотив.

Значителен дял от книжовното наследство на Д. Матов представляват неговите отзиви при обнародването на нови фолклорно-етнографски изследвания. Като цяло рецензирането на множество трудове в областта на езико-знанието, етнографията и фолклора заема сериозно място в научните му занимания. Тук следва да се отбележат отзивите и критичните му бележки относно трудовете на Г. Вайганд, А. Щраус, Н. О. Сумцов, Д. Маринов, А. Иширков и др.¹⁴ От често цитираната библиография е видно, че Матов следи с внимание всички публикувани фолклорни материали и научни изследвания в нашия и чуждия печат, на което се дължат задълбочените му познания в областта на словесното народно творчество. И в рецензиите си той не пропуска да отбележи необходимостта от прилагането на сравнително-историческия подход в научните изследвания: "...Само при добър и всестранен обзор към културата на съседните народи ще можем и ние да турим основа за история на нашата култура. Балканските народи трябва да се изучават един други, защото само по тоя начин ще се опознават помежду си и ще се сближават."¹⁵

Често обаче рецензиите и критичните му отзиви надхвърлят установените рамки и внасят ценни допълнения към разглежданите теми, съпроводени от критико-сравнителен анализ. В този смисъл някои от тях могат да се разглеждат като самостоятелни фолклорно-етнографски изследвания не само поради своя обем, но и заради съдържащите се методически и библиографски указания, и приведените допълнителни езикови или етнографски материали. Принос в това отношение имат рецензиите му относно етнографските сборници "Жива старина" на Д. Маринов и фолклорните сбирки на А. П. Стоилов и свещ. П.

Цв. Любенов. Разглеждайки публикуваните вече томове на "Жива старина", Матов прави сериозен научен анализ на изнесения обширен и разнообразен материал, осветляващ различни сфери на народната култура в Северозападна България.¹⁶ Наред с това разкрива и изяснява аналогични вярвания и схващания, характерни за културата на съседните народи в областта на космогонията и демонологията, календарните празници и обичаи и пр., като често прави съпоставка с подобни проучвания от други автори.

Другата му обширна рецензия, публикувана в книжовния отдел на СБНУ (1896, XIII, 3-52), представлява сравнителен преглед на сборниците с народни умотворения на А. П. Стоилов (Две нови сбирки по западнобългарския фолклор. Сборник от български народни умотворения. Ч.I. Битови песни, С., 1894 и Ч.II. Песни из политическия живот, 1895) и на свещ. Петър Цв. Любенов (Самовили и самодиви, С., 1891 и Сборник с разни народни умотворения из Кюстендилско, С., 1896). Матов допълва изнесените материали със сравнително обширни препратки към сходни сюжети и мотиви в словесното творчество на други балкански народи, както и към предишни изследвания върху произхода, разпространението и изменението на това фолклорно наследство. От значение също така са дадените методически указания за по-пълното, систематично събиране и точно записване на фолклорно-етнографските материали.

Освен че се занимава с научно-сравнителен анализ в областта на духовната народна култура, Д. Матов се изявява, макар и в значително по-малка степен, и като събирач на фолклорни материали. В раздела за Народни умотворения на СБНУ (т. III; V; VI; VIII; IX; X; XI) са публикувани народни песни, приказки, вярвания, тълкувания и др., записани от него в различни краища на Македония.

Македония като цяло играе важна роля в живота му. Тя не е само негово родно място, но и поле за творческа изява. С осветляването на различни страни от езика и културата на българите в тази област са свързани голяма част от научните му изследвания. Поради това Д. Матов нямаше как да остане настрана и при разискването на един толкова наболял и актуален за времето въпрос, какъвто е етническата принадлежност на славянското население в Македония. В това отношение той не прави изключение от редица изявени научни дейци, като М. Дринов, Л. Милетич, Й. Иванов, Д. Маринов и мн. др., допринесли значително за научното изясняване на този проблем. Подобно на тях, от позицията на учен, счита ангажирането си с обективното осветляване на историческата истина за свой неотменим патриотичен дълг.

Матов е застъпник на тезата, че научната полемика е в основата за разрешаването на възникналия сред българската и сръбската общественост спор, "защото споразумение или компромис може да стане само при условието на открито изказване и от двете страни". И сам дава своя немалък принос, изразявайки активно отношение към всички заслужаващи внимание публикации, които засягат въпроса до каква степен са основателни претенциите на сърбите и българите върху езика и народността на македонско-славянското население. Интересът и ангажираността му към тази тема съпътстват цялата му научна

дейност, от самото ѝ начало до нелепия ѝ, преждевременен край. Неговите многобройни бележки, отзиви и статии по македонския въпрос, най-значими от които са излезлите в хронологичен ред "Кратка разправа по етнографията на Македония", "Сръбско-българската етнографска препирня пред науката", "Македония според най-новите книжовни вести", "Пътуването на Вайганд в югозападните балкански области", представляват блестяща научна защита на българските национални интереси.¹⁷

Като аргументира посредством методите на научното познание българската принадлежност на населението в Македония, Д. Матов отхвърля в своите трудове неоснователните чужди претенции чрез осветляването на два основни въпроса: 1) Обективното изследване на македонските говори и тяхната принадлежност; 2) Привеждането на историко-етнографски доказателства за българската етническа принадлежност и българското самосъзнание на славяните в Македония. Своята теза той подкрепя с обстоен езиков анализ и с множество (събрани лично от него) исторически свидетелства относно демографското състояние, образователното и църковно дело в редица македонски селища както през Възраждането, така и в по-ново време.

Във всичките си трудове Матов се придържа стриктно към принципите на обективизма и сравнително-историческия подход. В това отношение изключение не прави и обширната му рецензия относно "Македонско-славянски сборник" на П. Драганов.¹⁸ С множество допълнения и сравнения тук са разкрити редица специфични черти на македонските говори, като наред с това се уточнява произходът и разпространението на голяма част от публикуваните в сборника народни песни. Но освен това изследването е още едно ясно изразено и научно-обосновано опровержение на поредния опит за отхвърляне българския характер на народно-поетичното наследство в Македония. Ето защо пламенният патриотизъм на Д. Матов, съчетан с чисто научния стремеж за установяване на историческата истина, както и приносите му за осветляване на македонския въпрос дават основание на по-късните му изследователи да го поставят "...в един ред с Дамян Груев или Гоце Делчев, защото те са обжегнати от един и същи идеал, имат една и съща заветна мечта."¹⁹

Въпреки краткия си жизнен път Д. Матов оставя ярка диря в развитието на младата българска наука след Освобождението. За това допринася не само книжовното му наследство, но и активната му организационна дейност. Като преподавател по славянска филология в Софийския университет (тогава Висше училище) води курс по славянска етнография, който на практика е първото специализирано научно звено, занимаващо се с проблеми на народната култура и бит.²⁰ Наред с това той е съредактор на Ив. Шишманов в издаването на СБНУ (т. IX-XIII), активен сътрудник на сп. Български преглед и отчасти на Периодическото списание. Неговите рецензии и отзиви, публикувани на страниците на периодичния печат, имат изключително голяма стойност за развитието на обективната научна критика у нас.

Изследвайки научното дело на Д. Матов, с основание може да се твърди, че

той е от величината на тези учени, чийто сериозен научен подход и широтата на задълбочените познания в редица области впечатляват и днес. Учен с голяма ерудиция и солидна академична подготовка, той допринася много за утвърждаването на сравнителния метод в научните изследвания, следвайки концепциите на миграционната, културно-историческата и психологическата школа.

Като представител на филологическото течение в българската етнография в края на XIX век, Д. Матов обаче не може да преодолее някои слабости, съпътстващи този период от развитието на нашата наука. Тъй като в схващанията му за предметните области на етнографията и фолклористиката няма достатъчно яснота, той осветлява някои етнографски проблеми от позициите на фолклорист. В това отношение не прави изключение от редица наши и чужди учени. Наред с това в книжовното му наследство липсват големи, обобщителни трудове, обхващащи обособени области или комплексни проблеми в сферата както на езикознанието, така и на фолклора и етнографията. До голяма степен това се дължи на широтата на неговите интереси и краткия му, жизнен и творчески път.

Научните му изследвания обаче се отличават със задълбочено познаване на подложения на сравнителен анализ материал, с изчерпателност и което е най-важно за един учен – с обективност и солидна аргументация на направените изводи и заключения. Именно поради това съвременната историография с право причислява Димитър Матов към основоположниците на модерната българска наука след Освобождението.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Шишманов, И. Д. Матов, БПр, г. III, 1896, IX-X, 288-296.

² Относно библиографията на неговите трудове вж. Милетич, Л. Д. Матов (Книжовна дейност), БПр, г. III, 1896, XI, 55-75.

³ Шишманов, И. Цит. съч.; Милетич, Л. Цит. съч.; Ягич, В. Archiv fuer slav. Philologie, 1896, XIX, 319-320; Вакарелски, Х. Поглед върху днешната ни етнография, УПр, 1936, V-VI, 567-568; Димитър Матов, Родна реч, г. XIII, 1939, 2, 77-81; Етнография на България, С., 1977, 62-64; Арнаудов, М. Научното дело на Д. Матов, В: Очерци по българския фолклор, т. I, Втизд. 1968, 333-358; Тодоров, Д. Етнографията на България през периода на капитализма - В: Етнография на България, т. I, С., 1980, 139-140; Попов, К. Димитър Матов - В: Научното дело на видни български езиковеди, С., 1982, 79-84 и др.

⁴ Матов, Д. Гръцко-български студии, СБНУ, 1893, IX, 21-80.

⁵ Първо проучване на въпроса за славянското влияние върху новогръцкия език прави Миклошевич (Die slavischen Elemente im Neugrichischen, Wien, 1870), който установява около 100 славянски елемента в новогръцкия език. Към тях Д. Матов прибавя още около 60.

⁶ Матов, Д. Към критическото четене на дакословенските текстове, СБНУ, 1891, VI, 226-238, където на базата на езика излага тезата за българския произход на тези текстове. Интерес представлява и рецензията му относно съчинението на Г. Вайганд, Wlacho-Meglen (ПСП, 1892, кн. 39, 474-482), където обръща внимание върху славянските елементи в езика на мегленските власи. Вж. също и рецензиите му за съчиненията на Г. Майер, Neugrichische

Studien, I-II, (БПр, г. I, 1894, IX, 181) и Neugrichische Studien, III, Wien, 1895 (БПр, г. II, 1895, IV-V, 246).

⁷ **Матов, Д.** За историята на новобългарската граматика, В: Осми годишен отчет на българската Солунска гимназия, с. 1-31; Киреч-Къойският говор, Книжици за прочит, Солун, 1889, II, 40-48; Тлъстият господин "ъ", БПр, г. II, 1894, II, 173-175; Мизонезизмът в правописната реформа, БПр, г. II, 1894, II, 175-178; За взаимната замяна на ясните и тъмните съгласни в новобългарския език, ПСп, 1894, кн. 44, 247-261 и др.

⁸ **Матов, Д.** Към българския речник, Книжици за прочит, Солун, 1889, кн. I, 27-29; кн. IV-VII, 273-299. Продължение на тези статии под същото заглавие има в СБНУ, 1892, VII, 448-483. Вж. също рецензията му за Н. Геровия "Речник на българския език", ч. I, Пл-в, 1895, публикувана в сп. Български преглед, г. II, 1895, VI, 101-109, където критикува пропуските и допуснатите етимологични грешки на базата на сравнително съпоставяне на изнесения от Н. Геров и публикувания вече (в СБНУ и други издания) речников материал.

⁹ **Матов, Д.** Бележки върху българската народна словесност, СБНУ, 1894, X, с. 269

¹⁰ В края на XIX век в общоевропейската научна мисъл все още няма достатъчно яснота относно изследователския обхват на фолклористиката и етнографията, и техните предметни области не са добре отграничени. До Втората световна война редица учени продължават да считат, че духовната народна култура като цяло е предмет на фолклорни изследвания и схващат етнографията като помощна, описателна наука.

¹¹ Названието "нави" е разпространено само в Югозападните български покрайнини и най-вече в Македония. Така напр. в Ломско съществата, мъчещи родилките, се наричат "лахуси", а в Източна България наред с "лахуси", "лаусници" е познато и названието "ерменки".

¹² **Матов, Д.** Невярна Груйовица. Баладен мотив из нашата народна поезия, БПр, г. II, 1894, I, 51-60. Библиография по тази тема Матов попълва в статията си "Към народната песен за невярната жена", БПр, г. II, 1894, II, 114-115.

¹³ Вж. също **Арнаудов, М.** Вярна или невярна Груйовица – В: Очерци по българския фолклор, т. I, Вт. изд., С., 1968, 533-571.

¹⁴ Вж. рецензиите на Д. Матов относно: **Weigand, G.** Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen ueber das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren. Zw. B. Volksliteratur der Aromunen. Leipzig. 1894 – рец. в БПр, г. II, 1895, IX-X, 262-264. Освен че се откроява като "най-добър познавач на езика и обичаите на македонските румъни", Г. Вайганд свидетелства за преобладаващия брой на българското население в Македония.; **Strausz, A.** Bulgarische Volksdichtungen (Uebersetzt, mit Einleitungen und Anmerkungen versehen), Wien und Leipzig, 1895, - В: БПр, г. II, 1895, IX-X, 264-265. Д. Матов определя сборника на Щраус, съдържащ в немски превод около 300 български народни песни, като "важно явление в областта на преводния славянски фолклор"; **Сумцов, Н.О.** Мужь на свадьбе своей жены – Песни и сказки о живомь мертвецъ – Дума об Алексей Попович - В: БПр., г. I, 1894, I, 124-125, където Матов прави кратък анализ и посочва пропуснатите в изследването български народни песни със сходни мотиви; **Маринов, Д.** Басненик или сборник от народни басни – рец. в: БПр, г. II, 1894, I, 110-114. Тук критичните бележки са допълнени от кратки паралели между характерните елементи на приказките и басните, публикувани от Д. Маринов, с тези на Крилов и Лафонтен.; **Иширков, А.** Момчил юнак - рец. в: БПр, г. II, 1895, III, 123-124, където са вмъкнати допълнителни бележки за развитието на мотива за юнака Момчил в българските и сръбските народни песни:

¹⁵ Вж. рецензията на Д. Матов относно К. Шапкаревия "Сборник от български народни умотворения", ч. II, С., 1892-1894 – В: БПр, г. I, 1894, IX, с. 131.

¹⁶ Вж. рецензиите на Д. Матов за кн. I на сборника "Жива старина" от Д. Маринов в ПСп, г. VIII, 1893, кн. 41-42, 961-998 и за кн. II и III – в: БПр, г. I, 1893, I, 166-174.

¹⁷ **Матов, Д.** Кратка разправа по етнографията на Македония, ПСп, 1890, кн. 34, 425-

475 и кн.35, 674-717; Сръбско-българската етнографска препирня пред науката, в. "Югозападна България", 1893, бр. 6-11; Македония според най-новите книжовни вести, БПр, г. II, 1895, XII, 52-73; Пътуването на Вайганд в югозападните балкански области, БПр, г. III, 1896, II, 38-62.

¹⁸ Драганов, П. Македонско-славянски сборник, реценз. на Д. Матов в: СбНУ, 1894, XI, 13-23 и БПр, г. II, 1894, II, 105-108.

¹⁹ Арнаудов, М. Научното дело на Д. Матов..., с. 357.

²⁰ Курсът по славянска етнография се води от Д. Матов от 1893 до 1896г., а след неговата смърт – от Л. Милетич и Ст. Романски.

ONCE AGAIN ABOUT THE SCIENTIFIC ACTIVITY OF DIMITER MATOV

Temenouga Georgieva

Summary

The present article is a part of a more detailed historiographic study of the development of the Bulgarian ethnology at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The article traces the scientific activity of Dimiter Matov (1864-1896) – a scholar with great erudition and doubtless merits for the establishment of the comparative-historical method in our science after the Liberation (1878).

A brief survey is done of his main scientific works, classified according to their subject purpose. Larger attention is paid to the folklore-ethnographical investigations of D. Matov and his contribution in this field.

**ДА СИ СПОМНИМ ЗА ЕДИН ЗАБРАВЕН
РОДОЛЮБЕЦ КРАЕВЕД
(135 години от откриването на първата българска
църква в Бургас)**

ВИДА БУКОВИНОВА

На Възкресение Христово – 20 април 1869 г., след обед на Второто възкресение в храм “Св. Св. Кирил и Методий”, Бургас, се извършва първата църковна служба. Храмът се помещава в адаптираната за целта къща, подарена от първия български свещеник в Бургас – поп Георги Стоянов.

За първи път в историята на Бургас, след неколкогодишна упорита борба с фанариотщината и тримата гръцки владици в Созопол, Поморие и Несебър, българите в Бургас успяват да открият своя църква. Така борбата за независима българска църква се увенчава с успех и в черноморския ни град.

На 20 април 1869 г. дървеното и желязното клепало оповестяват празника на Възкресението на българщината в Бургас. Настоящата 2004 година е юбилейна. А следващата 2005 г. ще има нов юбилей – 110 години от полагаането основите на (великолепния) катедрален храм “Св. Св. Кирил и Методий”, най-големият в Сливенската епархия.

През 1930 г. за първи път се отбелязва откриването на първата българска църква “Св. Св. Кирил и Методий” в Бургас. Достойно място в Програмата заема делото на един краевед, ревнител на историческата памет, за когото досега почти нищо не е писано. Това е Христо Димитров. Целта на настоящото съобщение е да се разкаже за приноса на краевода в българското краезнание, в частност в православното краезнание.

* * *

Около подготовката на юбилейното честване през 1929 г. църковното настоятелство, свещенство, миряни и Православното братство при храма извършват мащабна културно-масова, духовна и просветителска дейност. Ще се чества 60-годишнина от откриването на Първата Българска Църква в Бургас.

На 2 януари 1929 г. църковното настоятелство решава да се напише история на църквата “Св. Св. Кирил и Методий”. По това време в настоятелството са видни общественици от града: председател е иконом Димитър п.Николов.

Членове: Грозю Баев, Димо Върбанов, Александър Русев, Матей Иванов Петров и Симеон Маринов.

След дълго обмисляне на въпроса, кому да се възложи написването на историята, църковните настоятели спират вниманието си на Христо Димитров. С писмо №4 от 3 януари 1929 г. църковното настоятелство уведомява Хр. Димитров за взетото решение. Мотивират се с това, че той е “вещ и боравещ с подобна материя”. В писмото се казва, че настоятелството му предоставя наличните архивни материали, които да използва като извори на информация. Освен това го уверяват, че на негово разположение ще бъдат всички бивши и настоящи църковни настоятели.

Едва на 21 септември 1929 г. Хр. Димитров дава отговор на настоятелството. Той съобщава, че е събрал писмен материал и че същият е сверен “със стари сведущи граждани” относно кратката история на храма. Следовникът-краевед прави кратка анотация на съдържанието на всяка глава.¹

Навярно църковното настоятелство е смятало, че Христо Димитров за два месеца ще успее да събере съответния материал, да го подготви за печат. А книгата да излезе за кръглата годишнина – 20 април 1929 г.

Очевидно е, че сложният творчески процес на краеведа може да се познава само от човек, който има известен опит на изследовател или който е писал преди това краеведчески труд. Навярно и затова Хр. Димитров се обажда едва след осем месеца. Той приема офертата чак след като вижда какви материали има и се убеждава че ще може да напише една “кратка история на храма”. Очевидно и настоятелите не са могли да преценят, че за времето от януари до април е невъзможно да се извърши проучване на архива; събиране на спомени и подготовка на всички материали за печат.

Издаването на книгата и реализирането на Програмата за юбилейното честване се осъществяват през 1930 г. Дали причината за отлагането на юбилейното честване е неиздадената книга, не знаем. На 15.01.1930 г. Христо Димитров предава ръкописа на настоятелството. Взема се решение книгата да се отпечата в 1000 екземпляра.

Преди да продължим, да споменем за нещо любопитно. Всеки сам може да направи тълкуване или някои изводи.

В летописната книга на храма се отбелязва, че точно на деня, когато е трябвало да се отбележи юбилейната годишнина – 20 април 1929 г., в храма става пожар. Щетите са малки.

Интересна е процедурата, докато книгата влезе в печатницата. Ръкописът на храма се прочита от членовете на настоятелството Грозю Баев и Александър Русев. Те дават рецензия – “писмено мнение”, че трудът е “прецизно изработен” и е готов за обнародване. От този момент нататък настоятелите “впрягат всичките си сили” книгата да бъде готова за Възкресение Христово на 1930 г. Съвместно с автора се уточняват снимките на храма и заслужили личности. Ръкописът, с писмения доклад на двамата настоятели-рецензенти, заедно с илюстрациите и всички снимки се внасят в Епархийния съвет при

КАТЕДРАЛНИЯТЪ ХРАМЪ
 „СВ. СВ. КИРИЛЪ И МЕТОДИЙ“
 ВЪ БУРГАЗЪ

1869—1930

Корица на историята на катедрален храм "Св. Св. Кирил и Методий",
 Бургас, с автор Христо Димитров.

Сливенската митрополия за преглед и благословия от владиката за издаване на книгата.²

Църковното настоятелство се готви за историческото събитие. На свое заседание разглежда въпроса за честването на юбилея. В Протокол от 7 март 1930 г. църковното настоятелство посочва, че "за първи път, на Второто Възкресение през 1869 г. Евангелието се чете на славяно-български език в Първата Българска църква в Бургас". Дотогава българите са принудени да слушат Словото Божие на гръцки език в гръцката църква. "Това събитие – се казва по-нататък в Протокола, – е от историческо и религиозно значение за младото поколение, за затвърдяване вярата в Бога."

Специална комисия подготвя Програма за юбилейното честване. Отпечатването на книгата се обявява на търг. Оферти дават няколко печатници в града. Търгът се спечелва от печатаря Петър Хрусанов. На 15 април 1930 г. историята на храма излиза от печат. Това е голямо събитие в духовния и културен живот на града. Представянето на книгата стои на първо място сред многобройните мероприятия.

Не влиза в нашата задача да правим оценка на книгата. Факт е обаче, че за по-малко от година православният краевед Христо Димитров успява да проучи материалите и да напише една чудесна кратка история на храм "Св. Св. Кирил и Методий" в град Бургас. А това говори, че имаме един изключително ерудиран и подготвен краевед... Но кой е той? Откъде идва? Защо настоятелите му се доверяват, а той с достойнство се справя с трудната и отговорна задача на следовник...³

Христо Вълков Димитров е роден на 12 април 1862 г. в с. Градец, Котелско. Умира на 18.11.1935 г. в Бургас. Баща му е кмет на Градец, уважаван и буден българин. Дълги години секретар на църковното настоятелство в храма на селото. Като кмет той привлича висококвалифицирани учители за местното училище. По време на Руско-турската война, когато

Христо Вълков Димитров

руските драгуни влизат в селото, дядо Вълко с хляб и сол посреща братята освободители.

Синът на дядо Вълко, Христо Вълков, след Освобождението учи гимназия в Сливен. След това завършва Ришельовската гимназия в Одеса. През 1884 г. се завръща в с. Градец, където става главен учител. Там работи седем години. През това време е съучредител и активен деец на читалище "Съгласие"; основава дружество на есперантистите; създава театрална трупа. Самодейците играят комедии и драми, написани от него с псевдоним **Лупов**. Христо Димитров извършва и благотворителна и милосърдна дейност. Той закупува със собствени средства учебници на бедните ученици, книги за читалищната библиотека и т.н.

От 1890 г. Христо Димитров е назначен за директор на Девическото класно училище в Котел. По-късно той е директор на мъжката и девическата гимназия в Сливен. Цели 33 години Христо Димитров работи на просветното поприще.

Заедно с Илия Гудев от Сливен – друг изявен общественик, основават "Комитет за въздигане паметник на войводата Хаджи Димитър". Повече от 17 години той е деловодител на комитета. Същевременно извършва сериозни краеведчески проучвания. Написва книгите "Сведения за град Сливен" и "Биографичен очерк за Хаджи Димитър". Заедно с Илия Гудев издават периодичното списание "Народен учител", което излиза от 1896 г. до 1899 г.

Христо Димитров се пенсионира през 1920 г. Отива да живее в Бургас. Тук той се изявява не само като виден краевед, но и като голям общественик и все с една цел – съхраняване на **паметта народна**.

Така през 1922 г. Христо Димитров става инициатор за създаване в Бургас на първата по рода си земляческа дружба – "Котленски край". Учредители са преселници от Котел и Котелско, живеещи в Бургас. До края на живота си той е председател на земляческата дружба. Целта е да се съхранят историята, традициите, обичаите за родния край.

Христо Димитров е автор на селищното проучване "Село Градец". Хонорара подарява на читалището в селото заедно с 616 тома книги.

От 1924 г. Христо Димитров е библиотекар при общинската библиотека в Бургас. Той е първият, който създава каталозите в библиотеката...

Краеведът Христо Димитров е инициатор и за създаване на "Кореняшко културно-просветно и благотворително дружество" в Бургас. То развива мащабна родолюбива и патриотична дейност. Кореняшкото дружество излиза с инициатива за издигане на бюстове на националреволюционери от Възраждането в Приморската градина в Бургас, както и барелеф на поп Георги пред катедралния храм "Св. Св. Кирил и Методий" – Бургас. Ръководството на Кореняшкото дружество внася предложението в Сливенската митрополия. В него се мотивират, че поп Георги е "радетел и борец за отделяне на националната ни църква от фенера". Предлага се барелефът да се постави по повод на 60-тата годишнина от смъртта на поп Георги – 21.10.1936 г.

Както барелефът на поп Георги, така и бюстовете на Васил Левски, Христо

Ботев и др. са поставени 1-2 години след смъртта на Христо Димитров. Той не може да види реализирани своите идеи. Днес едва ли някой знае кой е истинският стороник и будител за обезсмъртяване делото на поп Георги и на българските национални герои. Тази чест принадлежи на краевода Христо Димитров.

Църковното настоятелство при храма също разглежда предложението на Кореняшкото дружество за поставяне барелеф на поп Георги. В Протокола се казва, че: "Големи са заслугите на тоз голям великан от историята на църквата ни през Възраждането. Той е взел живо участие в борбата против фенера и е борец за свобода... Първият български свещеник будил националното съзнание и чувства у българското население; будил е и съзнанието на околните села, за което бил строго преследван от турците по гръцко внушение... Дал е собствения си дом за първи молитвен дом." Настоятелството одобрява идеята на Кореняшкото дружество в Бургас и решава да се постави барелеф на поп Георги. Протоколът с решението на настоятелството се одобрява от Владиката на Сливенската епархия.⁴

Навярно Христо Димитров, когато пише историята на храма, остава в плен от приноса на поп Георги в борбата за независима Българска Църква. Може би още тогава у него възниква идеята за поставяне на барелеф на заслужилия свещеник. Очевидно е, че ръководството го подкрепя.

Днес всеки, който застане пред великолепия катедрален храм, ще види вляво от входа скромен барелеф на свещеник с надпис "Поп Георги 1810-1876".

Дело на Христо Димитров е и изграденият през 1922 г. "Комитет за украса и благоустрояване на гробищата и въздигане паметници на заслужили за Бургас и Отечеството покойници".

По този повод писателят Антон Страшимиров възкликва: "Работете, бургасчани! Въздигайте паметници на велики покойници за възпитание на младежите! Само вълците не въздигат паметници."⁵

До края на живота си Христо Димитров е председател и на този Комитет. По негова инициатива в календар на Бургас наред с многобройните дати и празници се вписва още един празник – 12 юни, ден на признателността.

Освен трудовете, които се посочиха в настоящото съобщение, Христо Димитров написва още едно историческо изследване, а именно "Книга за Бургас". В продължение на 14 години изявеният краевед събира сведения за нашия град. В нея той включва всичко известно от началото на XIX век до 1934 г. Съдържа 50 илюстрации на местности и сгради в града.

От м. декември 1934 г. в пет последователни подлистника на в. "Бургаски фар" се публикуват откъси от книгата под заглавие "Заселване на града" и "Бургаски минерални бани". Книгата като цяло не се отпечатва. До днес този ръкопис не се открива.

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ ТДДА - Бургас, Ф. 435 К, оп. 1, а.е. 43, л. 41-43.
² ТДДА - Сливен, Ф. 44 К, оп. 1, а.е. 3, л. 148-149.
³ ТДДА - Бургас, Ф. 801, а.е. 36.
⁴ ТДДА - Бургас, Ф. 435 К, оп. 1, а.е. 52, л. 139.
⁵ ТДДА - Бургас, Ф. 435 К, оп. 1, а.е. 48, л. 5.

БЕЛЯКОВСКОТО ГРАДИНАРСКО СДРУЖЕНИЕ “СВ. ТРИФОН” – ЕДНО ОТ ПЪРВИТЕ КООПЕРАТИВНИ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ

КИРИЛ ГАЙДАРОВ

Българското кооперативно движение вече отбеляза през 1990 год. своята стогодишнина, като счита, че първата кооперация е образувана на 1 юни 1890 год. в с. Марково, Пирдопско. Но една пожълтяла от времето книга, с дебела кожена подвързия и със заглавие “Кондика на бахчеванското дружество” сочи, че организираното кооперативно движение се е зародило в Търновския край още в годините на робството. Ако разгърнем страниците на тази книга ще прочетем:

На 1872 година, на месец декември 8 ний, долуподписаните жители на с. Беяковец, побудени от желание да работим задружно за общо добро, решихме да си съставим едно дружество “Свети Трифон”. Следват имената на 20 души, които събрали общо сумата от 1018 гроша и 10 пари. Пояснява се, че “тука се записва от бахчеванския еснаф кой колко дава с момчетата си или с тайфата си”.

Идеята възникнала през 1870 година, когато трябвало да се купят книги и по-специално “Житие и страдание грешнаго Софрония”, а така също се набиравал фонд за построяване на нова църква. От събраната сума остава значителна част, която по съвета на местни градинари, ходили по чужбина - Генчо Кънев Гайдаров, Тодор Т. Лесичков и на учителя Тодор Ив. Поптодоров, остава като капитал на спестовно-спомогателна каса. Новосъздаденото дружество авансирало градинарите при заминаване “на бахча”, но при завръщане сумите трябвало да се върнат при лихва 1 грош и 20 пари за един месец.

Записванията в Кондиката са водени почти до края на 19 век, когато били пренесени на нова книга, а това става през 1891 година. Тогава се изработва устав на сдружението, който е утвърден на 11.02.1892 год. от министър Д. Начевич.

В Кондиката се отбелязвали всички постъпления на бахчеванските тайфи, а така също и личните вноски, заемите и разходите. Най-ранната дата е 15 декември 1874 година, срещу която е записано, че има наличие от 530 гроша от предходната година. Пак според Кондиката през 1884 година в Беяковец функционирало и дружество “Войник”, което пък подпомагало отбиващите

военна служба младежи и техните семейства. През м. януари 1896 година двете дружества се сливат. Така съединени приемат името "Акционерно-спестовно-зеделско дружество "Св. Трифон" (голям портрет на членовете на двете дружества от 1899 година се пази в Регионалния исторически музей - Велико Търново). Обединеното дружество изработва свой устав, който е утвърден с височайша заповед и царски указ №50 от 27.04.1897 година, а на първата му страница е написано "Утвърждавам Фердинанд". Само този факт е достатъчен, за да се разбере, че не става дума за някаква маргинална организация, а за кооперация, всъщност "акционерно дружество", одобрено от държавния глава. Проф. Марин Деведжиев в свои публикации твърди, че именно това дружество е първата кооперация у нас. Той е издал указ №50 от 27.04.1897 година и е огласил целите, които си поставя първият устав на сдружението от 1892 година:

- а/ да снабдява членовете с познания по напредъка на градинарството,
- б/ да възвиси капитала си на такава сума от лихвата, с която да може да поддържа един ученик в странство за изучаване на градинарство,
- в/ да подпомага стари и онуждени членове на това дружество,
- г/ да подпомага отчасти учебното дело в селото.

Може да му се вярва на проф. Деведжиев, тъй като той е имал щастливата възможност да разговаря преди повече от 50 години с един от първите членове на сдружението - Др. Гайдаров.

След приемане на закона за земеделските сдружения през 1907 година дружеството се преименува в Спестовно взаимоспомагателно дружество "Съгласие", а през 1932 година то е вече Кредитна кооперация "Съгласие" (сборен портрет от портретите на всички членове на кооперацията от 1935 година се пази в Регионалния исторически музей - Велико Търново).

Кооперацията укрепва и през 1935 година има 86 членове с 500 хил. лв. срочни и 1600 хил. лв. безсрочни влогове, а съответният собствен капитал възлизал на 300 000 лв.

Естественото развитие на кооперативното движение се прекъсва през 1959 година, когато Наркооп, Велико Търново, погълна тази самобитна първа кооперация в България.

РОДОЛЮБЕЦЪТ НОВАК ДИМИТРОВ ОТ СЕЛО ЗЕЛЕНО ДЪРВО, ГАБРОВСКО – ПРЕДАНИЯ И ИСТИНИ

АНГЕЛ АНГЕЛОВ

След кръвопролитните боеве на Шипка на 9, 10, 11 и 12 август 1877 г. опълченските дружини са изтеглени на почивка в района на селата Топлеш, Зелено дърво и Баевци, Габровско. В района на с. Зелено дърво са разположени и войниците от петдесет и трети волински полк. С пребиваването на руските солдати тук във връзка с подготовката им за преминаване на Балкана, за да атакуват турския укрепен лагер при с. Шейново, габровският краевед Марин Маринов разказва на страниците на в. "Балканско знаме" в художествена форма следното предание.

През месец декември 1877 г. настъпила тежка зима. Дебел сняг затрупал Балкана, температурите паднали до -20°C . Свършили се сухите дърва за походните кухни на войниците. Тъй като се намирали в близост до къщата на Новак Димитров, една нощ готвачите се опитали да отковат дъски от нея, за да запалят казаните. Били хванати и на другия ден изправени за разстрел от командването на полка. Тогава дядо Новак застанал пред командира на полка и му казал: "Аз дозволих на солдатите да вземат дървата за кухнята от моята къща." След това той дарява на полка дървената си къща за да разрушат и сам лично им помага, за да приготвят с дървата храна за войниците. Тази легенда е преразказана също в художествена форма в "Сборник от статии, спомени и документи Стара Загора, Шипка, Шейново 1877–1878 г.", издаден в София, 1979 г., а също и във в. "Народна младеж", бр. 52 от 3 март 1971 г. от Емилия Гърнева.

Трудно е да се повярва, че е имало такъв патриот българин, който в средата на студената зима вече възрастен човек, семеен и с деца, да подари къщата си, за да бъде разрушена за дърва за кухните на руския полк. Всъщност имало е такъв човек и той се казва Новак Димитров от с. Зелено дърво, Габровско. Истина е, че той подарява собствената си къща в родното си село, за да бъде разрушена за дърва от руските солдати. Това потвърждава сам началникът на щаба на Българското опълчение, полковник Келлер. В издаденото от него свидетелство на Новак Димитров на 15 май 1878 г., публикувано във вече посочения сборник от статии, спомени и документи той пише, че "Новак

Димитров дал свои дом на дрова для пицеварения солдатом”.

Кой е Новак Димитров? В публикуван спомен в цитирания сборник се разказва, че той израства в бедното балканско село Зелено дърво, Габровско, което се намира високо в планината. Предприемчивият младеж намира препитание в кираджилъка. Години на ред от Гергьовден до Димитровден обикаля прашните друмища на Дунавския вилает от р. Дунав до Одрин със своята волска кола. Със започване на Руско-турската война през 1877 г. той слиза със своята кираджийска кола в град Габрово. По време на августовските боеве на връх Шипка той превозва с колата си вода за изгорелите от жегата защитници на върха, а обратно вози ранени до болницата в Габрово. Руският лекар д-р Павел Пясяцки според М. Маринов го наричал “Молодец дед Новак”

В сборника от статии, спомени и документи от В. Вълков и др. е публикувано следното предание, пак в художествена форма. В навечерието на преминаване на западния отряд руски войски под командването на ген. Скобелев през балкана по Химитлийските пътеки, Новак Димитров и група руски разузнавачи били изпратени да обхождат всички пътеки, по които ще минат войските. Няколко пъти още Новак Димитров, излагайки се на многобройни опасности сам пребръжда затрупания със сняг балкан, за да събира сведения. И когато руското командване поискало да каже какво е разузнал, той отговорил, че всичко е нарисувал по дървения си бастун с понятни само нему резки и знаци за прохода и разположението на турските войски зад върха Коруджа.

Истината документирана е, че от средата на м. август 1877 г. до края на м. декември 1877 г. той е назначен за водач при щаба на Българското опълчение. В издаденото му свидетелство от началник щаба полковник Келлер пише че

Дядо Новак Димитров

той е участвувал през този период във всички разузнавателни акции в Балкана. Със своите познания за местностите Новак Димитров давал точни и важни сведения за неприятеля. Особено неопенима е според полк. Келлер неговата помощ за разузнаване на пътя през Балкана, през който преминава отряда на генерал Скобелев през Балкана в края на м. декември 1877 г.

В рапорта на командира на Уралската казашка сотня войсковия старшина Кирильо до щаба на Българското опълчение се съобщава, че той изпратил Новак Димитров заедно с казаците Иван Жериков, Иван Черкаева и Никита Каплина да изследват пътя до село Имитли. Началник щаба на българското опълчение полк. Келлер посочва в свидетелството, което той е издал на Новак Димитров, че при преминаването на руските войски на 24, 25, 26 и 27 Декември 1877 г. през Химитлийските пътеки под връх Коруджа в Южна България, Новак Димитров е бил главният водач. Той превел колоната благополучно през балкана и помогнал на генерал Скобелев да разгроми турската армия при село Шейново. В своето писмо полковник Келлер посочва, че лично познава голямата честност и самоотверженост на Новак Димитров и голямата помощ оказал на руските войски в разузнаването.

Разказва се, че през месец януари 1878 г. Новак Димитров се преселва с цялото си семейство в Габарево, Казанлъшко. Документираната истина е, че по нареждане на генерал Скобелев руското командване в замяна на разрушената му къща в с. Зелено дърво и голямата му помощ при преминаването на Балкана през месец декември му подарява къща в село Габарево, Казанлъшко, която има четири стаи с двор и обор. Тя принадлежала на избягалия турчин Кичук Ибриам. Подарява му и мелницата, движена от вода на брата му Беюк Ибриам.

За живота на Новак Димитров в село Габарево, Казанлъшко твърде малко се знае. Още през месец януари 1878 г. той е имал много неприятности с някой си Стефан, който предявил претенции върху собствеността на подарената на Новак Димитров къща. Свещеникът в с. Габарево - Христо Няголов, 92 годишен, ми писа, че само е чувал за някакъв си дядо Новак преселил се от с. Зелено дърво, Габровско.

Малко повече сведения получих от краеведа Тодор Ст. Гунчев от с. Габарево. Той пише, че в миналото се разказвало, че преселилият се от Зелено дърво Новак Димитров дал на руските войски да изгорят къщата му за приготвяне храна на солдатите. По-нататък Гунчев пише, че по предложение на Новак Димитров и Калфата от с. Габарево населението помага на руските войски да прокарат път от местността "Узана" през местността "Мезева локва", оттам през поляната "Корита" и след това по билото между реките Габровница и Лешница. Правят подпорни стени, почистват пътя от паднали дървета и камъни, изсичат една скала (това място сега се нарича "Сечен камък"). По този нов път руските войски и българските опълченци под командването на генерал Скобелев изненадват турците и слизат в Казанлъшкото поле.

Тъй като къщите в българската махала в село Габарево били изгорени от турците след завръщането си от бягството в балкана и с. Зелено дърво,

българското население на с. Габарево било настанявано в здравите къщи на избягалиите турци. Говори се, че по това време Новак Димитров бил назначен за кмет на с. Габарево. В настаняването на българите в опразнените къщи на Новак Димитров помагал и турчина хаджи Мустан, който преди освобождението не делеял населението в Габарево на турци и българи.

След Берлинския конгрес разрешават на турското население да се върне по домовете си. Изпреварвайки събитията Новак Димитров и хаджи Мустан организирали българите да развалят турските къщи и с материалите да си построят нови къщи в българската махала.

В руски документ се посочва че през месец януари 1878 г. Новак Димитров се преселва с цялото си семейство в с. Габарево. Фактически той се преселва само със съпругата си и двете неомъжени дъщери, чиито имена не са известни. В село Зелено дърво остава сина му Димитър (Митьо) Новаков, който става родоначалник на фамилията Новакови в това село.

Едната дъщеря на Новак Димитров се омъжва в с. Габарево за някой си балканджия Петър Коев, който загинал на фронта през войните. Съпругата му и дъщеря на Новак Димитров, известна в Габарево с името Петровица Коева родила и отгледала само един син – Койчо Петров Коев, по професия шивач. В неговия дюкян през 1919 г. се учредява организация на БКП, а той е избран за секретар. След 1923 г. Койчо Петров се преселва в град Пловдив. Другата дъщеря на Новак Димитров се омъжва в град Калюфер, но не се знае нищо за нея дори и името ѝ не е известно. По спомени Петровица Коева е починала към 1932 г. в с. Габарево или Пловдив.

Не успях да уточня годината на раждане на Новак Димитров. В някои публикации се посочва че по време на Руско-Турската война 1877/78 г. той е на 70 години, русите го наричат “дед Новак”. Ако се приеме това, той би трябвало да е роден 1807 г. Синът му Митьо Новаков през 1907 г. е на 60 години, следователно е роден 1847 г. Малко приемливо е Новак Димитров да е бил на 40 години, когато му се ражда първото дете, след това към 1860 г. са родени дъщерите му. Най-вероятно той да е роден към 1825 г. и по време на войната да е около 50 годишен.

Накрая искам да отбележа една важна черта на българите – родолюбци, които превели отряда на ген. Скобелев през Балкана в края м. декември 1877 г. – тяхната безкористност. За това свидетелства следния факт. В писмо до П. Р. Славейков началник щаба на Българското опълчение му съобщава, че генерал Скобелев му предал парични награди за българските водачи на руските войски през Химитлийския проход, при зимното преминаване на Балкана, между които водачи и на особено отличилия се Новак Димитров от с. Зелено дърво, Габровско. Полковник Бендерев пише на Славейков, че не е успял да връчи паричните награди на българските водачи, защото веднага след завършване на битката при Шейново те се разотиили по селата си и не можал да ги открие. Той моли в писмото си Славейков да му съдейства да открие водачите – българи, за да връчи дадените от генерал Скобелев парични награди.

За помощта на българите на руските солдати – освободители във Военна хроника от 1878 г. пише: “Всеки българин гледаше що годе да допренесе за сполуката на войната. Той даваше своята дан по собствено усмотрение, без приглашение и приказ.” Един от тези българи беше Новак Димитров от село Зелено дърво, Габровско.

Приложение № 1

СВИДЕТЕЛЬСТВО

издадено от щаба на Българското опълчение на Новак Димитров от с. Зелено дърво – водач на колоната генерал Скобелев през Балкана, че притежава законно подарената му турска къща

Предявител сего житель деревни Зеленое Древо Новак Димитров с половины августа месяца 1877 года и по 28-е декабря того же года состоял при штабе Болгарского ополчение в качестве проводника при всех рекогносцировках. По приказанию начальника ополчения неоднократно сам ходил на разведки, при которых не раз подвергался серьезной опасности и давал точные и важные сведения о неприятеле. Своим знанием местности, хладнокровием, решительностью он приносил неоценимую пользу и помог обрекогносцировать пути через Балканы у горы Караджа. При переходе через Балканы 24, 25, 26 и 27 декабря он был главным проводником при колонне генерал-лейтенанта Скобелева 2-го, причем провел колонну эту благополучно через горы и тем дал возможность пленить всю турецкую армию у села Шейново.

У Новака Димитриева в селение Зеленое Древо был собственный дом. Когда русские войска вблизи этой деревни в декабре 1877 г. сосредоточивались перед переходом через Болканы, Новак Димитров дал свой дом на дрова для пищеварения солдатом, после перешел на постоянное жительство со всей семьей в с. Габарево или Акбашу.

В последней деревне ему отведен дом, принадлежавший бежавшему турку Кичук Ибряму, состоящий на 4-х комнат с двором, сарай и водяной мельницей, принадлежавшей брату бежавшего турка Беюк Ибряму.

Ныне отведенное место у него хотеть отнять насильно болгарин Стефан или предлагать Новаку заплатит двадцать полуимпериалов.

Находя токовое требование несправедливым в виду того, что дом этот без хозяев и был ему отведен еще в начале января сего года распоряжением начальство, Новак просит о заступничестве со стороны гражданского начальство.

В виду действительных заслуг и безукоризненной честности этого старика, в чем я лично имел несколько раз случаи убедиться, имею честь со своей стороны так же покорнейше просить гражданское начальство приказать оградить Новака Димитров от притеснения со стороны выше названного Стефан.

15 май 1877 г.

Начальник штаб Болгарского ополчения
Подполковник: Келлер

Приложение № 2

ПИСМО

до Иван С. Иванов за молбата на Новак Димитров
да бъде изслушан и удовлетворен

Позволю себе препроводить к вам уроженца деревни Зеленое Древо, Новака Димитриева, который заслуживает особое внимание по принесенной им пользе, находясь в должности проводника при Болгарской ополчении, начинаясь с августа и до битвы под Шейновым. Как вы увидите и данного мной ему свидетельство, он провел через Болканы вес отряд ген. Скобелеве и тем способствовал пленению армии Весель паши под Шейновым.

Обращаюсь к вам. Иван Степанович, с покорнейшею просьбою не отказать выслушать жалобу Новака и приказать, если вы сочтете все возможным, удовлетворить его. Повторяю еще раз, что это человек мне лично известен по своей честности и пользе, которые он принес своим самоотвержением и неутомимостью во время рекогносцировок путей через Балканы и при самой переходе войск через горы.

Забележка:

Писмото е чернова на началник щаба Келлер на Българското опълчение.

11 декември 1877 г.
с. Топлеш, Габровско

РАПОРТ

на командира на Уралската казашка сотня до щаба на българското опълчение – за изпращане на доброволци с българина Новак, за да разузнаят пътя до Иметли (с. Химитли, Казанлъшко)

Согласно приказания его превосходительства начальника болгарского ополчения, переданного мне в записки от 7-го числа сего месяца, доношу штабу Болгарского ополчение, что для исследования дороги до Иметли, я посылал с Новаком из вверенной мне сотни урядника Ивана Жерилова и казаков: Ивана Черакаева и Никиту Каплина, который вызвались на его охотниками.

Командир сотни
восковой старшина Кирильов.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА И ИНФОРМАТОРИ

I. Литература

1. Сборник от статии, спомени и документи "Стара Загора – Шипка – Шейново 1877-1878 г.", Съставители: В. Вълков, В. Койчева, Д. Николов, Н. Кънев и Е. Тодоров, С., 1979.
2. Руско-турската освободителна война 1877-78, Албум. автори: Ив. Лалов, Т. В. Ташев, Д. Щерева, С. 1968 г., с. 178.
3. „Българското опълчение – м. август 1877 – м. март 1879 г.", съставител: М. Ив. Михов, ДВИ, 1959 г., с. 301, 465, 554, 555, 561.
4. М. Маринов – "Шепа пепел от бащин дом", в. "Балканско знаме", бр. 25/28.02.1978 г.
5. Емилия Гърнева – "Искри от старата къща", в. "Народна младеж" бр. 52/03.03.1971 г.
6. Марин Маринов – "Дядо Новак", в-к "Балканско знаме", бр. 24/27 февруари 1975 г.

II Информатори

1. Тодор Ст. Гунчев – с. Габарево, Казанлъшко
2. свещ. Хр. Няголов – с. Габарево, Казанлъшко
3. Христо Дянков Цанков – кв. Недевци, гр. Габрово.

THE PATRIOT NOVAK DIMITROV FROM ZELENO DURVO
VILLAGE, GABROVO DISTRICT - LEGENDS AND FACTS

Angel Angelov

Summary

The statement is an account of the help rendered to the Russian troops during the Russo-Turkish War in 1878-88 by Novak Dimitrov from Zeleno durvo village, Gabrovo district.

In August 1877 Novak Dimitrov was appointed guide to the Staff of the Bulgarian Volunteer Corps, and as such, risking his life, he took part in some intelligence actions of the Russian army. In December 1877 he guided the Western Party commanded by General Skobelev across the Balkan Range.

Dimitrov gave his wooden house to the 53rd Volinski regiment stationed in December 1877 near Zeleno durvo village to use as firewood for the field kitchen where food for the soldiers was cooked.

At the beginning of 1878 Novak Dimitrov moved to Gabarevo village, Kazanluk district where on General Skobelev's orders he was presented with a house of a runaway Turkish man.

КЪМ ПРОБЛЕМА ОКОЛО ЗАВЛАДЯВАНЕТО НА ПЛЕВЕН ОТ ОСМАНСКИТЕ ТУРЦИ

НИКОЛАЙ ЧОРБАДЖИЕВ

Османската експанзия на Балканите през XIV век, завладяването на българските земи и унищожаването на средновековната българска държава продължават да бъдат обект на научни изследвания на наши и чужди учени. На обстоен анализ се подлагат посоките, етапите, методите и хронологията на завоюването. Неточността и непълнотата на използваните извори, а в някои случаи и тяхната неправилна интерпретация води до неправилни изводи.

Важни източници за завоюването на българските земи са ранните османски хроники (наративи) на Мехмед Нешри "Огледало на света", "История на османския двор"¹ на Садедин Ходжа, "Корона на историите"², на техните предшественици Яхши Факъх, Ахмеди, Урудж, Ашък Паша Заде и др.³ "Писание за верските битки на Мурад Хан, син на Мехмед Хан"⁴. Въпреки неточности в хронологията и описването на събитията, хрониките са ценен източник за българската история.

Българските извори са съвсем оскъдни и това е преди всичко "Анонимната българска хроника от XV век".⁵

В посочените хроники не се съобщава за завладяването на Плевен. Спорен е въпросът за времето на превземането и събитията, свързани с него.

Разположен в близост до Никопол и столицата Търново, включен във втория отбранителен пояс на столицата откъм запад⁶, Плевен споделя тяхната съдба. И преди всичко последиците на големия поход на великия везир Али Паша през 1388/1389 година.

Мехмед Нешри съобщава, че в българските земи "яките крепости били повече от другде"⁷, а Садедин Ходжа, че били управлявани от "прославеният със своето превъзходство над останалите християнски владетели Шишман..."⁸ Нешри посочва 24 крепости в Северна България, но крепостите Плевен и Ловеч не са споменати. Поради непокорството на Шишман като васал Мурад I заповядал на великия везир Али Паша: "Мини морето с 30 000 мъже. Руши, пали, граби земята Шишманова и ако намериш леснина и крепостта му обсади."⁹ Тази заповед точно "покрива" изискването за водене на джихад, т.е. свещена война.¹⁰ В многобройната османска войска били включени и

грабителските акънджийски отряди.

Али Паша покорил редица крепости в Северна България. Някои се предали доброволно, други били превзети с бой. “Достигнал Търново, неверниците доброволно му предали ключовете на крепостта”,¹¹ появил се пред Никопол, където се бил затворил Шишман, който потвърдил васалната си зависимост.”

Садеддин Ходжа разказва за похода на Али Паша: “С дадените му от Бога ключове крепостта Търново също била завладяна и покорена за кратко време.”¹² Някои автори приемат, че Търново наистина е било превзето, според други характерът на това “завладяване” бил по-друг. Обстойно въпросът със завладяването на Търново се разглежда от Красимира Мутафова и Йордан Андреев. След като завладял повече от важните крепости в околността, Али Паша обсадил Никопол. Поради упоритата съпротива на българите, на помощ на Али Паша “се запътил с войската си Мурад I, който като порой помитал всичко по пътя си”.¹⁴ Шишман потвърдил васалитета си, но не предал обещаната крепост Силистра и военните действия били подновени, Никопол отново бил обсаден с “безчетна” войска. Мурад I отново опростил Шишман. Садеддин съобщава: “Султанът – море от благородство, подарил живота, имота и хората на Шишман, но сложил ръка на всичките му крепости, укрепления, градове и земи и ги направил част от територията на Исляма.”¹⁵ Описаните събития, разиграли се в близост с крепостта Никопол, вероятно са решили и съдбата на Плевен. Както Нешри, така и Садеддин Ходжа обединяват в едно някои събития, станали в периода 1388-1395 година, най-често датирани няколко години по-рано.

М.Киел смята, че превземането на крепостта Плевен от османците е свързано с кампанията на Али Паша през 1388/89 г.¹⁶

Военните действия довеждат до разорение на голяма част от Северна България. Много сериозно са пострадали и селата: “щом стигнеха някое село, посичаха мъжете, поробваха жените и синовете, плячкосваха зърното”. Настъпилият голям глад принуждавал част от българското население да емигрира във Влашко, Молдова и Трансилвания. В хрониката на протопоп Василе от Брашов се отбелязва: “В лете 1391-1392 година дойдоха българите... Тогава в България имаше голям глад.”¹⁸

Анонимната българска хроника от XV век не съобщава за превземането от Плевен от османците.

Пътеписецът Евелия Челеби, посетил Плевен през 1662 година, съобщава: “Крепостта Плевен била завладяна... по времето на Мурад I чрез ръката на Гази Михал бей”¹⁹, внук на Кюсе Михал бей.²⁰

Видният Плевенски историк Юрдан Трифонов неоснователно отнася завладяването на Плевен след Косовската битка, т.е. след похода на Али Паша, след 1388/89 година. Свързва Плевен с участника в Косовската битка Гази Али бей Михалоглу и потомците му²¹. Всъщност той и потомците му се установяват в Бурса и Амасия в Анадола^{21а}, а не в Плевен.

Христо Матанов и Евгени Радушев приемат, че в резултат на похода на Али Паша “завоевателите за първи път достигнали Дунава и трайно се настанили

северно от Стара Планина²². Димитър Ангелов смята, че "Търновското царство почти напълно било овладяно, под властта на Шишман останали Търново, Никопол и някои дунавски крепости."²³

В съвременната историография се е наложило мнението, че Плевен е един от градовете, оказал най-сериозна съпротива на завоевателите. Със силната си крепост той заемал важно място в отбранителната система на столицата Търново²⁴.

Археологичната находка от голямо количество стрели при главната порта, а и във вътрешността на крепостта свидетелстват за ожесточеността на боевете. В района на главната порта са открити опожарени жилища, а в едно от тях съд с пилешки кости – неконсумирана храна, указания за *внезапно и неочаквано нападение на крепостта*, най-вероятно от акънджийски отряди. Теодора Ковачева приема, че Плевен пада в ръцете на завоевателите през 1395 година.²⁵

Михаил Грънчаров приема, че Плевен пада под властта на османските турци преди завладяването на старопрестолния Търновград. Превзет е от началника на акънджиите Михаил бей, за което получава като дарение от султана значителна част от земите в Северна България, в които е включен Плевен и селищата от принадлежащия му район.²⁶

Ние застъпваме тезата на Михаил Грънчаров за завладяването на Плевен от акънджиският предводител Гази Махал бей, но *смятаме, че това най-вероятно е осъществено по време на големия поход в Северна България на великия везир Али Паша през 1388/89 година*, когато обширна територия от Търновското царство е завладяна, *че това е станало неочаквано и внезапно за защитниците на крепостта*.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Мехмед Нешри. Огледало на света. История на османския двор. С 1981. Завършена през 1493 година С хрониката иска да докаже "Божествения произход на османската държава, нейната мощ и правото и да властва над чужди земи и народи". Османската експанзия е показана като непрекъсната верига от грабителски, акънджийски набези.

² Калицин, М. "Корона на историите" на Садедин Ходжа, В.Т. 2000. Неговата хроника отразява историята на османската държава до 1574 година. Всестранно образован, неговото произведение е образец на изящна словесност.

³ Мутафова, К. Към проблема на османските методи на завоевание. - В: Трудове на Великотърновски университет. Исторически факултет. Том 32, кн.3, 1994, с.162.

⁴ "Писание за верските битки на Мурад Хан – син на Мехмед Хан", анонимна османска хроника В.Т. 1995, с. 41.

⁵ Тютюнджиев, И. Анонимна българска хроника от XV век, В.Т., 1992.

⁶ Ковачева, Т. Средновековен Плевен. - В: 730 години Плевен, 2002, с. 19.

⁷ Мехмед Нешри. Пос. съч. с. 93.

⁸ Садедин Ходжа. Пос. съч., с. 194.

⁹ Мехмед Нешри. Пос. съч., с. 93.

- ¹⁰ Мутафова, К. Пос. съч., с. 166.
- ¹¹ Мехмед Нешри. Пос. съч., с. 98.
- ¹² Садеддин Ходжа. Пос. съч., с. 216.
- ¹³ Павлов, П., И. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание, В.Т. 1995, с. 76; Мутафова, К. Старопрестолния Търнов в османската книжнина, В.Т. 2000; Андреев, Й. Пропадане на българското царство и завладяване на Търново от турците, Трудове на ВТУ, 32, 1994.
- ¹⁴ Садеддин Ходжа. Пос. съч., с. 216.
- ¹⁵ Садеддин Ходжа. Пос. съч., с. 218.
- ¹⁶ Киел, М. Encyclopedia of Islam, 1995, с. 317.
- ¹⁷ Писание за верските битки..., с. 41.
- ¹⁸ Павлов, П., И. Тютюнджиев. Пос. съч., с. 79.
- ¹⁹ Евлия Челеби. Пътепис, С., 1972, с. 57.
- ²⁰ Османска енциклопедия, 8. И., 1960, 190-191. Публикува родословието на Кьосе Михал бей.
- ²¹ Трифонов, Ю. История на града Плевен до освободителната война, С., 1933, с. 34-35.
- ^{21a} Събев, О. Родът Михалоглу и мюсюлманската култура в Плевен XV-XIX век. - В: 730 години град Плевен, с. 142.
- ²² История на българите, I, 2002, с. 473.
- ²³ История на България, III, С., 1982, с. 362.
- ²⁴ Грънчаров, М. 730 години град Плевен, П., 2002, с. 7.
- ²⁵ Ковачева, Т. Пос. съч., с. 19.
- ²⁶ Грънчаров, М. История на Плевен, П., 2001, с. 12.

СПОМЕНИТЕ НА ПОДПОЛКОВНИК КАРАГЬОЗОВ И УЧАСТИЕТО НА АРМЕНЦИ В ОБЕДИНИТЕЛНИТЕ БОРБИ НА БЪЛГАРИЯ

МАРИЯ ПЕТКОВА

Векове наред арменци живеят в българските земи, съпричастни на радостите и тъгите на България. Те участват в стопанския и културния живот на страната, във всички войни за обединението на България, част от тях оставят костите си по бойните ъ полета. Техните синове са офицери в българската армия, командири в победните ъ битки.

В многотомната книга "Офицерски корпус в България – 1878-1944" са посочени имената на 23 арменци, офицери в българската армия, от тях 15 бойни командири, 12 военни лекари и двама зъболекари. От завършилите Военното училище в София, 8 достигат висши офицерски чинове. Вероятно някой от запасните офицери не са посочени в "Офицерски корпус в България".

Един от героите участници в Балканската и Първата световна война е полковник Бохос Бохосян, роден в Пловдив през 1886 година. Семейството му има заслуги към освободителното дело на България. Улица в Пловдив е носила името на дядо му. Ротен командир е при тежките сражения при Булаир. Организира чета от 300 души арменци и македонци. На 21 ноември 1916 година в тежко сражение при завоя на Черна полковник Бохосян е убит. Заслужил офицер е и подполковник Каприел Бояджиян. Участва като ротен командир в боевете при Булаир и Чаталджа. През Първата световна война командува дружина на Добруджанския фронт.

Един от изтъкнатите военачалници от арменски произход, участвал в обединителните войни на България е полковник Агоп Крикоров Карагьозов. Участник и един от творците на Дойранската епопея, командир на плевенци от 4-ти пехотен полк, той е оставил незаличими спомени всред своите бойни другари и техните потомци. Може би единствен всред военачалниците арменци от българската армия той остава 27 печатни страници спомени за семейството си, за рода, за бойния път в три войни.

Будното и ученолюбиво арменско момче е родено през 1875 година в град Сливен. Възпитавано в родолюбив дух, то мечтае за офицерска кариера. Завършва военното училище, и на 1-ви януари 1900 година е произведен в чин подпоручик, В спомените си Карагьозов пише: "Постъпих в 24-ти Бургаски

полк, след това служих в 23-ти Шипченски, 27-ми Чепински полк в Пазарджик, от 1909 година служих в 30-ти Шейновски полк в град Търново Сеймен (днес град Марица)". При Балканската война участва в атаката при превземането на Одринската крепост като ротен командир, за което е отличен с орден за храброст. Пред 1913 година се сражава със сърбите на "Султан Тепе". В редиците на 30-ти Пехотен полк през 1915 година участва в разгрома на сръбската армия.

На 16 май 1916 година Карагъзов е назначен за командир на 3-та дружина на IV Пехотен плевенски полк в състава на 9-та Пехотна плевенска дивизия, отбраняваща Дойранската позиция. Дружината командвана от подполковник Карагъзов последователно се сражава на легендарните висоти "50" и "51", "Близнаците", "Кала Тепе" и повече от две години отбива яростните атаки на 22-ра английска дивизия.

Подполковник Карагъзов единствен в спомените си описва тежките и кръвопроливни битки от 16 до 19 септември 1918 година, известна като Дойранска епопея. Той си спомня: "17 Доростолски полк, набиран от западната част на Плевенски окръг, в състава на 9-та Пехотна плевенска дивизия даде много жертви при атаките на противника. Беше отблъснат от главната позиция, но се задържа в нашите предни окопи и позиции. Получих заповед с 3-та дружина веднага да замина в помощ на нашите части, заемащи "Кала Тепе". Командира на бригадата нареди лично да проведе атака с две роти от дружината ми срещу английски и гръцки части, заели нашите предни окопи и висотата "Царевец"... В момента на заповедта ми за незабавно настъпление забелязах колебание и нерешителност на някои лица от 12-та рота. Тогава извиках решително и високо пред ротата, че аз – дружинния командир ще тръгна най-напред, след мен ротния командир. Веднага излязох напред с "Ура...а...а!" Придвижихме се сред ужаса на силната противникова стрелба. Над главите ни бръмчаха неприятелски самолети". Подпомогнати от точния и унищожителен огън на нашата артилерия, ротите на подполковник Карагъзов стремително се понасят към позициите на противника на връх "Царевец". Окопите, ходовите и скривалищата са препълнени с убити и ранени бойци – чужди и наши. "Царевец" и предните позиции са отново в наши ръце.

Настъпва пробива на "Добро поле"! Непобедена 9-та Плевенска дивизия на 20-ти септември 1918 година напуска Дойранската позиция, оставайки след себе си над 11 000 вражески трупа.

През декември 1918 година в Плевен подполковник Карагъзов се прощава с бойните си другари, които никога не го забравят. Гърдите му са закичени с 8 ордени и медали за заслугите му по бойните полета на България. През 1920 година подполковникът е уволнен от армията и се установява в Пловдив. Завършва жизнения си път през 1962 година.

Заслуга за съхранение на спомените му има синът му д-р Крикор Карагъзов.

Б Е Л Е Ж К И

¹ "Офицерски корпус в България – 1878-1944 г."

² В. Слово, №4985-86, 1939, с. 12

³ Автобиография на Агоп Крикоров Карагьозов – 1931 г., с. 21.

⁴ Из семейния архив на Агоп Карагьозов, 10.08.1935 г., с. 7.

⁵ Д-р Крикор Карагьозов – "По-важни дати и събития в живота на подполковник Агоп Карагьозов"

⁶ "4-ти Пехотен плевенски полк в Европейската война, 1915-1918", 1939 г.

АТАНАС ИЛИЕВ – ФОЛКОЛОРИСТ, ПРОСВЕТИТЕЛ, ЕДИН ОТ ПЪРВИТЕ АДМИНИСТРАТОРИ НА ЕЛХОВО

ЕЛКА КОСТАДИНОВА

Непосредствено след Освобождението /1878 г./ започва нова страница в административното деление на България.

Източна Румелия, в чиито предели остава и Къзълагач¹, е разделена на осем губернии, а те са съставени от окръжия. За такъв център на окръжие² в Сливенска губерния е определено Елхово.

И както отбелязва К. Иречек, след многобройни превратности в историческото си развитие, преминал през разруха и възход, Къзълагач започва новата си история като голямо село с около 2000, почти неграмотни жители, предимно българи, занимаващи се главно със земеделие и скотовъдство³.

Редът се поддържа от назначения от Одринския административен съвет, Димитър Табаков – полуграмотен човек, един чауш, писар, няколко стражари. Царят беззаконие, разбойничество, анархия.

И в тези трудни времена щастието на елховчани се усмивва. За председател на административния център Къзълагач е назначен Атанас Илиев. "Оставих временно домашните си в Сливен, а заедно с поручик Маслов заминах за Къзълагач... Заедно управлявахме окръга от 160 села⁴.

Атанас Илиев е личност образована и колоритна. Личност книжовна, обществено ангажирана, свързана за кратко, но трайно с местното население и неговите проблеми.

Роден на 02.02.1852 г. в град Стара Загора, възпитаник на Старозагорското V-то класно училище и на Пловдивската гимназия, чийто последен /VI-ти клас/ завършва през учебната 1868/1869 г., осемнадесетгодишен заминава за Табор /Чехословакия/. С успех завършва класическия отдел на Таборската гимназия. През учебните 1871/72 - 1873/74 г. слуша лекции по славянска филология и право в Пражкия университет. Паралелно с това активно участва в живота на славянското дружество "Славия". Пише първия си самостоятелен труд: "Природата в българските песни и приказки".

Учи във Великата школа в Белград. Интерес у него към фолклора провокира чешкият славинист Гайтлер и филологът Новакович /Белград/.

На 23 г. се установява в родния си град Стара Загора като учител в Главното мъжко училище. Съставя учебници, превежда от руски език. Най-сериозната

му работа по това време е съставянето на речник на чуждите думи, който не бил отпечатан.

Дълги години Ат. Илиев е гимназиален учител по български език, окръжен училищен инспектор в Шумен, пръв редактор на "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина" кн. I-VIII, началник на училищния отдел при Българската Екзархия в Цариград, дългогодишен директор на Старозагорската Марийнска девическа гимназия.

Книжовната и просветна дейност на Ат. Илиев е доста обширна и всеобхватна. Отпечатвал е свои трудове в редактираното от него списание "Надежда" /Стара Загора, 1900/, в отделни книги, учебници по български език и др.

За него Антон П. Стоилов пише: "Господин Илиев е пръв български фолклорист, който е почнал научно да разглежда фолклорни теми из областта на нашата народна словесност, сравнявайки ги с фолклора предимно на други славянски народи и с тоя на други балкански и западноевропейски народи."⁵

Христо Вакарелски го смята за един от "създателите на нашата фолклорна книжнина от висок род". Книжовник, просветен деец, Атанас Илиев е предан събирач на фолклорен материал от разни български покрайнини.⁶

С приемането през 1878 г. от Д. Табаков на делата и касата на административния съвет в Къзлагач е открита нова страница не само за елховчани, но и за самия Ат. Илиев. Свързан до този момент преди всичко с книгата и науката, той трябва да открие у себе си чиновника, администратора, градоначалника. Попаднал от големия град в "забравен край", той трябва да гради основите на новата администрация, да създаде ред и законност. Занимава се и с уреждането на местната полицейска стража.

За своята първа обиколка в поверения му окръг Ат. Илиев пише: "Навсякъде бяхме посрещани и изпращани с възторг от българските селяни. Имаше прекрасни местности в окръга. Населението здраво и с известно благосъстояние. Ала прост народ, съвсем неприличен на нашите селяни, между които се намираха мнозина грамотни. Училища и учители липсваха. Навсякъде, където седнехме и станехме все за ползата от учението и вредата от простотията говорех. Бях станал истински проповедник."⁸

Самият той не само е проповедник на идеята за просвещение, но и привлича образовани хора от други градове... "да се погрижат и намерят на първо време 10-15 момчета и момичета или вдовици и ги изпратят до мене, за да ги назнача на учителски места в Къзлагач и другите села."⁹

Книжовник и фолклорист, Ат. Илиев бързо и решително въвежда и утвърждава ред в администрацията. "Управата - пише той - която заварихме в Къзлагач бе своеобразна, импровизирана. Тя не почиваше на никакви закони."¹⁰

Новият градоначалник за кратко време изготвя всички регистри, входящи и изходящи журнали /протоколна книга/ и други приходно-разходни книги.

Със заповед №24 от 31 май 1879г. е назначен за префектурен секретар на Стара Загора и началник на Старозагорска околия с 2500 гроша на месец, с което приключва и административната му дейност в Къзлагач, за която той си

спомня: "И тъй свърших с моята служба в този доста мил станал за мене окръг. Тук имах случай да опитам силите си в новото поприще, на което се отдадох всецяло, като намерих и нравствена награда, че изпълнявам по този начин дълга си към Отечеството."¹¹

Отивайки на новата длъжност в Стара Загора, Ат. Илиев е приятно изненадан от: "единъ адресъ съ дата 15 юний 1879 г.", който идва от Къзълагач. Този адрес е подписан от всички чиновници, секретаря Т. Начов, председателя на окръжния съвет Д. Г. Димитров, В. А. Лолов и др. Както и от селските кметове. В него те изразяват: "безкрайната си благодарност за всички грижи и страдания", които Ат. Илиев е полагал като председател на окръжния съвет и окръжен началник и за въздигането на немалко пострадалия окръг, за спасителните съвети и благи наставления.

За тази мила признателност на местното население към работата му Ат. Илиев казва: "Аз с вътрешно задоволство си припомних за всички грижи, които съм имал в повдигане това останало назад българско население."¹²

В по-късни години продължават да се правят опити за подобряване облика и културния светоглед на селището и неговите жители, но дори в качеството си на град и околия, Елхово си остава, както пише местният вестник "Пробуждане"¹³ – едно кално и неуредено градче", или "Море от кал – това представляват днес улиците на Елхово и най-вече главната улица". Пословичната изостаналост на селището и неграмотността на населението е илюстрирана твърде често и в издавания местен вестник "Забравен край".

Затова и идването на Ат. Илиев в Къзълагач след Освобождението и неговата дейност за подобряване бита и мисленето на хората от този край, забравен от Бог и цар, непощаден от природата,¹⁴ е първият светъл лъч за по-добър и просветен живот. Би могло да се каже, че в този период е посято семето за развитието на музейното дело в Елхово под формата на различни опити и търсения.

През 1907 г. издаваният тук вестник "Забравен край" помества бележки относно историята на града. По-късно, през тридесетте години, друг местен вестник "Пробуждане" излиза с материали, третиращи въпроса както за проучване на историческото минало на края, така и за неговото популяризиране чрез създаване на музей.

Не е случаен фактът, че през 1936 г. група видни чужденци, учени и етнографи предприемат народонаучна екскурзия в Елховско. Този избор се налага поради факта, че покрайнината представлява особено голям интерес с нравите, обичаите, носите, устройството на живот – една истинска етнографска съкровищница. Етнографски музей Елхово е неин хранител, изследовател и популяризатор близо петдесет години.

Историята му започва на 28.12.1958 г. с откриването на музейна сбирка с етнографски характер. През 1961 г. е утвърден като държавен музей, а през 1966 г. като специализиран етнографски музей с район на действие Ямболски окръг.

И днес във време трудно музеят продължава работата си по всички основни направления на своята дейност за радост на онези, които го ценят и обичат.

Б Е Л Е Ж К И

¹ До 1925 г. Елхово се нарича Къзълагач. Преименувано е официално с Указ №86 от 18.03.1925г.

² Илиев, А. Спомени, С., 1926, с. 206.

³ Иречек, К. Пътувания по България. С., 1974, с. 753

⁴ Илиев, А. Спомени, С., 1926, с. 206.

⁵ Стоилов, А. Известия на народния етнографски музей, С., 1922, кн. III-IV, с. 182.

⁶ "За русалките – славянска митология", "Природата в българските народни песни и приказки. Кратка студия на народната ни поезия", "От къде води корена си магията"; Различни издания, посветени на българското училище – учебници, читанки за различни класове, практическа граматика, българска граматика; "Сборник от народни умотворения и обичаи, събирани из разни български покрайнини"; "Старобългарски речник"; "Румънска топонимия от славянобългарски произход"; Преводна литература като: "Съкратена история на умственото развиване в Европа" – за превода на този труд Ат. Илиев получава признанието на Хр. Ботев чрез рецензия, отпечатана във в. "Знаме", Букурещ, 09.05.1875г.

⁷ През 1906 г. започва да излиза в. "Забравен край". В подзаглавието е бил определен като: "вестник за стопанство, икономия и книжнина" на този забравен десетилетия наред край.

⁸ Илиев, А. Спомени, С., 1926, с. 206.

⁹ Пак там, с. 207.

¹⁰ Пак там, с. 207.

¹¹ Пак там, с. 219.

¹² Пак там, с. 221.

¹³ В. "Пробуждане" започва да излиза през 1912 г., но на следващата година е спрял заради войните. Отново се издава през 1925 г.

¹⁴ Елхово, С., 1988, с. 135; В. Пробуждане, 1912 г.

ATANAS ILIEV – SCOLAR IN FOLKLORE, ENLIGHTENER AND ONE OF THE FIRST ADMINISTRATORS OF THE TOWN OF ELHOVO

Elka Kostadinova

Summary

After the Liberation /1878/ Elhovo is a county with 160 villages. Atanas Iliev has been appointed as a chairman of the administrative center. A person educated and colourful, connected for short but for any length of time with the local population and it's problems.

He was born on 02.02.1852 in Stara Zagora. He finishes with success the classical department of the Tabor's /Czechoslovakia/ high school. One of the first Bulgarian researchers of folklore for whom Hristo Vakarelski says: "creator of our folklore literature of highest kind".

As an administrator of Elhovo he succeeds for a short time to establish law and order. He exerts efforts for enlightenment of the local population.

For that reason the coming of Atanas Iliev in Elhovo after the Liberation and his activity for improving the conditions of life and thought of the people from this region forgotten from God and king, unspared from nature is the first ray of light for better and educated life. We may say than at this stage the seed for the development of the museum work in Elhovo has been sowed under the guise of different attempts and researches.

Quite later in 1958 was opened the first ethnographical collection which in 1961 develops into a State museum and in 1966 – specialized ethnographical museum with a range of action Iambol county.

And today, in hard times, the museum continues it's work in all fundamental directions of it's activity.

НАРОДНИТЕ ПЕСНИ ОТ АРХИВА НА НИКОЛАЙ БОНЧЕВ

ДАНИЕЛА ГАНЧЕВА

През 1884 г. в град Варна е отпечатан "Сборник от български народни песни".¹ Това е първото самостоятелно издание с български фолклор, събран от град Разград и с. Хърсово, Разградско. Териториалният обхват на публикувания материал е посочен в предговора, написан от съставителя на книгата Николай Бончев.² Изданието е замислено и реализирано в духа на възрожденските традиции. Главната цел на учителя Бончев е да представи пред един по-широк обществен кръг част от събираните в продължение на около две години народни песни.

Липсата на специална подготовка в областта на фолклористиката е основната причина в сборника да е посочена единствено локализацията на терена и да отсъстват останалите необходими за цялостен научен анализ показатели – имената на информаторите, както и времето, и мястото на изпълнение на отделните песни. Тиражът на самостоятелно оформеното издание остава неизвестен.

Тридесет години книгата и нейният създател остават встрани от погледа на научните среди. Едва през 1925 г. проф. М. Арнаудов обръща внимание на първите след Освобожденски фолклорни публикации и изследва живота на техните автори.³ Именно те осъществяват връзката между любителските възрожденски пориви и научните методи в областта на фолклора и етнографията. "...има посредници между дейците на възраждането и тия в свободното княжество. Има скромни имена на учители обжегнати от пламъка на първите, на Миладиновци, Каравелова и други, и втурнали се между народа, за да записват песните му, за да описват бита му, преживелиците му."⁴ Един от тях е Николай Бончев. Неговото име и биография, до този момент неизвестни на Арнаудов, се превръщат в обект на сериозно изследване. Отсъствието на информация го принуждава да се обърне към известния по това време разградски общественик А. Изворов, който събира първичните сведения за живота и дейността на своя учител по отечествена география.

В научния печат името на Бончев се среща отново през 1930 г. Повлиян от статията на Арнаудов, в книгата си "Разград и неговото археологическо и историческо минало", Ан. Явашов отделя няколко страници, за да представи

пред читателите неизвестния учител и фолклорист.⁵ Сред редовете откриваме следното откровение: "Заслугата на тоя народен труженик твърде малко се знаеше даже и от самите му съграждани, за които той оставаше неизвестен, докато съзнаващите значението на неговите ценни приноси не го издигнаха и го поставиха в редовете на българските фолклористи и етнографи".⁶ Освен това под линия той признава: "Писаното за Н. Бончев е извлечение от статията на проф. М. Арnaudов".⁷

Всъщност житейският и творчески път на Бончев е кратък. Роден е през 1860 г. в град Разград. Според косвените данни, с които разполагаме, най-вероятно произлиза от преселнически балканджийски род. Непосредствено след Освобождението, едва 18-годишен, той открива дюкян и прави опит да се занимава с търговия. Материалното състояние на семейството и военните години са причината за незавършеното образование. Желанието за знания го отвежда в авторитетната Габровска гимназия. През учебната 1879-1880 г. завършва II клас. Следващата година се записва във Варненската гимназия, където учи до IV клас, и през 1882 г. отново поради липса на средства напуска училището. В записаните спомени на неговите близки по това време той се увлича от произведенията на Л. Каравелов, Петко Р. Славейков и сборника от народни песни на Чолаков.⁸

От 1882 г. до 1885 г. Бончев учителствува в с. Хърсово и град Разград. За последно неговото име фигурира в списъка на учителите от Разградското окръжно училище. След приемането на "Закона за обществените и частни училища"-- 1885 г., поради липса на образователен ценз младият учител е принуден да напусне професията, в която показва завидно усърдие и се себераздава. Следващите години от живота си работи с нежелание последователно като държавен, общински бирник и прошенопоисец.⁹ Още приживе тъне в мизирия и забрава. Умира от туберкулоза през 1896 г.

Оскъдните данни за времето на събирането на фолклорния материал, отпечатан в сборника на Бончев, дават основание да го отнесем към краткия период на учителстване.¹⁰ По спомени на Изворов, песните са записвани от 1882 до 1884 г. По-голямата част от тях са от град Разград и са изпяти от бабата на Бончев, която е известна песнопойка.¹¹ Този факт би могъл да изтегли долната граница и да се направи по-ранна датировка на събирането на някои от песните, но за това липсват солидни доказателства.

За съжаление начините на поднасянето на информация и оформянето на книгата не успяват да разкрият всеотдайността и творческите търсения, които съпътстват процеса на работа. Изготвянето на сборника е предшествано от записването на множество песни. Фактът, че това се извършва в процеса на пеене, а не при диктовка, най-вероятно предизвиква допълнителни усложнения. Причината за избора на този подход е желанието за по-голяма достоверност при поднасянето на текста. В този случай съзнателното и старателно отношение при събирането, преписването и обработването на фолклора остават скрити за читателя. Освен това до него достига само част от записаното, защото Бончев

прави предварителен подбор, при който се съобразява с отпечатаното до момента и се стареа да публикува само ново, непознато или варианти с различно диалектично звучене. До положения с голямо старание и преклонение пред народното творчество труд можем да се докоснем само при цялостно изследване на макар и частично съхранения, първично събиран и допълнително обработван от самия Бончев архив.

Под инв. №85 в НА на отдел "Етнография", Исторически музей град Разград на 24.02.1986 г. е заведен "Архив на Николай Бончев".¹² Той включва общо 7 ръкописа. Пет от тях са направени върху части от тетрадки с размери: дължина - 22 см и ширина - 17 см. Липсват корици, останала е само част от подвързията. На всяка една, върху горния десен ъгъл на първата страница записвачът е поставил пореден номер, след което е написал: "тетрадка". За всеки лист е въведена съответната номерация, достигаща по възходящ ред до 215 страници.

I-ва тетрадка съдържа 16 народни песни - от №1 до №16 /включително/. Записани са на 45 страници /от с. 1 до с. 45/.

II-ра тетрадка е с 13 песни. Включва песните от № 17 до №29 /включително/. Изписани са от с. 46 до с. 92.

III-та тетрадка е с 18 песни. Тук влизат записите от №30 до №47 /включително/. Обемът е от с. 93 до с. 144.

IV-та тетрадка е с 11 песни. Те са от №48 до №58 /включително/. Съответно страниците, на които са разположени, са от 145 до 176- та.

V-та тетрадка е с 16 песни. Описани са от №59 до №74 /включително/. Заемат - с. 177 - с. 214.

Записките са направени с мастило, а буквите и цифрите са изписани старателно и калиграфски.

Архивът включва и една голяма и разпокъсана тетрадка със следи от подвързия. Размерите са: дължина - 29 см и ширина - 24 см. Тя не е номерирана, но има обем от 82 страници. Тук песните имат самостоятелна номерация - от №30 до №71 /включително/. В края на последния откъснат лист е поставен №72, но поради липса на място песента не е записана, а останалите страници липсват.

Освен тетрадките към архива принадлежат и двойни, големи бели листи. Разделени са в две малки групи - едната достигаща до 8, а другата е само 4 страници.

Текстът от голямата тетрадка и отделните листи е изписан с молив, на места е изтрит, леко зацапан и поради това труден за разчитане.

Може да се обобщи, че на 307 страници са записани единствено български народни песни. Изключение прави голямата тетрадка, където под №65 е представен интересен вариант на народната приказка "Братче и сестриче", в която омагьосаното момче се превръща в "рогач". Със същия номер е записана след нея и поредната песен - "Мумичи Банко".

Освен направените поправки и някои бележки, отнасящи се пряко към текста, в архива липсват данни за певците и характерните особености

съпътстващи изпълнението. Не са отбелязани също датите и мястото на записване. Общо за всички записи е наличието на поставена номерация, отнасяща се към съответната фолклорна единица.

При съпоставяне отделните части от архива се установяват следните особености:

1. Почеркът от всички описани архивни компоненти е идентичен. Разликата, която откриваме между 5-те малки тетрадки и голямата тетрадка, както и допълнителните листи се дължи единствено на бързината и условията на писане. Най-бърз и "неизчистен" е почеркът от голямата тетрадка и листите. Записките в тях са водени на терен. Доказателство за това откриваме при цялостното сравняване на песните и на направените към тях бележки. Всички малки тетрадки са старателно и калиграфски изписани.

2. С практическа цел песните от листите и голямата тетрадка са записани с черен молив, докато тези от малките тетрадки са с мастило, като част от допълнителните корекции се открояват поради разликата в цвета.

3. Отерани в лявото бяло поле на малките тетрадки, там където е началото или средата на по-голямата част от песните, откриваме бележки. Те имат само две значения, всяко от което се среща написано по няколко варианта. Преобладават надписите: "писана", "писано" и "преписа". Някъде са отбелязани съкращенията: "непра" или "неправ" /Примери: II-ра тетрадка – песен №23, с. 65- 69 и №24, с. 65 -76, III-та тетрадка - песен №35, с. 108-110/. Пълната дума "неправилно" е написана само на няколко места / I-ва тетрадка – песен №12, с. 29 и III-та тетрадка –песен №37, с. 114/. Това потвърждава тезата, че тези тетрадки са препис от първоначално записан теренен фолклорен материал. В същото време те представят етап от хода на подготовката за бъдещото издание. Явно песните с допълнителна бележка със значението "неправилно" са селектирани и отпадат от окончателния вариант, предназначен за публикация. Такъв е случаят с: "Залибил Стуян, Стуене", "Мама Стуяну думаша", "Прочул съм мамо Еню базаргеню" и "Мама Янка за уда пратила" с посочените по-горе номера. Те липсват от издадения през 1884 г. сборник.

Най-дългата бележка е разположена по дължината на цялото поле от първия лист на записа на песен №11 - "От как сай свят задалу" /I-ва тетрадка, с. 28/: "Тази песен III изпя ми я тя все едно слято и макар да ни е така според както ми си я даде, но все пак се реших да я запиша, защото ме уверяваше, че така я знаела."

В голямата тетрадка има само отметки под формата знаци : " x ", " + " и " - ". Те са вторично поставени и вероятно съпътстват времето на прехвърлянето на теренните записи в малките тетрадки.

4. Единствено върху част от двете групи отделни бели листи има разделителна криволичеста линия, разположена в средата по дължина и направена с молив. От двете страни са написани песни. Някои от редовете са наклонени /с. 1 от I-ва група и с. 2 и с. 7 от II-ра група/.

5. Песен № 9 от II-ра група листи /с. 1/ е недовършена. Поставено е

многоточие и е оставено място, вероятно с цел при възможност текстът да бъде завършен.

6. Нито една от песните няма поставено заглавие. Тази характеристика е валидна както за теренните записи от листите и голямата тетрадка, така и за реализираните преписи от малките тетрадки. Принципът е спазен и при обнародването на песните в сборника. /Посочените от нас заглавия са извадки от първите редове и се ползват само за улеснение при илюстрацията на фолклорния материал./ Всички песни са с поставени номера. Подреждането в различните групи ръкописи е водено отделно и самостоятелно. В преписите от малките тетрадки те са от № 1 до № 74/включително/. Началото на оригиналната работна тетрадка липсва и тук номерацията започва от 30-та песен и завършва със 70-та, при което се губят последните страници. При сравняването на фолклорните единици с налични номера, записани в голямата и съответно в малките тетрадки, установяваме съвпадение в подреждбата на съдържанието и поредния индекс. /Пример: "Стуян Дубрани думаше" е под №30 в първоначалния теренен запис и в преписа, който е на с. 93 в тетрадка – III./. Не се покриват с преписа единствено номерата и песните, записани върху листите. Всъщност само една от тях е прехвърлена върху тетрадка. По-късно е вкарана в сборника, но в друг вариант. Това е "Разбуля се мамо, Стуян добър юнак" - №10 от с. 9. Останалите 14 песни отсъстват от варианта, подготвен за печат и от издадената по-късно книга.

7. В текстовете от листите и голямата тетрадка липсва пунктуация. За разлика от тях, в тези от преписите откриваме строго спазване на препинателните знаци, а пълнозначните думи имат поставено узареие. Всички граматически и стилистични особености в значителна степен са предопределени от използването на етимоложкия подход. Той е предпочитан, най-вероятно защото е ситуативно съотнесен към функционирането на фолклорната единица. Бончев се аргументира: "Старал съм се да ги запиша тъй, както ги изричат. Това е правописанието, което държах и държа в сборника, а само в средата на думите, гдето се чуваше ъ и ъ, понеже повечето клоняха към ... , заменял съм ги с ...".¹³ В песните от архива и книгата липсват фонетични характеристики. М. Арnaudов оценява това като един от недостатъците на сборника, към който трябва да се прибави и нарушената ритмика.¹⁴ Посочените слабости съпътстват цялостния работен процес /откриваме ги още в първите ръкописи/. Приемаме, че се дължат не на небрежност и безотговорност, а са предопределени от липсата на сериозна научна подготовка.

Част от корекциите в текста са пряко свързани със стремежа за стриктно придържане към етимологичното звучене. Най-многобройни са поправките, нанесени на окончателните на думите. Освен тях в ръкописите има дописване на някои изпуснати думи и изрази. /В тетрадка - III, песен №34, с.107 – думата "видило" е поправена – "видялу", а при №33, с.103 в края на всеки ред е добавена думата "мамо"/.

8. Въпреки трудностите, които трябва да преодолява в ръкописите си, Бончев

прави опити за въвеждане на фолклорна тематична класификация. Върху лявата част на листа, в полето, непосредствено до номера или под него е поставено определение за вида на съответната народна песен. Така в V-та тетрадка под №69 вторично с черно мастило е написано : "хайдушка". При №70 думата е съкратена на "хайд.", а за по-голямата част от песните, отнесени към тази категория, е поставен главен буквен знак "X"/№25, №42 и др/. По същия начин песен №63 е класифицирана като "любовна". Пред останалите песни стои единствено буквата "Л"/№17, №24, №29 и др/. Пренадлежността на фолклорната творба към цикъла от трудови песни е отбелязана посредством буквата "Т"/№18, №44, №71, №72 и др/. Някои от песните са обозначени със съкращението "Ст. Н." Не откриваме цяло или полуслято изписване, което да разкрива точно значението на думите /№14, №22, №37 и др/. Предполагаме, че това са песни, посочени от информаторите или определени от самия записвач като "стари народни".

За съжаление опитът за систематизиране на събраните песни не е приведен в окончателен вид и не е приложен в книгата. В нея авторът поднася материала на събирателско равнище, без да се впуска в изследване на жанра. В средата и към края на изданието са включени някои обредни /от ладуване, лазарски и коледарски/ и детски песни-игри. Техните ръкописи не са в архива и затова не е ясно като какви ги е определил Бончев.

При използването на сравнителния подход за анализа на архивната документация установяваме, че тя отразява част от етапите, предхождащи изготвянето на сборника с народни песни. Според нас освен теренният материал и първият препис е съществувал още един окончателно завършен, селектиран и редактиран вариант, изработен на по-късен етап. За съжаление той не е открит. Може би е загубен след постъпване в печатницата или след излизане на публикацията. Такава е съдбата на друг фолклорен материал, който Бончев изпраща на Васил Д. Стоянов – председател на Книжовното Дружество в София, с цел подготвянето на втора книжка или включване в страниците на научния периодичен печат.¹⁵

Добросъвестното и критично отношение на краевода и фолклориста към заниманията в областта на народното творчество проличават при подбиране на песните за изданието. Мястото и номерът на песента в сборника не съответстват на преписа от архива. Пример за това са : "Зазимил Стуян, Стуене" – в ръкописа и под № 22, с. 64-65, а в книгата - №55, с.81-82 или "Тръгналай Дане, Дане ле" – и в двата ръкописа е под №55, а в печатното издание е изместена напред - №17. От изнесеното обяснение в предговора можем да предположим, че стремежът на съставителя е да не се публикуват вече издадени варианти на народни песни.

Част от събрания фолклорен материал може да бъде отнесен към творчеството на преселниците балканджии. Открива се при анализа на някои жанрови особености и диалектизми. Допълнителен, макар и косвен аргумент е широката употреба на топоними, свързани с Балкана. /Песни: №38, с. 56, №61,

с. 90-92, №141, с. 180-181 и др. от сборника /. В ръкописа и сборника са записани и песни от репертоара на местното население. /Песен №91, с.111-112 от сборника/. Времето на създаване на някои от народните творбите може да бъде сравнително точно определено. Една от тях се появява в условията на градската среда от края на XIX век и отразява отношението към построяването на железницата и пускането на телеграфа /от сборника №84, с. 106/.

Между страниците от голямата тетрадка, над песен № 30, Бончев е записал с мастило: "Старинки. Не е зле да си ги препрочита човек." Последното изречение е повторено. Редовете са подредени ясно и четливо един под друг. Може би тази трогателна бележка разкрива най-точно неговото отношение към българската фолклорна традиция.

Цялостното проучване на архива предстои. Независимо от бъдещите анализи и изводи, в българското наукознание Николай Бончев остава пионер в събирането и популяризирането на песенния фолклор от Разградско.

Б Е Л Е Ж К И

¹ ИМ-Разград. Инв. №2209 /Бончев, Николай. Сборник от български народни песни. Варна, Печатница на Х-джи Ралев, 1884, 1-192/.

² ИМ-Разград. Инв. №2209 - предговор.

³ Арнаудов, М. Двама забравени фолклористи Николай Бончев и С. Ив. Боянов. За 30-годишнината от техните сборници с народни песни /1884/. В: - Известия на Народния етнографски музей в София. С., V, 1925, кн. I-IV, 66-79.

⁴ Арнаудов, М. Цит. съч., с. 67.

⁵ Явашов, А. Разград неговото археологическо и историческо минало. Част I, С., 1930, 251-253.

⁶ Явашов, А. Цит. съч., с. 251.

⁷ Явашов, А. Цит. съч., с. 252.

⁸ Арнаудов, М. Цит. съч. с. 69.

⁹ В. Разград, №2 от 28. VI. 1894, с. 3; В. Разград, №50 от 3. VI. 1895, с. 3; В. Разград, №53, 15. VII. 1895, с. 2; В. Разград, №56, 1. IX. 1895, с.1.

¹⁰ Стръмска, И. Дилитант подреди един от най-професионалните фолклорни празници. В. Екип 7, №153, 7.VIII.1996.

¹¹ Арнаудов, М. Цит. съч., с. 67.

¹² ИМ -Разград. Инв. №85, 1-125, 1-8, 1-4. Това е част от архива, който през 1925 г. се съхранява от съпругата на Н. Бончев. Единствената дъщеря на фолклориста умира млада. През 1996 г. И. Стръмска-уредник в ИМ- Разград открива в ОУ "Отец Паисий" екземпляри от отпечатания сборник на Бончев. Върху един тях, на корицата има надпис: "Подорява на училищната библиотека Стилиана Николай Бончева негова дъщеря. Родом от Разград" Датата е: 8.I.1909 г. По това време момичето е ученичка в V клас. Така обнародваните песни и част от архива имат обща съдба и постъпват на съхранение в ИМ- Разград.

¹³ ИМ-Разград. Инв. №2209, предговор.

¹⁴ Арнаудов, М. Цит. съч., с. 69.

¹⁵ Арнаудов, М. Цит. съч., с. 70.

SONGS FROM THE ARCHIVE OF NIKOLAY BONCHEV

Daniela Gancheva

Summary

In 1884 in the Varna printing house, Nikolay Bonchev issued "Collected Bulgarian Folk Songs". They were gathered from Razgrad and the village of Harsovo in the Razgrad region during the period 1882 to 1884. Part of the manuscripts of the field notes and copies of them are kept at the "Ethnography" department of Razgrad Historical Museum.

The archive comprises six notebooks and 2 files of sheets amounting altogether to 307 pages. It reflects the research, recording and preparation stages for the publishing of the most popular folk songs. During the recording, Nikolay Bonchev made an attempt at classification of the songs, which was not included in the published collection. The basic principle of presenting the information was preservation of the original etymological orthography.

The collection of folklore materials was organized and implemented using the traditional approach of the national revival. In the folklore area, Nikolay Bonchev is a pioneer of collecting and popularizing of Razgrad region folk songs.

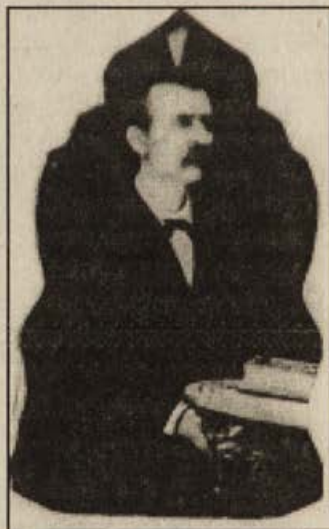
ДЕЙЦИ ОТ ТЪРНОВСКИЯ КРАЙ В ОБЩИНСКОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ВАРНА, КРАЯ НА XIX ВЕК - НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

КРАСИМИРА ТОМОВА

След Освобождението от османско владичество през 1877–1878 г. Варна става притегателен център за много българи от всички краища на страната, привлечени от перспективите, които предлага един голям административен и търговски град. Тук се установяват близо 100 участници в национално-освободителното и църковно-просветното движение през Възраждането. Някои от тях заемат ръководни длъжности във Варненската губерния, общинското управление, съдилищата, полицейските служби. Идеята им позиция отпреди Освобождението под влияние на много фактори се променя и те се включват в различни политически движения. Едни са носители на либералните идеи като Велико Христов, други застъпват радикал-социалистически идеали като Панайот Кърджиев, а трети клонят към вече очертаващите се консервативни идеи като Янко Славчев.

В настоящето изложение ще се спрем на четирима изяви българи, родени в Търновския край, ръководили общинския съвет във Варна в първите години след Освобождението до началото на XX в. - **Велико Христов, Янко Славчев, Панайот Кърджиев и Иван Церов**. Това са способни и предприемчиви хора, по професия търговци и адвокати, с интелектуални възможности и изяви, които допринасят за издигане престижа на Варна.

Първите избори за редовни градски съвети се провеждат през м. ноември 1878 г. Със заповед на губернатора от 24 ноември същата година за председател на градския съвет е назначен **Велико Христов**, личност възприемана и уважавана еднакво добре от всички националности в града.

*Велико Христов - кмет на
Варна, декември 1878 -
ноември 1879 г.*

Той встъпва в длъжност на 1 декември 1878 г. и остава на този пост до изборите през м. ноември 1879 г.¹

Велико Христов е роден през 1928 г. в с. Недялковци, Еленска околия. Заселва се във Варна през 1868 г. и скоро става член на Българската община, като оказва значима материална помощ. Велико Христов е народен представител в Първото Велико народно събрание. Той е един от основателите на Българското параходно дружество, а през 1896-1899 г. е председател на Варненската търговско-индустриална камара.²

Една от основните задачи на първите кметове след Освобождението е било цялостното модернизиране на града. По това време Варна е типичен ориенталски град, с тесни и криви улици, без оформени площи, осветление, водоснабдяване и канализация. Затрудненията още в началото идват от оскъдните средства, липсата на закони и правилници. Първите благоустройствени мерки се изразяват в поставянето на калдъръми по някои от улиците. Тъй като градът няма осветление, през януари 1879 г. се монтират около 200 фенера на по-централните места.

За да се осъществи основно преустройството на града, през м. август 1879 г. се назначава за инженер полякът Едвин Вженовски. На него градският съвет възлага изработването на "основен" план на Варна.

От 20 декември 1878 г. в съвета започва работа и първият градски лекар д-р Василяки Попадополу, чиято задача е да организира санитарния контрол. Определя се място за градско сметище, издава се заповед за редовно почистване на улиците, уточняват се местата за пазари с цел ликвидиране на спекулата. Въвеждат се първите правила за търговия в града и за определяне цените на стоките от първа необходимост.

С името на Велико Христов се свързва сформиранието на първата пожарна команда на 19 декември 1878 г. и началото на гражданското пощенско дело. През 1879 г. се построяват първите макар и примитивни морски бани, които служат за преобличане. Велико Христов е един от членовете на сформиранията комисия по построяването на катедралния храм в града. Умира на 21 октомври 1902 г.³

Благоустройствената политика на Велико Христов се продължава от **Янко Славчев**, заел кметската длъжност в резултат на изборите през м. ноември 1879. Той е роден през 1841 г. в Търново и през 1865 г. се заселва във Варна. Янко Славчев е един от най-дейните членове на Българската църковно-просветна община преди

Янко Славчев - кмет на Варна 1879-1881 г. и 1895-1896 г.

Освобождението и инициатор за създаване на първото българско читалище "Възрождение" във Варна. След Освобождението е училищен и църковен настоятел, участва в обществено-политическия и икономически живот на града. Председател е на Варненската търговско-индустриална камара от 1899 г. до 1901 г. Янко Славчев е кмет на Варна в годините 1879-1881 и 1895-1896.⁴

През двата мандата на Янко Славчев се реализират значими мероприятия, които променят облика на Варна. Общината сключва заем от 4 милиона лв. за водоснабдяване, канализация, пресушаване на блатисти места, изработване на кадастрален план, за нивелация и регулация на улиците. Благоустрояват се търговските улици "Преславска" и "Царибродска", взема се решение за продължаване на улица "Цар Борис" до площад "Екзарх Йосиф" за по-добра връзка с морето. Променя се видът на крайбрежния булевард, любимо място за разходка на варненци и гостите на града. Раздават се свободни парцели за строеж на жилища.

Кметът съдейства за отпускане помощ на дружество "Майка", за организиране на благотворителни вечеринки в помощ на бедните жители на града. Общинският съвет заделя допълнителни средства както за българските училища, така и за турските, арменските и еврейски училища.⁵

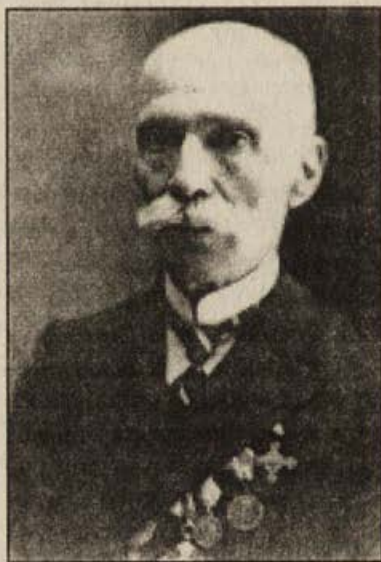
С оглед развитието на Варна като морско летище, през 1896 г. общината построява нови две морски бани с по 120 кабинки на стойност 2 531 920 лв. Започва и разширение на Градската градина.⁶

През мандата на Янко Славчев общинският съвет дарява място за строеж на православен храм. На 22 август 1880 г. се поставя основният камък на Катедралния храм, един от символите на Варна. На едно от

своите заседания общинските съветници вземат решение за предоставяне терен за изграждане на казармите, които се строят в годините 1895 – 1897. През 1895 г. Общинският съвет отстъпва безвъзмездно 2 900 кв. м площ за построяване на Митрополия. Общинският съвет взема решение за изграждане на пощенска сграда по план, изработен от Главната Дирекция на пощите, срещу годишен наем от 6 000 лв. за срок от 5 години.⁷

Янко Славчев доживява до дълбока старост. Умира през 1927 г. Погребан е в двора на някогашната сграда на българската община, на първото българско училище и църква "Архангел Михаил" /бившият Музей на Възраждането/.⁸

Не по-малко интересна личност е и малко известният на варненци **Панайот Кърджиев**. Роден е през 1853 г. в с. Арбанаси, по-късно

Панайот Кърджиев - кмет на Варна - 1902-1903 г.

родителите му се преселват в Русе. Поради националноосвободителната дейност на брата Тома Кърджиев и убийството на бащата от турци, семейството заминава за Букурещ. По време на Освободителната война от 1877–1878 г. Панайот Кърджиев се записва като доброволец в Първа опълченска дружина и участва в боевете при Шипка, Шейново и Стара Загора.

След Освобождението Панайот Кърджиев първоначално работи в Русенския общински съд, а след това в апелативния съд в Разград. През 1887 г. е назначен за прокурор. Скоро след това идва да живее във Варна. Единият от братята му – Георги Кърджиев, радикал-социалист по убеждения, издава от 2 юли 1880 г. първия български вестник в града - в. Варненски вестник.⁹

Панайот Кърджиев е кмет на Варна от 16 септември 1902 г. до 25 юли 1903 г.¹⁰ По това време започва подготовката на всенародните тържества по случай 25 години от Освобождението на България. За да ознаменува това събитие, още на първото си заседание новият Общински съвет с кмет Панайот Кърджиев взема решение градската градина да се наименува "Цар Освободител". Приема се предложението за обявяване на граф Игнатиев за почетен гражданин на града и за изработване на негов бюст, поставен на подходящо място.¹¹

По повод идването в България през септември 1902 г. на Негово Императорско Височество Велият княз Николай Николаевич за отбелязване на 25-та годишнина от Шипченската епопея, Общинският съвет подготвя и публикува програма за посрещането. Градът е украсен празнично с руски и български знамена. В района на пристанището е издигната арка. В посрещането на Великият княз Николай Николаевич участват и живущите във Варна опълченци.¹² На 12 септември 1902 г. от името на Общинския съвет се поднася поздравителен адрес на Негово Императорско височество Великия княз Николай Николаевич, в което се казва: "Представителите на Варна, щастливи сме от страна на варненското гражданство първи да Ви приветствуваме в свободна България с "Добре дошли"... Вие встъпвате в страна, где то преди 25 години храбро се сражавахте за нейната свобода".¹³

През краткото си кметуване Панайот Кърджиев продължава дейността на предшествениците си за решаване на градоустройствените, просветните и културни проблеми на Варна. Засилва се контролът върху качеството на стоките от първа необходимост и санитарния надзор. Благоустрояват се части от централните улици на града, правят се чешми в новата циганска махала /там по това време живеят 400 семейства/. Панайот Кърджиев назначава комисия, която да огледа свободните места за направа на детско игрище. Общинският съвет предвижда в бюджета за 1903 г. субсидия за построяването на църквата "Света Петка". Прави се подробен опис на всички движими и недвижими общински имоти. Те са оценени на стойност 3 575 995 лв. при общински дефицит 959 484 лв. Почти нищо обаче от по-крупните проблеми на Варна не могат да се решат за тази една година.¹⁴

Панайот Кърджиев е кмет на Варна до м. юли 1903 г., когато поради нова консолидация на политическите сили си подава оставката. Това е времето на втория стамболовистки режим. След като приключва кметуването си, Панайот

Кърджиев работи като адвокат. Той е депутат в V Велико Народно събрание /1911 г./. Умира през 1929 г. Останал е в спомените на старите варненци като честен, безкористен, отзивчив към болките и проблемите на съгражданите си.¹⁵

Изключително популярна личност във Варна е **Иван Церов**, роден на 26 март 1857 г. в с. Церова курия – Великотърновско. Завършва богословско училище при Лясковския манастир. Учителства в родното си село, Габрово, Свищов, Шумен. През 1888 г. идва във Варна. В спомените си той пише: “Силно ме впечатли Варна с пленителното си месторазположение и необятния простор на морето. Ето защо, реших да се установя тук за постоянно.” Във Варна Иван Церов преподава български език в Мъжката гимназия. През 1890 г. е назначен за окръжен училищен инспектор. С негово съдействие се отпускат държавни средства за изграждане на нови училища в редица села на Варненска околия и за оборудването им. От 1895 до 1900 г. е учител в Девическата гимназия, а от 1906 г. до 1907 г. отново е учител в Мъжката гимназия.¹⁶

Иван Церов - кмет на Варна 1909-1912 г.

Интелектуалецът Иван Церов е кмет на Варна от 27 май 1909 г. до 31 март 1912 г.¹⁷ В обръщението си към общинските съветници той подчертава: “Бих приел предложението /да стана кмет – б.а./, но само при следните условия: ако ми се обещае пълна подкрепа за моята училищна и строителна политика и съграждането на нов градски театър”.¹⁸ Управлението на Иван Церов е свързано с редица събития, влезли в историята на града. Той си поставя като приоритетна задача да превърне Варна във водещ център на просвета и култура. Организира честването през 1911 г. на 50-годишнината от откриването на първото българско училище в града. По повод юбилея издава книга “50 години българско училище във Варна”. По негово предложение общинският съвет приема да се наименоват 9 улици на видни просветители и възрожденци.¹⁹

Общинският бюджет осигурява средства за изграждане на училищата “Св. Климент Охридски”, “Арабаджиев”, “В.Априлов”, за безплатна ученическа трапезария, за обогатяване на общинската библиотека. На 27 юли /денят на Освобождението на Варна/ 1911 г. се открива първият паметник на Христо Ботев в Алеята на Възраждането в Морската градина.²⁰

Още на първото заседание на Общинския съвет, след избирането му за кмет, Иван Церов внася предложение за построяване на театрална сграда. На 26 март 1912 г. той лично полага основния камък на новата театрална сграда, чието строителство приключва едва през лятото на 1932 г. В речта си пред хилядите варненци, стекли се в района на бъдещия театър, Иван Церов казва: “Днес се извършва голямо по значение и последствия събитие....Варненският градски театър...ще бъде храм на сценичното изкуство и душевната красота, откъдето

*Полагане основния камък на новата театрална сграда
от кмета Иван Церов, 26 март 1912 г.*

ще се възглася на поколенията чистата човешка любов и правда...²¹

На 11 октомври 1909 г. се поставя началото на модерно водоснабдяване на града. Предприема се регулация на главните улици, прокарва се канализация, строят се четири квартални хали, цветен разсадник, общинска аптека за бедните. На 5 май 1911 г. общината провежда търг за отдаване напавата на електрическата и осветителна инсталации на града. За тази цел се сключва заем от 5 500 000 лв., гласуван от Народното събрание. Работата се възлага на Сименс-Шукертовите заводи във Виена. Строителството започва в началото на 1912 г.

Иван Церов е известен и с реда, който въвежда в работата на общината. Издава заповед, с която се забранява поднасянето на кафета по канцелариите. До този момент всеки варненец, за да бъде бързо обслужен от чиновниците, трябва да им поръча кафе. В началото на XX в. българският език все още не доминира в общественото пространство, поради което със заповед от 6 юли 1909 г. кметът забранява използването на турски език при "продажбата на разни стоки и съестни продукти из улиците на града и пазара"²².

Иван Церов е автор на десетки статии, брошури, книги и учебници, като: "Говорете български", "Освобождението и началното устройство на България", Христоматия по българска литература за средните училища, Църковно-славянски старобългарски сравнителен речник. Неговата книга "Спомени и бележки" е една чудесна творба за миналото на Варна и местата къде е работил. Той участва в ръководството на Славянското и Археологическото дружества.²³

До края на дните си Иван Церов остава радетел за културния разцвет на Варна. Едни от последните му думи са: "По сили и възможност съм се старал да вървя по стъпките и светлите дела на дейците от Възраждането. Съзнавайки

винаги своята отговорност, съм работил... за училищен и обществен възход.”²⁴ Умира на 17 януари 1938 г. Културно-просветното дружество във Варна издава некролог, в който се казва: “Като бивш учител в нашия град, инспектор на учебното дело, кмет, общественик, като литератор, публицист и прочие, Иван Церов работи неуморно, с труд, постоянство и честност.”²⁵

Българи от Търновския край, свързали живота си с Варна, са личности, които се издвигат като лидери, администратори и общественици. Те са инициатори на промените в града и на възраждането на българщината. Честността, трудолюбието, безкористността, отзивчивостта към проблемите на Варна и жителите му са отличителна черта в тяхната работата. Независимо от вестникарските престрелки, словестни двубои и интриги с право и без право, след тях остават единствено изградените улици и сгради, училища, театри, църкви и паркове, в които са вградени дългогодишните им усилия.

Б Е Л Е Ж К И

¹ В. Варненски общински вестник, №191, 7 декември 1928; №199, 9 март 1929; №315-320, 7 август 1933; В.Българин, №121, 7 януари 1879; **Мирски, Х. К.** Миналото на Варна и управниците ѝ. – В. Варненска поща, №3044, 29 май 1928.

² В. Варненски общински вестник, №226, 26 април, 1930; № 191, 7 декември 1928; В. Варненска поща, №3044, 29 май 1928.

³ В. Варненски вестник, №5, 5 май 1880; В. Славяни, № 6, 22 август 1885; В. Варненски общински вестник, №6-8, 1 юли 1937; №13, 15 октомври 1937, с. 7; № 27, 25 октомври 1902; **Калинков, Б.** Варна – векове, пощи, филателия. Варна, 1989, с. 52; Музей за нова история на Варна, инв. №4437 - Арх.Инокентий. Велико Христов. - Приложение към брой 226 на Варненски вестник.; Архитектурата на България / 1878-1944 г. / С., 1978, с. 243.

⁴ Музей на Възраждането, инв.№400, л. 2-15; **Сакъзов, Б.** Един стар заслужил наш гражданин- В. Варненски вестник на вестниците, №1, 24 май 1924; В. Варненски кореняк, №3, 1 юли 1927; Варненски общински вестник, №199, 9 март 1929; **Стоянов, П.** Стара Варна. В първите години след Освобождението. Варна, 1992, с. 24; **Мирски, Х. К.** Миналото на Варна и управниците ѝ. – В. Варненска поща, № 3050 1 юни 1928.; **Близнаков, П.** Изборите във Варна 1878-1939- В: Известия на Варненското археологическо дружество, XIV, Варна, 1963, с. 149.

5 Мирски, Х. К. Миналото на Варна и управниците ѝ.- В: Музей за нова история на Варна, инв.№4437, 36-38.; фонд Мирски, инв.№320 – Някои сведения за Варна, материали по капиталните работи, нужни на града, докарване на нова вода за пиене, канализация, електрическо осветление, с. 15.

⁶ **Парушев, Т.** Курортна Варна. Известия на Народния музей Варна, 1992, с. 293; В. Варненски общински вестник, №6-8, 1 юли 1937.

⁷ Отчет за построяката на българската съборна църква “Свето Успение Богородично”, Варна, 1887, с. 3; В. Мир, №8062 и 8063, 18 и 19 май 1927; **Мирски, Х. К.** Миналото на Варна и управниците ѝ.- В: Музей за нова история на Варна, инв.№4437, с. 4, 38.

⁸ В. Варненски кореняк, №3, 1 юли 1927.

⁹ **Мирски, Х. К.** Миналото на Варна и управниците ѝ.- В: Музей за нова история на Варна, инв.№4437; В. Варненски общински вестник, №10, 9 юни 1911; №289, 11 декември

1932 г.; Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия. С., 1988, 372-373.

¹⁰ В. Варненски общински вестник, №17, 18 юли 1902.; №28, 6 ноември 1902; №199, 9 март 1929; №319-320, 7 август 1933; **Близнаков, П.** Изборите във Варна 1878-1939- В: Известия на Варненското археологическо дружество, XIV, Варна, 1963, с. 153.

¹¹ В. Варненски общински вестник, №3, 24 февруари 1903.

¹² В. Варненски общински вестник, №23, 20 септември 1902; №24, 25 септември 1902.

¹³ **Пак там.**

¹⁴ В. Варненски общински вестник, №25-26, 15 октомври 1902; №29-30, 18 ноември 1902; №34-35, 23 декември 1902; №3, 24 февруари 1903; №4, 1 март, 1903; №6, 15 март 1903; №7-8, 31 март 1903; №17-18, 21 август 1903; №289, 11 октомври 1932.

¹⁵ **Мирски, Х. К.** Миналото на Варна и управниците ѝ.- В: Музей за нова история на Варна, инв.№4437; В. Варненски общински вестник, №289, 11 октомври 1932.

¹⁶ **Мичев, И., И. Церов.** – В. Народно дело, №192, 16 август 1969.; **Церов, И.** Спомени и бележки, кн. II, Варна, 1935, 23-24, 43-44, 47-48, 55, 63, 71, 83.

¹⁷ В. Варненски общински вестник, №191, 7 декември 1928; №199, 9 март 1929.

¹⁸ **Смиленцов, Г.** "Малко думи, много дела" – правило на кмета Иван Церов – В: В. Кил, №3, септември 1992.

¹⁹ **Церов, И.** Спомени и бележки. кн. II, Варна, 1935, 97-98.

²⁰ **Пак там**, 92-93; 104-105.

²¹ **Пак там**, 716-77, 111-115; В. Свободен глас, 31 март 1912.

²² **Церов, И.** Цит. съч., 77, 81, 92, 95-97.

²³ **Мичев, И., И. Церов.** – В. Народно дело, №192, 16 август 1969.; **Церов, И.** Цит. съч., с. 71.; В. Варненски кореняк, №9, 1 февруари 1938; №10, 16 февруари 1938.

²⁴ **Межделиев, Г.** Изтъкнати личности от Варна и Варненския край. Варна, 1995, 131-132.

²⁵ В. Варненски кореняк, № 9, 1 февруари 1938.; №10, 16 февруари 1938.

PEOPLE FROM VELIKO TURNOVO WHO PARTICIPATED IN THE
MUNICIPAL GOVERNMENT OF VARNA AT THE END
OF THE 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

Krassimira Tomova

Summary

This study examines the activity of Veliko Hristov, Yanko Slavchev, Panayot Kurjiev and Ivan Tserov, who chaired the Municipal Council of Varna in the first years after the Liberation of Bulgaria till the beginning of the 20th century.

Veliko Hristov was Mayor from 01 December 1878 till the elections in November 1879. He contributed to the establishment of the first Fire Brigade, the Post-Office, as well as the construction of the first Sea Baths in Varna.

The city-planning policy initiated by V. Hristov was taken over by Yanko Slavchev, who was Mayor of Varna in the periods between 1879-1881, and 1895-1896. During his mandate the town council conceded sites for the construction of a Cathedral Church, the Bishop's residence, and the barracks. Two new Sea Baths were constructed, a number of streets were planned.

Panayot Kurjiev, who took part as a volunteer in the Russian-Turkish War, was Mayor of Varna between 1902-1903, during which period he managed to solve a number of every-day issues placed by Varna citizens.

Intellectual Ivan Tserov, Mayor of Varna between 1909-1912, had as his main priority the transformation of Varna into a major educational and cultural centre. In 1912 he personally laid the foundation stone of a new theatre building.

The citizens of Turnovo who took active part in the social life of Varna after the Liberation, were capable and enterprising people with high intellectual potential, and their efforts contributed to raising the renown of Varna as a modern town. They paved the way to creative activities in the field of town-development, culture and education, the results of which have been evident over a century now.

ТЪРНОВЦИ В ПРОСВЕТНИЯ ЖИВОТ НА ВАРНА СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

ЕЛЕНА БЪЧВАРОВА

Условията, осигуряващи зараждането и развитието на просветното дело в България, са свързани с икономическия подем в българските земи в края на 18 и началото на 19 век. Тогава успоредно с разпространяващите се в света хуманистични идеи и нови разбирания за наука започва раскрепостяването на българския дух и у нас. За българите изграждането на образователната система с нейните структури, която да отговаря на националните и културни особености и възрожденски традиции, става възможна след Освобождението.

Историята на просветното дело във Варна не е по-различна от тази в останалите градове и в нея често се срещат имена на търновци. Настоящото съобщение разглежда по-подробно биографиите и дейността на двама от тях, свързали част от живота си с морския град – Тодор Шишков и Георги Живков, и дава кратки сведения за търновци преподаватели във Варненските учебни заведения.

Тодор Николов Шишков е роден в Търново на 27 май 1833 год. До 1847 год. учи в гръцкото училище на родния си град, тъй като българско няма. В 1851 год. завършва класното училище в Елена, след което учителства от 1851 до 1852 в Търново и от 1856 до 1861 год. в Стара Загора, където две години е учител на Левски.¹ Със стипендия, отпусната от Високата порта, през есента на 1861 год. заминава за Париж, където до 1865 год. следва литература в Сорбоната и в College de France.² Според Гр. Начович, Шишков заминал за Париж с пари от родолюбци и желание да учи право на 34 години, поради което бил наричан от момчетата "grand papa". Ходел много по кафенетата и трябвало да напусне Сорбоната. Най-сетне станал "pion" /педагог/ в училище във Версайл.³ Тръгвайки за България, Шишков остава през 1866 год. в Прага да слуша лекции по славянска филология. След завръщането си в България е учител в Сливен и Горна Оряховица, а през 1868 год. е повикан за главен учител в класното училище "Кирил и Методий" в Търново с правителствена заплата от 1000 златни гроша. Една година е учител на Стефан Стамболов. Преподава френски език, български език, физика и аритметика. Автор е на учебници: "Теоретическа и практическа аритметика" /Виена, 1869/, "Теория по словесността" /Цариград, 1873/, "Българска граматика" /1872/ и "История на

българския народ" /Цариград, 1873/. Председател е на Търновското читалище "Надежда" през 1870 год., където изнася лекции и участва в театралния живот на града. От 1871 до 1873 год. Тодор Шишков е учител и управител на българското училище в Цариград, за което изработва нова учебна програма. Сътрудничи на "Цариградски вестник", "Български книжици", "Българска пчела", "Македония".

През 1873 год. отново е повикан за главен учител в Търново. Освобождението заварва Шишков в Търново, факт споменат от Начович пред Иречек: "Когато русите превзели Търново, Шишков отишъл при Черкаски да се оплаче, че турците му останали длъжни за два месеца, и да моли за помощ. Черкаски със смях го изпратил да си иде."⁴ От лятото на 1877 до края на 1878 год. работи като преводач в Търновския военнополови съд. След Освобождението Шишков се установява във Варна. Започва работа като секретар при първия варненски губернатор Баумгартен, водейки преписките на френски език и управлява канцеларията при втория губернатор – Др. Цанков. Когато на 3 септември 1879 год. Варненското двукласно мъжко училище с княжески указ се превръща в държавна реална гимназия, Тодор Шишков е назначен за инспектор /директор/ – длъжност, която изпълнява до август 1880 год.⁵ За този период от време той получава като учител първи клас 4 000 франка годишна заплата и добавка от 1200 франка като директор на училището. На 6 юли 1880 год. при тържественото раздаване дипломи на завършилите директорът Шишков държи реч за труда в нравствено и научно отношение: "Какво трябва на човека първо труд, второ труд и трето пак труд /цитира Гамбета/. Всеки е призван на труд, от който зависи неговото съществуване. Трудът е живот и възрастание на нашия ученик. Свидетелствата служат на учениците, като възнаграждение за техния труд."⁶ Шишков съчинява молитва на учениците която се препоръчва на всички правителствени и други училища в Княжеството.⁷ По негова инициатива са изработени дървени пушки, с които се обучават учениците в мъжката гимназия в часовете по военно обучение и гимнастика, възпитавани в националистически дух от млади офицери.⁸ Тодор Шишков се включва в обществения живот на града. Участва в изготвянето на проекта за устав на "Търговско общество за български и руски стоки и взаимен кредит", което се учредява на 29 август 1880 год. във Варна.⁹ От 1880 до 1881 год. е помощник-прокурор при Варненския окръжен съд. По това време взема дейно участие в политическия живот на града. Тодор Шишков е най-активната фигура сред варненските консерватори. От страниците на вестник "Свободна България" той развива консервативните схващания за "тиранията на болшинството", за свободата и самоуправлението, за правата и задълженията на човека и гражданина и др. В два последователни броя на вестника Шишков полемизира с водача на либералите във Варна – Кр. Мирски, който е и председател на съда по това време, като стига и до лични нападки. Вероятно за това му е потърсена сметка, защото на 11 април 1881 год. е уволнен от длъжността помощник-прокурор.¹⁰ След като е уволнен от Варненския окръжен съд, Шишков става прокурор в Шуменския, а през 1883 е

председател на Свищовския съд. От 1884 до 1885 е окръжен училищен инспектор в Свищов. От 1 септември 1888 год. е назначен за първостепенен учител във Варненската мъжка гимназия "Фердинанд I" и като такъв се пенсионира през 1893 год. Освен политически материали Шишков пише исторически и педагогически статии, превежда и сам пише пиеси. Във Варна издава драмите "Хубава Недялка" /1881/ и "Дъщерята на равина" /1889/, "Орфей в пъкъла" /1892/, "Права и длъжности на човека и гражданина" /преводна, 1881/, "Сама китка" /1891/. Пише и стихове, които подписва с псевдоним "Трешний Йона". За стихоплетството си е обект на иронични нападки.¹¹ Иван Вазов го иронизира в пътеписа си "Един бисер на Черно море": "Уви, Варна не е била честита с някой Байрон, който да прослави морската ѝ красота. Само Шишков я прослави в стихове, които я опозориха:

"Ой Варна, Варна
столица стара,
близо Каварна
ти се докара!"¹²

Почива на 15 юни 1896 год. от сърдечен удар на улицата, когато се прибирал у дома си. Погребението му се извършва на държавни разходи.

Георги Стоянов Смилов е роден през 1844 год. в Търново. Първоначалното образование получава в родния си град, след което през 1860 год. заминава за Киев, за да се подготвя за постъпване в руско учебно заведение. Учи във Втора одеска гимназия от 1862 до 1864 год., където живее в една квартира с Хр. Ботев.¹⁴ През 1864 год. продължава образованието си във Физико-математическия отдел при Ришельовския лицей, като стипендиант на Одеско българското настоятелство. Завършва висшето си образование през 1866 в Технологическия институт в Петербург със златен медал. Предлагат му служба на химик в Руската държавна порцеланова манифактура, но той отказва.¹⁵ Завръща се в родния си град, където е член на театралната комисия на търновското читалище. От 1871 до 1877 год. е учител в Сопот, а през 1877 год. председател на Търновския окръжен съвет. След Освобождението се преселва във Варна. На 13 януари 1884 год. е назначен за директор на Варненската мъжка гимназия. От 1 септември 1885 год. е първостепенен учител в същата, където преподава химия, руски и краснопис. През учебните 1899-1900 и 1900-1901 отново преподава химия и руски в мъжката гимназия.¹⁶

Никола Атанасов Живков - брат на Георги Живков - е роден през 1847 год. в Търново. През 1854 год. учи в Търновското първоначално училище, а от 1861 до 1867 в класната училище в Търново при Никола Михайловски. Две години /1867-1869/ се обучава при американските мисионери в Русе, след което започва работа в книжарницата на Данов. Разпространявайки книги, обикаля цяла България, в резултат на което пише "Пътни бележки", които печата във в. "Право" с псевдоним Скитник.¹⁷ Учителствува в Прилеп, Севлиево, Свищов,

Велес, където се опитва да открие забавачница, Варна и Берковица. В градовете, в които е учител, съдейства за откриването на читалища и за разпространяването на сп. "Читалище". През 1875 год. е апостол на въстанието в Берковица. Заловен е от турците, но успява да избяга в Гюргево, където през 1876 год. заедно с Хр. Ботев издават в. "Нова България". През 1876 год. написва драмата "Ильо войвода", която се играе в Пловдив и Букурещ. Автор е на текста на песента "Шуми Марица". Сътрудничи на много възрожденски издания: 1870-1873 в. "Право", 1876 – в. "Нова България", 1871-1872 е временен дописник на сп. "Читалище", 1872 – сп. "Училище", 1871 – в. "Турция".¹⁸ След Освобождението е училищен инспектор във Видин, Свищов, Русе и Варна, където се установява за постоянно. През учебната 1900-1901 Никола Живков е волнонаемен учител във Варненската мъжка гимназия. На 7 август 1901 год. на 53-годишна възраст почина във Варна, където е погребан.¹⁹

Тридесет и шест годишният търновчанин Димитър Цанев постъпва като учител по всеобща и българска история във Варненската мъжка гимназия през септември 1893 год. и преподава до 1897 год.²⁰

През 1896-1897 естествена история в гимназията преподава 25-годишният учител Илия Иванов Калъпчиев от Търново.²¹

През 1897 год. във Варненската мъжка гимназия започва да преподава Димитър Андреев. Той е роден на 10 февруари 1866 год. в Търново. Идва от Търновската държавна мъжка гимназия "Св. Кирил" и в продължение на осем години преподава всеобща история, география и закон божи. От 1920 год. е свещеник във варненските църкви.²²

Роденият на 26 октомври 1867 год. в Търново Димитър Габровски, завършил висше образование, е учител по аритметика в гимназията от 1900 до 1906 год.²³ Двадесет и седем годишният Дончо Славчев от Търново започва да преподава в гимназията от септември 1929 год.²⁴

От откриването на Варненската Държавна мъжка гимназия през 1884 до 1930 год. в нея се учат и завършват няколко десетки търновски момчета, които след това се посвещават на различни професии. Те не забравят своите учители и училището, което им е дало добра подготовка за живота и кариерата. При всяка възможност, по време на тържества посещават гимназията, събирайки се от всички крайща на страната, или изпращат телеграми и поздравителни адреси.

Забележителна личност в образователното дело на Варна е Георги Атанасов Живков. Той е роден през 1844 год. в Търново, където учи при известния в цялата страна учител на класните училища Никола Михайловски. Твърде рано се посвещава на учителската професия, която го отвежда в различни градове: Русе, Разград, Ески Джумая. Две години е учител във Варна. След Освобождението, през 1883 год., Г. Живков се преселва във Варна, където е назначен за пръв директор на Девическата гимназия, обявена за държавна. През учебната 1884-1886 е инспектор на Варненския учебен окръг. От 1884 до 1894 год. е избран за народен представител от Варна във всички народни събрания. Избран е за

председател на Третото Велико народно събрание през 1886 год. Става регент, след като П. Каравелов си подава оставката. Г. Живков е единственият представител на Варна, бил два пъти министър на Народното просвещение – от 14 август 1886 до 1 ноември същата година и от 22 август 1887 до 19 ноември 1897 год. Оглавяваното от него министерство започва да издава “Сборник за народни умотворения, наука и книжнина” и списанието “Български преглед”. Със законотворческата си дейност Г. Живков раздвижва просветно-културния живот в страната. Той е автор и вносител на редица закони и постановления: Закон за отваряне Висше училище в София от 3 януари 1889 год., Закон за народното просвещение от 14 декември 1891 год., Закон за издирване на старини и спомагане научни и книжовни предприятия от 17 януари 1890 год., Правилник за училищните инспектори от 3 март 1890 год., Закон за пенсии на учителите от 31 декември 1891 год. За него Ив. Церов пише: “Като министър, Живков се яви човек на делото и като всеки истински деец и голям общественик, работи без шум и хвалби, но остави най-обилни плодове в просветното строителство и в цялата ни духовна култура”.²⁵ Докато е министър Г. Живков, се изграждат най-много общински училищни сгради в цялата страна със средства от държавния бюджет и държавни помощи. По това време са отпуснати значителни суми за поддържането и за строеж на нови училищни сгради във Варна, а в 20 села на Варненска околия са построени нови.²⁶ За тази своя дейност Г. Живков споделя: “Нека се знае, че когато видях да се отреждат огромни държавни постройки, настоях да започне издигането на красиви по архитектура училищни сгради, понеже те именно са свидетели за нашата култура.”²⁷ От тази позиция Г. Живков настоява за построяването на сградата на Варненската девическа гимназия, на която е бил пръв директор. Основният камък е положен през 1893 год. на всенародния празник Кирил и Методий с голямо тържество. За времето си тя е най-голямата и най-красива училищна сграда на Балканския полуостров и до днес забележителен архитектурен паметник. Паметник, който говори за човека Г. Живков. “В чудно величествената и разкошна сграда на Варненската девическа гимназия – дело Живково – се откроява най-добре възвишената и ведра душа на Живкова, та кажи и целият му облик” – пише в спомените си Иван Церов.²⁸ Самият Г. Живков споделя: “Аз създадох външната красота на сградата на Варненската девическа гимназия, чийто план ми бе даден от министъра на просвещението на Белгия. Остава тепърва на учителството да създава нейната вътрешна красота, сиреч да дава познания и правилна възпитаност на учениците.”²⁹

Г. Живков искрено и горещо обича Варна, често посещава града и оставя трайни спомени у съвременниците си. Ив. Церов пише за него в спомените си: “Георги Живков бе човек разсъдлив, с реалистичен, широк и далечен поглед, жилава воля, малко тежък на писане, но със силни инициативи, тактичност, изпълнен с благородство и доброта към учителството. Човек висок, представителен, винаги весел и засмян.”³⁰

Като министър Г. Живков посещава Варна през месец май 1889 год. и прави

ревизия във Варненската държавна мъжка гимназия. През месец юни 1892 год. прекарва един месец със семейството си, отсядайки в къщата на зет си д-р Атанас Пискюлиев. През време на пребиваването си във Варна, придружен от главния инспектор при Министерството Ив. Шишманов, ревизира Мъжката и Девическа гимназии, посещава преподавания в някои първоначални училища, и забавачници. На Петровден присъства на акта на първоначалните училища, провел се в училище "Свети Наум", и лично раздава свидетелствата на учениците от IV отделение.³¹ Благодарение на Живков просветният и културен живот в страната се раздвижва във всички посоки и поставя акценти в образователната политика, които имат непреходно значение и до днес. Довежда от Швейцария учители по гимнастика и учителки белгийки за преподаване на френски език в девическите гимназии, командирова български учители в Европейски страни да се запознаят с преподаването там.³² След шест години, като Министър на просвещението, през 1893 год. Г. Живков си подава оставката по принципи причини, една от които спирането на строежа на мъжка гимназия във Велико Търното на хълма Царевец, защото Фердинанд е искал да строи там дворец.

През есента на 1898 год. Живков отново е във Варна и присъства на преместването на Девическата гимназия в новата ѝ сграда. Пред приятеля си Иван Церов споделя: "Жадувам сега само едно – да се преселя по-скоро във Варна, да си построя една скромна къща на мястото що притежавам срещу Девическата гимназия, та да се любувам на прелестната сграда, на преподавателите и възпитаниците в нея."³³ За съжаление тази му мечта остава неосъществена. През пролетта на 1899 год. на именния си ден – Гергьовден, почива от сърдечен удар на 55 години.

Десет години учителка във Варненската девическа гимназия е Мария Кабакчиева. Родом е от Търново, където учителства от 1875 до 1877 год. Мария Кабакчиева пристига във Варна 21-годишна и от 1 септември 1896 год. започва работа като волнонаемна учителка в Девическата гимназия със заплата от 1980 лв.³⁴ През учебните години, когато е във Варна, тя преподава география, немски език, гимнастика, домакинска економия и краснопис. През 1904-1905 учебна година е и библиотекарка на учителската библиотека в гимназията. От 1906 год. по нейно желание е преместена в Пловдивската девическа гимназия. От 1 септември 1909 год. се връща във Варненската девическа гимназия като преподавателка по немски език и домакинство и помощник класен наставник.

В края на 19 и първите години на 20 век във Варненската девическа гимназия преподават няколко търновки. От 1896 год. от Търновската девическа гимназия пристига 24-годишната Бояна Начева, която до 1899 год. преподава география, закон божи, рисуване и ръкоделие.³⁵ През 1900-1901, деветнадесетгодишната Олга Иванова преподава рисуване, гимнастика и краснопис.³⁶ Две години 1907-1909 френски език преподава 34-годишната Кина Генова. През 1908-1909 Елисавета Михайлова на 25 години преподава гимнастика и завежда гимнастическата сбирка, а през 1909-1910 учебна година 27-годишната Мария

Калъпчиева преподава ръководение.³⁷

Елена Илиева Златарева е родена около 1830 год. в Търново в семейството на златар. Учи в гръцко училище в родния си град, а след това в Шумен при Сава Филаретов и Сава Доброплодни. От 1850 до 1857 и от 1866 до 1870 е частна учителка и преподавателка в девическото училище в Шумен, през 1860 в Горна Джумая, от 1870 до 1872 в Жеравна.³⁸ В Жеравна заедно с П. Р. Славейков и Сава Доброплодни откриват за първи път девическо училище. В 1888 год. като пенсионерка се установява във Варна, където завършва живота си в мизерия с пенсия от 133 лв., които не стигат дори за наем. Женските дружества в града пишат молба до Народното събрание да ѝ се отпусне народна пенсия, която така и не дочаква. Умира през 1923 год. Със завещание оставя всички спестени суми, покъщнина и мебели за основаване на фонд "Елена И. Златарева и Стойна Ил. Бойчева" на учителския съвет за издръжка на една бедна ученичка с добро поведение и добър успех.³⁹

Търновци преподават и в Търговското училище във Варна, а по късно и в откритото през 1921 год. Висше търговско училище. Един от тях е д-р Георги Петков, роден на 30 януари 1886 год. в Търново. Завършва висше образование в Мюнхен и Ерланген, където през 1906 год. е провъзгласен за доктор по държавни науки. Учител в Търговските гимназии в Бургас и Варна. Постъпва във Висшето търговско училище във Варна като редовен доцент през 1923 – 1925 год. Чете лекции по финансово право, кооперативно дело и социология. Има 25 научни публикации, някои от които във Виена.⁴⁰

Д-р Тодор Христов Стоянов е роден на 3 април 1869 год. в Търново. Следва в Берн, Цюрих и Женева, където завършва историко-философски факултет през 1892 и право в Лозана през 1896 год. Там защитава и докторска дисертация. Учител във Варненската мъжка гимназия от 1892 до 1894 год. От 1896 год. е адвокат във Варна. Чете лекции по търговско, гражданско и морско право във Висшето търговско училище от 1921 до 1926 год. Частен доцент по търговско и гражданско право.⁴¹

Варненската община с активната си просветна дейност в първите десетилетия след Освобождението успява да превърне града в център на просветата в Североизточна България: изгражда просветни институции и сложна училищна дейност, запазва традицията училището да бъде всеобщо дело. Новата образователна система, изградена от Г. Живков и прилагана от учители, част от които са и по-горе споменатите, допринася за създаване на бъдещата национална интелигенция, ръководители в управлението на стопанството и развитието на културата.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Пенев, П., История на българския драматичен театър, С., 1975.

² Енциклопедия Българска Възрожденска интелигенция, С., 1988, с. 712.

³ Иречек, К. Български дневници, С., 1932, с. 37. Версията на Начович за парите, с които

е следвал в Париж Шишков, изглежда по-правдоподобна, защото книгата на Шишков "История на българския народ", издадена в Цариград през 1873 год., е с посвещение на д-р П. Берон и "на моите благодетели х. Димитър х. Ничов и Братята Н. И С. Паница наши търговци във Виена, които доброволно поддържат бедни ученици в чужбина." Ако приемем думите на Начович за верни, роденият през 1833 год. 34-годишен Шишков е трябвало да бъде в Париж през 1867 год. Всички цитирани източници сочат престоя на Шишков в Париж от 1862 до 1865 год. Така годината на раждане на Шишков - 1930, спомената от Церов, е по-вероятна. /Ив. Церов, Спомени и бележки, Варна, 1935, с. 45/

⁴ Иречек, К. Цит. съч., с. 37.

⁵ Юбилеен сборник на Варненската Държавна мъжка гимназия "Фердинанд I", Варна, 1930, с. 5.

⁶ Сп. Наставник за учители и родители, Варна, 15.7.1880.

⁷ Пак там, с. 25.

⁸ Калянджиев, Ц. Спомени от моето учение във Варненската мъжка гимназия, в. Варненски кореняк, 20.2.1940.

⁹ Денчев, Б. Варна след Освобождението, едно закъсняло възраждане на българщината, С., 1998, с. 155.

¹⁰ В. Свободна България, № 12, 11.4.1881.

¹¹ Стоянов, П. Стара Варна в първите години след Освобождението 1878-1890, Варна, 1992, с. 81.

¹² Вазов, И. Събрани съчинения, 11, С., 1956, с. 200.

¹⁴ Енциклопедия Българска възрожденска интелигенция, с. 601.

¹⁵ Калянджиев, Ц. Цит. съч.

¹⁶ Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия 1899-1900, Варна, 1900.

¹⁷ Иванов, Ю. Български периодически печат, С., 1893, с. 393.

¹⁸ Енциклопедия Българска възрожденска интелигенция, с. 243.

¹⁹ Юбилеен сборник на Варненската Държавна мъжка гимназия, Варна, 1930.

²⁰ Пак там.

²¹ Пак там.

²² Пак там.

²³ Пак там.

²⁴ Пак там.

²⁵ Церов, И. Материали за историята на град Варна, с. 2.

²⁶ Гочев, Я. Един апостол на просвещението, Варна от неделя до неделя, №28, 1980.

²⁷ Ставрева, Л. Варна традиции и култура, с. 49.

²⁸ Церов, И. Цит. съч., с. 3.

²⁹ Ставрева, Л. Цит. съч., с. 49.

³⁰ Церов, И. Цит. съч., с. 3.

³¹ Церов, И. Спомени и бележки, Варна 1935, с. 37.

³² Минев, Д., Георги Живков, в. Народно дело, 25.4.1974, №88.

³³ Церов, И., Материали за историята на Варна, с. 8.

³⁴ Отчет на Варненската Държавна девическа гимназия, Варна, 1897.

³⁵ Отчети на ВДДГ "Мария Луиза", Варна, 1897-1900.

³⁶ Отчет на ВДДГ "Мария Луиза", 1901.

³⁷ Отчети на ВДДГ "Мария Луиза".

³⁸ Енциклопедия Българска Възрожденска интелигенция, с. 254.

³⁹ В. Варненска поща, 12.5.1923, №1127.

⁴⁰ Алманах на ВИНС "Д. Благоев" - Варна, Варна, 1972, с. 171.

⁴¹ Пак там, с. 196.

THE PARTICIPATION OF CITIZENS OF VELIKO TURNOVO
IN THE EDUCATIONAL ACTIVITIES IN VARNA AFTER
THE LIBERATION

Elena Buchvarova

Summary

The conditions that brought about the establishment and the development of modern Bulgarian education are closely related with the economic boom in Bulgaria at the end of the 18th and the beginning of the 19th century. At that time, parallel to the spreading of humanistic ideas and new scientific concepts the world over, the Bulgarian people underwent its modern national revival.

The history of modern education in Varna has recorded the names of many people from Veliko Turnovo who became teachers in Varna in the first years after the Liberation of Bulgaria. The present study examines in greater detail the biographies of two such Veliko-Turnovites who spent part of their life working as teachers in Varna -Todor Shishkov and Georgi Zhivkov, and it also contains brief information about other Turnovites who taught at Varna schools.

ПРИНОСЪТ НА ТЪРНОВЦИ ЗА ВЪЗРАЖДАНЕТО НА БЪЛГАРЩИНАТА ВЪВ ВАРНА

СТАНКА ДИМИТРОВА

Възрожденските процеси във Варна започват твърде късно – едва през средата на XIX в. /след Кримската война 1853-1856 г./ и протичат при крайно сложни и трудни обстоятелства, породени от особеното положение на града като важен военно-стратегически и търговски център.¹ Както е известно, през XIX в. Варна е град-крепост, елемент от крепостния четириъгълник Варна – Шумен – Русе, Силистра, служещ за отбрана на Османската империя. В града е разположен силен турски гарнизон, преобладаващата част от населението също е турско. Варна е най-значителното вносно-износно пристанище по Западното Черноморие за империята. Фактът, че от 40-те години на XIX в. до Освобождението в града са открити консулства на 14 държави – Австрия, Русия, Франция, Англия, Гърция, Холандия, Белгия, Италия и др. е достатъчно показателен за огромната роля на Варна в търговските връзки на Османската империя.² Тук търговията е в ръцете главно на местните гърци. Те водят един добре организиран обществен живот и имат силно влияние сред останалото население чрез училището, църквата, бита. Не трябва да се пренебрегва и фактът, че Варна е център на гръцка митрополия, която е най-сериозният проводник на политиката на гръцкия панелинизъм в този край.³

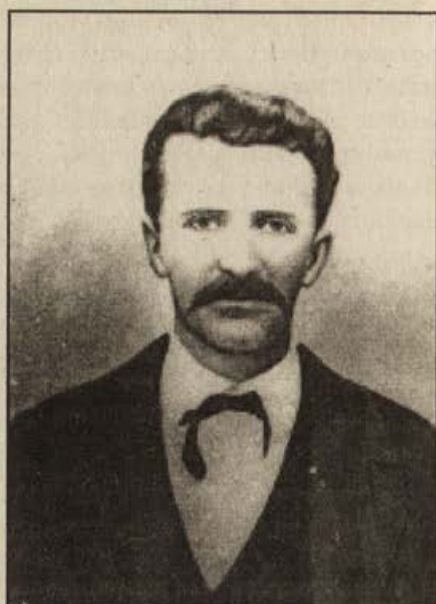
Стопанският живот в града се засилва чувствително главно след 1840 год., когато се отменя държавният монопол върху износа със зърнени храни. Възможностите за развиване на търговски и други стопански дейности привличат много българи от вътрешността на страната, които се заселват във Варна и други черноморски селища. Изобщо Черноморският район все оказва най-благоприятен за реализирането и пласирането на труда на българите в годините след Кримската война. Тези преселници, заредени със силно родолюбиво чувство, изиграват решаваща роля за възраждането на българския дух във Варна. Между тях особено се открояват търновци, които съставляват ядрото на българската община и са в центъра на всички по-значими прояви на българите.

Етническият състав на населението на Варна е твърде пестър. Според А. П. Вретос – гръцки консул в града, през 50-те години на XIX в. жителите на Варна възлизат на 16 000 души, от които 8 000 турци, 6 100 православни християни,

1 000 арменци, 30 евреи и 150 елини-йонийци.⁴ Преобладаваща част от християните съставляват гагаузите, а турският език е говорим от всички народности, използват го даже и в църквите. В такава обстановка от средата на века се засилва чувствително политиката на гръцкия панелинизъм, която има успех сред част от християнското население /особено гагаузите/. Малцината българи са поставени в крайно трудни условия. Техният числен състав е твърде скромен / в 1865 г. при население от около 17 000 души те наброяват едва 120 семейства, през 1867–130 семейства, а в 1873 достигат 204/.⁵ Но макар и немного на брой, почувствали своето числено и материално издигане, на 11 май 1860 г. те създават своя българска община.⁶ Идеята е на неколцина родолюбиви варненски граждани – братята Никола и Сава Георгиевич /от Търново/, Хаджи Стамат Сидеров /от Г. Оряховица/⁸, Константин Тюлев /от Казанлък/, Хаджи Рали Мавридов /от Шумен/, Христо Попович /от Калофер/ и др. Първата и най-важна задача, която си поставят общинарите, е в града да се открие българско училище. Това проличава и от текста на печата на общината: “Печ. на бълг. учил. общ. Съгласие и дерзостъ. Успех. 1860”. Но училището няма нито сграда, нито учител. Затова още през същия месец братя Георгиевич пишат писмо до П. Р. Славейков и Н. Златарски в Търново с молба да препоръча учител за Варна, който да знае турски и отчасти гръцки език. Те намират за подходящ младия Константин Тодоров Арабаджиев /родом от Арбанаси/⁹, който пристига в началото на юни в града. Братята Никола и Сава Георгиевич са в центъра на почти всички родолюбиви начинания на българите. Те се родени в Търново, учили са първоначално там, а през 40-те години на XIX в. се преселват във Варна /Никола в 1842, а Сава в 1846 г./. Тук те отварят търговска кантора, занимават се с комисионна търговия и корабно агентирание. Търгуват с Цариград, Гърция и Египет. С ентузиазъм се наемат да осигурят учител за новоотвореното българско училище и, естествено, се обръщат към високоуважаваните просветни дейци в родния си град. Арабаджиев събира малките варненчета, жадни за наука, на 12 август 1860 г. в къщата на брадваря Пейко Пенев, който приютява новоотвореното школо. Самият учител е завършил Търновското Главно училище при П. Славейков и Златарски, както сам пише по-късно в спомените си, “с похвален лист за превъзходен успех и благочинно поведение.” Учителската си дейност започва в селата Самоводене и Лесичери, а през 1860 г. идва във Варна. Трудни са първите стъпки на младия Арабаджиев. Тук той се сблъсква с интригите на местните гърци и гагаузи, които всячески пречели на отварянето на училището. Те разпространили слуха, че не българите, а руският консул в града настоявал да се отвори училище и довел в града учителя. Затова той бил привикан в конака. Ето какво си спомня Арабаджиев: “Придружен от варненския жител Хаджи Иван Калинооглу /също родом от Търново - Ст.Д./, доста добре владеющ турски език, аз се подготвих и научен от Никола Георгиевич какво да отговарям пред властта, отидох в конака при терджуманина /преводача/. Последният ми зададе следните въпроси: от где съм, ходил ли съм в странство да се уча и кой ме е викал да дойда тук. Същите въпроси ми зададоха и от

Никола Георгиевич

Сава Георгиевич

Константин Арабаджиев

Янко Славчев

гръцкия владика Порфирия в митрополията. На горните въпроси аз отговорих, че съм викан от варненските граждани да им уча децата. На въпроса кой именно ме е викал за учител отговорих – българите! Отговорих така, защото Никола Георгиевич бе ми казал да не обаждам имената на онези българи, които ме канеха за варненски учител.”¹⁰

Ето в такава трудна обстановка прави първите си стъпки българското училище и неговия даскал. За това събитие пише и тогавашният вестник “България”: “Варненските българи сполучили да надвият интригите, които пречали досега за отварянето на едно българско училище във Варна, тоя български град. На 12 август ся осветило това новоотворено училище и на същия ден са фанали преданията от учителя, г. Константина. На 28 август г. Константин събрал народът в училището, дето им приказал едно слово, с което им доказал ползата от учението и нуждата да ся изнамерят средствата за поддържането на това народно заведение. Събранието ся заключило с една песен испята за здравето на Н.И.В. Султанът на неговия варненски наместник Ашир - бея. На излезуване всеки от събраните си дал реч да са намери до другата неделя на същото място. И наистина на другата неделя 4 септември всеки дошел в училището и без много приказки всеки според силата си написал една годишна помощ за съдържанието на училището, което са турило под настоятелството на Г. Христа Т. Груева, търговец във Варна. За да допълнят помощи си почтените събрани решили за постояен приход на училището да са зема по 60 пари на баля, която минува от тоя град.”¹¹ Веднага започва събирането на помощи за издръжката на училището - записани са йеромонах Теодосий игумен на манастира “Св. Димитър” /род. от Търново/, познатите ни братя Георгиевич, както и търговците братя Атанас и Георги Попови /род. от Арбанаси/, както и много други жители на Варна, както и еснафските сдружения на абаджии, кюркчии, дюлгери, бакърджии и др.¹²

Арабаджиев започва учебната година с 30-40 ученика, момчета и момичета, към януари 1861 г. те нарастват до 75. При тези трудни условия – разнороден състав на учениците /между тях има гагаузчета, които не знаят български/, бедна материална база и постоянни интриги от страна на гърци и гърчеещи се гагаузи, учителят не успява да въведе взаимоучителния метод. Обучението се води по буквения метод /аз, буки, веи и т.н./, децата изучават Четене, Писане, Новия и Вехтия завет, Свещена история и Катихизис. В този период варненското училище представлява едно обществено килийно училище, което е преход към взаимното училище.¹³ През следващата 1861/62 г. училището е пак в същата къща. Варненската община започва усилено да търси възможности за построяване на нова училищна сграда. Още през януари 1861 г. нейните членове изпращат пространно изложение до “Цариградски вестник”, в което описват състоянието на “българските работи” във Варна и завършват с призив за доброволни помощи за съзиждане на специална училищна сграда. В следващите месеци е открита подписка за събиране на помощи и резултатите не закъсняват. Отзовават се много българи от Варна, Шумен, Х. Пазарджик /дн. Добрич/ и др.

места, както и руският консул в града Ал. В. Рачински, консулите на Белгия и Холандия братя Тедески, д-р П. Берон и др.¹⁴ Измежду най-щедрите дарители са членовете на общината Х. Стамат Сидеров, братя Георгиевич и др. През 1861 г. на името на Сава Георгиевич е закупено дворно място, върху което после се строи училищната сграда.¹⁵ След многобройни трудности строежът е завършен и тържествено открит на 25 юли 1862 г. като "Българско Централно Училище".¹⁶ За главен учител е поканен Сава Доброплодни, който въвежда взаимоучителния метод при обучението на децата, а Арабаджиев остава негов помощник. Той пребивава още една година, после 6 месеца е писар в българската банка "Звезда", след което се завръща в Търново. Доброплодни учителства във Варна до 1864 г., след него за кратко време идва П. Р. Славейков /края на 1864 и началото на 1865 г./.¹⁷ След напускането на Славейков за негов заместник от Търново е извикан Петър поп Димов. Той учителства и през 1865/1866 г. /заедно с друг търновец Георги Живков/ и остава във Варна до 1868 г. Петър поп Димов бил високообразован – учил в гръцкото училище на о-в Халки и търговска гимназия в Швейцария. След като напуска Варна, става учител в Търново /1868-1876 г./, изявява се и като читалищен деец, а след Освобождението е пом. кмет и кмет на старопрестолния град.¹⁸ През 1866 г. във Варна се обособява отделна девическа паралелка. Първа учителка на момичетата е Мария Бацарова, а през 1872-1874 г. тук идва младата търновка Виктория Живкова /Вела Благоева/.¹⁹ В следващите години, когато се замисля строеж на специална училищна сграда за девическо училище, за събиране на помощи из страната са изпратени Х. Стамат Сидеров и братът на Виктория Никола Ат. Живков /той самият е бил канен за учител през 1874 г., но не се отзовава на поканата на варненци/.²⁰

Междувременно през 1870 г. във Варна се открива първото българско читалище "Възрождение", което наред с българската църква е разположено на втория етаж на училищната сграда.²¹ Инициативата за създаване на читалище принадлежи на група млади хора, главно търговци и учители, начело с Янко Славчев. Този многозаслужил варненски гражданин е роден през 1840 г. в Търново, първоначално учи в гръцко, а после в българско училище и успява да усвои гръцки, френски и италиански език. 25-годишен идва във Варна и се установява в търговската кантора на своите съграждани братята Никола и Сава Георгиевич. Вероятно близостта му с тези активни членове на българската община и радатели за възраждането на българщината дават възможност на Я. Славчев да се включи в стопанския и обществения живот на тукашните българи. Макар и да съществува само няколко години /до 1873 г./, читалище "Възрождение" изиграва значителна роля за укрепване на просветното дело във Варна. Неговите настоятели поемат грижата по издръжката на учителите, снабдяването на училището и бедните ученици /не само от Варна, но и от околните селища/ с учебници и учебни помагала, събира спомоществатели за българските възрожденски издания, организира лотария за подпомагане на учебното дело. Не случайно в една дописка в Славейковия в. "Македония" то е наречено "Свято Народно Заведение".²² Я. Славчев живее до смъртта си във

Варна. След Освобождението е представител в Учредителното събрание /1879 г./, във Второто Велико народно събрание в Свищов /1881 г./, два пъти е избран за кмет на Варна /1879-1881 г./ и /1895-1896 г./. Умира на 3 март 1927 г., погребан е в двора на първото българско училище и първата българска черква "Св. Арх. Михаил", която от 1959 г. до 2002 г. беше превърната в Музей на Възраждането.²³ Я. Славчев е оставил интересни "Въспоменания" за живота си, в които ни разкрива любопитни моменти от живота в Търново през 60-те години на XIX в., както и събитията във Варна преди и след Освобождението.²⁴ Приносът на великотърновци за Възраждането във Варна не се свеждат само до участието им в просветния и духовния живот. Имената на братя Георгиевич се свързват с дейността на революционна група от 60-те години на XIX в., която разпространява идеите на Г.С.Раковски. По-късно – през 70-те год. при подготовката за участие в Старозагорското и Априлското въстание във Варна действа ядро от няколко души, между които търновците Никола Ганев-Шекерджията и Йордан Йорданов-Инджето /касапин/. За съжаление данните, с които разполагаме за дейността на тези революционни групи, са твърде оскъдни.²⁵

В заключение бих искала да подчертая следното. Възраждането на българския дух във Варна е сложен и мъчен процес. Както вече бе посочено, тук населението е с твърде пъстър етнически състав, измежду всички народности българите като че ли са най-малобройни. В основната си част те са преселници от балкански и подбалкански градчета и изобщо от вътрешността на страната. Всички те носят у себе си будния дух на възрожденския българин, проумял решаващата роля на училището, църквата и читалището за националното обособяване и консолидация на българския елемент в условията на османското владичество, при липса на държавна организация и институции. В това отношение ролята на великотърновци е безспорна. Установили се във Варна, те заживяват с болките и проблемите на града и затова с такова огромно родолюбие и себеотдаване участват във всички прояви, довели до тържеството на българщината във Варна.

Б Е Л Е Ж К И

¹ За това вж. по-подробно у **В. Тонев**. Към историята на българското учебно дело във Варна през Възраждането. – Известия на Варненското археологическо дружество /ИВАД/, XIII, 1962, 129-142.

² **Тонев, В.** За стопанската дейност на българите във Варна през Възраждането /1840-1878 г./. - Известия на Народния музей – Варна /ИНМВ/, XIII /XXIII/, 1972, 101-131.

³ **Ников, П.** Българското възраждане във Варна и Варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция. С., 1934.

⁴ **Vretos, A.P.** La Bulgarie ancienne et moderne. St. Petersburg, 1856, p. 215.

⁵ **Ников, П.** Цит. съч., с. 195.

⁶ Пак там; **Тонев, В.** Към историята..., с. 129 и пос. литература; **Димитрова, Ст.** За дейността на българската община във Варна преди Освобождението. – ИНМВ, 22 /37/, 1986, 147-160.

⁷ За тях вж. повече у **И. П. Церов**. Сава Георгиевич. – Приложение на Варненски общински вестник, №217, 7 декември 1929; **Тонев, В.** За стопанската дейност...; **Димитрова, Ст.** Спомени на Янко Славчев. – ИДА /под печат/.

⁸ **Тонев, В.** За стопанската дейност...; **Димитрова, Ст.** Варна в периодичния печат до Освобождението. – ИНМВ, 23 /38/, 1987, с. 8-9 и цитираната там литература.

⁹ За К. Арабаджиев вж. повече: Спомени на първия български учител К.Т.Арабаджиев. – ИВАД, IV, 1911, 27-31.; **Церов, И. П.** Петдесетгодишнина на българското училище в гр. Варна 1860-61-1910-11 год. Варна, 1911. Тази годишнина се отбелязва тържествено във Варна. В чест на първия български учител К. Арабаджиев е наречено едно от училищата в града, което и до днес носи неговото име – бел. моя, Ст.Д.

¹⁰ Спомени на първия..., 27-28.

¹¹ В. България, II, №79, 21 септември 1860 г.

¹² Спомени на свещеника К. Дъновски. – ИВАД, IV, 1911, с. 19-20.; **Церов, И. П.** Петдесетгодишнина на българското училище...

¹³ **Тонев, В.** Към историята..., с. 130.

¹⁴ Пак там и посочената литература.

¹⁵ Музей на Възраждането – Варна, инв. № ВфV – 394, 383.; **Церов, И. П.** Петдесетгодишнина на ..., 7-8.

¹⁶ **Тонев, В.** Към историята на българското..., 131-133.

¹⁷ Пак там, 133-134.

¹⁸ Пак там, с. 135.

¹⁹ Пак там, 140-141. Прави впечатление, че при записването на спомоществатели за повестта на А.С. Пушкин "Капитанската дъщеря" през 1875 г. най-много са абонатите от Варна - 102 от общо 735. В списъка на спомоществателите фигурират учителката Виктория Живкова и 20 нейни ученички. Вж. **Димитрова, С.** Спомоществатели на български възрожденски издания от Варна и Варненско. – ИНМВ, 25 /40/, 1989, 78-89.

²⁰ **Тонев, В.** Към историята на българското..., с. 139.

²¹ **Тонев, В.** Читалищното дело във Варна и Варненско преди Освобождението. – ИНМВ, I /XVI/, 1965, 3-21.

²² В. Македония, IV, 37, 28 март 1870 г.

²³ За историята на сградата на Музея на Възраждането във Варна вж. **Тонев, В.** Музеят на Възраждането в град Варна. – ИВАД, XV, 1964, 132-134. За съжаление, през 2002 г., след дългогодишни съдебни спорове, Музеят на Възраждането бе изваден от тази, исторически принадлежаща му сграда и преместен на друго място.

²⁴ За Я. Славчев вж. повече у **В. Тонев**. За стопанската дейност...; **Същият**. Читалищното дело...; **Димитрова, С.** Спомени на Янко Славчев. – ИДА /под печат/.

²⁵ **Тонев, В.** Към въпроса за участието на Варненския край в революционните борби преди Освобождението. – ИВАД, XIV, 1963, 103-117.

THE CONTRIBUTION OF VELIKO TURNOVO CITIZENS TO THE REVIVAL OF THE BULGARIAN SPIRIT IN VARNA

Stanka Dimitrova

Summary

An attempt has been made in this study to present the contribution of citizens of Veliko Turnovo who in the 19th century moved to live in Varna and played an important role in the social and cultural activities of the Bulgarian community in this town in the years before the Liberation of Bulgaria from the Ottoman yoke.

The Bulgarian Revival activities in Varna began to be organized comparatively late, after the Crimean War (1853-1856), under complicated and difficult circumstances, due to the specific role the town played as an important military, strategic and trading centre. The population of the town had a varied ethnic structure. It comprised of Turks, Greeks, Turkish-speaking Christians called *Gagauzi*, Armenians, Jews, and a very small number of Bulgarians. The latter settled to live in Varna after the 1840-ies due to the opportunities opened up before tradesmen after the lifting of the monopoly on the grain trade. Most of the new settlers came from small towns located south or north of the Balkan Mountains, where the Bulgarian language and traditions had been well preserved and the Bulgarian Revival ideas had been widely spread. Some of these settlers were former citizens of Veliko Turnovo.

Among the most prominent of the above settlers were the Nikola and Sava Georgievich brothers who took up the initiative for the establishment of a Bulgarian municipality and a Bulgarian school in 1860. Konstantin Arabajiev, the first Bulgarian teacher in Varna, also came from Veliko Turnovo. He was followed by other citizens of Veliko Turnovo who became teachers in Varna: Petur Popdimov, Georgi Zhivkov, Viktoria Zhivkova (Vela Blagoeva). Yanko Slavchev was another major figure of this period. He was among the initiators for the founding of the first Bulgarian cultural community centre "Vuzrozhdenie" in 1870. After the Liberation he took an active part in the social and political life in Varna, for he became a member of the Constituent Assembly and the Second Great National Assembly, and he was twice Mayor of Varna.

**ЛАЗАР СТЕФАНОВ – ПЪРВИЯТ ИСТОРИОПИСЕЦ
НА ГРАД ОМУРТАГ****МИРОСЛАВ ТОШЕВ**

Сред специалистите, занимаващи се с българска историография, все още витае духът на известно пренебрежение към съчиненията на местните краеведи. Това отношение обаче е повече от неуместно, тъй като историописците, посветили се на изследване миналото на своето селище, имат голяма заслуга за натрупване на обширен фактологически материал, който от своя страна е част от общобългарското историческо познание. Много от краеведите се ползват с обществено уважение, а техните издания в голяма степен оформят колективното усещане на общността за отминалите събития и процеси¹. Поради това всеки, който запише на белия лист спомените на съвременниците си или резултатите от своите дирения и по този начин ги спаси от изчезване, заслужава уважение.

В град Осман пазар² първият заел се с такава дейност е Лазар Стефанов.

Лазар Стефанов със съпругата и децата си.

В следващите страници ще се опитам да представя и систематизирам оскъдната информация за неговата личност.

Лазар Стефанов е роден в град София през 1887 г. Завършва специалност история в Софийския университет. Заминава за Женева, където се занимава с изучаване на френски език. По-късно след завръщането си в България е назначен за учител в град Осман пазар³. Преподава история, география и френски език⁴. Неговите ученици са го запомнили като много строг и може да се каже привърженик на телесните наказания⁵. Той ръководи летни колонии за деца със здравословни проблеми и организира залесяване край града⁶. През 1927 г. Л. Стефанов става директор на Смесената народна прогимназия в Осман пазар⁷. Наред с преподавателската си работа Л. Стефанов участва активно в обществения живот на града. Той подкрепя опитите за създаване на местно археологическо дружество⁸, участва в комитета за организиране на тържествата по отпразнуването на 50-годишнината от освобождението на Осман пазар от турска власт и по преименуването на града; в комитета за построяване паметник "на падналите бойци по бойните полета"⁹, член-основател е на кооперация "Напред" и Популярната банка, а също така и член на управителния ѝ съвет¹⁰. През периода май-октомври 1919 г. Л. Стефанов е управител на Османпазарска околия¹¹.

В обществената памет на град Омуртаг Лазар Стефанов заема мястото на първия историописец, събрал и отпечата материал за миналото на селището и прилежащите му покрайнини.

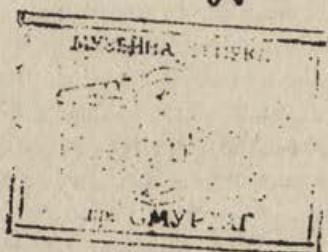
През 1928 г. излиза книжката "Освобождението на гр. О. Пазар (принос към историята на гр. О. Пазар)". Издава Османпазарското дружество на запасните подофицери за в полза на фонда: "Постройка паметник на убитите през войните"¹². На гърба на корицата е изписано: "Посвещава се на старите и младите борци за свободата на България". Книжката е скромна по обем - 16 страници малък формат в които се представят произходът на Осман пазар, обликът на града през 70-те години на XIX век и освобождението от османска власт. Оценката на изданието намираме в тогавашната местна преса: "Директора на тукашната прогимназия г. Л. Стефанов е имал похвалната инициатива да събере и запише всички сведения и исторически данни по освобождението на градът ни. Този материал е отпечатан в отделна брошурка... Брошурата е доста изчерпателна и съдържа ценни данни. Препоръчваме я на всички граждани, които се интересуват от историята около освобождението на градът ни"¹³.

Вторият труд на Л. Стефанов "Град Омуртаг" е отпечатан през 1935 г.¹⁴ Той е посветен: "...на всички ония българи, които искрено милеят и работят за своето отечество - България"¹⁵. В предговора авторът посочва подбудите и източниците за написването му: "Историята ...научава хората да дирят своето минало, да се научат да го разбират, да знаят какви усилия е положило човечеството изобщо, както и отделните негови народи и отделните лица, за да се дойде до сегашното положение. Без тези знания не е възможно хората да разберат сегашния живот и да си съставят плана за неговото бъдеще. ... При написването на настоящия

Спач. фонд № 10

Д. Димитров

Лазаръ Стефановъ, у-ль

ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА ГР. О.-ПАЗАРЪ

(приносъ къмъ историята на гр. О.-Пазаръ)

Издава О.-Пазарското Д-во на Запаснитъ Подофицери
за въ полза на фонда: „Постройка Паметникъ на
убититъ презъ войнитъ“

гр. Османъ-Пазаръ
1928.

Първото краеведско издание за град Омуртаг с автор Лазар Стефанов.

си труд съм се ръководил от горните съображения, а още повече че много от изложеното в него е събрано главно от разказите на стари хора съвременници, които, ако не се запишат, ще минат години и съвсем ще се забравят и няма да се напише историята на града ни, защото нямаме достатъчно писмени документи, а тя е част от нашата обща история” и в края заключава: “Нямам претенция, че ще бъда изчерпателен, а само правя един скромнен принос. На бъдещите работници в тая област предстои да допълнят, проверят и поправят всичко казано тук”.¹⁶

Книгата “Град Омуртаг” е с обем от 80 страници малък формат и представя множество факти за историческото развитие на града. Тя е разделена на две части. Първата от тях съдържа четири глави, в които се разглеждат:

1. Географското разположение на Омуртаг с подробно описание на релефа, почвите, климатичните особености, водите, геологическите образувания и водоснабдяването на града.¹⁷

2. Произхода на град Омуртаг и сведения за имената на покрайнините Герлово и Тузлук, за произхода на местното население.¹⁸

3. Град Омуртаг в навечерието на Освобождението, като са представени поминъка, училищното и църковното състояние на християните и мюсюлманите, османската административна уредба, данъците, местните първенци, народността на населението.¹⁹

4. Освобождението на град Омуртаг с описание на общия ход на Руско-турската Освободителна война, движението на войските, укрепленията край града, опожаряването на част от Осман пазар и идването на руските войски.²⁰

Втората част на книгата е озаглавена “Из миналото на град Омуртаг” и съдържа 12 глави. Първите осем от тях представляват събрани описания от различни автори и източници за град Омуртаг, които Л. Стефанов коментира и допълва. Представени са пътеписните бележки на Феликс Каниц²¹; извадки от “Горски пътник” на Г.С.Раковски за покрайнината Герлово²²; материали за читалищното дело от Ст.Чилингиров²³; сведения за общополезните каси и състоянието на Османпазарската каса през 1877 г., почерпени от юбилейната книга на Българската земеделска банка²⁴; описанието на “Котленския джумхур” от “Спомени за изгорелия Котел” на М. Драганов²⁵; статия от в. “Мир”, в която се споменава Господин Куцаров, търговец от Осман пазар, участвал в съграждането на първия български храм “Свети Стефан” в Цариград²⁶; статия от местната преса за даскал Боян Керемидчиев - просветен деец, помогнал много за спасяването на града от опожаряване през януари 1878 г.²⁷; маршрута на д-р Ами Буе през България и Осман пазар, почерпен от “Изследвачите на България” на П. Делирадев²⁸.

Особен интерес представлява девета глава. В нея са описани първите известни ни засега археологически проучвания в землището на град Омуртаг ръководени от учителите Л. Стефанов и Алекси Попов. Разкопана е праисторическата могила “Юкът” на север от града. Открити са керамични съдове, кости, каменни сечива и др., като голяма част от тях “са запазени в

училищния музей, в специален шкаф за използване при обучението на учениците²⁹. Тази информация ни навежда на мисълта, че е възможно Л. Стефанов да е основоположник на археологическите проучвания в града.

Следващата десета глава представлява списък "на убитите за свободата и обединението на българското племе от Омуртагска околия през последните войни", който съдържа 417 имена³⁰.

Единадесета глава е посветена на въпроса "Защо преименовахме града от О. Пазар на Омуртаг"³¹, а последната дванадесета е озаглавена "Бъдещето на град Омуртаг". В нея авторът предрича добри дни за града поради здравословния му климат, кръстопътното му разположение, местната интелигенция и възможността селището да се развие като курортен център³².

Позволих си доста подробно да представя книгата на Лазар Стефанов, тъй като тя е единственият оригинален документ, излязъл изпод неговото перо и достигнал до нас. Надявам се, че по този начин ще може сравнително добре да се очертае личността на първия историописец на град Омуртаг.

Лазар Стефанов завършва земния си път на 26 юли 1938 г. в София на 51-годишна възраст³³.

Неговото дело не остава без последователи. През 1967 г. Петър Христов Братованов – краевед и създател на музея в Омуртаг³⁴ – отбелязва в предговора към своя труд: "Написаното оставям като принос към историята на града, към това, което беше писал и моят бивш учител – Лазар Стефанов..."³⁵.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Проданов, Н. Малко познати историци и музейни деятели, сб. История на музеите и музейното дело в България, Плевен, 2003, с. 202.

² До 1934 г. град Омуртаг носи името Осман пазар.

³ Спомени на Павлина Стефанова, по мъж Пушкирова, дъщеря на Л. Стефанов - писмо вх. № 7 от 30 август 1996 г. Съхранява се в Исторически музей - Омуртаг. Всички посочени по-долу спомени и документи се пазят във фонда на музея.

⁴ Спомени на Георги Начев, роден 1924 г., ученик на Л. Стефанов.

⁵ Спомени на Иванка Московченко, родена на 24 септември 1912 г.; на Марийка Пейчева, родена на 12 декември 1922 г.; на Любен Татиозов, роден 1924 г.; на Сава Ангелов, роден на 1 юни 1924 г.; на Анка Пенева, родена 1921 г., и на Тодорка Велинова, родена 1930 г. В една ученическа песен от онова време се пеело: "Лазар Стефанов се задава и бастуна си размахва".

⁶ Спомени на Павлина Стефанова Пушкирова.

⁷ В. Османпазарски вести, №92, 16 август 1930, с. 1.

⁸ Летописна книга на Омуртагската смесена народна прогимназия - бележка за 15 септември 1927 г.

⁹ В. Османпазарски вести, №2, 27 август 1927, с. 1.

¹⁰ В. Османпазарски вести, №22, 19 януари 1928, с. 2.

¹¹ В. Свободна трибуна, №56, 30 юли 1938, с. 1.

¹² Стоянова, Ж., Г. Русева. Географски обхват и административно-териториално деление на Омуртагска околия през периода 1879-1948, сб. Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура, Варна, 1999, 1, с. 289, № 37.

¹² И до днес в град Омуртаг няма паметник на загиналите във войните за национално обединение.

¹³ В. Османпазарски вести, №22, 19 януари 1928, с. 2.

¹⁴ Стефанов, Л. Град Омуртаг (принос към историята на града), Омуртаг, 1935.

¹⁵ Пак там, с. 2.

¹⁶ Пак там, с. 3.

¹⁷ Пак там, 5-18.

¹⁸ Пак там, 18-22.

¹⁹ Пак там, 22-31.

²⁰ Пак там, 31-37.

²¹ Пак там, 38-45.

²² Пак там, 45-47.

²³ Пак там, 47-48.

²⁴ Пак там, 48-51.

²⁵ Пак там, 52-55.

²⁶ Пак там, 55-57.

²⁷ Пак там, 57-60.

²⁸ Пак там, 60-61.

²⁹ Пак там, 61-62.

³⁰ Пак там, 63-76.

³¹ Пак там, 76-78.

³² Пак там, 79-80.

³³ В. Свободна трибуна, №56, 30 юли 1938, с. 1.

³⁴ Тошев, М. Петър Христов Братованов (1908-1984) – създател и пръв уредник на музея в Омуртаг, сб. История на музеите и музейното дело в България, Плевен, 2003, 236-241.

³⁵ Братованов, П. Град Омуртаг – 1967., Омуртаг, 1981, с. 3.

LAZAR STEFANOV – THE FIRST HISTORY - WRITER FROM THE TOWN OF OMURTAG

Miroslav Toshev

Summary

The offered feature studies the life and the activities of the teacher Lazar Stefanov. He made the first archeological excavations and wrote two books which for the first time examine questions about the past of the town Osman Pazar, today Omurtag.

ДЕРВЕНТ РАЗКАЗВА

ГЕОРГИ ПАТРИКОВ

Проходи в България и света има много, но като "Дервент" друг няма. От с. Самоводене аз започвам и след 7 км пред Търновград завършвам. Стар съм, хилядолетия са изминали, откак съществувам.

Ти пътнито млад и стар, от близко и далеч, ако искаш да чуеш и да знаеш, що Дервент е преживял, поспри се на асфалтовия или железен път. Ако искаш, в гората или в двата манастира отседни или да ме видиш и почувстваш по-добре, на моите скали се изкачи.

И изслушай моя разказ без начало и край. Някога преди милиони години, когато недрата земни се преустройвали, мене те сътворили, единствен и неповторим на света. Обсипали ме с невероятни природни красоти. Долу през моите обятия сърдечни хилядолетна Янтра /Етър/ тече и със своите води, риба, и хладини живот на всички дари. Тя тече от юг на север и в славни Дунав се лей. От двете ѝ страни – лява и дясна, чак до скалите се ширят високите ми гори от бук, бор, брези, ели и разцъфнали липи.

А в тях животни мили – зайци, елени, сърни, прасета диви, катерички игриви, котки синеоки, безброй птици и славеи, за мене песни пеят те. Триви и лиани зелени, цветя безброй засмени са топъл килим за всеки, който иска при мен да поседне. А скалите високи, с пещери богати, пазят ме отвред и приют дават за всеки, който иска да се усамоти и да твори.

И тъй дари ме Бог от хилядолетия с всичко, що на човека, на животните и птиците е потребно.

Някога преди милиони години в моите пещери човекът с копие и лък живя, риба и животни за храна лови и блага човешки твори. Много по-късно, преди близо 5 хиляди години преди новата ера, в моето начало до левия бряг на р. Янтра /Етър/ до днешното Самоводене свое поселище човекът построи. Керамиката, що създаде и в построените пещи изпече, слава днес на България по света разнесе.

Хиляди години след тях римските легиони през мен минаха, даките победиха и свой град през 106 година на левия бряг на р. Росица Никополис Ад Иструм изградиха. И в моето начало на висок хълм свой вожд завинаги приютиха и могила висока му вдигнаха.

През туй време Янтра през мен течеше и времето бързо летеше.

Славяни и траки мен видяха. Българи юначни през мен минаха, височините

край Янтра – Царевец и Трапезица, за укрепен град избраха, с ум и любов го изградиха.

Но византийци коварни града на Царевец и Трапезица овладяха и през Дервент до Дунав българския род в робство оковаха.

Българи храбри в мен се скриха и в 1185 година въстанието на братята Петър и Асен подготвиха и България от робство освободиха. Търновград за столица провъзгласиха. И пак свободен бях аз.

На това място, където е днешният манастир “Св. Троица”, на хубава тераса йеромонах Евтимий основа новия манастир с щедрата помощ на цар Иван Шишман. Новоосновеният манастир стана известен под името на своя патрон-Светата Троица, но и под имената “Патриаршески” и “Шишманов”. Името “Шишманов” манастир получава въз основа на дарителската дейност и подкрепата на последния български владетел цар Иван Шишман. В редица документи от по-късно време манастирът “Св. Троица” е наречен “Шишман” и “Шишманов манастир”. От обстоятелството, че цар Иван Шишман е бил ктитор и покровител на манастира, идва и едно друго име – Царски, но то се среща по-рядко.

Славата на ДЕРВЕНТ е известна с дейността и значението на манастирската книжовна школа.

Основаният манастир “Св. Троица” има специално предназначение и не е просто монашеско общежитие. Това личи от обстоятелството, че учителят и учениците му не са чакали да бъдат построени жилищните и стопанските сгради около църквата, а са се настанили в пещерите и там започнали активна дейност.

Каква е била тази дейност, ни съобщава Григорий Цамблак: “...Превеждаше божествените книги от еладски език на български.”¹

Този виден деец на исихазма е имал възможност в продължение на 7–8 години да живее във Византийски и Атонски манастири, да се запознае с класическия гръцки език и с оригинални богословски съчинения. Това му помага да се увери, че разпространената през XIV в. славянска църковна книжнина е лошо преведена. Той сформира кръг книжовници и в новоосновения манастир “Св. Троица” започва преводаческа, правописна, езиково-стилна и литературна работа под ръководството и с активното участие на игумена – йеромонах Евтимий. В основата на неговото схващане за литературния език залягат два основни принципа: вярност към езика и правописа на най-старите славянски кирило-методиевски преводи и книги и към гръцките канонически текстове. Евтимий и неговите ученици изграждат и утвърждават чрез система от норми литературен език, отличаващ се с подчертана архаичност, близък до кирило-методиевския старобългарски език, следващ някой от правописните, езиковите и стилни особености на гръцкия език във Византия през Средновековието, съзнателно отдалечен от говоримата, простонародна реч. Стилът “плетение словест”, който те въвеждат, се явява подходящ за постигане на необходимата приповдигнатост, за откъсване на словото от реалността и приближаване до “божественото”.

Именно такъв архаизиран, литературен език е бил необходим по онова време, за да се поведе борба за културно единство на основата на истинната вяра.

Необходим е бил език, общ за всички грамотни хора, който да стане средство за духовно сплотяване на народа и на силите на останалите балкански държави в лоното на православната църква, с богослужение на църковно-славянски език.

За кратък период от време /от 1371 до 1375 г./ под непосредственото ръководство на йеромонах Евтимий в манастира "Св. Троица" е извършена огромна работа – превеждат се от гръцки на български език и се редактират отново в духа на установените правописни и езиково-стилни норми, преписват се и размножават основните богослужебни книги.

През 1375 г., след смъртта на патриарх Йоанакий, Църковният събор избира архимандрит Евтимий за глава на българската църква. Това му дава възможност не само да разшири започнатата работа в манастира "Св. Троица", но и да наложи тази реформа със силата на църковната и държавна власт.

В "Похвално слово за Евтимий" Григорий Цамблак разказва за извършеното в манастира "Св. Троица" като за нещо необикновено и изключително. Той сравнява Евтимий с египетския цар Птоломей и със старозаветния пророк Мойсей. За да го постави по-високо от тях и да го утвърди като по-достоеен за похвали и възвеличаване, Цамблак го нарича "истински архиерей", "законодавец", "съпричастник на апостолската слава", "свестител", "велик между светците човек".

Книжовниците от манастира "Св. Троица" в Дервент използват всичко направено преди тях, като преглеждат и сверяват отново с гръцкия текст, редактират и установяват текстовете на основните църковни книги: четирите Евангелия, Апостола, Стария и Новия завет и други². Следващ етап от тяхната работа е проверяването, изменянето, редактирането и уточняването, нови преводи на текстовете на службите в българската църква. Освен с преводаческа дейност книжовниците от Евтимиевата школа поставят началото на оригинална, българска, литературна традиция – създават жития и похвални слова и служби за български светци.

В продължение на десетина години под ръководството на патриарх Евтимий е съставена първата славянска десеттомна поредица от около 400 жития, слова, проповеди, разкази, поучения и легенди, която надхвърля 8000 ръкописни страници. В тази поредица са включени текстовете за светци като славянските просветители Кирил и Методий, Климент Охридски, Наум Преславски, Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Петка Търновска и др.³ Поредицата е завършена малко преди превземането на Търновград от турците.

Патриарх Евтимий е автор на оригинални жития, похвални слова и послания, които са пример за изкуството да се плетат думите.

В Търновската книжовна школа работят и други знаменити майстори на перото като Йоасаф Бдински, Константин Костенечки и Григорий Цамблак – един от най-големите творци на художественото слово на средновековна България.⁴

Налагането на чужда турска политическа власт, подкрепена от нехристиянска вяра, прекъсва дейността на Търновската книжовна школа, но нейното дело не загива. В Русия новите идеи са пренесени най-напред от изтъкнатия църковно-

политически деец и книжовник Киприян, а в Сърбия от видния български исихаст Ромил Видински. В Сърбия, Молдавия и Русия развива дейност високообразования Григорий Цамблак. Евтимиевата реформа получава бързо признание и разпространение под наименованието "Търновски извод" в Русия, Румъния и Сърбия. Това убедително доказва голямото значение и престиж на Евтимовата научно-богословска школа, създадена и утвърдена в манастира "Св. Троица" в Дервент. Тази школа се превръща в динамичен център за всеславянска просвета. Чрез нея българското книжовно наследство навлиза в литературите на съседните народи и Русия.⁵

Тази светиня и днес напомня на поколенията за славната ни история и величието на Средновековна България, за голямото дело на патриарх Евтимий, за общославянското и общобалканско значение на неговата школа, за която и днес Дервент разказва.

Цар Иван Шишман много често идваше в манастира, където заедно с патриарх Евтимий прекарваха по няколко дена в разговори за съдбата на държавата. Близко до Янтра и сега има едно кладенче с хубава студена балканска вода, което се нарича "Шишманово кладенче" /Шушменец/, тъй като бе съградено по желание и иждивението на благочестивия цар.

Под високите скали на левия бряг на р. Янтра на 1 км южно от Самоводене /днешното/ около 1360 година под ръководството на царица Теодора Сара и сина на цар Иван Шишман се изгради манастирът, който получи името си "Сарин" или "Шишманов", днешният Преображенски манастир. Дервент повече от 6 века се радва на своите 2 манастира.

Но България бе сполетяна от проклетие голямо. Османските турци завладяваха селище след селище с предателството на болярите и към Търновград приближаваха. В този труден момент на 1393 г. Дервент в своите пещери богатството царско и българско приюти и го пази до ден днешен, неоткрито в кои пещери то лежи.

И тогава през тези тежки дни на 1393 година през мен цар Иван Шишман с войската и майка си премина. Спря се и от студения извор пи и вода наля и на селяните, които край Янтра работиха, рече: "Днес сейте, утре берете!" Селяните се поклониха, благодариха и кладенчето на негово име нарекоха "Шишманец". На 17 юли 1393 година османските турци, след три месеца обсада отбранявания от патриарх Евтимий Търновград овладяха. С измама, по най-жесток начин първенците му 110 души изклаха. Янтра кървава протече и на Дервент мъката си изрече.

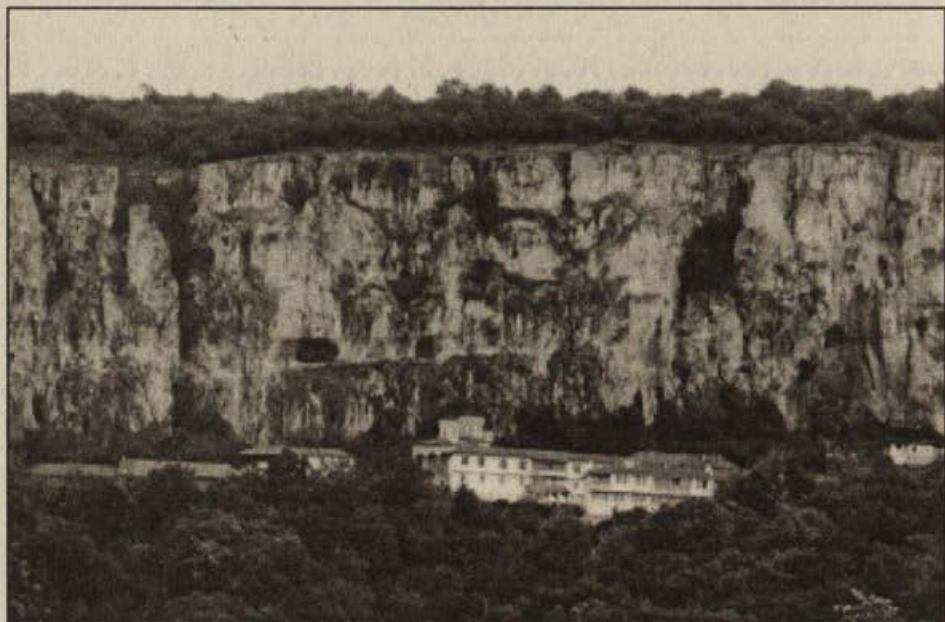
Дервент верен на България остана и в борбата против турското робство се обрече. Скри той в своите пещери и гори хайдути бунтовни и синове за борби народни. Години робски се заредиха.

Турци и кърджалии много пъти двата манастира изгаряха, дано Дервент миряса, но храбри и родолюбиви българи отново ги строяха.

Манастирите на Дервент запазваха духовният облик на българския народ, даваха убежище на революционерите, ставаха центрове на завери, бунтове и

въстания. Затова и по време на робството усилията на българите и в Дервент не спират за възобновяването на манастирите.

И Дервент продължава разказа за своята църква “Св. Преображение Господне” в манастира “Св. Преображение”. Тя е доста интересна със своята живопис от 1849–1850 г., дело на зографа Захарий Христович от Самоков. На източната страна на притвора е изобразен страшният съд, в средата на който са написани десетте божии заповеди. При входа на мъжкото отделение – на стената, са изобразени яхнали два коня и въоръжени с копия руските мъченици Борис и Глеб, които били от

Манастирът “Св. Троица”.

български произход. В самото мъжко отделение на първия ред между многото светци са и Св. Иван Рилски, Св. Георги Софийски и др. Всички с мечове в лявата ръка.

Иконостасът е работен от домораслия търновски архитект Колю Фичето, с ажурна резба, стилизирана с изображение на птици, които кълват грозде, а също така и градински цветя, ружи, гергини, слънчогледи и пр., позлатени от поп Генко от Трявна.

Живописата е в новобългарски стил, от самоковската школа. Архитектурата пък на самата църква е чисто византийска: отвън ниска, а отвътре широка и величествена. Църквата “Благовещение Пресв. Богородица” е била възобновена през 1864 год. Иконите ѝ са изписани от художника Станислав Доспевски от Самоков. А третата църква “Възкресение Лазарово” е построена през 1891 година в манастирските гробища и е костница.

В горната част на двора, почти под самите скали, се издига камбанарията

със седем камбани с различна големина и килограми. Най-голямата камбана тежи 750 кг. Непосредствено до камбанарията е поставен голям часовник, подарен от епископ Варлаам Левкийски, бивш брат в манастира, родом от с. Самоводене.

Църквата "Св. Преображение Господне".

Възобновяването на манастира извърши отец Зосим, известен под името Зотик, който е родом от село Алхамория, Одринско.

След 5-годишно управление на манастира отец Зотик създава братство от 23 души монаси.

В манастира "Св. Преображение" има една от най-богатите библиотеки, с подбрани книги за душата на монаха. Тук ще намерите: стара и вековна библия от 1729 год. "Царственик" /1719 г./, евангелие от 1858 год., еврейски талмуд на руски и турски, коран на руски от 1877 год.; възкресно четене, издадено през 1843 год. от Киевската духовна академия, Евангелие, печатано в Москва през 1803 год. Евангелие, оковано със сребро и позлатено през 1821 г.

В тази библиотека се намира и един скъпоценен златен кръст, подарен от руския император Николай II, и една икона на Св. Богородица, окована в злато и обсипана със скъпоценни камъни.

Книгите манастирски, духът български възродиха, майсторите, що манастира строиха, Велчовата завера скроиха. Турски беселки и ятагани играха и отново към Дервента кърви течаха. Бавно и трудно минаваха дните робски, но Дервент криеше комити бунтовни, монаси работливи на всичко готови. По пътеките

усойни вървяха и много монаси, борейки се със слово и меч, за свободата на българския народ. Монах Матей Преображенски /Миткалото/, верен другар на йеродякон Игнатий – Васил Левски взе активно участие в подготовката на революционните комитети, като разпространяваше революционна литература, готвеше въстаници, лекуваше с билки и дори издаде своя книга "Лечител", която разпространяваше между народа и прикриваше своята революционна дейност.

Неведнъж ръководителите на революционните комитети заседаваха в манастира, добре скрити от турската власт. Тук монах беше и поп Харитон Халачев, прочут войвода и организатор на въстанието през 1876 г., геройски загинал като войвода на чета в Дряновския манастир.

При водене на Руско-турската Освободителна война през 1877 година Дервент на 12 юли 1877 година посрещна руските освободителни войски и българските опълченци. През мен премина и главнокомандващият княз Николай Николаевич, за да влезе в освободената стара българска столица Търновград, посрещнат най-тържествено по улиците от цялото български население.

Манастирът "Св. Преображение" стана лазарет за ранените руски войници и български опълченци в боевете на Шипка.

През юлските дни на 1879 година със своя файтон на път за Русия през Дервент премина бившият императорски комисар Александър Михайлович Дондуков – Корсаков.

В новоосвободена България през 1879 г. десетки народни депутати преминаха с файтони и каруци през Дервент, за да се събират за учредителното събрание в Търново.

Но моите красоти си останаха и се разнообразиха. Гост бе цар Фердинанд, а по-късно и неговият син Борис III и съпругата му Йоана. Те прекараха медения си месец в манастира "Св. Преображение" и за награда цар Борис прокара шосеен път от главния до манастира.

По време на Балканската, Междусъюзническа и Първата световна война хиляди българи преминаха през Дервент, за да отидат и се сражават за майка България.

През месец март 1941 година през Дервент започнаха да преминават немски войски, идващи от Букурещ за Гърция. Ден и нощ в продължение на години преминаха те. Отначало на автомобили и мотоциклети, а после с велосипеди и пеша. И така продължи до месец август 1944 година.

На 10 септември 1944 година отново чух чужда реч – руска, на Съветската Червена армия. Този път през Дервент преминаваха танкове и автомобили по пътя на своите деди, освободили България от турски робство през 1877–1878 година.

Завърши Втората световна война и за Дервент настъпиха нови изпитания. Старият шосеен път бе ремонтиран и застлан с асфалт. Днес през мен преминават за едно денонощие над 30 хиляди автомобили – леки, товарни, автобуси, тирове, трактори и друга техника. Електрифицираха жп линията и локомотивите вече не изпускат своя отровен дим.

Богат бе Дервент. През годините преди войните на р. Янтра бяха построени 4 валцови мелници за брашно, но сега работи само една, другите бяха ликвидирани. В годините на социалистическото строителство в Дервент бяха построени първите корпуси на "Радиозавода", модерен "Месокомбинат" /сега закрит/, пречиствателна станция, база на стопанското предприятие "Мосстрой", продължава своята работа и единствената в региона рингова пещ за негасена вар.

Хиляди млади и по-възрастни българи и туристи преминават ежедневно през Дервент за В. Търново от Русе и други градове и обратно. През целия ден автобуси превозват пътници в различни посоки. Посадиха се стотици декари с нови борови гори. Всяка пролет, всяко лято и есен, когато Дервент диша с пълни гърди, е любимо място за хиляди туристи. Те се радват на моите прелестни поляни, студени извори, цъфнали липи, цветя и зелени гори. И човекът цени моите ненадминати красоти. И пак се чува ромолето на водите на Янтра и песента на моите славеи.

И всичко тече, много неща се променят, но Дервент си остава вечен и неговата приказка продължава.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Русев, П. и др. Похвално слово за Евтимий и Григорий Цамблак, С., 1971, 163-167.

² Динев, П. Евтимий Търновски. История на българската литература, II, С., 1962, 304-305.

³ Юфу, З.; За десеттомната колекция Студион. Проучвания послучай II конгрес по балканистика, С., 1970, 311-342.

⁴ Русев, П. Пос. съч., с. 36.

⁵ Архим. Горазд. Търновската книжовна школа като просветен център през XIV в. – В: Търновската книжовна школа, I, С., 1974, с. 475.

DERVENT TELLS A STORY

Georg Patrikov

Summary

An interesting story about the beautiful and legendary narrow DERVENT with the River Yantra flowing through it, on the North of the town of Veliko Turnovo. The narrow is 7 km long and starts from the village of Samovodene to end at the old part of the town.

High rocks stand at the tow sides of the narrow with lots of caves in them, where primitive humans lived. On the two riverbanks of Yantra lay vast picturesque forests of beech, pine, birch, locust and lime-tree.

The area is inhabited by different animals and birds.

Through the narrow passes a main road from Russe through the Balkan to Stara Zagora and the railway Gorna Oriahovitsa – Dubovo.

The treasure of the narrow Dervent are the ancient monasteries in it – “Sveta Troitsa” and “Sveto Preobrajenie” – places that keep the memory of a rich spiritual life. It was at the monastery “Sveta Troitsa”, constructed in 1070, that in 1370 – 1371, the famous literary school of Patriarch Evtimiy was founded with the help of tsar Ivan Shishman. Evtimiy was the most famous bookman during the Second Bulgarian Kingdom. He left a heritage of writings in the style of “chaplet of words”. He wrote saints’ lives and eulogies, which are both high quality literature and historic evidence.

The narrow Dervent is the “witness” of many and important historical events in centuries-old Bulgaria since its foundation to present time. It is a wonderful place to be visited by tourists from other countries.

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯТ ФОТОЛЕТОПИСЕЦ ОНОРИЙ МАРКОЛЕСКО 1844–1917 г.

ВАСИЛ МУТАФОВ

Обр.1. Онорий Марколеско.

За Онорий Марколеско, най-изявеният фотограф, работил в Търново в последната четвърт на XIX век, се знае твърде малко. Единствено габровският журналист Марин Маринов публикува кратка статия за живота и дейността му.¹ Всичко написано от него е използвано в книгата на Петър Боев, която без да има претенции, е единственото по-цялостно обобщение на историята на българската фотография². (Обр.1)

В публикацията си М.Маринов твърди, че О.Марколеско започва кариерата си на български фотограф в Габрово след последните изстрели на Шипка, “защото Габрово е бил един от водещите занаятчийски, търговски и културни центрове в поробена България”. За доказателство той посочва снимки с надписи на гърба на фирмените картони: “Й.Марколеско фотографъ

ГАБРОВА БЪЛГАРИА”. Авторът счита, че става въпрос за Онорий Марколеско, но името му е сгрешено, защото “фирмените картони били поръчани във Виена по пощата”. Според него фотографът се преместил в Търново след подписването на Берлинския договор, когато “политическия и културен живот в страната се центрира в Търново”. Истината обаче е друга.

През 1844 г. в град Тулча, Румъния, в семейството на Леа и Мордха

Марколеско се раждат близнаците Онорий и Йон³. По късно те стават фотографи. Няколко седмици преди началото на освободителната Руско-турска война Онорий пристига в Търново. Известни са десетина негови снимки от това време, каширани върху фирмени картони, които е използвал като фотограф в Тулча. Снимката, която носи дата, е от 12 юни 1877 г. Кога в Габрово пристига братът близък Йон, не се знае. Малкото известни негови снимки са от 1879 г., както личи от фирмените му картони. Каква е съдбата му след тази година, също не се знае. От 1879 г. е единствената снимка на братята.

В Търново Онорий Марколеско се установява да живее в съседство с т.нар. днес "Къщата с маймунката"⁴. Известно е, че за ателие през 1893 г. използва големия салон на къща на улица "Воеводска" срещу читалище "Надежда". Тази къща е разрушена при земетресението през 1913 г. и на нейно място е построена къщата на Каранешеви⁶. От един протокол на търновското читалище "Надежда" от 1886 г. става ясно, че освен фотограф Марколеско е бил и агент на застрахователното дружество "Дачия", Румъния, при което е било осигурено читалището⁷. За 1895 г. се посочва, че той е румънски консул. Очевидно фотографската дейност не е била достатъчна, за да осигури семейството му.

За съпругата на Марколеско не се знае нищо, но при него в онези години са живеели трите му дъщери. След като са се омъжили, те напускат града. Според откритите снимки в Сливен живее и работи като фотограф Жанна – от 1898 г. до 1903 г. Там тя има "Фотографическо-артистическо ателие". В София живее и работи Шарлота. Тя също се занимава с фотография. Притежава ателие "Рембрант"⁸. В него със сигурност тя работи до 1913 г.⁹ Третата дъщеря – Лучия, е омъжена за русенския фотограф Курциус и след 1902 г. живеят във Варна. Вероятно за да е в близост до нея на старини, О. Марколеско се преселва през 1903 г. във Варна. Там той продължава да се занимава с фотография. Имал е ателие /дървена барака/ на ул. "Преславска" на гърба на книжарницата на А. В. Велчев. Умира в бедност през 1917 г. на 73-годишна възраст¹⁰. Това е всичко, което се знае за семейството му.

В първите години от пребиваването си в Търново Марколеско работи изключително портретни снимки – бюст, американски формат /до коленете/ или цял ръст във формат 5,5 / 10,5 см. Поради все още слабата популярност на фотографията сред търновци при него се снимат предимно мъже – търговци, занаятчи, интелегенти, общественици, много рядко жени, а още по-рядко деца. Груповите снимки на търновци до 1879 г. са изключение. Характерни за снимките му са жълтеникавият фон и светлокафявият тон на изображението. Те са каширани на тъмножълти фирмени картони с размер 6,5/10,8 см.

1879 г. е особено напрегната за Марколеско. От 10 февруари до 16 април в Търново се провежда Учредителното събрание, изработило Търновската конституция. Като единствен професионален фотограф в града, той има честта да снима депутатите от всички краища на страната – индивидуално и по групи. По неговите снимки по-късно се изработват табла с портрети на участниците в събранието.

През лятото на същата година той снима първата комисия за формиране на българската войска в състав: Коста Коев, Марин Бъчваров, Атанас Ташикманов, Калчо Пасков, Георги Емилов, д-р Атанас Кирилов, Богданов, Тизентаузен, Цани Гинчев, ... Колаков, Момчилов. След приемане на конституцията в Конака, в който се провежда Учредителното събрание, пребивава 17 пехотна дружина на княз Дундуков-Корсаков. Марколеско прави снимки на войници и офицери от различни роти. На преден план се виждат Баленде Балю, кап. Павлович, Иванов, Петков, кап. Бениславски, Каракановски, Панайотов, кап. Балов и др. На друга снимка е трета рота на Търновската дружина. На 26 май 1879 г. търновци посрещат първия български княз Александър Батемберг. До нас е достигнала снимка, документираща украсата по днешната улица "Иван Вазов". На два пъти през 1881 и 1882 г. фотографът снима първия Търновски окръжен съд.

Когато по-късно в Търново се провеждат I, III и IV Велики народни събрания, пред обектива му застават за портретни или групови снимки депутати от различни краища на страната. Но той вече не е единственият фотограф. Налице е конкуренция в лицето на нови професионалисти както от Търново, така и от страната.

През следващите години са запечатани редица моменти от живот на търновските граждани. Възпитаници на Петропавловската семинария от всички краища на страната се снимат през 1882 г. Първенците на града, начело с кмета Панайот Славков, се снимат с игумена и монасите в Капиновския манастир. Внушителна е снимката на участниците в доброволческата чета за защита на Родината "Левски - Раковски" в местността Дервения край Търново през 1885 г. Първенците от Долна махала на 25.III.1890 г. се увековечават по случай утвърждаването на указа за преименуването ѝ в Асенова махала. Търновският търговец Методи Хаджипетков се снима с приятели с първите колелета, внесени през 1893 г. от изложението в Чикаго. На 22 май 1895 г. фотографът документира посрещането на митрополит Климент при завръщането му от заточение. На следващата година пред вилата на Ст. Стамболов се снимат още М. Саламбашев, Г. Живков, Д. Петков, К. Хаджиславчев, К. Мюфетишев и др. На 20-годишнината от обявяване на църквата "Св. 40 мъченици" за църква на търновския гарнизон Марколеско снима тържествения молебен – 9 март 1898 г.

Една област от фотографската дейност на О. Марколеско е напълно неизвестна. Става въпрос за документирането на архитектурния облик на Търново, на неговите исторически паметници. Тези негови снимки са ползвани от археолози, историци, архитекти и др., но авторът им остава анонимен. През 1885 г. Марколеско прави първите следосвобожденски панорамни снимки на града. Снима един общ изглед от 4 сегмента с размер 30/100 см. Хиляди са чернобелите и оцветени копия, издавани като пощенски картички от тази снимка в периода 1900-1935 г. Издатели са книжарниците "Просвещение" на Иван Владов и "Еделвайс" на Петко Минчев и търговците П. Ноев, П. Минчев, Ив. Ферманджиев - всички от Велико Търново. От същата година е и панорамата

на града с размери 28,5/38 см, показваща двете централни джамии /Сарашката и Куршумли/, часовниковата кула на площад Кая баш, Трапезица и Варуша.

Марколеско прави и първите снимки на сградите на Метрополията, църквите "Св. Димитър", "Св. Богородица", "Св. 40 мъченици" /фасади и интериор/, на манастира "Св. Троица". Те са издавани като пощенски картички от Ив. Ферманджиев. Тези снимки Марколеско прави с нов фотоапарат. Стъклените негативи са с размери 41,5/51 см, а снимките са в кафяв тон и каширани на нефирмени картони.

През 1890 г. той прави нова панорама на града с размер 125/53 см от три части. На нея вече липсва съборената Сарашка джамия, личат първите следосвобожденски строежи.

През 1892 г. Марколеско е имал уговорка с големия български етнограф Димитър Маринов при обиколката му из Търновско "да снее фотографически снимки на голям формат разни сцени из обредния и семеен живот". Тъй като Министерството на просвещението не осигурява необходимите средства, уговорката им пропада. От едно писмо на Д. Маринов научаваме, че Марколеско работи за "...г-н Шкорпила, понеже тяхната работа /с канарите и каманаците/ се върши по-лесно"¹¹. Не са се запазили стъклените плаки или репродукции от тези заснемания, но от публикацията на К. Шкорпил "План на старата българска столица Велико Търново"¹² става ясно, че са заснети най-важните съхранени средновековни обекти - Момина крепост, Третата порта на Царевец, Малката порта, Френк-хисарската порта, Балдуиновата кула, Трапезица. Тези заснемания лягат в основата на извършената през 30-те год. на XX в. реставрация от арх. Александър Рашенов.

Вероятно след тези заснемания Марколеско се връща към идеята на Д. Маринов да "заснима хубави типове костюме". Съхранили са се 6 оригинални снимки на селяни и селянки в празнични носии от Великотърновско. Подобна поредица от снимки прави и горнооряховският фотограф от това време Иванчо Захариев¹³. Те са правени за Пловдивското земеделско-промишлено изложение през 1892 г., както личи от изданието каталог. Много ценни са заснетите по-късно от Марколеско празнични хора в с. Хотница на 7 май 1898 г. и с. Килифарево на 24 май 1898 г.

На няколко пъти през 1895 г. О. Марколеско има международни изяви. На общото изложение в град Анверс, Белгия, той получава диплом и бронзов медал. На конкурса-изложение в Париж му е връчен почетен диплом. На международния конкурс за научно-технически изкуства в Брюксел той отново получава почетен диплом и става действителен член на Общата академия за научно-технически изкуства¹⁴.

Представа за мащабната дейност на най-изявения търновски фотограф дават съхраняваните портретни снимки в НБКМ - София, Държавните архиви и музеи в Габрово и В. Търново, Регионалната библиотека "П. Р. Славейков" - В. Търново, семейни албуми и частни колекции¹⁵. Това са видни търновци и граждани от други краища на страната, пребивавали по един или друг повод във В. Търново.

1. Бона Ганева Станчева /Бяла Бона/ от Търново - сподвижничка на революционното движение.
2. Цани Гинчев Шкипарнов от Лясковец - общественник, просветен деец, администратор.
3. Христо Никифоров Даскалов от Трявна - учител, участник в революционното движение, общественник.
4. Георги Атанасов Живков от Търново - участник в революционното движение, народен представител, министър.
5. Христо Иванов - Големия от Търново - книговец, участник в революционното движение.
6. Тодор Петров Икономов от Жеравна - участник в революционното движение.
7. Иларион Ловчански и Кюстендилски - митрополит.
8. Тодор Николов Шишков от Търново - учител.
9. Райна Попгеоргиева Футекова от Панагюрище - участник в Априлското въстание, учителка в Търново.
10. Генчо Динов Джумайнов от Стрелча - участник в революционното движение, народен представител.
11. Йордан Недев Йорданов-Инджето от Търново - участник в революционното движение, заточеник.
12. Стефан Николов Стамболов от Търново - революционер, политически деец, държавник.
13. Райчо Николов Николов от с. Дишколц, Търновско-военен деец.
14. Стефан Кънев от Габрово - свещеник.
15. Х. Константин Калчев от Пловдив - участник в революционното движение, общественник, държавник.
16. Анка Николова Бениславска - ушила знамето на горнооряховските четници 1876 г.
17. Димитър Петков от Търново - опълченец, политически деец, народен представител, кмет на София.
18. Христо Максимов от Сопот - просветен деец.
19. Стоян Михайловски от Елена - писател, просветен деец.
20. Кръстю Стефанов Карагъзов от Търново - административен служител.
21. Коста Атанасов Паница от Търново - политически и военен деец.
22. Атанас Николов Стамболов от Търново - търговец.
23. Георги Попдимитров Бочаров от Габрово - участник в революционното движение, опълченец.
24. Киро Тулешков от Търново - просветен деец, печатар, издател.
25. Иван В. Плакунов от Шакирли - Китай, Бесарабия - общественник, административен и съдебен служител в София.
26. Никола В. Саранов от Габрово - учител, участник в революционното движение, народен представител, административен служител.

27. Стефан Петров Стефанов от Сливен - учител, административен служител.
28. Рашко Хаджистойчев Стойчев от Копривщица - участник в революционното движение, фелдшер.
29. Захари Стоянов Джендов от Медвен - революционер, политически и държавен деец.
30. Христо Митев Топузов от Габрово - участник в революционното движение, юрист, общественик, народен представител.
31. Василка Христова Топузова от Габров - учителка.
32. Димитър Генков Филов от Калофер - учител, опълченец, военен деец.
33. Драган Киряков Цанков от Свищов - политически и държавен деец, министър.
34. Архимандрит Софроний от Карлово - учител, свещеник, архимандрит в Пловдивска и Одринска епархии.
35. Петко Стойчев Каравелов от Копривщица - общественик, политически и държавен деец.
36. Димитър Цанов Коцов от Плевен - просветен деец, писател, преводач.
37. Георги Дерманчев от Болград - учител, доцент в Софийския университет.
38. Никола Пешев Желявски от София - военен деец.
39. Евстати Мартинов от Търново - юрист, кмет на Търново.
40. Нено Абаджията от Търново - заможен занаятчия.
41. Ангел Амиорков от Търново - търговец.
42. Жана Марколеско от Търново - фотограф в Сливен.
43. Евгения Кисимова от Търново - общественичка.
44. Люба Габровска - монахиня, дъщеря на Н. Габровски.
45. Йордан Пенчев от Търново - аптекар.
46. Мариола Тахчиева от Търново - учителка.
47. Ангел Попов от Търново - индустриалец.
48. Никола Витанов от Търново - лекар.
49. Кънчо Аврамов от Търново - търговец.
50. Димитраки бей от Търново - търговец.
51. Иван Кожухарв Михайлов от Чирпан - сподвижник на В. Левски.
52. Михаир Григоров Писарев от Г. Оряховица - участник в революционното движение и Руско-турската война.
53. Димитрина Петрова Иванова от Русе - учителка, председател на Българския женски съюз 1926-1944.
54. Стефан Иванов Краев от Болград - военен деец.
55. Боби Петров Хаджидимиев от Г. Оряховица - учител.
56. Иван Калчев Калпазанов от Габрово - индустриалец.
57. Йосиф Р. Цанков от Габрово - търговец.
58. Георги Цвъркалев от Габрово - учител.

От семейни албуми и частни колекции на търновци успяхме да репродуцираме няколко десетки снимки на О. Марколеско¹⁶. От тях можем да посочим:

Фроса Н. Щърбанова - учителка.
 Иван Бешевлиев - учител.
 Величка Начева - учителка.
 Кера Стамболова - сестра на Ст. Стамболов.
 Христо Марков - опълченец, учител.
 Мария Ферадова - учителка.
 Стефан Абрашев - поручик от 6-ти Етърски полк.
 Атанас Стамболов - търговец, брат на Ст. Стамболов.
 Атанас и Молка Стамболови.
 Панайот Славков - аптекар, кмет на Търново, министър.
 Живка Манолова - домакиня.
 Подполковник Д. Петков със съпругата си.
 Лучия Марколеско - дъщеря на О. Марколеско.
 Димитър Смилов - банков служител.
 Иван Славков - военен лекар.
 Поликсена Тотева - жена на Марко Тотев.
 Йорданка Момчева - жена на Джорджо Момчев...

Невъзможно е да се изредят всички запазени снимки, излезли от ателието на О. Марколеско, но посочените са достатъчно, за да се направи анализ на използваните от него фирмени картони и посочи приблизителна датировка на снимките му. За целта използваме най-ранната и най-късната дата на датиранияте негови снимки. Получава се следната картина.

При пристигането си в Търново О. Марколеско използва фирмените си картони, с които е работил в Тулча, Румъния. Те са тъмножълти на цвят. На гърба им е отпечатана избрана от фотографа фирмена емблема – богинята на изкуствата с четка и палитра в ръце, седнала върху фотоапарат, а пред краката ѝ са наредени голям пергел, триъгълник, линия, палитра, картина. Цялата композиция е сред сияние от радиални лъчи. Над сиянието е надписът на румънски ARTIS AMICA NOSTRAE, а под него името на фотографа ONORIO MARKOLESKO, Fotograf in Tultscha. Тези картони са произведени във Виена и имат размер 6,5 /10, 5. Върху тях, на лицевата страна, се кашира снимката с размер 5, 5/9, 5 см. Такива картони той използва през 1877 – 1878 г. Най-ранната запазена негова снимка е с дата 12 юни 1877 г., а най-късната – 6 ноември 1878 г. (Обр.2) Веднага след Освобождението Марколеско си поръчва във Виена картони със същата емблема, но сменя част от надписа. Посочва, че е фотограф в България. Очевидно той още не е решил в кой български град да се установи. С такива картони той работи през 1879 – 1880 г. Най-ранната дата върху тях е 21 юни 1879 г., а най-късната - 24 октомври 1880 г. (Обр.3) В края на 1879 г. си поръчва втори по вид картони във фирмата К. KRZIWANEK. Те са с цвят бледа охра. Емблемата е графична в стил сецесион, завършваща с лъчист равнораменен кръст. Надписът е на български и за пръв път фотографът отбелязва града, в който се е установил - Търново. Размерите на картоните са същите като

Обр.2. Най-старата снимка от Марколеско, върху фирмен картон от Тулча, Румъния – 1877-1878 г.

Обр.3. Първият фирмен картон на Марколеско в България – 1879-1880 г.

горе описаните. Най-ранната снимка е датирана 31 декември 1879, а най-късната - 23 декември 1881 г. (Обр.4) В началото на същата година започва да използва същите картони, но с по-голям размер- 10,5/15 см. Най-ранната снимка върху такъв картон е от 5 април 1881 г., а най-късната от 14 април 1882 г.

От 1882 до 1886 г. Марколеско използва голям и малък фирмен картон с ново оформление, изработени в същата виенска фирма. На гърба графичната емблема е съчетание от геометрични и растителни орнаменти. Над нея във венец са композирани три медальона с образите на създателите на фотографията Ниепс, Талбот и Дагер, чиито имена са изписани на латиница. Името на фотографа е рамкирано в средата на емблемата. (Обр.5) Малките картони от този вид са черни, охра, жълти и бели. Последните два са с червен кант на лицевата страна. Големите картони са с млечнобял и черен цвят на гърба. Най-ранната снимка е с дата 1 януари 1882 г. а най-късната - 20 октомври 1886 г. Върху такъв картон е каширан първият автопортрет на Марколеско с посвещение на румънски на д-р Никола Трумбев и автограф на фотографа.

През 1886 г. той си поръчва същите картони, но във фирмата BERNHARD WACHTEL. Върху такъв картон е каширан вторият му авто-портрет - в цял ръст в поборническа униформа с посвещение на гърба на български език: "В знакъ

Обр.4.Вторият фирмен картон, използван 1879-1881 г.

Обр.5. Третият фирмен картон, използван 1882-1886 г.

паметъ на приятеля ми Иван Пецов” и автограф на румънски с дата 17 януари. Последният картон от този тип е с дата 24 юни 1889 г.(Обр.6)

В края на 1887 г. Марколеско поръчва в същата фирма последните по вид картони, които използва до края на пребиваването си в Търново. На гърба те са бели, черни или охра. Емблемата наподобява архитектурен детайл с волути, а над него сред венец е изобразен гербът на Княжество България. Под него на кирилица е името на фотографа ОНОРИЙ МАРКОЛЕСКО – придворен фотограф, Търново. Под емблемата текстът е на френски. На лицевата страна името му е изписано също на френски с жълт бронз. Прозвището придворен фотограф Марколеско прибавя към името си, след като през м. август 1887 г. прави първата снимка на княз Фердинанд./ Отначало за целта използва мокър печат на гърба на снимките. Последните снимки върху тези картони той прави през 1903 г., когато

Обр.6.Четвъртият фирмен картон, използван 1886-1889 г.

Обр.7.Петият фирмен картон, използван 1887-1903 г.

Обр.8.Мокър печат на Марколеско като придворен фотограф.

Обр.9.Фирмен картон на Марколеско от Варна.

се изселва във Варна. (Обр.7, 8)

От варненския период в работата на Марколеско са известни два вида картони. На този от 1903 г. е изобразена композиция от букет цветя, четка, палитра и двете страни на бронзовия медал, получен от фотографа в Брюксел през 1895 г. На върха на композицията е изобразен гербът на княжеството. В средата на емблемата на кирилица, а под нея на френски е името му и надписът придворен фотограф, Варна. Същият надпис има и на лицевата страна. (Обр.9)

Вторият картон има същата емблема и надписи, но над него са изписани отличията от изявите му в Брюксел, Анверс и Париж, за които по-горе стана въпрос. Липсата на достатъчно снимки от варненския му период не ни дава възможност да определим приблизителните дати на използваните фирмени картони.

Снимките, излезли от ателието на О. Марколеско в периода 1877-1903 г., го характеризират като най-значимия търновски фотограф от края на XIX век. Двадесет и пет годишната му професионална дейност го прави фотолетописец на града, документирал първите десетилетия на старата българска столица в освободена България - десетилетия, през които градът и неговите жители загубват ориенталския си облик и започват да се европеизират.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Маринов, М. Онорий Марколеско – крупна фигура в българската фотография /1844 – 1917/, Българско фото, 1979, 28-31.

² Боев, П. Фотоизкуството в България, С., 1983, с. 167.

³ Маринов, М. Пос. съч., 22-29. Авторът посочва 1844 г. като рождена дата само на Онорий тъй като не е допускал, че Йон му е брат.

⁴ Боев, П. Пос. съч., с. 22.

⁵ Константинов, Х. Упътване за града Велико Търново и околността му /без година/, с. 55.

⁶ ТДДА - Велико Търново, Ф. 112 К, оп. 1, а. е. 2, л. 38.

⁷ Алманах на Княжество България за 1895 г., с. 387.

⁸ Тук в книгата на П. Боев има невярна информация. Той пише, че ателие "Рембранд" е собственост на третата дъщеря-Лучия, а Шарлота е работила като ретушорка при нея. В действителност всички известни снимки от това ателие имат фирмен картон с името на Шарлота Марколеско, а от Лучия не е известна нито една снимка от София или Варна, където е живяла.

⁹ Регионален исторически музей - Велико Търново, инв. №190 НИ.

¹⁰ Маринов, М. Пос. съч. С., 31-32.

¹¹ БАН. Научен архив. Ф. 11, оп. 3, а. е. 911, л. 35-37.

¹² Известия на БАН, I, 1910, 121-154.

¹³ ТДДА - Велико Търново, Ф. 65К, а. е. 339.

¹⁴ Регионален исторически музей - Варна, инв. № 487.

¹⁵ Понсавова, Д. Опис на сбирката "портрети и снимки" на НБКМ – София/в 3 тома /; ТДДА - Велико Търново, Ф. 65 К и 931К ; Исторически музей - Габрово, снимков фонд на отделите "Възраждане", "Нова и най-нова история" и "Етнография"; Исторически музей - Севлиево, Ф. 407; Регионален исторически музей - Велико Търново, снимков фонд на отделите

“Възраждане”, “Нова и най-нова история”, “Етнография”.

¹⁶ Специална благодарност дължа на семейства Мартинови, Караиванови, Пиперови, Дончеви. Имената на колекционерите по тяхно желание не споменавам.

THE PHOTOCHRONICLER OF VELIKO TURNOVO ONORII MARKOLESKO 1844-1917

Vasil Moutafov

Summary

The study sums up the little known biographical information about the most prominent Veliko Turnovo's photochronicler who works in the town from 1877 to 1903. Attention is paid mainly on his creative activity during that period that turns him into a photochronicler of V. Turnovo in the last decades of the 19th century.

His obektive imprints the images of hundreds of unknown and famous people from the town and the country – townsmen, intellectuals, artisans, merchants, public, political, and military functionaries. He documents a series of events in liberated Bulgaria, imprints the civil and public buildings, monuments of culture.

The author offers a method for dating the photographic heritage of Marcolesko by the different firm cardboards he used. The study is illustrated with such cardboards.

ЕДНО НЕИЗВЕСТНО КОТЛЕНСКО ЧИТАЛИЩЕ

ТЕОДОР ИВАНОВ

В историята на България Котел заслужено заема мястото на града, от който са започнали жизнения си път едни от най-ярките личности на нашето Възраждане.

Богатото културно-историческо наследство съвсем закономерно привлича вниманието на изтъкнати наши учени и общественици. Научни трудове, публикации във вестници и телевизионни продукции разкриват различните етапи от развитието на Котел и анализират причините за превръщането му в един от духовните центрове на борбата за национално освобождение.

Но влагайки своята енергия и усилия в изследването на фундаменталните събития и личности, ние често пропускаме факти, които въпреки неизвестността и на пръв поглед – малката си значимост, са вълнували умовете и сърцата на своите съвременници и са неделима част от нашето минало.

При работа в Държавен архив - Сливен попаднахме на няколко документа, доказващи, че в град Котел освен създаденото през 1870 г. и съществуващо и до днес читалище “Съгласие - Напредък” е функционирало, макар и за кратък период от време, и друго читалище, носещо името на видния котленец Г.С.Раковски.

На 22 февруари 1900 г. до котленската общественост е отправена следната поканата:

“Поканват се любителите на просвещението да се запишат за членове на новосъставящото се читалище “Развитие”, след записването на 30 члена, Господа членовете ще бъдат поканени на заседание за определяне на членския внос и за избиране на комисия, която да изработи устава, който след като се одобри от членовете ще се подпише за утвърждаване. Апелираме към интелектуалните граждани и гражданки в града ни и вярваме, че гласът ни ще бъде чут.”¹

Не са известни причините, подтикнали към създаването на ново читалище, още повече че 1900 година е от най-трудните за Котел периоди. След големия пожар от 1894 г. градът е почти унищожен, много от жителите му го напускат, икономиката му изживява сериозна криза.²

Но въпреки тези трудности, на 27 февруари 1900 г., пет дни след поканата до гражданите, в Котел се учредява ново читалище, което се нарича “Раковски”. Липсват данни защо не е наименовано “Развитие”, както е обявено в поканата.

В присъствието на 28 члена общото събрание избира Устав, Правилник и Настоятелство на Читалището.

За председател е избран Христо Панайотов, подпредседател Стойко Икономов, касиер Слав Чакъров, библиотекар Васил Х. Стефанов и писари – Велико Иванов и Васил Панайотов.³

Уставът на читалището се състои от 35 члена.

Според чл.1 Читалище "Раковски" започва да съществува от 1 март 1900 година.

Член 2 определя целите на читалището: "...умственото и нравственото развитие на населението, чрез държане на сказки с полезни познания и прочитание разни книги, вестници и списания".

За осъществяване на целите при читалището се предвижда да бъде създадена библиотека, която ще "приема" почти всички български и по-важни чужди периодични издания и съчинения. Ще бъдат организирани "сказки" по общественно-икономическото състояние и "разни научни и полезни въпроси". В забележка е уточнено, че "сказки с политически и религиозен характер не се позволяват".

Една от най-големите слабости на читалището е липсата на собствена сграда и в чл.4 от устава се уточнява, че "Читалището се помещава там дето настоятелството види за добре".

Финансите се набавят от членски внос, от приходи от представления и вечеринки, както и "други помощи". Да членуват в читалището могат всички "български граждани и гражданки" независимо дали са в града или извън него. Членският внос е в размер на 40 стотинки месечно.

Помощи във вид на книги и пари се приемат с благодарност и се отбелязват в специална читалищна книга за "спомоществования", а тези, които подарят превод или свое съчинение или внесат сума по-голяма, отколкото е членският внос, "ще се считат за почетни членове на читалището".

Чл.13 гласи, че читалищният капитал трябва да се употребява за набавяне на книги и ако има остатък "ще се внася в земеделската каса или друго някое кредитно учреждение".

Читалищното ръководство (настоятелството) се състои от 6 члена – председател, подпредседател, касиер, библиотекар и двама писари. Ръководството се избира всяка година на общо събрание и не получава възнаграждение за дейността си.

Председателят освен да ръководи заседанията на читалището и да следи за изпълнението на устава и правилника, трябва да "поканва посетителите на читалището да се записват за членове". Когато председателят отсъства, подпредседателят е длъжен да го замества, като се ползва с всички негови правомощия. Касиерът трябва изрядно да организира финансовите въпроси на читалището и няма право да "задържа повече от 10 лв. в себе си", за посрещане на текущи разходи.

В чл.21 са регламентирани задълженията на читалищния библиотекар. Той

трябва да следи всички книги да са подредени, прономеровани и подпечатани непосредствено след набавянето им.

Задълженията на писарите са следните: единият от тях води протоколите от заседанията и съставя библиотечния каталог, а другият помага на касиера и води кореспонденцията на читалището.

Закупуването на книги, вестници, списания и др. става с решение на общото събрание, но ако то не може да се събере, може и с решение на обикновеното събрание.

Уставът на читалището влиза в сила след утвърждаването му от правителството(!?) и може да се изменя само от общото годишно събрание, и то само с мнозинството от гласовете.⁴

Правилникът на читалище "Раковски" се състои от 18 параграфа.

Параграф 1 определя работното време – Читалището е отворено всеки ден. От 1 март до 1 септември – от 8.00 до 21.00 часа, а за периода 1 септември до 1 март – от 8.00 до 19.00 часа.

В читалището трябва да се пази чистота, тишина и приличие. По време на заседание е забранено "пушенето и всякакви питиета, а в свободното време се позволява пушенето". Опис на всички книги, които се намират в читалищната библиотека, трябва да бъде на разположение на посетителите. Всеки посетител може да вземе една книга, вестник или списание, но няма право да задържа две книги едновременно. Членовете на читалището имат право да изнасят книги извън него под разписка, а ако повредят книгата, са длъжни да я изплатят.

Лица, които не са читалищни членове, могат да изнасят книги, като депозират сума по-голяма от стойността на книгата. В случай, че я повредят, заетата библиотечна единица – депозираната сума остава в полза на читалището.

Към книгите трябва да се полага внимание, да се пазят и всяка книга или периодично издание трябва да носи читалищния печат, който е елипсовиден с надпис "Читалище Раковски Котел".

Параграфите 13 и 14 постановяват, че присъствие на заседанията се позволява само на читалищните членове, като всеки от тях, щом получи "призовка за общо събрание, е длъжен да се яви".⁵

На 14 март 1900г. се провежда първото заседание на читалището след неговото основаване. Взети са решения, свързани с финансовите въпроси. Членският внос трябва да се плаща "от 1 до 10 число на следващия месец". Който три месеца не изплати членския си внос, "се отхвърля и не се "счита" за член на читалището. Ако се изтъкнат уважителни причини и се платят финансовите задължения – лицата не се изключват от читалището.

На това заседание се взема и решение да бъдат изпратени молби за материална помощ до котленски родолюбци, които живеят в чужбина, "тъй като читалището е много бедно".⁶

Веднага след основаването си читалището започват опити за развиване на театрална дейност. Липсата на собствен театрален салон принуждава настоятелството да моли кмета на Котел и ръководството на читалище "Съгласие

- Напредък" за ползване на тяхната зала.

Още на 1 март е изпратена молба до кмета за разрешение на читалище "Раковски" "да даде едно представление на пиесата "Бурграфит" на датата 10 април в летния салон на читалище "Съгласие - Напредък".⁷

Кметът на Котел дава разрешение за представлението, но съветва читалищното ръководство да се обърне към настоятелството на читалище "Съгласие - Напредък" относно използването на салона.⁸ На изпратената молба до председателя на читалище "Съгласие - Напредък" неговият председател дава следния отговор: "Съобщаваме Ви Господине Председателю, че не е възможно да удовлетворим молбата Ви, понеже читалищният салон ще бъде зает по него време".¹⁰

От читалище "Раковски" не се предават лесно и изпращат нова молба: "Понеже не ни отпускате салона на повереното Ви читалище за 10 април, то молим Господине Председателю да ни се отпусне салонът за 25 март т.г."¹¹

Отговорът е утвърдителен, но с уговорката, че наемът за ползването на салона ще бъде 20% от "грубия приход" от представлението.¹²

Сведения за протичането и резултата от представлението няма. Запазена е само една покана за заседание с дата 20 април, на което трябва да се обсъди сметката от даденото представление на 25 март 1900 г.¹³

На читалищно заседание, проведено на рождената дата на Георги С. Раковски - 14 април, се обсъждат периодичните издания, които ще получава читалищната библиотека. Взето е решение, с което се определят следните вестници: Мир, Нов век, Работнически вестник, Реформи, Вести, Свободен гражданин, Защита, Народни права, Пряпорец, Сливен, Български ловец, Ловец, Народен лист, Изгрев, България, Човешки права, Справедливост и Църковен вестник.

Заглавията на определените списания са следните: Български преглед, Ново време, Мисъл, Български артист, Садово, Българска сбирка, Звезда, Светлина, Надежда, Природа, Ученически другар, Право дело, Медицинска беседа и Българка.

Подпредседателят на читалището Стоил Икономов ще подарява вестниците Вести, Сливен, Човешки права, Справедливост и Църковен вестник, а вестник Свободен гражданин се получава безплатно.

За вестниците трябва да се отдели сумата от 101 лв., а за списанията 80.50 лв. Или общо за 181.50 лв. за периодични издания.¹⁴

След близо двумесечно съществуване на читалище "Раковски" в него членуват вече 50 души: Христо Панайотов, Стоил Икономов, Слав Чакъров, Васил Х. Стефанов, Васил Талида-нов, Велико Иванов, Киро Христов, Христо Илиев, Вичо Георгиев, Иван Куцаров, Койчо Михайлов, Минчо Даскалов, Димо Петров, Захарий Петров, Иванчо Киров, Цончо Попов, Велико Драганов - шивач, Велико Драганов-бакалин, Тодор Врангалов, Петър Гурулъков, Михаил Гурулъков, Захарий Ненчов, Димитър Христов, Рафаил Беров, Тончо Тонев, Гавраил Белберов, Рафаил Стоянов, Христо Петров, Велико Тодоров, Божил Черногоров, Петър Райнов, Васил Янев, Рафаил Кръстев, Добри Тодоров, Петър

Петров, Васил Дончов, Иван Кръстев, Руси Захариев, Димитър Николов, Георги Бъчваров, Никола Михайлов, Иван Жечев, Сава Стамболиев, Петър Денев, Христо Ганчев, Рафаил Райнов, Петър Николов, Тодор Стоянов, Георги Драганов и Христо Куцаров.¹⁵

От 18 май 1900г. читалище "Раковски" има ново настоятелство. Председател е Иван Куцаров, подпредседател Стоил Икономов, каснер Васил Х. Стефанов, библиотекар Койчо Михайлов и писари Велико Иванов и Добри Тодоров.¹⁶

Търсейки изход от трудностите, в които се намира, ръководството на читалище "Раковски" изпраща множество писма до български писатели и редакции на вестници и списания с молба за помощ.

Адресирани са писма до редакциите на Звезда, Светлина, Българска сбирка и др. Също до Кръстьо Раковски, Неша Раковска, Бакалов, Влайков и др.¹⁷

Читалищното ръководство изпраща благодарствен адрес на Янко Сакъзов за подареното от него едногодишно течение на списание "Ден".¹⁸

С надежда е изпратено писмо до Иван Вазов

"До Господин Иван Вазов

Уважаеми Господине

Подбудени от възвишената идея да разпространяваме знание и просвета между съгражданите си основахме в града ни едно читалище на името на приснопамятний роболюбец "Раковски"....." и за осъществяване на тази си идея молят Вазов да подари някой от своите съчинения за читалищната библиотека.¹⁹

Писмо със същото съдържание е изпратено и до Константин Величков.²⁰

Няма сведения дали освен Янко Сакъзов някой друг е направил дарение на читалището.

Читалищната библиотека разполага с три библиотечни книги. Библиотечна книга №1 и №2 съдържат описание на закупените и подарените книги, вестници и списания.²¹

В библиотечна книга №3 се регистрират взетите и върнатите книги. От данните в нея се вижда, че за месец март 1900 г. от библиотеката са взети 10 библиотечни единици, за април – 16, май – 11 броя, юни – 8, юли – 4 и през август – 2.²²

Проблемите на читалище "Раковски" явно се увеличават.

Ръководството не може да намери адекватни решения за тяхното преодоляване и на 16 септември 1900 г. настоятелството взема решение за закриването на читалище "Раковски" и присъединяването му към читалище "Съгласие - Напредък". Никъде не е фиксирана точната дата за това сливане. Запазена е една покана за заседание на членовете на читалище "Раковски". С нея се поканват "на заседание на 24 септември за одобряване взетото на 16 септември решение – читалището да се закрие и присъедини към читалище "Съгласие – Напредък".²³

На титулната страница на "Преписката по избиране на председател, подпредседател и др. на читалището" - съдържаща протоколите от читалищните

заседания, стои следният надпис : "Почната на 27 февруари – свършена на 27 септември 1900".²⁴

Следователно за дата на закриването на читалище "Раковски" би трябвало да се вземе 27 септември 1900 година.

Основано в тежко за Котел време, читалище "Раковски" съществува само седем месеца и не успява да развие сериозна културно-просветна дейност.

Липсата на публикации и оскъдният брой запазени документи не позволяват на този етап да бъдат проучени по-сериозно обстоятелствата около създаването на читалището, резултатите от дейността му и причините за неговото закриване.

Надяваме се, че това изследване ще послужи като база за бъдещи проучвания относно читалище "Раковски", които сигурен съм ще допринесат и за обогатяването на историята на град Котел.

Б Е Л Е Ж К И

¹ ТДДА - Сливен, Ф. 358К, оп.1, а.е.34, л.17.

² Таскова, В. Котел – Огнище на родолюбие. //К о т е л – Град на великани, Котел, 2002, 5–15.

³ ТДДА – Сливен, Ф. 358К, оп.1, а.е.34, л. 1.

⁴ Пак там, л. 2.

⁵ Пак там, л. 5.

⁶ Пак там, л. 8.

⁷ Пак там, а.е. 35, л. 2.

⁸ Пак там, л. 4.

⁹ Пак там, л. 5.

¹⁰ Пак там, л. 6.

¹¹ Пак там, л. 7.

¹² Пак там, л. 8.

¹³ Пак там, а.е.34, л. 20.

¹⁴ Пак там, л. 9.

¹⁵ Пак там, л. 20.

¹⁶ Пак там, л. 11.

¹⁷ Пак там, а.е. 39.

¹⁸ Пак там, а.е.35, л. 22.

¹⁹ Пак там, л. 12.

²⁰ Пак там, л. 15.

²¹ Пак там, а.е. 36; а.е. 37.

²² Пак там, а.е. 38.

²³ Пак там, а.е. 34, л. 24.

²⁴ Пак там, а.е. 34.

AN UNKNOWN COMMUNITY CENTRE IN THE TOWN OF KOTEL

Teodor Ivanov

Summary

The paper investigates the foundation and the activity of chitalishte "Rakovski" and its passage to chitalishte "Saglasie - Napredak".

Founded on February 27-th 1900, in times of economic decline of Kotel chitalishte "Rakovski" immediately begins realizing the ideas which are in the basis of its statute. Because of the lack of own building and financial difficulties the board sends many letters to well-known Bulgarian writers, editorial offices, and to natives of Kotel living elsewhere with request for material and financial help. Despite difficulties the foundation members manage to establish a library and to perform a play in the theater hall of the chitalishte "Saglasie - Napredak".

On September 27-th 1900 chitalishte "Rakovski" joins chitalishte "Saglasie - Napredak".

The present study is fully based on archival documents from National Archive in the town of Sliven and it is the first investigation of chitalishte "Rakovski".

МОСКО МОСКОВ – ПЪРВИ ПРЕДСЕДАТЕЛ НА ТУРИСТИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО “ТРАПЕЗИЦА” - ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ВИОЛЕТА ДРАГАНОВА

Основаването и началната дейност на туристическо дружество “Трапезица” във Велико Търново представлява особен интерес поради значението за развитието на туризма в България. То е основано от група ентустиасти, любители на природата и ценители на културно-историческото наследство. Дружеството се определя и като културно-просветна организация и с това привлича в редовете си великотърновската общественост. Негов основател и първи председател е Моско Москов.

На 19 март 2002 г. Туристическо дружество “Трапезица – 1902” тържествено отбеляза своя 100-годишен юбилей. По този повод бе организирана голяма изложба, която с богат снимков, документален и веществен материал

показа дейността на дружеството от основаването му до днес. С любезното съдействие на ръководството на дружеството да ползвам неговия архив ще проследя дейността на Моско Москов като първи председател на туристическото дружество.

През 1902 г. Александър Теодоров Балан се обръща към Моско Москов – учител в Държавната мъжка гимназия, с молба да съдейства за учредяване на “туристка задруга” във Велико Търново. Моско Москов се отзовава с готовност и на 2 март 1902 г. свиква събрание в салона на читалище “Надежда”. На сбирката присъстват около 50 любители на природата – учители, чиновници, общественици.¹ Присъстващите избират комисия в състав: Моско Москов, Стоян Коледаров и Васил Огнянов, която да изработи проектоустав, който да се изпрати на Централното настоятелство за мнение и одобрение. На 14 март проектоуставът е готов. На 17 март се свиква събрание в дома на адвоката

Основателите на дружеството пред читалище "Надежда", 1902 г.

Михаил Сребров на ул. "Читалищна" № 12 в присъствието на Моско Москов, Стоян Коледаров, Васил Огнянов, Димитър Багрилов, Петър Димитров, Петър Киселов, Борис Джамбазов, Никола Иванов, Боню Даваджиев, Георги Тотев, Атанас Радев, Ангел Рашев, Васил Рушчев, Михаил Сребров и др. Избрано е първото настоятелство в състав: Моско Москов – председател, Стоян Коледаров – секретар, Димитър Багрилов – касиер и Васил Русчев – съветник.²

Събранието от 17 март се приема за Учредително, защото на него се обсъжда и приема проектоуставът и се избира първото настоятелство. Това на практика довежда до създаването на туристическо дружество във Велико Търново.

В устава са посочени основните цели и задачи на дружеството: устройване на излети, запознаване на гражданите и гостите на града с историческото минало на Велико Търново и историческите забележителности в околностите на града, набавяне на лодки за воден туризъм по река Янтра, грижи за опазване на старините, залесяване и създаване на благоприятни условия за посетителите на старата българска столица. Тези цели и задачи намират място във всички туристически символи и документи – членски карти, покани за благотворителни балове, първия пътеводител на Велико Търново и др.³

Веднага след учредяването на туристическото дружество в града започва оживена кореспонденция с Централното настоятелство на Българското туристическо дружество, на което е изпратен приетият устав за мнение и одобрение. Александър Балан е удовлетворен от развоя на събитията в старопрестолния град. Стремешт на Централното ръководство е да се постигне

единство между различните клонове на задругата. Целта е новоучреденото туристическо дружество във Велико Търново да стане "клон на туристката задруга в България". В писмо до Моско Москов Балан пише: "...Нам е твърде драго, че се основава туристко дружество в пълната с природни и наши културни бележитости стара българска столица".⁴

Веднага след учредяването си, под ръководството на своя инициативен и активен председател дружеството започва активна работа за привличане на нови членове и популяризиране целите и задачите на туристическото дружество. Само за месеците май и юни са проведени следните излети:

- В.Търново – манастира "Св. Троица" в местността Дървеня, през платото на манастира – с. Арбанаси – красивата местност Ксилифор – В. Търново.

- От гара В. Търново до гара Крушето – разглеждане на земеделското стопанство Боруш – разглеждане на старините на Никополис ад Иструм – при с. Никюп – селата Ресен и Самоводене. Пътуването по БДЖ става с 50% намаление.

- В.Търново, с. Малък чифлик – местността Трошана до манастира "Св. Архангел" при с. Присово до с. Дебелец – В.Търново.

- В. Търново, с. Беляковец – до т.нар. Раковски извори, село Самоводене, Преображенския манастир – В. Търново.⁵

- В.Търново до с. Шемшево, местността Сини вир, разглеждане мелницата на Кара-Беля, с. Чолакова махала – В.Търново.

На 9 май 1902 г. се свиква общо събрание в присъствието на 20 членове, на което се приемат направените бележки от Централното настоятелство по устава. След много предложения и оживени спорове се взема решение името на туристическото дружество да е "Трапезица". Основните мотиви са, че на хълма Трапезица са направени археологически разкопки, открити са основите на 17 средновековни църкви със стенописи, извършена е частична консервация и не на последно място – хълмът е достъпен за туристи и предизвиква голям интерес.

Само няколко месеца след основаването на дружество "Трапезица" то става домакин на Втори туристически събор. Във връзка с това настоятелството разработва подробна програма за посрещането на гостите и провеждането на събора. Съборът се провежда във Велико Търново на 2 и 3 юни 1902г. с представители от клоновете от Перник, София, Враца, Пловдив, Горна Оряховица, Варна, Бургас, Поморие, Сливен, Нова Загора, Ямбол, Долна Баня, Елена, Плевен. Най-важното решение на събора е, че към вече съществуващите 12 клона в БТД са приети нови 14. Дружество "Трапезица" – Велико Търново е първо в списъка на новоприетите. Делегатите на конгреса са възхитени от гостоприемството на домакините, местоположението на града и неговите исторически забележителности.⁶

След закриването на събора лично Александър Балан благодари от името на Централното настоятелство "...за труда и любезността, които клонът в лицето на своя председател и членове положи и показаха за посрещането и изпращането на гостите". Настоятелството на БТД е впечатлено от участието на великотърновската общественост в събора. Чрез председателя Моско Москов

Втори туристически събор, Велико Търново - 1902 г.

Балан сърдечно благодари на търновския кмет, на настоятелството на читалище "Надежда" и гражданите на града.

През 1902 г. дружество "Трапезица" посреща първия чуждестранен турист – французин. Лично председателят Москов го запознава със забележителностите на града. Така се въвежда практиката на всички организирани излети в околностите на града да се изнасят подходящи беседи и се поставя началото на една традиция, поддържана и обогатявана през вековния живот на дружеството.

Своята дейност дружество "Трапезица" осъществява заедно с музикално дружество "Струна", есперантско дружество "Лумо", женско дружество "Радост", търси съдействието на градската община и Търновския гарнизон. По този начин туристическото дружество става неразделна част от обществения и културен живот на града.⁷

В заседание на настоятелството от 8 март 1903 г. за член на организацията е приет арх. Георги Козаров, който е преместен на работа във Велико Търново от Бургас. Той е първият председател на основаното в София през 1899 г. Туристическо дружество "Алеко Константинов". С неговото идване в града и приемането му в дружеството туризмът в града приема нови насоки. Настоятелството взема решение да се издаде пътеводител на града, съставен от председателя, да се направи униформено облекло за членовете на дружеството, което да използват по време на излети, да се направи беседка и пейки в подножието на хълма Света гора с изглед към града за наблюдаване на старините.⁸

Първият неделен ден на месец март е обявен за "празник на залесяването"

във Велико Търново. Така се поставя началото на залесяване на хълмовете Царевец, Света гора и Трапезица. Започват да се правят и туристически пътеки до по-близките местности на града.⁹

На първото годишно събрание на дружеството, проведено на 12 май 1903 г., председателят Моско Москов прави подробен отчет за дейността му. Избрано е ново настоятелство в състав: Моско Москов – председател, арх. Георги Козаров – секретар, Минчо Соларов – касиер и Васил Русчев – съветник.¹⁰

През есента се организират вечеринки със сказки на великотърновци, посетили Венеция, Алпите и други забележителни места. Излетите вече са с по-далечен маршрут и се правят срещи с туристи от други туристически дружества.

На 13 декември търновци са поканени да участват в благотворителен бал в салона на читалище "Надежда". Събраната сума в размер на 173,85 лв. е предназначена за покриване на разходите, които дружеството прави при почистването и залесяването в района на Руския паметник на хълма Света гора. Зимният бал се превръща в традиционен, а набраните средства се употребяват за подпомагане на различни инициативи на организацията.

В началото на 1904 г. дружеството във Велико Търново подема инициатива от национално значение. На 23 февруари е взето решение да се създаде археологическа секция към клона, в която влизат археолози и историци "...като се подчиняват на един правилник, но не и на устава на дружеството". Целите на секцията са да събере "всички архитектурни, исторически, археологически, фолклорни, музикални и пр. останки в окръга и главно в историческите поселища Търново, Никюп и Арбанаси, да проявява грижи за запазването им и да запознава с тях посетителите на града". На общо годишно събрание на 25 март членовете на дружеството напълно одобряват тази инициатива. Предлага се да се създадат подобни археологически секции и към други туристически дружества в страната.¹¹

На поредното годишно събрание, проведено на 25 март 1904 г., е избрано ново ръководство с председател арх. Георги Козаров.¹²

Като основател и пръв председател на туристическото дружество във Велико Търново, Моско Москов поставя началото на важно народополезно движение. Постигнатото през годините нарежда днес Туристическо дружество "Трапезица 1902" на едно от водещите места в страната. То заслужено се радва на наше и международно признание и уважение. И сега, след 100 години, следовниците на Моско Москов и неговите съратници са горди, че вървят по техния път.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Минев, Д. Моско Москов Груев – 75 години туристическо дружество "Трапезица" 1902-1977, 1977, 134-136.

² ТДДА – Велико Търново, Ф. 18 К, оп.1, а.е.31, л. 2-4.

³ Цонев, С. Летопис на туристическото дружество "Трапезица 1902 г.", В. Търново /1902-2002/, с.1.

⁴ ТДДА – Велико Търново, Ф. 18 К, писмо №216 и писмо №249.

⁵ Цонев, С. Цит. съч., с. 1.

⁶ Чолаков, Г. Туристическо дружество "Трапезица 1902 г.", В. Т., с. 4.

⁷ Пак там, с. 5.

⁸ ТДДА – Велико Търново, Ф. 18 К, оп. 1, а.е. 31, л. 12, 14.

⁹ Цонев, С. Цит. съч., с. 3.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там.

¹² Пак там.

MOSKO MOSKOV – THE FIRST CHAIRMAN OF THE TRAPEZITSA TOURIST ASSOCIATION - VELIKO TURNOVO

Violeta Draganova

Summary

The present article presents the generation of the tourist movement in Bulgaria, the foundation of the tourist society Trapezitsa in Veliko Turnovo in 1902, its aims and tasks.

The first chairman of the society, is Mosko Moskov – a teacher, public worker, champion of the preservation of the antiquities and the places of interest in the town and the attitude of the tourist society towards these matters.

ГЕНЕРАЛ О. З. ВЛАДИМИР ДАСКАЛОВ – ЖИВОТ И ОБЩЕСТВЕНА ДЕЙНОСТ

ВИОЛЕТА ПАВЛОВА

Роден на 25 декември 1869 г. във Варна, починал на 13 ноември 1941 г. във Велико Търново. Това са хронологическите рамки на живота на генерала от запаса Владимир Николов Даскалов, военен, обществен и културен деец на нова България. Днес ние знаем твърде малко за него. Името му се споменава инцидентно, но неговата богата и разнообразна дейност не е проучена. Той става свидетел на цялата история на новата българска държава, от създаването ѝ през 1879 до 1941 г. В. Даскалов е на военна служба през първите две десетилетия на XX век, когато най-важният държавен проблем е националното обединение. След демобилизацията участва в общинското управление и в обществения живот на град В. Търново, изявява се като публицист и писател. Въпросът за националното единство го вълнува през целия му житейски път, намирайки отражение и в неговото творчество.

Настоящата статия няма претенции за цялостно биографично изследване. Тук ще споменем само най-съществените моменти, съсредоточавайки вниманието си върху великотърновския период от дейността му.

Владимир Даскалов израства в семейство на образовани и родолюбиви българи. Баща му Никола Г. Даскалов, един от първостроителите на новата българска държава, е родом от Самоков. Син на свещеник, той учи в Търново при Никола Михайловски и в Одеската и Киевската семинария на издръжката на Одеското настоятелство и Търновската община. Участва във въстанието на капитан дядо Никола (1856 г.). От 1860 до 1877 г. е секретар в руското консулство във Варна и активно участва в националноосвободителните борби и културно-просветното възраждане на Варненския край. След Освобождението е депутат в Учредителното събрание (1879 г.), губернатор на София (1879 г.), кмет и помощник кмет на София (1881, 1887, 1888 г.), висш административен служител и член на Държавния съвет, дипломат. Майка му Кириаки (Недялка) х. Димова е родом от В. Търново. Владимир е второто дете в семейството. Заедно със своя брат Георги и трите си сестри Иванка, Мара, Антоанета е възпитан в духа на идеите от Възраждането. Отрано доказва, че е наследил патриотизма на своя род и притежава личните си качества на любознателност, постоянство, дисциплина, ученолюбие и склонност към творчество.¹ Учи във Варна и София.

Седемнадесетгодишен, на 8 октомври 1886 г., постъпва във Военното училище. В първо офицерско звание подпоручик е произведен с Височайши приказ № 25 от 18 май 1889 г., след което е зачислен в 6 пехотен Търновски полк. На 24 октомври 1890 г. е прикомандиран в 1 конен полк. През следващите години служи в Лейбгвардейския дивизион и в свитата на Негово Величество. Завършва офицерска кавалерийска школа в Санкт Петербург и стажува около две години в 11 Харковски улански полк. По време на Балканската война (1912-1913) майор В. Даскалов е командир на 2-ри ескадрон на Лейбгвардейския конен полк и участва в обсадата на Одрин. Той е сред първите български войни, влезли в града. През май 1913 г. е повишен в звание подполковник и назначен за командир на 10 конен полк. Със същия полк воюва на южния фронт по време на Първата световна война. От май 1916 г. полковник Даскалов командва 3-а конна бригада. Участва в прочутата конна атака в Леринското поле към с. Брешница на 29 октомври с. г. За проявени военни заслуги той е награден с много български и чуждестранни ордени и медали, с каквито малцина са удостоени – орден “За заслуга” (1895), военен знак “За 10-годишна отлична служба” (1899) и “За 20-годишна военна служба” (1909), възпоменателен кръст “За независимостта на България 1908 г.”, военен орден “За храброст” IV степен, 2 клас (1913), царски орден “Св. Александър” IV степен с мечове по средата (1914), сръбските “Таково” IV степен (1897) и “Бял орел” IV степен (1905), руските “Св. Анна” III степен (1901) и “Св. Станислав” II степен (1903), германски железен кръст II и I клас, австрийски кръст “Военна заслуга” II-в.д. (1918) и турски “Железен полумесец” (1918). Поради намаление на армията, предизвикано от клаузите на Ньойския договор, с Височайша заповед № 268 от 27 октомври 1919 г. полковник Владимир Даскалов е уволнен от служба и зачислен в запаса на армията. С Царска заповед № 78 от 30 декември 1935 г. е повишен “по запаса” в звание “генерал-майор по конницата”.²

През 1904 г. В. Даскалов встъпва в брак с Виктория Стефанова Георгиева. На следващата година им се ражда първата дъщеря Недялка, а през 1913 г. двете близначки Здравка и Живка. След 30-годишна военна служба, в началото на 1920 г., заедно със семейството си се установява във В. Търново, родния град на Виктория. Тук Даскалов става директор на кино “Модерен театър”, собственост на неговия шурей Николай Стефанов Георгиев. Роднинските връзки с известни и влиятелни хора като фамилията Хаджиславчеви, рода на габровския фабрикант Иван Хаджиберов, художника Димитър Багрилов и др. му помагат да се наложи в обществения и политическия живот на В. Търново.

Още с пристигането си в града о.з. полковник В. Даскалов става член на местното дружество на запасните офицери “Бунар-Хисар”, а от 1925 до 1939 г. е и негов председател и председател на Федерацията на запасните офицери и подофицери.³ Изпълнил своя дълг на бойното поле, когато е извън редовете на армията, той прегръща идеята за превъзпитание и насаждане граждански и военни добродетели в своите съграждани, което прави чрез талантливото си перо. През периода 1925-1932 г. излизат неговите разкази – “Зад фронта.

Бележки и впечатления от тила на армията през 1917", "Vae viktis!" (Тежко на победените), "С бързия влак", "Автомати", "Надежда", "Духове", "Гвардейското момиче" и романът "На къде?". В творчеството му кънти ехото на тогавашните събития, на трагичните народни преживелици, усеща се болката по загиналите бойни другари. В. Даскалов разкрива великата душа на българския народ, великите му добродетели, които проявява за постигане на своето национално освобождение и обединение, сражавайки се на различни фронтове срещу армиите на четири велики сили и четири балкански държави. Храбрият и издръжлив български войн, без да бъде победен, напуска кървавото бойно поле възмутен и обиден. Завръщайки се вкъщи, се сблъсква с разрухата, покварата и недъзите, предизвикани и причинени от войните, с политическата демагогия, с враждуването на всички против всички. Героят от фронта е победен от "зад фронта". И възниква въпросът "на къде?". Тъй като доверието във всякакви партийни дейци е подкопано, безпартийните запасни офицери считат за свой дълг да проявят по-широк интерес към обществените въпроси. В изменения през 1920 година устав на Съюза на запасните офицери е записано – "чрез културно-обществена дейност да работи и се бори за законността, обновата и реформиране на страната в духа на новото време, за възбуждане бодрост и вяра в националната ни кауза".

По това време В. Даскалов сътрудничи на вестник "Слово", печатен орган на Народния сговор (НСг) и местния вестник "Свободна родина", издаван от Търновската група на Демократическия сговор (ДСг). Поради липса на запазени документи за Военния съюз и НСг остава неизяснен въпросът за участието му в тези организации. Но не случайно името му е на второ място в листата на ДСг, в общинските избори през 1925 и 1929 г.

От 16 юли 1925 г. до 2 март 1932 г. Владимир Даскалов седем години участва пряко в управлението на Великотърновската община. Последователно той е член на общинската тричленна комисия (16 юли - 18 ноември 1925 г.), общински съветник (19 ноември 1925 – 20 октомври 1928) и кмет (21 октомври 1928 - 2 март 1932 г.).⁴ Дейността му като кмет е неразривно свързана с общата дейност на Съюза на българските градове, основан на 18 октомври 1925 г. Той участва в работата на съюзните конференции в периода 1928-1932 г. Лично кореспондира със списание "Самоуправление", което от 1 септември 1926 г. е теоретичен орган на Съюза и периодично изпраща информация за постиженията на общината.⁵ Човек на действието, енергичен и решителен, В. Даскалов проявява най-широка инициатива за стопанското и културно развитие на любимия си град.

Годишите 1925-1932 са време, когато управлява ДСг. През януари 1926 г. Андрей Ляпчев оглавява новото правителство с прословутото си правило "со кротце со благо" в името на националното помирение. Правителството пристъпва към обща нормализация и демократизация на политическия живот. Възвърнато е местното самоуправление, което всъщност е отменено след деветоюнския преврат. Стопанското положение отбелязва чувствително

подобрение. Превъзможната е опустошителната следвоенна инфлация, вследствие от настъпилото общо стопанско съживяване в Европа през втората половина на 20-те години на XX век. Това безспорно се отразява и на бюджета на Великотърновската община, чиито приходи през 1926-1932 г. нарастват.

Избухналата през 1929 г. световна стопанска криза засяга тежко земеделието в България поради двукратно намаление на изкупните цени и трикратно съкращаване на външната търговия. Работниците губят местата си, служителите не получават с месеци заплати. Чиновниците във Великотърновската община от 125 са намалени на 105 души. Те се приравняват по права и задължения с държавните служители, като от тях се изисква предвидения ценз, изпит, гаранция и др. за съответната длъжност. За бързо и успешно водене на общинските работи службите при общината са централизирани в четири отделения: административно, финансово, техническо и санитарно. Кметът завежда финансовото и административно отделение.⁶

На 30 ноември 1928 г. по покана на кмета Даскалов в заседателната зала на общината се събират на общо гражданско събрание около 60 души, директори на учреждения и председатели на всички културни, просветни и стопански организации, за да обмислят и решат какви мерки да се вземат за стопанския и културен подем на Велико Търново. След разменени мисли е избран обществен комитет от 20 души, като постоянен съвещателен орган при общината. Лицата, които влизат в комитета, са: В. Даскалов, Н.В.П. Митрополит Филип, Т. Бончев, В. Ангелов, Н. Георгиев, П. Карачоров, Д. Гайтанджиев, Ц. Герганов, Т. Куманов, М. х. Славчев, Д. Багрилов, Г. Иванов, С. Церовски, Г. Дойчев, Т. Николов, Г. Илиев, Г. Николаев, А. Станев, арх. Л. Габраков и д-р Г. Бояджиев. Те избират свое постоянно присъствие с председател кмета В. Даскалов, подпредседател В. Ангелов и касиер Д. Гайтанджиев. Решено е съвместно с общинската, окръжната и държавна управа да се работи за издигането на града като административен, занаятчийски, курортен и културен център. Комитетът заседава всеки понеделник през целия мандат на В. Даскалов и в края на всяка календарна година дава отчет пред общо гражданско събрание.⁷

Във връзка с подновяването на Закона за насърчаване на местната индустрия (1928 г.) Търновската градска община разрешава на седем предприятия да се ползват от привилегиите му. През 1928-1929 г. братя К. Малиеви строят нова фабрична сграда в местността "Зеленка". На 19 май 1929 г. е основано АД "Царевец" за производство на гъон, бланк и юфт. Общинският съвет прави всички възможни законови улеснения и отстъпки за построяване на модерна филатура за точене на коприна в града. Отпуска на френско-българско АД с център Лион 200 дка площ в района на жп гара В. Търново и го освобождава за 10 години от всички видове общински данъци и такси. На 28 юли 1929 г. е положен основният камък на фабриката за преработка на произвежданите в окръга пашкули. При откриването ѝ след една година в нея работят 196 души. Министерството на земеделието отпуска 1 000 000 лв. за построяване на модерна кланица в града. Общината провежда конкурс за проект на сградата и започва строителството.⁸

Доходите на общината са скромни и средно не надминават годишно седем милиона лева, като половината отиват за заплати на чиновниците. С малкото средства, които постъпват в общинската каса, продължава водоснабдяването на В. Търново. През 1929 г. е завършено водохващането от кладенците при жп гара В. Търново, изгражда се нов водопровод "Гаргата - Картала", окончателно е водоснабден квартал "Марно поле" с вода от "Качица". През 1930 г. Общинският съвет гласува допълнителен бюджет в размер на 285 000 лв. за извършване на благоустройствени работи. Завършва строежът на канала по бул. "Хр. Ботев" и "Царица Елеонора", доставени са електромоторни помпи за общинската баня и помпочерпателната станция при гара В. Търново, изграден е нов подпорен зид от 107 м. на ул. "Цар Освободител" и "Добруджа", извършено е урегулиране на улиците по програмата за прилагане на регулационния план на града. На свое заседание от 16 януари 1929 г. Търновският градски общински съвет решава да се разшири уличното осветление в кварталите "Чолаковци", "Френк Хисар", "Св. Кирил и Методий" и "Св. Марина". За целта отпуска 26 400 лв., като инсталирането на мрежата трябва да стане с трудоваци и общински служители. На 22 юни 1930 г. е положен основният камък на новостроящия се каменен мост над р. Янтра в Асенова махала, до историческата църква "Св. 40 мъченици".⁹

С името на Владимир Даскалов се свързва построяването на общински цветарник, централната поща, пансион за деца на железничари, новото здание на Първа смесена прогимназия, по фонда "Мариола и Стефан Белчеви", махленското Маринополско читалище-паметник "Искра", паметника на загиналите във войните великотърновци, Военния клуб, пасарел за пешеходци, отстрани на жп моста при гара Трапезица, разширението на гара В. Търново, окончателното възстановяване на Мъжката гимназия, разрушена при земетресението през 1913 г. По предложение на В. Даскалов и с неговото настояване през 1930 г. общинският съвет отпуска безплатно място за изграждане на щаб и казарма на В. Търновското окръжно трудово бюро. Дотогава поделенията на този род войски се помещават в сградите на 18 пехотен Етърски полк. С решение от 14 август 1929 г. общината отпуска безплатно място на В. Търновското дружество на запасните офицери за построяване на дружествен дом. Освен това тя поема задължението да подпомага строежа и материално.¹⁰

В заседание от 14 ноември 1929 г. общинските съветници разглеждат въпроса за построяване на старопиталище в града, съгласно завещанието на великотърновския благодетел Панайот Ангелов. Ефорията по изпълнението на завещанието под председателството на кмета закупува къщата на братя Язджиеви в града. В нея е уредено, а на 4 януари 1931 г. и открито старопиталището.¹¹

На извънредна сесия от 3-4 декември 1931 г. общинските съветници решават да отпуснат новопостроената сграда на училището по приложни изкуства на Министерството на земеделието и държавните имоти за Районен ветеринарно-

бактериологически институт. Около зданието министерството със свои средства трябва да построи парк и алея на Възраждането, в които ще бъдат поставени бюстовете на заслужили дейци от окръга.¹²

С цел да се възроди в съзнанието на потомството спомена от възрожденската епоха В. Даскалов предлага на общинските съветници да се преименуват 8 улици в града на името на търновци, борци за народна свобода. На 26 февруари 1931 г. е решено да се преименуват улиците: "Читалищна" в "Тодор Лефтеров", "Войводска" в "Христо Иванов", "Юнак" в "Йордан Инджето", част от "Зеленка" в "Христо Караминков", част от "Въстаническа" в "Христо Донев", "Гимназиална" в "Сава Пенев", "Офицерска" в "Бунар Хисар" и част от "Балканска" в бул. "Христо Ботев".¹³

Владимир Даскалов апелира към всички търновци да окажат материална помощ за доизкарване на катедралната църква "Рождество Пресвета Богородица", пострадала от земетресението през 1913 г. Под негово председателство е образуван строителен комитет, в който влизат Архимандрит Антоний, Ф. Антонова, д-р Бояджиев, И. Караев и В. Рашев. Основната задача на комитета е събиране на средства и затова той организира парична лотария с продажбата на 50 000 билета на обща стойност 2 000 000 лв. С печалбата от милион и половина лева се предвижда да бъде завършена звънарницата и покрива в страничните куполи на църквата.¹⁴

Общината проявява благотворителност независимо, че е бедна. Намира средства да подпомага крайно бедните с безплатни лекарства, акуширания, погребения, раздава помощи за коледните празници. Отпуска парични помощи на училища и ученически трапезарии, материално подкрепя детската колония "Здравец" в Арбанаси. Общинският съвет отпуска на Търновското поборническо-опълченско и доброволческо дружество "Сливница" 3000 лв. във връзка с провеждането в Търново на 19-23 август 1930 г. на XI редовен конгрес на Съюза. Същата година по инициатива на Търновското дружество на запасните офицери и общината, на 22 март - ден на благодетелите на града, на църквите и училищата, тържествено е отбелязана 700-годишнината от битката при Клокотница и освещаването на църквата "Св. 40 мъченици".¹⁵

В няколко свои заседания комисията за културно и стопанско повдигане на града при В. Търновката община разглежда въпроса за разкриването, реставрирането и запазването на градските исторически старини. За целта същата се обръща с писмена молба към Археологическия институт и музея в София да изработят упътвания, по които да се извършва това. В. Даскалов предлага да се образува фонд, който да работи по специален правилник и да служи изключително за исторически и археологически издирвания. Бъдещето на В. Търново той вижда в неговите старини. Счита, че е най-целесъобразно да се започне с реставрирането на Царевец, и то без да се пречи на евентуални археологически разкопки. На първо място да се възстанови старата каменна порта с кулите, през която се е влизало в крепостта, а по западната част да се реставрира крепостната стена, от юг да се издигне Балдуиновата кула. За

последната след многократно настояване пред правителството общината успява да издейства средства от Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството. През 1930 г. работата на Балдуиновата кула се извършва по стопански начин и под ръководството на завеждащия старините в града Т. Николов. За него Даскалов пише в "Общински вестник В. Търново": "... от десетина години на старините освен дето се обърна сериозно внимание, но и почнаха и да се реставрират. Те се разчистиха, преведоха се в ред и главно, солидно се закрепиха и запазиха от окончателно разрушение. Почти цялата тази твърде ценна работа се извърши под вещото ръководство на нашия съгражданин учителя г-н Тодор Николов. Трябва да признаем в това отношение неговия дълг труд и голяма вещина".¹⁶

Постоянното присъствие при общината извършва през 1930 г. необходимите постъпки за признаване родната къща на П. Р. Славейков за паметник на културата и я ремонтира. Освобождава манастира "Св. Троица" от всички общински данъци за финансовата 1931-1932 г., като със сумата се реставрира разрушената ѝ част от земетресението през 1913 г. В. Даскалов с неуморна дейност успява да обедини великотърновските културни организации в борбата за запазване на най-голямата културна придобивка на града – Народната библиотека и осигуряването на подходяща сграда, без да се плаща наем на държавата.¹⁷

През 1930 г. в кметството на старата столица е въведена първата почетна Златна книга на В. Търново. За целта общината изразходва 10000 лв. Книгата е масивна, изящно изработена с дебела тъмнозелена кожена подвързия, върху която е отпечатано златно изображение на тогавашния герб на града с девиза "Твърдост, бодрост, вяръност, постоянство". На първата ѝ страница е записано, че тя е предназначена да се предлага на всички високопоставени гости на града, които да вписват в нея впечатленията си, да се отразяват и всички по-видни исторически събития, свързани с живота на града. Следват подписите на кмета В. Даскалов, помощник-кметовете Тодор Фъртунов и Георги Ранков и единадесетте общински съветници. Всяка страница в четирите ъгъла е с воден знак и златно обкантване. При посещение в града на 24 май 1935 г. цар Борис III вписва първото посвещение: "Нека всеки българин посети Търново, старата наша столица, пълна с романтична красота и със скрита магия – спомени от миналото".¹⁸

По решение на общинския съвет от 15 юни 1927 г. е възстановено издаването на печатния орган на общината под името "Общински вестник Велико Търново". В. Даскалов е в редакционния комитет на вестника до 1939 г. Комитетът се състои от постоянното присъствие при общинския съвет и търновски публицисти и отдава голямо значение на съществуването на общинския вестник. Прави всичко възможно, за да осигури неговото редовно излизане и широко разпространение. Членовете му работят без хонорар и по този начин разходите по издаването са значително намалени. Вестникът променя строго официалния си стил, в който е списван през 1899-1903 и 1909-

1912 г. Според В. Даскалов неговата главна задача е да поддържа непрекъсната духовна връзка между общината и гражданите, да информира за всички решения и мероприятия на общинския съвет и многото дружества, организации, учреждения и институти, които с работата си допринасят за развитието на В. Търново. По този начин гражданите своевременно се запознават с политиката на избора от него съвет, с делата му, които засягат и интересите на града. Публикуват се материали за исторически личности и събития, данни за местности, улици и площади, поместват се спомени, разкази, стихове, пътеписи и др. Всичко това прави вестника интересен и желан от търновци.¹⁹

Като кмет В. Даскалов оглавява редица обществени комитети: търновския клон на Комитета за закрила на децата, търновския комитет за написване история на В. Търново, клон на Съюза на народните хорове, комитета по организиране и провеждане на XVII национален събор на ЮТС във В. Търново през 1930 г., като за целта общината отпуска 5 000 лв. на ЮТС клон "Царевец" за посрещане на разноските. Председател е на културно-просветен съюз "Стара столица", основан през юли 1930 г., почетен председател на Юбилейния комитет за честване 50-годишния юбилей на Мъжката гимназия "Св. Кирил", председател на настоятелството на клон на Българския аероклуб, на който общината отпуска около 60 дка място на Картала за построяване на аеродрум.²⁰

Владимир Даскалов е и председател на местния клон на Всебългарския съюз "Отец Паисий", основан на 29 май 1929 г. В състава му влизат като колективни членове повече от 20 културно-просветни, родолюбиви и професионални сдружения. Целта на съюза е формулирана в чл. 3 на устава, приет на 16 ноември 1927 г.: "... да работи за съвършенството на народното самосъзнание, за запазване и закрепване племенните добродетели на българския род и за защита на човешките и народни правдини на българите, где то и да се намират". Той поема ръководството на борбата за ревизия на Ньойския договор за мир и връщането на Южна Добруджа, Тракия, Вардарска Македония и т. нар. Западни покрайнини. Общественият прояви на съюза са на 27 септември (Кръстовден), когато всенародно се чества денят на Отец Паисий и 27 ноември – датата на подписване на Ньойския мирен договор. Във В. Търново двете дати се честват всяка година до 9 септември 1944 г. На Кръстовден се организират Паисиеви утри, разпространява се историческа литература. В училищата и казармите се изнасят сказки за делото на първия български историограф, говори се за символите на българската православна църква, по националния въпрос, за единомислие и единодействие на всички българи. На 27 ноември в града се провеждат протестни събрания и внушителни манифестации с хиляди участници, без оглед на политическите убеждения, протестирайки еднотушно срещу непосилните размери на репарациите. Като родолюбец и участник във войните В. Даскалов е един от ораторите на тези събрания. Великотърновци с благоговение слушат вдъхновените слова на стария войн, който е жив свидетел на величието на българския дух. Според него Ньойският договор има своята история, която винаги трябва да се разказва, а най-вече на годишнините му, за

да знаят поколенията какво са преживели на този ден техните бащи и деди и за поука дори и тогава, когато този договор ще остане само история.²¹

На 4 май 1924 г. В. Даскалов лично оглавява създадената в града организация на търновските скаути. Усилията му са насочени към създаване на родолюбив дух в търновските училища, за физическото и нравствено възпитание на подрастващите. Като председател на дружеството на запасните офицери той е член на Акционния комитет за честване на живите поборници и опълченци от Търновския край, проведено на 6 юни 1937 г. Член е на комитета за отпразнуване 750-годишнината от въстанието на Асен и Петър (1185) и организиране на всенародни тържества през 1937 г. За големите му заслуги е провъзгласен през 1939 г. за почетен член на дружеството на запасните офицери.²²

Днес все още преобладават отрицателните оценки за участието на войската в политическия живот на България. Но когато тази оценка се дава, трябва да се има предвид задачата, която си поставя – обединението на целия български народ. Нелишен от идеализъм, обладан от здрав и творчески национализъм, о. з. генерал Владимир Даскалов проявява симпатии към Демократическия сговор. Включвайки се в обществения живот на Велико Търново, той насочва усилията си в борбата с безпорядъка, своеволията и несправедливостта, защитавайки реда и законността. Със своя житейски опит, солидно образование и минала бойна слава на военачалник допринася за заздравяване и издигане авторитета на кметския пост, водейки една разумна и дейна политика. Човек на перото, в редица статии описва красивата природа и историческото минало на града-легенда. Обича горещо В. Търново и прави всичко възможно, за да бъде не само исторически, но и град на бъдещето, град на “Велика България”. Цялостната му дейност е доказателство за неподправен патриотизъм и искрено родолюбие.

СПИСЪК НА РОМАНИ, РАЗКАЗИ И СТАТИИ НА ВЛАДИМИР ДАСКАЛОВ

1. **Зад фронта.** <Бележки и впечатления от тила на армията през 1917 г.>. Търново, 1924. 104 с.
2. **За жената.** – Свободна родина (В. Търново), 2, № 5, 3 окт., 2-3; № 6, 10 окт. 1925, 2-3.
3. **Vae victis!** <Тежко на победените>. Разказ. В. Търново, 1925. 75 с.
4. **За белите коси.** – Свободна родина (В. Търново), 2, № 23, 6 март 1926, 2-3.
5. **Културтрегери** или Свободния театър в града ни. Разказ. В. Търново, 1926. 47 с.
6. **Предизвикан отговор** <на в. “Надежда” - Търново>. [За киното в читалище “Надежда”]. – Свободна родина (В. Търново), 2, № 37, 5 юни 1926.
7. **С бързия влак.** Разказ. Търново, 1926. 78 с.

8. **Духове.** Разказ. В. Търново, 1927. 49 с.
9. **За Петко Рачев Славейков.** – Общ. в. В. Търново, 4, № 13, 15 дек. 1927, 100-101.
10. **Надежда.** Разказ. В. Търново, 1927. 27 с.
11. **№ 13.** Разказ. В. Търново, 1927. 31 с.
12. **Гвардейското момиче.** Разказ. В. Търново, 1928. 73 с.
13. **На къде?** Роман от нашите дни. В. Търново, 1928. 144 с.
14. **На орела.** Скица [на х. Царевец]. – Общ. в. В. Търново, 6, № 32, 9 ноем. 1928, 251-254.
15. **Годишнината** на общинския вестник. – Общ. в. В. Търново, 6, № 1, 12 апр. 1929, 1-2.
16. **Дядо Нено.** <Драска>. – Общ. в. В. Търново, 6, № 2, 22 апр. 1929, 12-14.
17. **Христос Въскресе!** – Общ. в. В. Търново, 6, № 3, 26, 1929, с. 17.
18. **[Хиляда]** 1000 годишнината [от епохата на Симеон Велики]. – Общ. в. В. Търново, 6, № 5, 17 май 1929, с. 33.
19. **Грижата** на общината по прехраната. – Общ. в. В. Търново, 6, № 10, 19 юли 1929, с. 73.
20. **Един ценен документ.** [Топографска снимка на Търново от 1877 г.]. – Общ. в. В. Търново, 6, № 10, 19 юли 1929, с. 75.
21. **Наши хора.** <Драска>. – Общ. в. В. Търново, 6, № 11, 29 юли 1929, 82-86.
22. **Нашата детска колония “Здравец”.** – Общ. в. В. Търново, 6, № 12, 12 авг. 1929, 89-90.
23. **Едно забравено отличие** [от изложение в Париж, 1876 г.]. – Общ. в. В. Търново, 6, № 14, 20 септ. 1929, с. 106.
24. **Училищно свидетелство** от 1874 година. – Общ. в. В. Търново, 6, х № 14, 20 септ. 1929, с. 106.
25. **За бубарството.** – Общ. в. В. Търново, 6, № 15, 30 септ. 1929, с. 113.
26. **Някога и сега.** – <Истинска приказка>. – Общ. в. В. Търново, 6, № 15, 30 септ. 1929, 114-118.
27. **Конгресът** на запасните офицери. – Общ. в. В. Търново, 6, № 18, 28 окт. 1929, с. 143.
28. **Бойният празник** на Етърци. – Общ. в. В. Търново, 6, № 19, 9 ноем. 1929, с. 145.
29. **Дните** на победите. – Общ. в. В. Търново, 6, № 19, 9 ноем. 1929, с. 145.
30. **Общонароден протест** [на 27 ноември]. – Общ. в. В. Търново, № 20, 15 ноем. 1929, с. 153.
31. **За студията** на [Джордж Клентон] Логио. – Общ. в. В. Търново, 6, № 22, 29 ноем. 1929, с. 170.
32. **Родителският комитет** при гимназиите. – Общ. в. В. Търново, 6, № 22, 29 ноем. 1929, с. 169.
33. **Нашето старопиталище.** – Общ. в. В. Търново, 6, № 24, 21 дек. 1929,

185-186.

34. **[Хиляда деветстотин и тридесета]** 1930 година. [Поздравление]. – Общ. в. В. Търново, 6, № 25, 27 дек. 1929, с. 193.

35. **Вредни слободии.** [Конкурсите за хубавици]. – Общ. в. В. Търново, 6, № 26, 17 ян. 1930, с. 202.

36. **Нашият град.** – Общ. в. В. Търново, 6, № 27, 31 ян. 1930, 209-210.

37. **По написване историята на град Велико Търново.** – Общ. в. В. Търново, 6, № 28, 7 февр. 1930, с. 217.

38. **Доклад на великотърновския градски общински кмет до общинския съвет по бюджета-проекта на общината за 1930/1931 фин. година.** – Общ. в. В. Търново, 6, № 29/30, 28 февр. 1930, 225-243.

39. **Ден на свободата** [10 февр. 1878 г.]. – Общ. в. В. Търново, 6, № 32, 8 март 1930, с. 249.

40. **Жертва на кооперацията.** Разказ. – Общ. в. В. Търново, 6, № 34, 21 март 1930, 267-271.

41. **Борислав** [пиеса на Иван Вазов]. – Общ. в. В. Търново, 6, № 35, 28 март 1930, с. 279.

42. **Сказка на г-н Т. Николов** [за цар Иван Асен II]. – Общ. в. В. Търново, 6, № 35, 28 март 1930, с. 274.

43. **Училището на Борис Томов.** – Общ. в. В. Търново, 7, № 1, 1 апр. 1930, 7-8.

44. **За археологическото дружество.** – Общ. в. В. Търново, 7, № 9, 7 юни 1930, 65-66.

45. **Едно наше тържество.** [Полагане основния камък на моста в Асенов квартал]. – Общ. в. В. Търново, 7, № 11, 23 юни 1930, с. 81.

46. **По реставриране на старините.** – Общ. в. В. Търново, 7, № 15, 25 юли 1930, 113-114.

47. **Нашата улица.** (Силуети). – Общ. в. В. Търново, 7, № 16, 7 авг. 1930, 123-127.

48. **Климент Търновски.** <Спомени>. – Общ. в. В. Търново, 7, № 17, 15 авг. 1930, 131-133.

49. **Един апел** [за събиране помощи за ремонта на катедралата "Рождество Богородично" във В. Търново]. – Общ. в. В. Търново, 7, № 19, 30 авг. 1930, 145-146.

50. **По биографията на П. Р. Славейков.** – Общ. в. В. Търново, 7, № 21, 12 септ. 1930, с. 166.

51. **За нашето читалище "Надежда".** – Общ. в. В. Търново, 7, № 25, 8 окт. 1930, 195-197.

52. **Моят приятел** [и ул. "Гурко"]. – Общ. в. В. Търново, 7, № 26, 20 окт. 1930, 203-207.

53. **На върха на Света гора** [В. Търново]. – Общ. в. В. Търново, 7, № 30, 20 ноем. 1930, 235-239.

54. **Нуждата от Болница-санаториум.** – Общ. в. В. Търново, 6, № 37, 20

февр. 1931, с. 289.

55. **Народен хор.** [Великотърновският клон на Съюза на народните хорове в България]. – Общ. в. В. Търново, 7, № 38, 5 март 1931, 297-298.

56. **Годишнината** на една велика епопея. [Априлското въстание]. – Общ. в. В. Търново, 8, № 3, 24 апр. 1931, 20-21.

57. **За нашата катедра**ла. – Общ. в. В. Търново, 8, № 7, 6 юни 1931, 49-50.

58. **Пак** за нашите исторически старини. – Общ. в. В. Търново, 8, № 13, 11 авг. 1931, 99-101.

59. **Културтрегер.** [Методий Хаджипетков]. (Наши хора). – Общ. в. В. Търново, 8, № 14, 24 авг. 1931, 110-113.

60. **Велико Търново** не умира. – Общ. в. В. Търново, 8, № 16, 30 септ. 1931, 124-125.

61. **Един** голям благодетел. [Ангел Попов]. <Наши хора>. – Общ. в. В. Търново, 8, № 19/20, 16 ноем. 1931, с. 152.

62. **За г. Тодор Николов.** – Общ. в. В. Търново, 10, № 15, 27 окт. 1933, 127-128.

63. **Пак** за Търново. <Скица>. – Общ. в. В. Търново, 10, № 19, 30 дек. 1933, 155-158.

64. **Методий Хаджипетков.** – Общ. в. В. Търново, 10, № 20, 15 ян. 1934, 163-164.

65. **Великотърновска област.** – Общ. в. В. Търново, 12, № 16, 20 септ. 1935, с. 121.

66. **Църква** и религия. – Борба (В. Търново), 15, № 632, 19 окт. 1935.

67. **Автомати.** Разказ. В. Търново, 1936. 21 с.

68. **Спомен** [за Руско-турската война 1877/1878 г.]. – Общ. в. В. Търново, 14, № 1-2, 20 март 1937, 5-6.

69. **Спомен** [за Първата световна война – септ. 1918 г.]. – Общ. в. В. Търново, 15, № 23/24, 3 окт. 1938, 186-188.

Б Е Л Е Ж К И

¹Българската възрожденска интелигенция. Енцикл. С., 1988, с. 183; Спомени на Здравка Владимирова Павлова, Русе (1994 г.).

²Офицерският корпус в България 1878-1944 г. Т. 1 и 2. С., 1996, с. 230; ЦВА, Ф. 1521, оп. 1, а. е. 23, л. 48; инв. 4798, л. 275; Ф. 1447, оп. 1, а. е. 16; Ф. 472, оп. 1, а. е. 8, 11; Ф. 1, оп. 1, а. е. 138, л. 273; оп. 5, а. е. 551, л. 182-184; Списък на офицерите от българската войска на действителна служба към 1 март 1918 г. С., 1918, с. 350.

³Най-ново време (В. Търново), 7, № 98, 18 апр. 1925.

⁴Териториална дирекция "Държавен архив" – Велико Търново, Ф. 29К, оп. 1, а. е. 101, л. 54, 235; а. е. 110, л. 232, 235; а. е. 118, л. 73.

⁵Денчева, Ю. и В. Павлова. Съюзът на българските градове и Великотърновската градска община 1925-1934 г. – В: Нац. науч. конф. "Българската община и местното самоуправление – възрожденските традиции", Пазарджик 11-12 окт. 2000г., [С.], 2001, 207-212; Павлова, В.

Списание "Самоуправление" – изразител на политиката и интересите на българската община през 20-те и 30-те години на XX век. – В: Юбил. сб. в чест на проф. Й. Йорданов. В. Търново, 2003, 138-144.

⁶ Общ. в. В. Търново, № 46, 8 март 1929, с. 364; Самоуправление, 1 апр. 1930, № 8, с. 276.

⁷ Общ. в. В. Търново, № 43, 1 февр. 1929, с. 337.

⁸ **Панайотова, К.** Развитие на индустрията във В. Търново през 1878-1944 г. – В: Велико Търново 1185-1985. С., 1985, с. 216; ТДДА – Велико Търново, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 110, л. 3; а.е. 111, л. 27; а.е. 112, л. 40-41, 66; Общ. в. В. Търново, № 11, 29 юли 1929, с. 88; № 11, 23 юни 1930, с. 87.

⁹ ТДДА – Велико Търново, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 111, л. 2, 16; а.е. 112, л. 115, 248; а.е. 115, л. 44-45; а.е. 116, л. 123; Общ. в. В. Търново, № 45, 1 март 1929, с. 359; № 11, 23 юни 1930, с. 81.

¹⁰ ТДДА – Велико Търново, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 112, л. 78, 174; а.е. 114, л. 64; а.е. 116, л. 118; а.е. 598, л. 6; Общ. в. В. Търново, № 34, 21 март 1930, с. 272; № 15, 31 дек. 1941, с. 115; Свободна родина (В. Търново), № 25, 20 март 1926.

¹¹ Общ. В. Търново, № 10, 17 юни 1930, с. 80; № 35, 16 ян. 1931, с. 277; ТДДА – В. Търново, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 112, л. 266-267; а.е. 114, л. 31.

¹² **Пак там**, а.е. 116, л. 177; а.е. 117, л. 75.

¹³ **Пак там**, а.е. 116, л. 47-48.

¹⁴ Общ. в. В. Търново, № 19, 30 авг. 1930, с. 145; № 7, 6 юни, с. 50; № 12, 31 юли 1931, с. 98.

¹⁵ **Пак там**, № 48-49, 30 март, с. 381; № 25, 27 дек. 1929, с. 200; № 34, 6 дек. 1930, с. 271; № 27, 31 ян. 1931, с. 214; ТДДА – Велико Търново, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 114, л. 268.

¹⁶ **Пак там**, а.е. 116, л. 118; Общ. в. В. Търново, № 15, 25 юни 1930, 113-114; № 13, 11 авг. 1931, с. 99; № 15, 27 окт. 1933, с. 127.

¹⁷ ТДДА – Велико Търново, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 114, л. 278; а.е. 116, л. 27.

¹⁸ **Пак там**, а.е. 115, л. 70, 89. Днес Златната книга се съхранява в частна колекция. На 22 март 2000 г. за първи път е експонирана в РИМ – В. Търново.

¹⁹ **Пак там**, а.е. 114, л. 43; Общ. в. В. Търново, № 1, 12 апр. 1929, с. 1; № 1, 1 апр. 1930, с. 1.

²⁰ **Пак там**, № 20, 15 ноем., с. 160; № 23, 12 дек. 1929, с. 183; № 28, 7 февр., 217-218; № 10, 17 юни, с. 80; № 10, 8 юли, 73-74; № 21, 12 септ. 1930, с. 21; № 35, 16 ян. 1931, с. 279; ТДДА – Велико Търново, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 111, л. 4-5; а.е. 116, л. 189; а.е. 114, л. 30, 200; а.е. 18, л. 4-5, 6.

²¹ Общ. в. В. Търново, № 20, 15 ноем., с. 153; № 21, 22 ноем., с. 162; № 22, 29 ноем. 1929, 175-176; № 23, 30 дек. 1931, с. 180; № 27, 30 септ. 1936, с. 217; № 26/27, 15 ноем. 1938, с. 210; № 21, 16 окт. 1939, с. 166; Демокр. прегл., 1998, № 36, с. 197.

²² Свободна родина (В. Търново), № 22, 6 май 1924; Общ. в. В. Търново, № 31, 7 ноем. 1936, с. 246; № 1 и 2, 20 март 1937, с. 2; Провинциален възход (В. Търново), № 48, 1 ян. 1940.

RESERVE GENERAL VLADIMIR DASKALOV –
LIFE AND PUBLIC WORK

Violeta Pavlova

Summary

Vladimir Nikolov Daskalov (1869-1941) is a military, public and cultural worker of new Bulgaria. He is in the army during the first two decades of the 20th century when the most important state problem is the national unification. After the demobilization in 1919 he participates in the municipal administration and the social life of Veliko Turnovo, expresses himself as a publicist and writer. The question about the national unity excites him during all his life and finds reflection in his work. Born in Varna, Vladimir Daskalov is in love with Veliko Turnovo and contributes exceptionally much for the development of the town as an administrative, economic, cultural and tourist centre.

ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА НА ЧИТАЛИЩЕ “НАПРЕДЪК” В КИЛИФАРЕВО 1884-1944 г.

ЕЛЕНА МАЧКОВСКА

Читалището, това уникално българско явление, възниква през епохата на Възраждането. Превръща се в средище на родна просвета и култура като един от трите стълба на духовния ни живот – църква, училище, читалище. Допринася за събуждането на самосъзнанието на българския народ и се превръща в институцията, която крепи нравствеността, образованието и културата. Този безспорно български културен феномен, зародил се преди създаването на Третата българска държава и в пълна независимост от турската държавна власт, се утвърждава и като начало на гражданското общество у нас през XIX век. В новата история на България, след Освобождението на народа ни от турско робство, читалищата са масовите огнища за просвещение и родолюбие.

120-та годишнина на читалище “Напредък” е повод да се обърнем назад и да проследим историята на създаването и развитието на читалищното дело в Килифарево за периода 1884–1944 г.

Починът за учредяването на дружеството е на будния килифаревски младеж Райчо Деветаков.¹ Като ученик в Априловската гимназия той прекарва свободното си време в библиотеката на Габровското читалище. Още тогава у него се заражда идеята да има и в неговото село, макар и по-скромно, читалище.

Връщайки се в Килифарево, Р. Деветаков става учител в местното училище и се включва активно в обществения живот на селото. Събира около себе си просветени и будни хора и решават да основат читалище. Началото е поставено през 1884 г. като дружество под името “Напредък”. Точната дата и месец не се знае със сигурност, но по спомени на стари читалищни дейатели това е станало на 28 август, на местния традиционен събор на Килифарево.² Някъде в документите се сочи и 14 септември.³ Сред създателите са х. Иван Попов⁴, Ганчо Зарбев⁵ и още 15 учители, общественици,

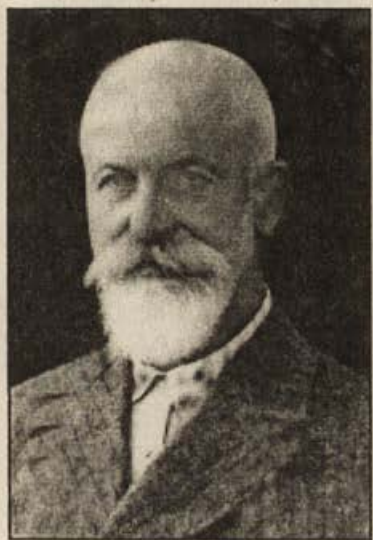

Райчо Деветаков

търговци, занаятчии, все напредничави хора, превърнали се в будители на духовността и културата на килифаревци.

Обединяват се около идеята да се грижат за “умственото и нравственото развитие на своите членове, да съставят библиотека и да подпомагат с учебници бедните ученици от килифаревското училище”.⁶

Проектоуставът е изработен от петчленна комисия с председател Райчо

Ганчо Зарбев

Деветаков и приет на редовно заседание на ръководството на 9 март 1885 г.⁷ Уставът на дружество “Напредък” става действителен на 22 юли 1885 г. с подписите на Райчо Деветаков, Ст. С. Сираков, Юрдан Ст. Генчев, Ганчо Г. Зарбев и Тодор х. Драгошинов.⁸

Първоначално се създава като дружество. За постигане на целите си то “ще си отвори читалище със същото название, в което ще се помещава библиотеката...”⁹ Управителното тяло се състои от председател, подпредседател, секретар, касиер и двама настоятелни членове.¹⁰ Всичките служат безплатно, заседанията стават редовно в първия празничен ден на всеки месец, след Божествената литургия в църквата и траят не повече от два часа. Допускат се и извънредни заседания, “когато се окаже нужда”.¹¹ В края на всяка година се провежда

главно годишно събрание, а на следващото заседание се избира новото настоятелство. Чл. 28 определя формата на печата – елипсовиден, с надпис наоколо “Килифарско дружество”, в средата – “Напредък”, отдолу – две съединени ръце.¹² Определят и своя празник – 1 януари – Св. Василий.

Първ председател на дружество “Напредък” става Райчо Деветаков. Негови помощници са Янко Танков – подпредседател и Андрей Шарков – писар и секретар.

Още с основаването си пристъпват към втората си основна цел – създаването на библиотека. Книгите постъпват като дарение както от основателите, така и от много родолюбци. Описът съдържа заглавие, автор и година на отпечатване на книгите.¹³ Длъжността книгохранител или библиотекар е поверена на председателя на дружеството, в случая на Р. Деветаков, който е и първият библиотекар.¹⁴

Първоначалните средства на дружеството са съвсем оскъдни, което подтиква членовете му да създадат любителска театрална трупa от учители и занаятчии. Още на 15 август 1884 г. е представена постановката “Руска” от Иван Вазов, посрещната с необикновено голям интерес от килифаревци. Прогресивната тенденция в театралния репертоар се утвърждава окончателно през следващите години чрез пиесите “Героите на Дряновския манастир”, “Ралю войвода”,

“Царуването на Иван Шишман” и др. Първи артисти са учителите Р. Деветаков, Ганчо Зарбев, Симеон Попов, Стоян Хаджиангелов, х. Иван Попов.

Любителските вечеринки, като нещо съвсем ново за килифаревци, се посещават с желание и в скоро време дружеството успява да си набави вестници, списания и книги за библиотеката и читалнята. Използват се и други начини за събиране на средства - посещения на именници и рожденици, томболи и др.

Дружеството съществува като културно-просветно огнище до 1893 г. През този почти деветгодишен период на утвърждаване и начални години на просвещение то се ръководи от двама председатели - Р. Деветаков и х. Иван Попов. На 4 апр. 1893 г. се провежда извънредно събрание, на което се прави отчет на дейността за времето от 1888 до 1 ян. 1893 г. Избират ново настоятелство в състав: председател - Р. Деветаков, подпредседател и библиотекар С. С. Сираков, касиер - Ив. х. Дончев и деловодител - секретар Ганчо Г. Зарбев.¹⁵ Избира се комисия за промени в Устава от 1885 г. с членове Р. Деветаков, Г. Зарбев, С. С. Сираков, Н. П. Георгиев и Цони Минков.¹⁶ Преработеният Устав влиза в законна сила от 24 ноември 1893 г. съгласно предписанието на килифаревския общински кмет Георги х. Дончев.¹⁷ В него се дава разрешение на членовете да учредят читалище “Напредък” с цел “умствено и нравствено развие на членовете и въобще възбуждане на обществения живот...”¹⁸

От този момент започва вторият етап от дейността на културно-просветното дружество. Формата на печата се запазва, променя се само текста - наоколо “Килифарско читалище”, в средата на елипсата - “Напредък”, под него - две съединени ръце. Дейността на читалището се ръководи от петчленно настоятелство. Включва се и нова длъжност библиотекар, който да се грижи за библиотеката и читалнята. Първото настоятелство е избрано на 6 януари 1894 г. под председателството на Райчо Деветаков.

В състава му са Ст. Ст. Сираков - подпредседател, Ганчо Г. Зарбев - секретар, Цони Минков - библиотекар, Никола Петков - касиер. Събранието приема новите членове Тодор Драгошинов - учител в Килифарев, и Георги К. Сираков - учител от с. Арба-наси. Приемането на нови читалищни членове по време на главните годишни събрания става традиция в работата му. Утвърждава се през годините и традиционното честване на читалищния празник 1 януари, Васильовден. На 26 януари 1894 г. членовете на читалище “Напредък” са 25 души, от тях 4 са почетните членове: капитан Трифонов, Ст. П. Шомов, Г. М. Ковачев и Райко С. Караджов.

Чрез театралните спектакли, провеждането на сказки по предварително набелязани теми,

х. Иван Попов

лекционна пропаганда и др. форми на културно-масова, образователна и обществена дейност читалището се превръща в предпочитано място за просвещение, възпитание, културно и духовно издигане на килифаревци.

На 19 февруари 1895 г. се провежда главното годишно събрание на читалище "Напредък". По инициатива на Читалищното настоятелство под председателството на Райчо Деветаков се провъзгласяват за почетни членове на читалището писателите Петко Рачов Славейков като "заслужил на отечеството по Българското Възраждане и бивший учител в турско време в с. Килифарево" и Иван Вазов – "заслужил на отечеството в литературно отношение". С писма № 15 и 17 ръководството уведомява Славейков и Вазов за решението си, като им изпращат по един екземпляр от устава на читалището.

Във фонда на ИМ в Килифарево се пазят преписи от Протокол №3 на Килифаревското читалище от 19 февруари 1895 г. и отговорът на Иван Вазов до Райчо Деветаков, направени през 1950 г. от тогавашния секретар Димитър Арабаджиев. За съдбата на писмото - отговор от Пенчо Славейков, син на Петко Р. Славейков, не се знае нищо, но текстът е публикуван през 1959 г., когато се отбелязва 75-та годишнина на читалището, и през 1984 г. на неговата стогодишнина.¹⁹ В писмото-отговор на Иван Вазов четем:

"Уважаемий Господине,

С най-голямо удоволствие прочетох писмото Ви, с което ми съобщавате за провъзгласяването ми почетен член на читалището Ви "Напредък". Моля Ви, бъдете добри та предайте на г-да членовете на дружеството моята жива признателност за тая висока чест, от която съм трогнат и приемаме уверение в моето най-искрено уважение.

И. Вазов

Господину Деветакову

Председател на читалището "Напредък" в Килифарево, София,

17 май 1895 г."²⁰

Години наред за читалищна сграда се използва т.нар. "пашкулджийница" или "фабриката". Това е голямо триетажно здание в центъра на селото с изключително интересна архитектура, строено от италиански архитекти за събиране на бубено семе и пашкули от Килифарево и околните села. След като притежателите му напускат страната, тя става собственост на църковните настоятелства на двете църкви. По спомени на дъщерята на Р. Деветаков, Мара Райчева,²¹ през 1899 г. баща ѝ като председател на читалището успява да купи от църковното настоятелство на църквата "Св. Арх. Михаил" половината от т.нар. "антично здание"²² за 2 000 гроша. Настоятелството на долната църква, начело на което стоял известният търговец Янко Танков, упорито отказва да продаде другата половина на сградата. Няколко години по-късно е закупена и другата половина на "фабриката" за 10 000 гроша. Така читалищните членове се сдобиват с по-големи удобства за всестранныя си дейност. Библиотеката разполага с място за книжния си фонд и читалня, а доходите на читалището се

увеличават от отдаваните под наем помещения на общината и за дюкяни.

На 10 май 1908 г. под ръководството на Р.Деветаков²³ се създава Комитет за постройка на нов театрален салон. На 1 януари 1909 г. комитетът издава "Призив", с който простира ръце към всички килифареви и други ученолюбиви и благотелни лица за помощ и волни пожертвования. "...Притечете се на помощ на читалището – четем в позива. – Дайте щедрите си пожертвования за него да турим основа на фонда за постройка на нужния салон. Не се ли срамувате да се събирате в тържествени минути на театра, вечеринки, събрания и прочее в студени коридори, или тесни и прашни дюкяни?..."²⁴

На призива се отзовават 141 пожертвователи, като сумата достига до 7 000 лева. Заради щедрите дарения читалищното ръководство провъзгласява за свои почетни членове 13 мъже и 5 жени, предоставили суми в размер между 800 и 100 лева. Михаил П. Арабаджиев – дарил 800 лв., Минчо Г. Киряков – 500 лв., Ганчо Ст. Парасков – 200 лв., Йорго Генчев – 150 лв. и др. И така основата е поставена. Години наред, поколение след поколение, килифареви събират пари във фонд "Постройка на читалищен дом".

1909 е годината, в която се навършват 25 години от основаването на читалище "Напредък". В главното си годишно събрание на 27 януари 1909 г. настоятелството решава да отложи празнуването за по-благоприятни времена, тогава, когато то ще бъде подигурено материално, а "може би и със собствено помещение".²⁵ "...Но то през този 24-годишен живот – споделя неговия председател Р. Деветаков – придоби авторитет и известност пред цялото население в Килифарево и извън него..."²⁶

На 24-то главно годишно събрание настоятелите вземат решение за изграждане на театрален комитет, който да се заеме с организацията на театралната самодейност на читалището и да следи за репертоара на театъра.²⁷ За Великденските празници са подготвени пиесите "Мнимият болен" от Молиер и "Припреният човек" от Ал. Константинов.²⁸

През 1911 г. в България е учреден Съюз на читалищата, който става фактор за тяхното успешно бъдещо развитие. Но ние не знаем дали читалище "Напредък" става член на този съюз и дали е изработило своя нов Устав според изискванията на новата съюзна организация, защото за период от 12 години липсват документи, доказващи тази дейност. Причините за това ще отдадем на участието на България във войните 1912–1918 г. и националната катастрофа, сполетяла народа ни. Това за години затруднява развитието на читалищата и спира тяхната просветителска дейност.

За периода 1923 – 1926 г. е констатирано спадане на интереса към дейността на читалището. Намалява броят на членовете, не се плаща редовно членският внос, комисията по честитаванията на именни и рождени дни почти не действа, нарушава се и културно-просветната дейност. Причините според нас се крият в политическите събития в България и в частност в Килифарево. През 1923 г. се извършва Деветоюнският преврат, съпроводен от Юнското въстание в Килифарево и района, които са безспорни причини за нарушаване и спъване

работата на читалището.

През 1927 г. в дейността на читалището настъпва оживление. Това се доказва от увеличени брой на организирани читалищни членове, които достигат до 124 души. Проведени са 9 заседания на настоятелството и 3 общи събрания. Просветната дейност е на сравнително високо ниво – изнесени са 11 просветни беседи по различни въпроси от Р. Деветаков, Петър Каназирски, д-р Чуканов и др. Изиграни са две театрални представления от местните театрални трупи и две литературно-музикални вечеринки. В библиотеката има 1680 книги по каталог, 349 списания и 9 вестника. Читалнята на библиотеката е отворена всекидневно, а всяка сряда се раздават книги за възрастни, като през годината са раздадени 324 книги.²⁹ През 1927 г. читалището провежда акция за събиране на средства за закупуване на музикални инструменти и създаването на по-голям оркестър.

За делегат на конгреса на Върховния читалищен съюз избират председателя на читалищното настоятелство Велко Н. Велков, оглавявал ръководството в продължение на 6 години – от 1924 до 1929 г.³⁰

На 5 януари 1928 г. умира дългогодишният председател на читалище „Напредък“ Райчо Деветаков, погребан в двора на църквата „Св. Богородица“. Неговите наследници основават фонд „Райчо Деветаков“ при читалището, със сумата от 7000 лева. Определят от лихвите ежегодно да се доставят книги и списания за библиотеката, изключително с научен и нравоучителен характер, като на всяка книга трябва да бъде изписано „От фонд Райчо Деветаков“.³¹

През 1928 г. се изработва нов устав на читалището, съобразно Закона за народните читалища, приет от главното годишно събрание на 21 февруари 1929 г. Според него Читалищното настоятелство се състои от 7 души – председател, подпредседател, секретар, библиотекар, домакин и един съветник.

След дългогодишното управление на читалището от учителя Велко Велков ръководството е поверено на друг учител – Стефан П. Събев.³² Поемането на ръководството става в особено важен момент от живота на читалището. Велко Велков подава оставката си точно когато предстои да се вземе решение за осъществяване на дългоочакваната мечта на поколения килифаревци да имат свой театрален салон.

На редовното си заседание на 7 юли 1929 г. настоятелството взема решение за започване на строежа на новия театрален салон, като за целта се сключи заем от 300 000 лв. с Килифаревската популярна банка.³³ Решението е продиктувано от факта, че Килифаревото е едно от най-големите подбалкански села с население над 4 000 души, а жителите му са надминали околните села в културно отношение. В селото има театрален салон, но той е частен и притежателите му са го превърнали в кино-театър, поради което не може да се използва от читалищното ръководство, съобразно неговата дейност.

През 1932 г. започва строежът на читалищната сграда. На 2 септ. 1932 г. се създава Строителен комитет, оглавяван от Стефан Събев като председател на читалищното настоятелство, и членовете Стефан Кожухаров и Дамян Дамянов.³⁴

При започване на строителството събраната сума от фонд „Постройка на

читалищен дом" за повече от 20 години е 19 000 лв., съвсем недостатъчна. Общинското управление в Килифарево с кмета Къню Трифонов подпомага строителството, като изкупува старата читалищна сграда за 250 000 лв. Читалището получава подкрепа и от Популярната банка, която отпуска 150 000 лв. за строежа на културния дом. Сумата все още е недостатъчна, но килифаревци се включват активно в събирането на средствата, като залагат имотите си и стават гарант-поръчители пред банката за отпускане на допълнителен заем. На 4 октомври 1932 г. започват изкопните работи, всички килифарци се стичат да помагат. Едни дават пари, други – строителни материали – трети предоставят труда си безвъзмездно. Младите хора са активните участници на строежа – носят тухли и пясък на майсторите, а голяма част от извозването на пръстта и строителните материали се извършва безплатно от населението.

И на 1 януари 1933 г. в недовършения театрален салон, препълнен от ентузиасирана публика, завесата се вдига... Младите актьори играят с жар и майсторство "Под игото" на Иван Вазов. Публиката ги аплодира бурно. Георги Сираков си спомня "... Ние не играехме на сцената, а сякаш летяхме някъде високо в простора с крилата на смели орли. Когато бунтовното слово на Бойчо Огнянов проехтя в новия салон, публиката така ръкопляскаше, като че искаше стените му да събори. То беше радост, безкрайна радост у всички, които копнееха за просвета и повече култура сред народа".³⁵

Открива се нова страница в историята на читалището. То се превръща в стожер на нова култура и обединителен център за напредничавите хора. Там се изнасят театрални представления, раздават се книги, правят се забави и вечеринки, прожектират се филми, изнасят се лекции, води се пълноценен културно-просветен живот.

След големия ентузиазъм през 1932 и 1933 г. настъпват години на застой, напрегната атмосфера, вътрешни разногласия и борби за надмощие. Тревожните съобщения в пресата³⁶ се потвърждават и от доклада на Контролната комисия при читалищното настоятелство. Тя констатира, че през времето от 27 януари 1934 до 18 септември 1935 г. са се сменили трима касиери – Ст. Кожухаров, Георги Колев и Димитър Кънев Митев. Библиотекарят не е заемал длъжността си, а библиотеката не е отваряна 14 месеца.³⁷ В дописката "Читалище "Напредък" пред изпитание" авторът отправя препоръките си към членовете на новото настоятелство за преодоляване на трудностите: да бъде "комплектувано от най-дейните, най-компетентните и най-преданите членове... да дадат широк простор и свобода на творческите сили, които е откърмил нашето село. И само когато всички жадуващи за повече просвета и светлина се наредят под знамето на читалище "Напредък", само тогава то ще изиграе ролята на просветен фактор в обществения живот".³⁸

И сякаш пророчески са тези напътствия. През 1936 г. читалищното настоятелство е оглавно от Марин Първанов,³⁹ вещ в обществения живот. Заедно с другите членове – търговецът Минчо Белчев Недялков – подпредседател, Райчо

С. Рачев – секретар, Пенчо Касаветов – библиотекар, успяват да раздвижат дейността на читалището и да го извадят от застой. Организируют “Народен университет”, предназначен за всички среди на килифаревското гражданство, с образователни, икономически и научни лекции.⁴⁰ На 21 ноември читалище “Напредък” открива своята просветна дейност с две сказки на лектори от Търновския народен университет – докторите Аврамов от Горна Оряховица и Ст. Бабулков от В. Търново.

Настоятелите се заемат и с обединяването на всички театрални трупи в една и уверяват обществеността на селото, че ще положат усилия да дават по-често представления за набавяне на средства за доизкарване на театралния салон.⁴¹ През 1936 г. са изиграни 6 пиеси, посетени от 1 740 зрители, прожектирани са 16 филма. В театралния афиш четем заглавията: “Наградата”, “Чума̀ви”, “Под чехъл”, “Двамата глухи”, “Под моста” и “Женитба”.

В съответствие с културно-просветните си задачи читалището се заема и с организирането на “народни четения”, като се отправят покани до свещените – В. Ц. Гарвалов и Васил х. Михайлов, учителите Ст. Милушев, Дамян Дамянов, Стефан Кожухаров, Стефан Стайков, кмета на селото Златко Попмихайлов, околийския агроном и др.⁴²

На 30 март Главното годишно събрание на читалище “Напредък” провъзгласява за свои благодетелни членове Рашко и Минка Григорови – подарили марсилски керемиди за строежа на новата читалищна сграда на стойност 12 000 лв., Райко Иванов – подарил завеса за театралния салон на стойност 5 000 лв. и Марин Трифонов Качков – подарил дъски за строежа на читалищната сграда на стойност 16 000 лв.⁴³

През 1937 г. читалището все още не е излязло от кризата. До голяма степен за западането му допринасят борбите за завладяване на читалищната управа, а те, вместо да подпомагат развитието на духовното огнище, препятстват доброто начало, поставено през 1936.⁴⁴ Контролният съвет препоръчва на настоятелството за излизането от окаяното състояние на читалището да се обърне особено внимание на дарителството, като всеки дарител и пожертвовател се поощрява с почит и уважение.

Не можем да пренебрегнем успехите на театралното дело през този период. Заслужава похвала театралната трупа “Сълза и смях”, изнесла през годината няколко драми и комедии, като покрай духовната храна допринася и за увеличаването на приходите за читалището. Не трябва да отминем и постиженията на младежите, учениците и хористите, изнесли няколко театрални вечеринки.⁴⁵

През 1938 г. читалището се ръководи от трима търговци, двама индустриалци, трима учители и един общар. Председател е търговецът Минчо Белчев. Контролният съвет констатира, че през изтеклата 1938 г. на подем за читалище “Напредък” то е работило под призива “Всички приходи от сцената за читалището”. Изнесени са 12 театрални представления от местните трупи – “Край мътният поток”, “Милионерът”, “Съдебна грешка”, “Смъртта на палячо”,

“Чавдар”, “Пролетен лъч”, “Фабрика за подмладяване” с приход от 1 600 лв., “Доктор” - с 2 383 лв. Зрителите са 2 912 души, а прожектираните филми – 28, с 32 представления, гледани от 5 672 души. Културно-просветната дейност също бележи ръст през 1938 г. – състояли са се 11 сказки и реферати по програмата на народния университет от 6 местни и 5-ма външни лектори, посетени от 1 320 слушатели – 1 100 мъже и 220 жени. В отчетния си доклад читалището благодари на кмета на селото за неговото разбиране и отзивчивост към интересите му.⁴⁶

За времето от 1939 г. до края на проучвания период - 1944 г., читалището провежда своя разнообразен живот и дейност в сграда, твърде неподходяща за предназначението си. “Вътре недоизкарана, през зимата не можеше да се отопли. За библиотечно, читално и други помещения не можеше и да се мисли, вън недоизмазана, тя се рушеше бавно.”⁴⁷ Това става основна задача за читалищното ръководство. Въпреки затрудненото си финансово състояние, килифаревската община се отнася с разбиране и всяка година отпуска помощи на читалището, населението също се отзовава на повика за помощ и подкрепа. Но средствата са недостатъчни и довършителните работи се извършват на части.

На организираната от читалищното настоятелство кампания по набиране на дарения за довършителните дейности на читалищния дом се отзовават както жителите на Килифарево, така и министерства, обществени и стопански учреждения и организации. През периода 1938-1943 г. постъпват дарения от Министерството на народното просвещение - два пъти по 5 000 лв., наследниците на Косю Гаджев, член основател на читалището - 5 000 лв., д-р Тодор Танков - 10 000 лв., Министерството на обществените сгради, пътища и благоустройство - 10 000 лв., Лозарската централа в София - 3 000 лв., Петър Габровски - министър на вътрешните работи и народното здраве - 5 000 лв., д-р Иван Гаджев - 10 000 лв., Върховен читалищен съюз - 5 000 лв. и др.

В резултат на постъпилите дарения се пристъпва към довършване на вътрешността на читалищния дом и погасяване на задълженията. През сезон 1942/1943 г. са погасени към 60 000 лв. задължения, направено е стълбището за втория етаж, завършени са напълно читалнята и библиотеката, за което са изразходени над 100 000 лв.⁴⁸ Все още сградата не е измазана, поради което през 1943 г. читалищното настоятелство се обръща с призив към голямото социално съзнание на килифаревското гражданство и обществените и стопански учреждения в селото. Кооперация “Мискет” дарява 5 000 лв., кооперация “Св. Трифон” - 5 000 лв., Популярната банка в Килифарево - 20 000 лв., Игнат и Георги Баевски - 10 000 лв., Росица и д-р Иван Гаджеви - 10 000 лв., Донка д-р Камен Митова - 5 000 лв., Николай и Труфа Йоргови - 10 000 лв. и т. н. Списъкът е дълъг и показателен за отношението на хората към съдбата на тяхното читалище. През 1944 г. сградата е измазана, а настоятелите провъзгласяват за свои благодетелни членове Игнат и Георги Баевски, Росица и д-р Иван Гаджеви, Донка д-р Камен Митова, Николай и Труфа Йоргови, наследниците на Косю Гаджев.⁴⁹

От учредяването си като културно-просветна организация в края на XIX в. до 40-те години на миналия век читалище "Напредък" полага основите на главните направления на своята дейност – комплектова се читалищна библиотека и читалня; сформират се самодейни театрални, хорови и оркестрови състави; води се лекционна пропаганда; организират се вечеринки, концерти и други представления. За народополезната си дейност е удостоявано с орден "Кирил и Методий" I степен за своята 75-та годишнина⁵⁰ и с орден "Червено знаме на труда" във връзка със 100-годишнината.⁵¹

Читалище "Напредък" днес е утвърден културно-просветен институт с богати традиции, заслужен авторитет и принос в историческото развитие на Килифарево.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Деветаков, Райчо П. (1862-1928), р. в Килифарево, учител, основател и дългогодишен председател на читалище "Напредък", основател на кооперативното движение и Райфанзеновата каса в селото през 1887 г.

² В. Борба, 6 окт. 1982, с. 2.

³ ТДДА – Велико Търново, Ф. 197К, оп. 1, а. е. 1, л. 5.

⁴ Попов, х.Иван (1862-1903), р. в Килифарево, учител, основател, председател, библиотекар на читалище "Напредък".

⁵ Зарбев Ганчо Г. (1864-), р. в Килифарево, учител, основател на читалище "Напредък" и негов дългогодишен секретар.

⁶ ТДДА – Велико Търново, Ф. 197К, оп. 1, а. е. 1, л. 2.

⁷ Пак там, л. 6.

⁸ Пак там, л. 4.

⁹ Пак там, л. 2.

¹⁰ Пак там, л. 2.

¹¹ Пак там, л. 2.

¹² Пак там, л. 4.

¹³ Пак там, л. 8-9.

¹⁴ Пак там, л. 3 – Раздел V, чл. 10 от устава гласи: Председателят ще изпълнява и длъжността книгохранител.

¹⁵ Пак там, а. е. 5, л. 11.

¹⁶ Пак там, л. 12.

¹⁷ Пак там, л. 14.

¹⁸ Пак там, л. 3.

¹⁹ Мачковска, Е. Славейков и Килифарево: Петко Славейков. Нови изследвания, Сб. по повод 175 г. от рождението му, В. Т., 2003, с.167.

²⁰ ИМ – Килифарево, СП. Ф. д., инв. №188 (Папка с протоколи, известия и фин. документи на читалище "Напредък" 1895–1959 г.)

²¹ ИМ – Килифарево, СП. Ф. д., инв. №120

²² ТДДА – Велико Търново, Ф. 197К, оп. 1, а. е. 7, л. 2.

²³ Пак там, л. 18-19.

²⁴ ИМ – Килифарево, СП. Ф. д., инв. №188.

²⁵ ТДДА – Велико Търново, Ф. 197К, оп. 1, а. е. 7, л. 5.

²⁶ Пак там, а. е. 7, л. 7.

²⁷ Попгеоргиев, С. И. (1873-1912), р. в с. Маноя, завършил Самоковската духовна семинария, учител в Килифарево, загинал в Балканската война.

²⁸ ТДДА – Велико Търново, Ф. 197К, оп. 1, а. е. 7, л. 31-32; 43-44.

²⁹ Пак там, а. е. 13, л. 1-2; 6-7.

³⁰ Пак там, л. 13.

³¹ Пак там, а. е. 14, л. 34.

³² Събев, Ст. П. (1900-1991), р. в Килифарево, учител и общественик. Дълги години ръководи кооперация "Съединение" в селото, работи активно с младежката театрална трупa при читалище "Напредък", а от 1926 до 1929 година е библиотекар и член на читалищното настоятелството.

³³ ТДДА – Велико Търново, Ф. 197К, оп. 1, а. е. 15, л. 105.

³⁴ Пак там, а. е. 18, л. 18.

³⁵ Сираков, Г. Така построихме читалищния дом, Сп. Читалище, 1964, кн. 6, 3-4.

³⁶ В. Балканско Ехо, №2, 5 ноем. 1934, с. 2.

³⁷ ТДДА – Велико Търново, Ф. 197К, оп. 1, а. е. 21, л. 18.

³⁸ В. Балканско Ехо, №2, 5 ноем. 1934, с. 2.

³⁹ Първанов, М. (1898-), р. в Килифарево, завършил Априловската гимназия, учител, общественик, дългогодишен председател на Килифаревската Популярна банка.

⁴⁰ ТДДА – Велико Търново, Ф. 197К, оп. 1, а. е. 22, л. 27.

⁴¹ Пак там, а. е. 22, л. 32.

⁴² Пак там, а. е. 22, л. 147.

⁴³ Пак там, а. е. 23, л. 37-38.

⁴⁴ Пак там, а. е. 23, л. 28.

⁴⁵ Пак там, а. е. 23, л. 27.

⁴⁶ Пак там, а. е. 24, л. 5, 15, 19, 21, 35.

⁴⁷ Пак там, а. е. 29, л. 154.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ Пак там, а. е. 29, л. 154; а. е. 30, л. 2.

⁵⁰ В. Борба, №111, 15 септ. 1959, с. 1.

⁵¹ ИМ – Килифарево, ОСН. Ф., инв. №712.

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF COMMUNITY
CENTRE "NAPREDAK"
IN THE TOWN OF KILIFAREVO (1884-1944)

Elena Machkovska

Summary

On 14th September 1884, a group of enthusiasts born in Kilifarevo have established the base of Community Centre "Napredak". Among the founders are Raicho Devetakov, Ivan Popov, Gancho Zarbev and 15 teachers, public persons, traders, etc. They've become into the most distinguished personalities of intelligence and culture.

The dream of the inhabitants of Kilifarevo to have their own library club came true during 1933, and the base has placed on 1909 with a fund "Building of Library Centre". Kilifarevo and Community Centre "Napredak" have connected their cultural history with the name of Petko R. Slaveikov and Ivan Vazov, took place of inspiration persons and honor members of the Cultural Building during 1895.

Nowadays the Community Centre "Napredak" is recognized as a culture educational institute with rich traditions, a great authority in historical development of Kilifarevo.

Translated by Maria Rusinova

КНИЖОВНИК ИКОНОМ СТЕФАН НА ПОПРИЩЕТО ПРОСВЕТИТЕЛСКО И РЕЛИГИОЗНО

ИЛИЯ БАЛЪКОВ

В страдания и упоритост преминава житейският път на учителя и свещеника Станьо Ганчев Пашов от с. Беяковец, В. Търновско, известен с духовното си име иконом Стефан. Извънредно тежкото положение в непосилните робски години на миналия век предопределят съдбата на много българи, на цели семейства и родове. Някои от тях, знатни, силни и заможни, не могат да устоят на въздействието и ударите на затвърдилата се от векове у нас османска поробителска система. Установените турски порядки поставят на изпитания поробеното българско население, което е подложено на разоряване и обедняване. В рамките на всеобщата българска картина не прави изключение и село Беяковец. Засегнато е видното, голямо и доста заможно семейство на "Пашите", чието имотно състояние от дълго време бива непокътнато. Но в следствие от действието на външни и вътрешни врагове, на вътрешна завист и омраза то бързо започва да запада. Редицата пожари, сполетели го, ускоряват процеса на ликвидирането му. Това обаче не може да убие пословичното трудолюбие, родолюбието и ученолюбивостта на "Пашовците"

Един от първенците на рода, Станьо Кочев, роден около 1810 година, дядо на иконом Стефан, е близък на Отец Викентий Зографски. Бил е заможен, но не вече като неговите предшественици. Предан на християнството, правел е дарение на църкви и манастири. Горял е от желание да стане свещеник. За това обаче му попречва преждевременната смърт на жена му Наца. Дава обаче на сина си добра подготовка по грамотност, като му оставя значително книжовно богатство. Унаследената книжовна даденост е по-нататъшен залог дядо Ганчо, бащата на иконома, да се открие като отличен математик и земемер. За него трудни задачи и изчисления няма. Крайно честен и справедлив, търсен винаги и навсякъде по въпроси от най-различен характер. Освободителната Руско-турска война заварва семейството на Ганчо Пашоолу, както го наричат в село, доста обедняло. За да преживява, той е принуден без помощ, сам да обработва земите си. Закърмен дълбоко от освободителните идеи, е записан лично от революционера Даскал Димитър Беяковец за четник в Попхаритоновата чета с още 40 други селяни. Незнайно от къде разбира, че четата е потеглила за Балкана. Излиза сам, лута се известно време, не може да я намери и се връща.

Притисналата го оскъдица преди и след Освобождението не му дава възможност да даде на сина си, бъдещия иконом Стефан, така желаното от него направление в живота. Въпреки всичко, той получава първоначално образование, но не може да го продължи в града. На село малкият Станьо е ученик на куция даскал Христо и учителя-свещеник по-късно Тодор Попкръстев. Той често се среща с другари и приятели като Йордан Попов и Петър Паунов, негови съселяни, и възприема това, което учат те в класовете. Проявява непрестанен интерес към науката и по личен, самостоятелен път полага основите на едно солидно образование. Тежки времена настават за бащата и сина. И двамата обичат науката, но липсват средства. По съвети на доброжелатели, бащата изпраща сина в Румъния, както други беляковчани, на бахча (градина) да печели пари. Вместо почивка, от тежкия градинарски труд момчето стои над книгите и обогатява знанията си. С умиление гледа на учениците и изпитва постоянна жажда към училището. Мине ли край училище, с мъка обръща глава, за да не гледа. Завърнал се от Румъния, утвърдително заявява на баща си, че отива да учи. Годината е 1881, когато постъпва в Търновската мъжка гимназия "Св. Кирил". Хорското негодувание го преследва и тука. Злословията не спират. "Хорските синове се мъчат в казармата, а Станьо Пашооулу стои под сянка в Търново, за да учи някаква си ненужна наука." Макар, че е освободен да не служи, поради това, че е един син на баща, следствие на донос е изваден от гимназията и изпратен в казармата. Войнишката му раница е пълна с книги и през свободното си време пак чете. Предвид, че е един син, служи една година и един ден. Връщайки се, е назначен за начален учител в родното си село Беляковец, Тук едновременно с училищната работа през учебната 1884/85 година подготвя изпит като частен ученик в гимназията. Полага такъв, едновременно за първа и втора година. Успешно завършва втори клас със Свидетелство №4 от същата година.

През Сръбско-българската война е в телеграфната рота на капитан Семеров с взводен командир подпоручик Янков, по късно генерал, началник на варненския, укрепен пункт през време на Европейската война. Раницата на младия телеграфист Станьо, както на всеки войник, е пълна, но с книги, хартия, мастило и перодръжка. Наричат я ротна канцелария, защото той пише войнишките писма на неграмотните войници до родните им места. Получените писма – отговори им ги чете и води ротните преписки. Особено ползотворна за четене и самоподготовка се оказва голямата почивка, дадена на войниците при превземането на град Пирот. След уволнението си, 10 дни по-рано от другите понеже е учител, за ден-два спира в София. Всичките си средства, дадени му за път, похарчва за книги. Без лев е принуден пеш да се отправи за Търново. Разчита на гостоприемството на добрите хора. Минава Балкана нощем, през зимата. Загубва пътя. Скита се с последни усилия в нощната тъмнина. Вслушва се дали от някъде ще завие вълк или друг звяр. Пред огромните стръмнини опипва с тояга или с ръка дали е снежна преспа, или е бездънна пропаст. Съвсем случайно попада на колиби, където е прибран от

добрите им обитатели. Нахранен, с изсушени дрехи и навуша преспива на топло. Борбата му с природата и с планината говори за него като безстрашен, решителен и упорит. На другия ден той ще продължи пътя си, насочен правилно от бедните балканджии. Вечерта, капнал от умора, пристига в някакво село, прибран за ношуване от един богаташ. Стопанката с груб тон посреща мъжа си с думите: "Какво ми водиш тоз цапалан", ще го нарече тя. Никой не се погрижил за храна и подсушаване. Оставен сам в ледената зимна стая, мъчи се, но не може да заспи. Не от студа, а от мисълта за големия контраст на двете нощи при посрещането му. Отдава се на дълбок размисъл за характера на добрите отношения, породени в недрата на бедността, и лъхащата студенина и мраз от богаташките обноски.

Завърнал се от войната, отново е учител, отново е на изпит за трети клас. По липса на средства за хартия често ще решава задачи с въглен на пода, после ще го измие с вода. Освен учението, като самоподготовка през учителствуването, за него е любимо занимание и ходенето в Преображенския манастир, в близост до архимандрит Антоний, при когото изучава църковно пеене и църковния порядък. Строгий и стегнат манастирски живот, мистицизмът и будността оказват изключително влияние за оформяне мирогледа на младия учител. Освен това тук ще изучи историята и значението на Светата обител, ролята на будителите под манастирското расо и просветителската и бунтовна дейност на по-изявените като Отец Матей Преображенски, архимандрит Теодоси и други. Те оставят незаличими следи върху нарастващото му съзнание и го тласкат към бъдеща общественополезна дейност.

През лятото на 1886 година Станьо успешно полага изпит и взема трети клас. Продължава да учи в с. Беляковец и да се занимава с обществено, просветителска работа. Инициативният и енергичен учител освен с учение държи проповеди и в църква, разпространява и книги с полезно съдържание. С по-будните ученици провежда и извънкласни занятия, като същевременно води и собствената си подготовка. По линия на самообразованието завършва и четвърти клас. Жадният за просвета и знания учител се увлича и в църковно обществената и просветителска дейност. Активно влияние за това му оказва колоритната личност на тогавашния Търновски Митрополит Климент Бранитски (Васил Друмев). В негово лице и дейност Станьо вижда своя идеал. По това време често се среща и с Тр. Китанчев, който пък го насърчава към голямото духовно образование – семинарията, откриваща се по това време в град Търново. За да постъпи в нея, той трябва да завърши и пети гимназиален клас. Взема и него, и през есента на 1888 година е семинарист. Следването за него е цял подвиг. Той обаче е семеен, с две деца. Материалните потребности са нараснали, но над тях у него се възвишават духовните. За отличен успех получава стипендия като съразмерно и пропорционално я дели за семейство, за книги и пособия. Той лично ще гладува, но от една добра книга няма да се лиши. От това библиотеката му ще нарасне и ще отвори правилния път на децата му чрез науката към широкия свят.

През време на студентските си години много добър помощник ще намери в лицето на съпругата си Ирина, която със себеотрицание, твърдост и търпение понася всички тежести в семейството, преодолявайки трудностите, като всичко е подчинила на единичката цел, - нейният другар по-леко да изскочи стълбицата към науката.

Отличавайки се в проповедничеството, много празнични дни Станьо е гост на църквата в родното си село и в близкия манастир "Преображение Господне". Наред с проповедите произнася и хубави речи, съответстващи на провеждащите се тържества. Когато през 1899 година княз Фердинанд е в Търново, посещава и село Беляковец, посрещнат както е възприето от селските първенци и даскали. Станьо ще го приветства с чудесна възторжена реч.

След успешно завършване на семинарията по първи ред, същата година той е назначен и учителства в класните училища на град Г. Оряховица, през което време пак работи върху самообразованието си, изпитаното негово средство. През учителството си в град Трявна условията му благоприятстват за четене. Отново по частен път подготвя изпит, този път държавен в София, завършва Духовната академия. За това говори връченото му Свидетелство за учителска правоспособност с право на редовен учител във всички средни и специални училища в България. Дейността му в град Трявна е доста активна и разнородна. Става и член на книжовното дружество "Просвета", със седалище в град Стара Загора, на което е един от най-дейните сътрудници. Разпространител е на литература и преводач от руски. Тук той преживява със съчувствие участвата, сполетяла неговия кумир дядо Климент.

Едно ново обстоятелство, внесло смущение в работата му, е назначаването за директор на класното училище в град Бяла Слатина. Понася загуби при пренасянето на личното си имущество, най-вече богатата му библиотека, но той не губи дух. Започва работа със същата енергия. Извежда на по-високо ниво обществено просветителската дейност, в резултат на което малкото градче заживява интензивен духовен живот. Тези качества на новия директор високо се ценят от Врачанския митрополит, който насочва вниманието на свещениците към Станьо, превърнал се в център на духовна дейност в този край. Тук колкото повече се вглъбява в проблемите, толкова повече назрява и желанието му за духовна работа, да се посвети в служба на всевишния.

През 1900-та година му се открива и тази възможност. Поканен е за свещеник в градовете Пловдив и Варна. Предпочита морския град. Ръкоположен е за свещеник на V-та енория. Влизайки в нова среда, като първи стъпки в новата област, младият свещеник ще стане духовен пастир на бедната, градска махала, ще се запознае със своите енорияши, техния бит, духовна и материална потребност. В трудната работа, където се шири невежеството, с елементарното съзнание за физическата, моралната и духовна чистота, той ще прави проучване и ще води борба за отстраняването на лошите пороци. Своевременно с това енергично ще отстоява и интересите на православната църква. Води безкомпромисна борба с гръцкия митрополит и със съдействието

на миролюбивото българско население не го допуска във Варна. С тази негова проява спечелва симпатиите на Негово високо преосвещенство митрополит Симеон, следствие на което става член на Варненския епархийски съвет. Привлича по-будните свещеници на своя страна. Избран е за делегат на втория конгрес на свещеническите братства. Неговата дума започва да се чува. Тя е насочена за създаване на своя партия, която да повдигне авторитета на свещеника във всички области на живота. И във Варна наред с преките си задължения сътрудничи на списания, извършва преводи, пише църковни проповеди и слова, разпространява книги, издава и брошури.

През цялата си повече от половинвековна дейност е в служба на народа и на църквата. Станьо, вече иконом Стефан, е разпространил повече от 200 отделни видове книги. Факт, който говори за воля и енергия в неуморната му и непрекъсната книжовна дейност. Широката начетеност на иконом Стефан, изразена в неговите сказки и беседи, интересни и съдържателни, се слушат и печелят вниманието на множеството. За това и митрополит Симеон през 1919 година го отличава с официята (титлата) иконом.

Книгоразпространителната му дейност започва още от родното му село със произведения за деца от П. Р. Славейков. и др. В град Г. Оряховица е разпространител на вестник за деца "Въздържателче", а също така и книжки "Малка библиотека", написана вероятно от беляковския даскал Христо, куция даскал. Като учител в Трявна, прави преводи и разпространява лично свои издания и на най-различни изявени автори из областта на възпитанието. В гр. Б. Слатина издава Руско-български речник от П. Гъбев. Във Варна усилено превежда и прави издания из областта, в която работи, между които и част от съчиненията на Константин Величков, с когото са приятели от дълго време. Преиздава и "Белочерковската чета" от П. Франгов, и "Тържество на Дряновския манастир на 16 май 1926 година", преиздава и "Васил Друмев – Климент" от Ил. Бобчев, "Иларион Макариополски", "Митрополит Търновски", първото издание на "Писма от Рим" на К. Величков и др.

Дългогодишната дейност на ученолюбивия, скромнен учител и свещеник, издигнат в преклонната му възраст до истински професионалист, го кара да бъде доволен от постигнатото. Накрая удовлетворен е, че е изпълнил свещения си дълг.

Като човек, гражданин на България изпълнява и гражданските си задължения. Създава семейство и отглежда 4 сина и 3 дъщери. Най-големият син Ганчо, известният дълги години редовен професор в Историческия факултет на Софийския университет и Софийската духовна академия, учен, доктор на богословието. Вторият – Кръстю, преподавател по медицина, третият – Васил, учител, завършва професионалната си кариера като директор на Разградската гимназия, четвъртият – Величко, лекар в град Варна, специалист по лечебна физкултура. Дъщерите: Параскева, със средно търговско образование, Величка и Надежда с висше – педагози. Величка и Величко са близнаци.

От своя 82-годишен житейски път иконом Стефан посвещава 13 години на учителството и 37 години в служба на божията повеля. Морално удовлетворен от постигнатото в живота си, през 1945 година ученолюбивият, упорит, високо-хуманен и верен служител на Бога се преселва в отвъдното, в непреходното.

МАРКО ВАЧКОВ – ВЪЗТОРЖЕН КРАЕВЕД И РОДОЛЮБЕЦ

АЛЕКСАНДЪР КОВАЧЕВ

Марко Колев Вачков не е особено популярен на съвременния читател, тъй като е от поколението видни българи, свързали живота и дейността си с втората половина на XIX в. и началото на XX в. Това налага съвсем краткото му представяне с оглед на настоящото проучване като краевед и родолюбец.

Роден е на 11 октомври 1866 г. в село Сухиндол, въпреки че по отношение на годината сведенията са все още противоречиви. Някои считат, че това е 1864 г., но тъй като на некролога е отбелязана 1866 г., сме склонни да я приемем за по-вярна. Основното си образование завършва в родното си място в 1880 г., и веднага се отправя за Габрово, за да го продължи. Поради финансови затруднения две години по-късно започва работа като писар, след което е начален учител в съседното на родното му село Върбовка.

Вачков е личност с широкообхватно дело, но за нас той е от значение преди всичко с краеведската си дейност – читалището на което е председател повече от 20 г., библиотекар, преводач, организатор в провеждането на литературни четения, сказки и реферати в Сухиндол. Не по-малко важни са проявите му като книжовник. Той е автор на книги, на голям брой статии, публикувани в периодичния печат, библиограф, редактор, преводач и пр. Съществен момент от неговата предприемчивост е лозарството и в частност създаването на Лозарски комитет, овощен разсадник, изявите му в пчеларството и т. н.

Разбира се, с това не можем да изчерпим обширната му биография и творчество, но в конкретния случай те не са цел на нашата разработка, а интересът ни е насочен преди всичко към краеведската му работа.

Без да се стреми към популярност и евтина изява, Марко Вачков със своите многостранни интереси достига национална и международна известност, на която мнозина биха завидели. Не без покритие е твърдението, че е получил писмо от чужбина само с адрес: "Марко Вачков – Българи".

Показателно в случая е другото, че на първо място той винаги поставя родния си край. Пред възможността да си избере далеч по-благоприятно и по-удобно местожителство (защо не и в чужбина) големият родолюбец неизменно се завръща в родния Сухиндол. На своето родно село той се отдава като читалищен и просветен деец; тук създава кооперации, банки, вестници, дружества, за да

ги издигне като образци, с които трябва да се съобразяват и от които да се учат останалите следовници в страната. Красноречив пример за това са юбилеят на читалището и издаденият пръв в страната читалищен юбилеен сборник; първата у нас образцова училищна градина; кооперация “Лоза”, а след нея и кооперация “Гъмза” и др. По-голямата част от литературно-журналистическото наследство на Марко Вачков е посветено на Сухиндол. Книги, дописки, съобщения, статии и др. материали в периодичния печат отразяват в различни периоди и степен бита на сухиндолеца, неговите радости и тегоби, свързани с лозарството, винопроизводството, пчеларството, кооперативното и банковото дело, както и с ежедневните битови и общочовешки проблеми на населението. В такъв смисъл неговите публикации са изключително богат източник на информация за миналото на Сухиндол и чакат своя изследовател. Особено ценен е отчетът за 25-годишния юбилей на читалище “Трезвеност” – пръв и единствен до този период. Няма да преувеличим, ако изтъкнем, че излязлата през 1915 г. негова книга “Сухиндол и кооперациите му” е литературно-документален шедевър, който е неостаряващ с информацията си и е ненадминат в художествено отношение и днес заслужава да бъде преиздаден. Досега няма по-сполучлив портрет на Сухиндол и на трудолюбивия сухиндолец от написаното в този труд от Марко Вачков – за атмосферата на гроздобера; за борбата с филоксерата, маната и петиота; за създаването и първите стъпки на кооперация “Гъмза” и др. “Сухиндол – казва той – имаше образа на един курорт, който през летните дни събираше множество любители на сладкото грозде, а през есенните и зимни дни безбройните търговци на вина го превръщаха в един център, където купилки и продажби нямаха свършване, където като че никой не чувстваше оная скука, онова стеснение в живота, поради тежките житейски неслоди.”

Малцина знаят, че на Марко Вачков дължим първите краеведски биобиблиографски публикации за сухиндолци – за най-старите свещеници Андрея поп Пейков Божков, Васил Андреев, Димитър Кондев, Кръстю Василев и Иван Глушков, за които никой друг не е писал, както и за по-новите местни дейци Кръстю П. Попкръстев, Павел К. Мънков, Христо Пенев (аптекаря), Митьо Митев, Никола Хр. Мънков, Асен Ив. Дянков, Марин Бонев, Неделчо Тинчев и много други. Това определя съответно място на Марко Вачков в българското краеведение и тепърва ще бъде обект на изследване.

Разкъсван между пчеларството и кооперацията, Марко Вачков непрекъснато мисли за благоустрояването на Сухиндол. През 1910 г. той е инициатор за изследване на водите и изворите в селото, а през 1920 г. организира подписка и е назначен комитет за събиране на средства за модерен водопровод. В периода 1933-34 г. той е инициатор и проводник на идеята за електрифицирането на Сухиндол. Основава популярната банка в селото, пчеларското дружество, два местни вестника и др.

Неговата пословична любов към родния край е изразена и в последните слова, които оставя за поколенията, последните редове на предсмъртното му писмо, които не подлежат на коментар: “Обичах родината си и родното си село!

Неговото звучно име всякога ми е било в сърцето.

У нас в разговори и печат, в конгреси и сбирки, тук и зад граница, когато ми се удаваше случай, аз се трудох да изпълня дълга си, да отлича това хубаво село, което стори много за мене, пред другите...

Да живее хубавия Сухиндол!...

Нека зародилите се в предшествениците ми идеи да подхванат поколението да следва пътя ми, за да го отличат още повече, още по-широко!..."

Б Е Л Е Ж К И

Баскаров, И. Осъществена мечта [120 години от рождението на М. Вачков и 50 години от смъртта му] /Иван Баскаров/ /Пчеларство, 1986, № 5, 29-30.: с портр.

Енчев, Х. Марко Колев Вачков /Христо Енчев (Дейци и дела)/ /Изв. Нац. селскостоп. музей, 7, 1989, 104-114.

Казасов, Д. Дядо Марко Вачков /Димо Казасов/ /Казасов, Димо. Среци, случки, размисъл/ Димо Казасов. – София, 1971, 49-50.

Ковачев, М. и др. Марко Вачков: Биобиблиогр. По случай 130 г. от рождението и 60 г. от смъртта му / Състав. Марин Ковачев, Милена Цветкова. – В. Търново : Абагар, 1996. – 130 с. : с 5 л. сн., 1 л. портр.

Пенчев, П. По пътя на нашите възрожденци /Пенчо Пенчев/ /Нар. кооп., 1976, №7, с. 14.

Петров, Д. Почит и уважение към основателите /Дончо Петров/ /Пчеларство, 1982, №11, 12-13.

MARKO VACHKOV - ENTHUSIASTIC LOCAL SCHOLAR AND PATRIOT

Alexander Kovachev

Summary

The aim of this paper is to brietly present the major biographical data about the life and the all-embracing work of Marko Vachkov. The accent is mainly on his works as regards regional history, closely connected with the traditions of his native town Suhindol, to which he devotes himself as a community centre activist and educationalist, founder of banks, apiarian cooperations, newspapers, societies. He is the author of a considerable number of books, articles, reports, dispatches, as well as the compiler of the first bibliographical publications about the regional history of the natives of Suhindol, for which we owe him a lot.

ДАРТЕЛИ НА ЧИТАЛИЩЕ "НАДЕЖДА" – ВЕЛИКО ТЪРНОВО, ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО 1914 г.

ЦВЕТАНА КОЛЕВА

Богатият и разностранен културен живот, който кипи във Велико Търново след Освобождението, е тясно свързан с читалище "Надежда". Затворено от турската власт през 1873/74 г., на 16.XII.1879 г. то възобновява дейността си и отново става притегателен център за търновската интелигенция. Просперитетът му през следващите десетилетия е резултат от самоотвержения труд на читалищните дейци и подкрепата на родолюбивото гражданство.

Дарителството като обществена проява съпътства развитието на този културно-просветен център от момента на неговото учредяване на 8.VI.1869 г. Трябва обаче да отбележим, че на дарителите на читалището, въпреки някои публикации, все още не е отделено необходимото внимание.¹ По-обстойно те са проучени за периода 1915-1930 г.²

Настоящото съобщение е опит за изследване на дарителите на читалище "Надежда" от Освобождението до 1914 г. на базата на документалния материал, съхраняван в ТД "Държавен архив" – В. Търново, РИМ – В. Търново и публикации в периодичния печат.

Първата грижа на новоизбраното привременно настоятелство е да приведе в известност паричните средства на читалището и достави нови книги, вестници и списания за обогатяване на заварената от преди Освобождението библиотека. Със съдействието на представителите на Временното руско управление губернатора ген. Домонтович и полицмейстера полк. Домети в нея постъпват много дарени български и руски книги и журналы, отворена е читалнята, възобновява дейността си читалищният театър.³

Разширяването на дейността на читалището поражда остра необходимост от собствена материална база. Тук е мястото да отбележим мъдростта и далновидността на ръководството, което чрез дарителите успява да осигури постоянен източник на средства, благодарение и на което са построени читалищните сгради и през десетилетията то просперира и функционира като значим обществен институт.

По молба на настоятелството с председател д-р Стат Антонов през 1882 г. В. Търновското общинско управление разрешава строежа на първата читалищна сграда и подарява за тази цел мястото на турската кадийница с харемлъка към

нея, намиращи се в тогавашния център на града.⁴ На 16.IV.1884 г. започва събарянето им с безплатния труд на затворниците от Търновския затвор. В името на благородното начинание командирът на 17 пех. Търновска дружина майорът от руската армия Балин дьо Балю предоставя с готовност войниците за охрана на арестантите. Дървеният материал за строежа, освен този от разрушеното здание, е подарен от братята Стефан и Иван Стамболови от горите им в Кесаревска околия.⁵ Инж. Франц Белабел, австриец по произход и по-късно окръжен инженер в Търново, изработва безплатно плана на сградата и осъществява контрол върху работата на строителите.⁶ За набирание на средства още през 1884 г. настоятелството под председателство на Киро Тулешков пуска подписка за "волни пожертвувания" в Търново, София и други градове, в които живеят преселени търновци. Отправен е призив за помощ към министрите, към известни писатели и книгоиздатели да подарят книги и списания, а художници – свои картини. То се обръща с молба към ректора на Петропавловската духовна семинария и дирекцията на Мъжката гимназия да му преотстъпят събирането на "волни помощи" из града по визитни дни, а семинаристите на 11 май да дадат концерт в полза на читалището. В отговор на предприетата дарителска акция княз Александър Батенберг подарява 50 златни наполеона, с което става първият щедър дарител на читалище "Надежда". Настоятелството му изказва благодарността си във вестниците "Търновска конституция", "Славянин" и "Средец" и с протокол №10 от 27.IV.1884 г. го провъзгласява за дарителен член. Неговият жест е последван от видни търновци в София и страната. Търновецът П. Добринов, живущ в Свищов, обещава 20 златни наполеона помощ за строежа. Търновското гражданство – всеки според възможностите си, подпомага започнатото народополезно дело.⁷ След провеждане на извънредната сесия на Четвъртото ОНС в Търново председателят Ст. Стамболов подарява всички пейки и столове, закупени преди това за нуждите на народните представители.⁸

Преди започване на строежа на първата читалищна сграда на 9.V.1885 г. настоятелството разполага с наличен капитал от 12 турски лири, подарени от търговеца ангросист Петър Герганов. Задължително трябва да отбележим факта, че с личната си имуществена отговорност членовете на настоятелството Петър п. Димов, Илия Симеонов, Киро Тулешков, Димитър Атанасов и читалищният член Ст. Стамболов гарантират заемите по строежа на театралната сграда.⁹ През август 1886 г. тя е застрахована срещу сумата 517.20 лв. в дружеството "Дачия – Романия" от агента на същото Оноре Марколеско, живущ тогава в Търново, след което за продължаване на строежа е заложена в Народната банка за 20 000.00 лв.¹⁰ Заем от 10 000.00 лв. за по-бързото ѝ доизкарване и мебелиране отпуска през 1886 г. и държавата в лицето на регента Ст. Стамболов, тъй като в нея се предвижда още същата есен да се открие Третото ВНС. След представяне на оправдателни документи, че сумата е изразходвана за правителствени нужди, през май 1888 г. тя е опростена.¹¹ През есента на 1886 г., благодарение на усилията на читалищните дейци и дарителите, първата в страната читалищна

сграда с театрален салон е построена. На 19 октомври в нея влизат депутатите от Третото ВНС, които избират втория държавен глава на България княз Фердинанд I.

На 15.IV.1890 г. общото годишно събрание на читалище "Надежда" преценява, че Илия Симеонов, Киро Тулешков, Димитър Атанасов, Стефан Стамболов и Михал Рачов, дарил парични средства, "са заслужили на читалището както за

основаването му, така и за неговото поддържане и подновяване, а също тъй и за въздигането читалищното здание" и единодушно ги избира за почетни членове.¹² Пет години по-късно, на 30.III.1895 г., то решава: "пред вид заслугите, сторени по построяване на читалището от страна на

Обр.1. Театралната сграда на читалище "Надежда" - В.Търново, 1911 г.

търновските граждани г. г. Ст. Стамболов, Илия Симеонов, Дим. Атанасов и др. ... да се помолят писмено да си изпратят портретите".¹³ На 16.IV.1895 г. за благодетелен член е провъзгласен х.Славчо х. Паскалев заради големия паричен заем, който дава за строежа на театралната сграда и парично дарение от няколкостотин лева.¹⁴

Усилията на читалищното ръководство, вече облекчено от наличието на собствена сграда, през следващите години са насочени към по-нататъшно развитие на библиотеката, театралното дело, различните форми на просветен живот и изплащането на големия паричен заем. Важно място в плановите му по изпълнението на тези основни задачи продължават да заемат дарителите в най-разнообразните им начини за подпомагане на читалището. През ноември 1887 г. печатарят и активен читалищен театрал Пано Иванов безплатно отпечатва Правилника за вътрешния ред на читалището и Правилника за театралния комитет.¹⁵ Бедрюз Кололиян, който подобно на х.Славчо х.Паскалев отпуска заем за строежа на театралното здание, подарява нива в с. Крушето. В заседанието си на 6.V.1889 г. настоятелството решава да я продаде чрез оторизирано лице, на което за услугата да плати 200лв. от парите, получени при продажбата.¹⁶

Дарения правят не само частни лица, но и отделни организации. На 11.II.1890 г. Памукчийският еснаф подарява един дюкян, който веднага се дава под наем за 60 лв. годишно.¹⁷

На 14.II.1889 г. княз Фердинанд е избран за почетен председател на читалището с надеждата, че това ще се отрази благоприятно на по-нататъшното му развитие и дейност. През юли с.г. по повод пребиваването му в старата столица настоятелството организира бал в негова чест и в отговор подарява 2000 лв. и свой портрет с автограф. На 6.XI. 1899 г. след представление дава 200 лв., а след това – 1000 лв. Нови 1000 лв. подарява и през 1907 г. по случай 20-годишнината от възшествието си на престола. Сумите се използват по предназначение – за набавяне на книги за библиотеката.¹⁸

За да бъдат отбелязани заслугите на дарителите, както и за привличане на нови, в заседанието си на 4.III.1892 г. настоятелството решава вместо в отделна книга имената на почетните и благотелните членове да бъдат изписани със златни букви от Ото Хорейши на два картона, които да се поставят в рамка и окачат в читалнята до портретите им.¹⁹

На 16.IV.1895 г. то взема решение да увековечи паметта и делото на първооснователите, като започне да събира и публикува сведения за тях и провъзгласи починалите за благотелни, а живите за почетни членове.²⁰ На 25 ноември с.г. настоятелството определя критерий за размера на получаваните дарения, според който то “трябва да бъде доволно от каквато и да е помощ”. В тази връзка отменя протокол №22 от 26.IX.1884 г. относно върнатите 200 лв. на М. Добринов, дадени от него в помощ на читалището, и го моли да ги внесе отново.²¹ Парична помощ от 250 лв. постъпват и от новогодишния бал на 31.XII.1901 г., 1902 г. от граждани – 100 лв., 1903 г. от граждани и учреждения – 300 лв., а през 1904 г. – 450 лв.²² На 18.IV.1903 г. настоятелството приема от старшинския съвет дарението на общото офицерско събрание във В. Търново, състоящо се от театрален гардероб, костюми и театрални принадлежности на стойност над 500 лв. Търновската окръжна постоянна комисия през юли 1905 г. отпуска 515 лв. помощ, а през м. декември – още 1500 лв.²³ Тогава и търновецът Н. Българов, живущ в Русе, изпраща 300 лв. и портрета си в разкошна рамка, за което е провъзгласен за благотелен член на читалище “Надежда”.²⁴ През февруари 1906 г. адвокатите С. Събев, Ан. Бойнов, Ст. Бурмов, П. Савов, Кр. Станчов и Мих. Патев, представляващи Търновската община по делото ѝ с държавата за собственост на полицейското здание, подаряват 400 лв. от хонорара си за основаване на фонд за модернизирание осветлението на театралния салон.²⁵

От 1905 г. настоятелството активизира дейността си по привличане на дарители, в резултат на което през следващите години непрекъснато постъпват дарения. То разпраща писма до заможни търновци, живущи другаде, но допринесли за просперитета на родния си град, да изпратят портретите си за окачване в читалището с надеждата, че, поласкани от оказаното им внимание, те ще му окажат материална помощ. Подетата дарителска акция се увенчава с успех. През февруари 1906 г. Димитър А. Паница от Варна изпраща 200 лв. и портрета си, а през април И. Тодоров/И. Теодориди/, живущ в Букурещ – 200 златни лв.²⁶ 100 златни лв. постъпват от Янко Славчев, 25 лв. - от двама изселени

търновци с инициали Х и У, а през следващата година Петър Тереев подарява 150 лв.²⁷ Дарител на читалището е и старият поборник Юрдан Юрданов Инджето. През 1907 г. той подарява 1000 лв. с условието 300 лв. да се отделят за фонд по погребението му или за направа на надгробен паметник.²⁸ На 3 май с.г. наследниците на покойния търновски гражданин Илия Попов - Панайот Славков, д-р М. Поповилиев, Светозара д-р Берон, Никола Ян. Златев, д-р Вачев и Бор. Гамушидски даряват в негова памет 500 лв., за което той, както и предходните дарители, е провъзгласен за благодетелен член.²⁹

За увеличаване приходите от дарения на 11.I.1908 г. настоятелството избира комисия в състав: П. Славков, д-р Бояджиев и С. Събев, която да събира "волни помощи" за читалището.³⁰ През м. септември то обсъжда въпроса по окачване портретите на дарителите и решава за целесъобразно на този етап да се поставят портретите само на Юрдан Инджето, Н. Българов, х.Славчо х.Паскалев, М. Рачов и Димитър Атанасов.³¹ На 29.X.1908 г. 150 лв. подарява Митрополит Антим Търновски, за което му е изказана писмена благодарност. Същия ден чрез П. Гемишев читалището получава 300 лв. от Сава Паница, живущ във Виена, и известието му, че в памет на покойните си близки – брат Николай Ев. Паница и син Николай С. Паница, изпраща 1000 лв.³² На 19 ноември по завещанието на Мария Ст. Белчева постъпват 2520 златни лв. , а година по-късно, на 4.XI.1909 г., съпругът ѝ Стефан М. Белчев подарява 2000 лв.³³ Заслужава внимание и фактът, че от получаваните през 1909 г. 29 общински и политически вестници 12 са дарение.³⁴

Изплащането на паричния заем и разрастването на културно-просветната дейност подтикват читалищните членове към изграждане на втора сграда. На годишните отчетни събрания на 26 .IV.1909 г. и 25.IV.1910 г. се "възлага на настоятелството да земе грижата за построяване на една постройка за читалищна библиотека, понеже вече няма място, за да се турят новите книги"и да "дири средства и място" за нея.

Политиката на читалището по привличане на дарители отново се активизира. На 9.VI.1909 г. е избрана дарителска комисия, в която влизат председателят В. Ангелов, подпредседателят С. Събев, съветникът Ст. Бурмов и читалищният член В. Василев. В същото време настоятелството завишава критерия си при провъзгласяване на дарителите за благодетелни членове. На 1 ноември с.г. то взема решение за такива да се провъзгласяват само лицата, дарили най-малко 1000 лв., на далите по-малки суми да се изказва писмена благодарност и като дан на признателност имената на всички дарители да се публикуват в местната и националната преса.³⁵ Постъпващите дарения са предназначени най-вече за новия читалищен строеж. На 4.IX.1909 г. наследниците на Моско П. Добринов подаряват в негова памет 1 000 лв.³⁶, а на 29 декември Д. Деветаков – 2 060 лв.³⁷ През същата година настоятелството връща по искане на кметството подарените през 1905 г. портрети на благодетелите на търновските училища К. Тричков, Сил. Пенев и М. Кефалов, понеже същите в общината изгарят при пожара на общинското здание.³⁸

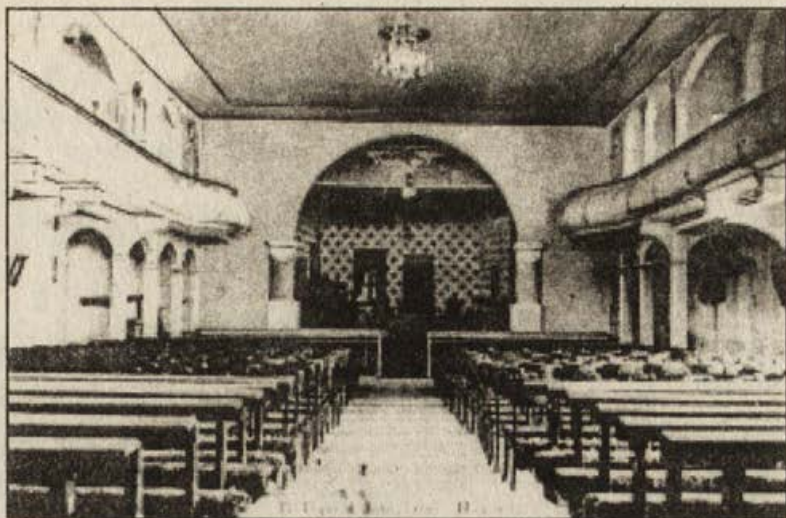
Най-крупните дарители за строежа на библиотечното здание са Панайот и Марийка Белчеви. С дарителен акт от 12.IV.1910 г. Марийка Белчева в изпълнение волята на покойния си съпруг подарява 20 000 лв. в 40 облигации от Държавния заем 1902 г. и 1904 г. На 10 май с.г. настоятелството приема дарението и съпътстващото условие библиотеката да бъде наименована на тяхно име. То упълномощава В. Ангелов да внесе облигациите на свое име в някоя кредитна банка, като то самото проучи на каква цена и при какви условия БНБ – Търновски клон, Генералната и Балканската банка в София и Д. А. Буров и Сие в Русе биха ги изкупили.³⁹ Постъпват и други дарения. На 28 юли с.г. х.Руси Иванов подарява 1 000 лв., а през декември Братя Бъклови от Русе и Д. А. Паница от Варна – по 600 лв. и 150 лв. Дарители през 1911 г. са търновците Никола К. Иванов от София и ген.-майор Ст. Н. Златарски от Русия, изпратили по 500 лв. и 600 златни лв. Сава Ев. Паница подарява портрета на видния търновски възрожденец д-р Никола Пиколо, който е окачен на видно място в читалищния салон. На годишното отчетно събрание на 24.IV.1911 г., съгласно чл. 8 от устава П.М. Белчев, х. Руси Иванов са провъзгласени за благодетелни членове, а дарителите на суми под 1000 лв. получават писмена благодарност. Устна благодарност е изказана на М. Патов, Ив. Вителов, П. Славков и д-р Георгиев, подпомагащи активно дарителската комисия.⁴⁰

Щедротото дарение на Панайот и Марийка Белчеви, както и моралната и материална помощ на Ст. Белчев и другите дарители дават възможност на настоятелството през пролетта на 1911 г. да започне строежа на втората читалищна сграда за библиотека, читалня и музей. За доизкарване основите ѝ през август и септември с.г. то продава 26 облигации.⁴¹

Помощ от 5000 лв. под формата на наем отпуска и правителството във връзка с провеждането на Петото ВНС в читалищния салон. Направените за целта отдавна желани от настоятелството преустройства на театралната сграда, преоборудване на салона и прокарване на електрическа и водна инсталации, на стойност 4110 лв., остава безвъзмездно за читалището.⁴²

Показател за извънредно голямото значение, което ръководството отдава на дарителите, е фактът, че почти във всяко заседание се обсъжда дейността на дарителската комисия и дарителските постъпления във фонда за доизкарване библиотечното здание. През 1912 г. постъпват дарения от търновските граждани Хараламби Амиорков – 1 000 лв.⁴³, Ат. х.Славчев – 200 лв., К. Арабаджиев – 100 лв. и Янко Шопов – 100 лв.⁴⁴ Благодарение и на дарителите, към 15.IX.1912 г. новата читалищна сграда за библиотека, читалня и музей е построена и на 1 октомври с.г. библиотеката е преместена в нея.

Кратка е обаче радостта на търновци от новото удобно и просторно читалище. Балканските войни 1912 /13 г., катастрофалното земетресение на 1.VI.1913 г. и последвалата го холера прекъсват всякаква читалищна дейност. Към края на август 1913 г. демобилизираните членове на настоятелството заварват двете сгради в окаяно състояние. По тяхна молба местният Комитет за подпомагане пострадалите от земетръса отпуска 150 надници за ремонта на

Обр.2. Театралният салон на читалище "Надежда" - В.Търново, в който заседават Третото, Четвъртото и Петото ВНС.

театралната сграда и дървен материал за подпиране на библиотечното здание.

Отново дарителите дават своята лепта за възстановяването и нормалното функциониране на културно-просветното огнище. На 20.IX.1913 г. Васил Д. Димитров подарява 2000 лв. в памет на баща си Досю Димитров⁴⁵, Александър Пенчев – богатата библиотека на своя баща д-р Ст. Пенчев⁴⁶, а видният търговец Кънчо Аврамов завещава нива от 10,8 дка в землището на с. Паскалевец.⁴⁷ През 1914 г. постъпват дарения по 1 000 лв. от наследниците на Стефан Георгиев и Косю Георгиев.⁴⁸

Парична помощ съгласно закона за общините и възможностите на бюджета си отпуска и В. Търновското общинско управление. През 1892 г. и 1893 г. тя е по 1000 лв., през 1894 г. – 1 500 лв., 1895 – 1898 г. по 500 лв., 1900 г. – 1 000 лв., 1901 г. – 500 лв., 1902 г. – 1 000 лв., 1903 – 1905 г. по 500 лв., а от граждани и учреждения през 1905 – също 500 лв. През 1906 г. от общината, частни лица и учреждения постъпват 2 600 лв., 1907 г. – 2 100 лв., 1908 г. – 1670 лв. През 1909 г. общината и окръжната постоянна комисия подаряват 1 550 лв., 1910 г. разни лица и учреждения – 1 750 лв., 1911 г. учреждения – 1 500 лв., 1912 г. учреждения и граждани – 2 000 лв., 1913 г. учреждения – 2 000 лв., 1914 г. учреждения и граждани – 3 000 лв. През периода април 1914 г. – април 1915 г. Търновската община и Комитетът за подпомагане пострадалите от земетресението подаряват по 2000 лв.⁴⁹

С общите усилия на читалищните дейци и дарителите още през 1913 г. читалищният салон и читалищната къща са ремонтирани и на 1 септември с.г. читалнята отново е отворена, а до края на 1914 г. е ремонтирана и библиотечната сграда.

Отношението на гражданството към читалище "Надежда" намира реален

израз в дарителството, започнало още в момента на неговото създаване. Водени от благороден стремеж да подпомогнат дейността и материалното му положение и съответно културното издигане на своя роден град, от желание за обществен престиж и увековечаване паметта на починали близки много търновци даряват парични средства, имоти, книги и вещи, с което завинали вписват имената си в читалищния летопис и историята на Велико Търново.

Обр.3. Библиотечната сграда на читалище "Надежда" – В. Търново, 1955 г.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Юб. сб. Народно читалище "Надежда" – Велико Търново. 1869-1969. С., 1969, 168; Данчев, Г. Книгите – най-често срещаните дарения. Юб. в. 125 години читалище "Надежда" – Велико Търново. 8 юни 1869 – 8 юни 1994; Бъчварова, Н. 120 години Исторически музей в град Велико Търново.-ИИМВТ, VI, 1991, 8; Същата. Ценители на старини. Юб. в. 125 години читалище "Надежда" – Велико Търново. 8 юни 1869 – 8 юни 1994 и др.

² Колева, Ц. Дарители на читалище "Надежда" – Велико Търново/1915-1930 г./.- Юб. сб. в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 161-166.

³ Пенчев, И. Народно читалище "Надежда" /8.VI.1869-8.VI.1959 г./.- Юб. в. Народно читалище "Надежда". 12.X.1959; Кулелиев, Й. Постройка читалищни здания – театрално и библиотечно. Юб. в. Народно читалище "Надежда". 12.X.1959; Същият. В. Търновското читалище "Надежда". В. Надежда /В. Търново/, №8, 25 юни 1944; Димитров, П. Главни моменти от историята на В. Търновското читалище "Надежда", №13, 11 май 1936, 100; Драганова, Т., Ц. Генчева, Р. Цонева. Хроника. Търновският край през Възраждането. В. Търново, 1994, 127.

⁴ ТД "ДА" – В. Търново, Ф.112К, оп.1, а.е.2, л.19,21; Даскалов, Вл. За нашето читалище "Надежда". Общ. в. В. Търново, №25, 8 окт. 1930, 195; Кулелиев, Й. Княз Александър Батенберг и читалище "Надежда". В. Надежда/В. Търново/, №16, 15 дек. 1943 г.

⁵ Пак там, л.21, 31; Кулелиев, Й. Стефан Стамболов. В. Надежда/В. Търново/ №6, 1 май 1944; Панайотова, К. Страници от новата история на Велико Търново/1878-1940 г./.- В. Търново, 1993, 112; Минчева, Т. Приносът на Иван Славейков за развитието на читалище "Трудолюбие" – Трявна и "Надежда" – В. Търново.-ИИМВТ, VIII, 1993, 44-55.

⁶ Даскалов, В. За нашето..., 196; Минчева, Т. Приносът..., 51.

⁷ ТД "ДА" – В. Търново, Ф.112К..., л. 13, 19, 22; Минчева, Т. Приносът..., 50, 52; Станчева, В. 1885 г. – строителството на новата читалищно-театрална сграда. Юб. в. 125 години читалище "Надежда" – Велико Търново. 8 юни 1869 – 8 юни 1994; Кулелиев, Й.

Читалище "Надежда" – В. Търново /8.VI.1869 – 8.VI.1929 г./ Общ. в. В. Търново, №9, 28 юни 1929, 66; Димитров, П. Главни..., 100; Даскалов, В. За нашето..., 196.

⁸ Кулелиев, Й. Стефан Стамболов...; Колева, Ц. Стамболов е почетен член на читалището. В. Янтра днес/В. Търново/, №108, 7 юни 1999.

⁹ ТД "ДА" – В. Търново, Ф. 112К..., л. 38; Даскалов, В. За нашето...; Станчева, В. 1885 г....; Минчева, Т. Приносът...; Колева, Ц. Стамболов...

¹⁰ ТД "ДА" – В. Търново, Ф.112К..., л. 38.

¹¹ Пак там, л. 59; Даскалов, В. За нашето..., 197.

¹² Пак там, л.119; а.е.3, л. 22; Кулелиев, Й. Стефан Стамболов...; Колева, Ц. Стамболов...; Минчева, Т. Приносът...

¹³ Пак там, а.е. 3, л. 46.

¹⁴ Пак там, л. 48; Кулелиев, Й. Читалище..., 66; Даскалов, В. За нашето..., 196; В. Надежда/В.Търново/, №5, 1 юни 1943; РИМ – В. Търново, Научно-спомогателен фонд "Нова история", инв.№194.

¹⁵ Пак там, а.е.2, л.47.

¹⁶ Пак там, л.38, 88.

¹⁷ Пак там, л.109.

¹⁸ Пак там, л.77, 89, 109; а.е.3, л. 22; а.е.4, л. 18; Кулелиев, Й. В. Търновското...; Димитров, П. Главни..., №14 и 15, 30 май 1936, 116.

¹⁹ Пак там, а.е.2, л.22-23.

²⁰ Пак там, а.е. 3, л.48.

²¹ Пак там, л.59.

²² Пак там, а.е. 4, л.90, 101; а.е.5, л.65, 85.

²³ Пак там, а.е. 5, л. 82-83, 92, 102.

²⁴ Пак там, л. 100, 193; РИМ – В. Търново...; Кулелиев, Й. Читалище...; Нашите благодетели. Общински вестник В. Търново, №18, 1 март 1928, 142.

²⁵ Пак там, л.103, 122, 142.

²⁶ Пак там, л.101, 103, 106.

²⁷ Пак там, л.117, 134, 140, 193.

²⁸ Пак там, л. 141, 151; РИМ – В. Търново...; Кулелиев, Й. Читалище...; Нашите...

²⁹ Пак там, л.154, 193; Същите.

³⁰ Пак там, л.172.

³¹ Пак там, л.192-193.

³² Пак там, л.196-197; а.е. 6, л.4; Същите.

³³ Пак там, а.е. 5, л.199; а.е. 6, л. 44; Ф.29К, оп.1, а.е. 567 *, л. 5; РИМ – В. Търново..., инв. №200; Стефан и Мариола Белчеви. Общински вестник В. Търново, №33, 15 март 1930; Добревски, Д. Благотворителен фонд "Мариола и Стефан Белчева". Общински вестник В. Търново, №21, 17 март 1933, 166 и др.

³⁴ Пак там, а.е. 6, л.69.

³⁵ Пак там, л.16, 31, 69; Димитров, П. Главни...; В. Търновското...; Кулелиев, Й. Постройка...; Пенчев, И. Народно...; Колева, Ц. Васил Д. Ангелов – дългогодишен председател на читалище "Надежда". В. Времена, №162, 30 май – 6 юни 1994; Същата. Оставил светла диря в читалищния летопис. Юб.в. 125 години читалище "Надежда" – Велико Търново. 8 юни 1869 – 8 юни 1994 г. и др.

³⁶ Пак там, а.е. 6, л.34; Нашите...; Кулелиев, Й. Читалище...; РИМ – В. Търново..., инв. №194; Юб.сб. Народно...

³⁷ Пак там, л.55; Нашите...; Кулелиев, Й. Читалище...; РИМ – В. Търново..., инв. №194.

³⁸ Пак там, л. 25.

³⁹ Пак там, л.77, 90, 128, 130; а.е. 8, л.65; Димитров, П. Главни...; В. Търновското...

Нашите...; Кулелиев, Й. Читалище...; РИМ – В. Търново..., инв. №194, 200; Михайлов, А. Д. Благодетели на читалище "Надежда". Общински вестник В. Търново, №3-6, 31 март 1937; Юб.сб. Народно..., Генчева, Ц., Т. Драганова, Й. Димитров. Бележити търновци., С., 1985, 309.

⁴⁰ Пак там, а.е. 6, л.85,90,109, 111, 112, 118, 128; РИМ – Велико Търново..., инв. № 194; Кулелиев, Й. Читалище...; Нашите..., 142.

⁴¹ Пак там, л. 89.

⁴² Пак там, л. 131, 157; а.е. 7, л.1; Димитров, П. Главни..., 117; Кулелиев, Й. Постройка...

⁴³ Пак там, а.е. 6, л. 179; а.е. 7, л.3; РИМ – В. Търново...; Нашите..., 142; Кулелиев, Й. Читалище..., 65; Михайлов, А. Д. Благодетели ..., 35; Юб. сб. Народно...; Генчева, Ц. и др. Бележити..., 344.

⁴⁴ Пак там, л.182, 183; а.е.7, л.3.

⁴⁵ Пак там, а.е. 7, л. 30, 39, 44; РИМ – В. Търново...; Михайлов, А. Д. Благодетели...; Кулелиев, Й. Читалище..., 65.

⁴⁶ Пак там, л.31, 44.

⁴⁷ РИМ – В. Търново, Основен фонд "Нова история", инв. №740; Кънчо Аврамов. Общински вестник В. Търново, №18, 1 март 1928, 142; №15, 6 юли 1928, 113; №18 и 19, 18 окт. 1935, 150; Юб.сб. Народно...; Генчева, Ц. и др. Бележити..., 278; Колева, Ц. Вечен паметник остават родолюбивото му дело и душевната му щедрост. В. Новини/В. Търново/, №103, 1 юни 1998.

⁴⁸ ТД "ДА" – В. Търново..., а.е. 7, л. 60, 85; Нашите..., 142; Кулелиев, Й. Читалище...; РИМ – В. Търново..., инв. №194.

⁴⁹ Пак там, а.е. 3, л.21,31, 44, 96, 121; а.е.4, л. 10, 12, 29, 57, 101; а.е. 5, л. 65, 80, 81, 85, 89, 90, 102, 106, 157, 176; а.е. 6, л. 14, 67, 135, 182; а.е. 7, л.7, 47, 77, 140.

DONORS OF "NADEJDA" COMMUNITY CENTRE – VELIKO TURNOVO FROM THE LIBERATION TO 1914

Tzvetana Koleva

Summary

In the following report the donors of "Nadejda" community centre – Veliko Turnovo from the Liberation to 1914 are traced as well as their contribution to the setting up of its material foundation and prosperity. The activities of the library governing body to draw in donors and the evaluation of their services to the institute of culture and education are studied too.

ПРЕГЛЕД НА ДОКУМЕНТИТЕ, СВЪРЗАНИ СЪС СЪБИРАТЕЛСКАТА И ТВОРЧЕСКА ДЕЙНОСТ НА ЙОРДАН КУЛЕЛИЕВ, СЪХРАНЕНИ В ТД "ДЪРЖАВЕН АРХИВ" – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ИВАЛИН ЦВЕТКОВ

Йордан Христов Кулелиев се ражда на 4 януари 1877 г. в Търново. Като отличен ученик с изявени ораторски способности завършва Търновската духовна семинария през 1895 г. След това заминава да учи като стипендиант в Спасовитската духовна семинария в Москва, а по-късно в Киевската. След завръщането си в България започва своята 33-годишна учителска дейност. По това време е член на Българския учителски съюз и редовен делегат на урежданите конгреси на Социалдемократическата партия.

Участва в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. Написва редица статии, изнася много сказки и доклади, предимно на педагогически теми. Един от най-значителните трудове от творческата дейност на Кулелиев е книгата "Девическото образование във Велико Търново преди Освобождението (1822-1877 г.)". Продължение на дълги години събира материали и пише по темата "Историята на училищното дело във Велико Търново преди и след Освобождението".

Активен читалищен деятел, Йордан Христов Кулелиев развива богата и многостранна дейност като член на ръководството на читалище "Надежда". Председател е на просветния комитет, активен сказчик на народния университет, председател и секретар - касиер на Окръжния читалищен съюз във Велико Търново. Дълги години е редактор на читалищния вестник "Надежда". Плод на неговата дейност е книгата "Читалищното дело в Търновски окръг през 1920 г."

Йордан Кулелиев е редактор на много вестници и списания като: "Противоалкохолен лист", сп. "Трезва просвета", в-к "Велико Търново", "Окръжен вестник", в-к "Епархийски вестник", в-к "Надежда" и др. Той е сътрудник и на много софийски вестници и списания.

През 1927 г. излиза неговата брошура "П. Р. Славейков", по-късно през 1935 г. книгата "Дружество "Здравец" за летни ученически колонии в град Търново, а през 1942 г. - "История на църквата "Св. Константин и Елена".

Горещо обичащ своя роден град, с удоволствие той използва занятията си

и широките си познания по история, за да практикува като безплатен екскурзовод.

Йордан Христов Кулелиев развива изключително богата дейност във въздържателното движение и е основател на Търновското въздържателно дружество "Обнова". Три години е председател на Учителския неутрален въздържателен съюз, а също и редактор на съюзните издания, както и негов секретар - касиер.

Умира на 23 март 1966 г. в град Кюстендил.

Документите, съставляващи фонда, са дарени на Държавен архив - Велико Търново, лично от Йордан Кулелиев през 1964 г. и допълнени от негови близки през 1969 г. Фондът е обработен под инв. № 931 К и съдържа 602 архивни единици. Документалните му материали обхващат периода 1858-1964 г.

В първия раздел са съхранени документи от биографичен характер, като лични дневници, спомени, свидетелства за завършено образование и др., които дават сведения за живота и дейността на краевода - изследовател Йордан Христов Кулелиев.

Вторият раздел обхваща документи от творческата дейност на фондообразувателя. Много голям интерес представляват неговите изследвания, статии, сказки, реферати, речи, извадки и бележки, разкриващи всестранный му интерес към изтъкнати наши обществени и просветни дейци, исторически събития, културни ценности и мн. др.

Третият раздел е свързан със служебната и обществена дейност на Йордан Кулелиев. Тук са събрани свидетелства за признаване на учителската му правоспособност, за повишаването му в клас, служебна книжка, карти за членството му в Учителския неутрален въздържателен съюз, документи за редакторската му и екскурзоводска дейност.

Кореспонденцията в четвъртия раздел от фондообразувателя и до него съдържа предимно писма по творчески, културни и лични въпроси. Те ни дават възможност да придобием една по-пълна представа за личността на Йордан Христов Кулелиев.

Илюстрираните материали от петия раздел са от личния живот на Кулелиев, служебната и събирателската му дейност.

Шестият раздел включва документи, свързани с Мария Кулелиева (съпруга на фондообразувателя) и децата им Катя и Кръстю Кулелиеви.

В седмия раздел, на който ще се спра по-обстойно и малко по-детайлно включва различни писма по творчески, културни и най-вече лични въпроси. Те съдържат информация за богатата дейност на въздържателното движение и Търновското въздържателно дружество "Обнова", Учителския неутрален въздържателен съюз и мн. др.

Настоящото съобщение има за задача да хвърли светлина върху съдържанието на много оригинали и копия на документи, грижливо събрани от Йордан Кулелиев, както и преписи, направени от него на ценни писма, статии, протоколи, спомени, учебни помагала и т.н. Преписите са подредени според

датата на преписването им, а не според датата на документа. Поради голямото им разнообразие документите не са групирани по вид, а са подредени по хронология.

Особен интерес за живота и дейността на изтъкнати наши обществени и просветни дейци, политици, събития представляват многото писма, между които и писмото на Евгения Кисимова от Търново до Тодора Илиева и София Кочова - учителки в Горна Оряховица, до Тодорина Петкова - учителка в Букурещ - по лични въпроси, както и писмо от Г. Бошнаков - учител в Горна Оряховица, до Тодорина Петкова - учителка също в Букурещ пак по лични въпроси. В тях откриваме данни за общи познати, между тях от Филип Симидов с биографични данни за Георги Бошнаков. Особено се откроява писмото от Зоя Серебрякова, която е монахиня от Девическия манастир в Москва, до Тодорина Илвишина в България по лични въпроси.¹

За обществената дейност на местни видни личности сведения и информация черпим от писмата на Търновски Окръжен съд до Пано Иванов по повод избирането му за съдебен заседател от Търнавското Градско Общинско управление, както и за избирането му в настоятелството на дружеството "Св. Кирил и Методий". Сред кореспонденцията се откроява и писмото от Търновското училищно настоятелство за назначаването на Кулелиев за асистент в училището при църквата "Св. Троица", от читалище "Надежда" за избирането му за режисьор, библиотекар и касиер на читалището.²

Особен интерес за изследователя представляват обвинителните доклади на училищната инспекция - Велико Търново, срещу провинили се учители, както и писма от учителското дружество "Съгласие" - В. Търново, до Зоя Ставрева във връзка с нейното членство в дружеството, от Класно училищно дружество - В. Търново, до председателя на Околийско учителско дружество "Съгласие" по повод възникнали разногласия между дружествата. Писмо от Асен Златаров до председателя на Околийското учителско дружество "Съгласие" до Българския учителски съюз със съобщение за членовете на дружественото настоятелство. Информация за лошото положение на учителите откриваме в Окръжни от Учителския комитет на Българския учителски съюз до председателите на учителските дружества. В тях ясно е посочено желанието за действия, които имат за цел материалното подобрене на учителя и държавния служител.

Много интересни са също така Окръжните от Окръжна училищна инспекция - В. Търново до председателите на училищните настоятелства и главните учители във връзка с датите на започване и завършване на учебната година на училищата в окръга, както и до директорите на прогимназиите и главните учители в окръга за неучастие на учителите в политическите борби. Впечатление правят и сведенията за откриване на курсове за учителки - съветнички в София, както сведенията, свързани с телесните наказания на учениците, отпуските на учителите и др.

Сред документите от събирателската дейност на Йордан Кулелиев с много богата информация се открояват протоколите на Околийското учителско

дружество "Съгласие", от педагогически конференции, на дисциплинарната комисия при Окръжен учителски съвет - В. Търново, по обвинение на провинили се учители, списък на първоначалните училища в Търновски окрък, отчет на настоятелството на учителското дружество "Съгласие" за 1923-1924 г., тезиси на педагогически теми, в-к "Училищна обнова" от 26 декември 1934 г.³

Дейността на въздържателните съюзи и въздържателните дружества в различните географски райони на страната е най-подробно описана в Окръжните на Младежкия въздържателен неутрален съюз в България - София, от Неутралното въздържателно дружество "Трезвеност" - Кюстендил, от Български неутрален въздържателен съюз - В. Търново, от Учителския неутрален въздържателен съюз - редакция сп. "Трезвеност" - София относно организационни въпроси. Следват и учредителен протокол и протоколи за приемане на устав, предимно по организационни въпроси на Гражданското неутрално въздържателно дружество - В. Търново, както и отчет за състоянието и дейността на "Учителското неутрално въздържателно дружество "Обнова" - В. Търново, отчет за състоянието и дейността на Учителското въздържателно дружество "Обнова" - В. Търново през 1925-1926 г., заявления за членство в Учителския неутрален съюз - В. Търново.

Изключително интересни са стихотворенията и статиите за въздържателното движение, както и сборникът "Воздържателни песни". Приложени са също страници от сп. "Трезвеност" със статии за трезвеността, въздържанието и мн. др.⁴

Много голямо впечатление прави добре запазения и съхранен Устав на Великотърновското Неутрално Въздържателно дружество "Светлина", който е утвърден от Министерството на вътрешните работи и народното здраве на 28 септември 1926 г. Целта на дружеството е да се бори против гибелното влияние на алкохола и никотина и другите опойни вещества, както и против всичко онова, което спира духовната и физическа мощ на личността. Да се работи за умственото, нравствено и физическо издигане на своите членове и членовете на обществото.

Средствата, с които предвижда устава да бъдат постигнати тези цели, са: чрез личен пример на членовете, чрез устна и писмена пропаганда. Необходимо условие за това е да се издават вестници, брушури, "хвърчащи листове" (позиви) и др. Да се уреждат забави, утра, вечеринки, изложби, конференции, курсове и т.н. Трябва да се организират прояви за изучаване вредата от алкохола и анкети за алкохола и алкохолизма в града и царството, да се разпространява противоалкохолна книжнина, да се влиза във връзка с останалите въздържателни организации в града и подпомага общата борба срещу алкохола, никотина и порочността. Да се подпомага безалкохолното производство, да се поощрява членуването в безалкохолни кооперации и да се основават такива.

В следващите раздели от устава се регламентира съставът на членската маса, управата на дружеството, касата и общите наредби. Уставът е приет от Общото събрание на 29 август 1926 г. и влиза в сила след одобрението му от

Министерството на вътрешните работи и народното здраве на 28 септември същата година. Следват подписите на председател, подпредседател, секретар касиер и съветници, като за подпредседател е избран Йордан Христов Кулелиев.⁵

Широко отражение в документите, свързани със събирателската дейност на Йордан Кулелиев, намира животът и дейността на Учителския неутрален въздържателен съюз - В. Търново. Подробни сведения за това черпим от протоколната книга на Учителския неутрален въздържателен съюз във В. Търново за периода 1924-1938 г.⁶

Сред документите добре запазени са и заявления за членство в Учителския неутрален въздържателен съюз - В. Търново, Окръжни от Българския неутрален въздържателен съюз - Г. Джумая, Ловеч, Плевен, от Учителския неутрален въздържателен съюз - В. Търново, от Българската въздържателна федерация - София, от Съюза за борба с алкохолизма - София, от Младежки въздържателен съюз - София, от Учителски неутрален въздържателен съюз - В. Търново - по организационни въпроси.

Богата и много ценна информация, допълваща общата представа за дейността на въздържателното движение и въздържателните дружества, откриваме в списъците на членовете на Учителското неутрално дружество "Обнова", в статистическия лист на Учителския въздържателен съюз - В. Търново за 1926-1927 г., както и в протоколите на Учителското неутрално въздържателно дружество "Обнова" - В. Търново, за финансовото състояние с отчети за дейността и състоянието му през 1926-1927 г.

Не на последно място можем да посочим и изложенията на Учителската неутрална федерация за Иван Павлов - виден деец на въздържателното движение, които ни дават възможност да придобием една по-обща представа за неговата личност, за дейността му във въздържателното движение, а също и за печата в България.⁷

Настоящото съобщение няма за цел да направи пълен преглед на всички документи, събрани и съхранени във фонда на Йордан Христов Кулелиев от 602 архивни единици, поради големия му обем и ограниченото място, а да се спре само на някои по-интересни документи от най-значителния раздел, свързан със събирателската дейност на фондообразувателя. Темата относно личността на Йордан Христов Кулелиев и приноса му за регионалната история остава широко отворена за по-нататъшни научни изследвания и публикации.

Б Е Л Е Ж К И

¹ ТДДА - Велико Търново, Ф. 931, оп. 1, а. е. 543, л. 1; а. е. 536, л. 1; а. е. 537, л. 1, 2.

² Пак там - а. е. 542, л. 1, 4-5, 7, 9-14.

³ Пак там - а. е. 477, л. 1-183.

⁴ Пак там - а. е. 535, л. 1-147.

⁵ Пак там - а. е. 532, л. 1-3.

⁶ Пак там - а. е. 531, л. 1-80.

⁷ Пак там - а. е. 533, л. 1-203.

INSPECTION OF THE DOCUMENTS, JOINED WITH ACUMULATIVE
AND CREATIVE ACTIVITY OF JORDAN HRISTOV KULELIEV,
PRESERVED IN THE NATIONAL ARCHIVES - VELIKO TURNOVO

Ivalin Tsvetkov

Summary

Jordan Hristov Kuleliev is active library action, who carry on rich and many - sided work like fellow of management "Hope" library. He is a chairman of educational committee, chairman and secretary - treasurer of county library union in V. Turnovo. He is editor and contributor in many newspapers and magazines. He has a wide and rich knowledge of history and he practise like free guide in his native town and he makes popular the cultural values of Veliko Turnovo.

ПРИНОСЪТ НА НЕДЯЛКО КАРАНЕШЕВ ЗА ПРОУЧВАНЕ И ПОПУЛЯРИЗИРАНЕ ИСТОРИЯТА НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО И ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ КРАЙ

КИНКА ПАНАЙОТОВА
ВАНЯ СТАНЧЕВА

Недялко Константинов Каранешев е един от всеотдайните наши културно-просветни дейци от първата половина на XX век. Художник-творец, учител, краевед и голям общественик, той има своето достойно място и оставя трайна диря в културния живот на старата българска столица и на България.¹

Неуморим радетел за издирване, опазване и популяризиране с палитра, слово и перо на културното наследство на нашия народ, през 1957 г., по повод на 80-годишния му юбилей, Недялко Каранешев е удостоен с високо отличие орден "Кирил и Методий" I степен.

Той върши своето дело спонтанно, като вътрешна потребност за действие в полза на обществото, при това безкористно и без материална облага. "Моята работа – пише Каранешев – винаги ми доставя удоволствие и възвишена наслада, ако и да търпя неудобства и безпаричие. В лицето на всеки просветен човек аз виждам свой събрат."

Роден на 16.II.1877 г. в Горна Оряховица, в семейство на опълченец, Недялко Каранешев завършва първия випуск на Висшето рисуващо училище в София и специализира една година във Флоренция. От 1922 г. до края на живота си – 11 март 1964 г., той живее и работи във В. Търново.² Преподава рисуване във Втора смесена прогимназия "Иларион Макариополски", Стопанското девическо

Недялко Каранешев

училище "Трудолюбие", Техническото училище и Коларското училище в Г. Оряховица. До установяването си във В.Търново той вече е придобил достатъчно опит в издирване и събиране на старини. През 1905 г., по негова молба, Великотърновското окръжно управление му издава Открит лист /№5273 от 7.05.1905/ с право да обикаля 22-те общини на окръга и да получава съдействието на кметовете им, "за да изпълни предприетото от него дело"³. Събраните старини, съгласно Закона от 27.11.1881 г., се предавали в Народния музей /от 1906 г. – Народен археологически музей и Етнографски музей/ в София⁴. По-тесни са връзките на Н. Каранешев с Етнографския музей. През 1915 в знак на благодарност за предаваните редовно от него материали и заради документалната им стойност този музей откупува две битови картини на художника – "Огнище в Арбанашка къща" и "Къща в Трявна"⁵.

За трайните интереси на Н. Каранешев към историческата тема в изкуството големи заслуги има и Иван Вазов. В непринудени разговори с него той се убеждава в общонационалната значимост на историята и паметниците на старата българска столица. Понеже вече има опит и разрешително, при трайното си установяване във В. Търново Каранешев с голяма енергия се втурва да издирва, събира и популяризира историческите ни забележителности. Стимулира го и конкретната обстановка, която заварва в града – кипи ентусиазиран труд чрез трудовата повинност за закрепване и поддържане на старините, силно пострадали от земетресението през 1913 г. Първоначално местните дейци, дипломирани историци, архитекти, строителни техници, го посрещнали скептично. Гледали на него като на любител-ентузиаст и ексцентрик. Ив. Вазов го описва като човек "висок, строен, темпераментен, с буйни разрошени черни къдрави дълги коси, нарамил кожена чанта през рамо, крачещ небрежно и самодоволно с неизменните си жълти ботуши из прашния път"⁶.

Недялко Каранешев отговаря на предизвикателството. През септември 1923 г., подтикнат от Карел Шкорпил, той започва да води в манастира "Св. Троица" ежегодни курсове по история и археология на основата на издаденото през 1922 г. от Рафаил Попов и Никола Мушмов "Ръководство за разкопки, събиране и запазване на старини и монети", като добавя и етнография.⁷ През с.г. урежда в салона /бивш дюкян/ на дома, в който живее /къщата на Маргарит Куповица, купена по-късно от друг търговец - Георги Аврамов/, изложба с около 150 художествени картини на старинна архитектура и отделни образци на български художествени занаяти и бит. Със съгласието на комитета "Обществени нужди и благотворителност" изложбата му е обявена за постоянна художествена галерия.

Както отбелязва Ал. Пенчев, в нея "той се стреми здраво да държи връзка между миналото и сегашното време"⁸. През 1924 г. гост на галерията е председателят на Балканския комитет в Лондон известният физик Едуард Бойл, а през 1926 г. – К. Шкорпил, който му дава нови интересни идеи.⁹

Н. Каранешев извършва разностранна по вид и обем събирателска работа

във В. Търново и В. Търновския край – издирва и събира документи /български и турски/, снимки, старопечатни книги, ръкописи, образци на шевици, старинни предмети на бита, дърворезба, накити и керамика, записва спомени, обичаи, народни песни, предания и легенди, уточнява биографии на възрожденски дейци и националреволюционери, проследява демографските промени в отделни селища след Освобождението и т.н.

Какъв е неговият метод? “Аз обичах – пише той – да свързвам изкуството и науката със спомени на 100-годишни старци и 100-годишни интелигентни баби. Право да си кажа, много нещо имат те. С документи и верни разкази са дали осветление по нашето Възраждане. Пътувал съм по 3-4 часа, за да се видя с такива личности.”¹⁰ Навсякъде по селата той търси и получава съдействие от кмета, попа и даскала, защото има подкрепата на Великотърновското окръжно управление, Великотърновската митрополия и окръжния училищен инспектор. Дори пише молба до последния да задължи учителите да събират етнографски предмети, с които да бъде създаден Етнографски музей в Царската къща в Арбанаси¹¹. От писмото на протоиерей П. И. Попов от с. Стижерово, Свищовско, става ясно, че той лично е събирал и изпращал на Н. Каранешев сведения за Иванчо х. Василев, Кольо Фичето, Николай Павлович и други¹². Каранешев имал и други сътрудници в лицето на неговите ученици и приятели, на основаните от него дружества “Патриарх Евтимий”, клон на “Отец Паисий” и “Дом за изкуство и прсвета”. Той лесно установявал контакти с хората както от градовете, така и от селата, а също и с чужденци. Етнографските проучвания са съществено направление в разностранната му дейност. Като член на Археологическия комитет при читалище “Надежда”, през 1937-1938 г. той прави много по уреждането на Етнографския музей в Царската къща в Арбанаси. Успоредно с това настоява за създаване на Етнографски музей във В. Търново, още повече че към читалищния музей е създаден етнографски отдел. Н. Каранешев е и един от инициаторите през 1938 г. да се иска от Министерството на народната просвета да отпусне 200 хил. лв. за построяване на самостоятелно помещение за музей като пристройка към библиотечното здание, за да се изложат там и събраните етнографски материали.¹³

Каранешев има голям принос и в събиране, изследване и популяризиране на българските национални шевици. Като преподавател в Стопанското девическо училище разработва нови модели шевици по образци на своята майка и по издирените в селата на Великотърновския край бродерии. Върху тях се градят изследванията му на форми, технологии и багри, както и методическите му ръководства “Възпитателно значение на народната шевица – плетеници и национални бои”, “Психология и възпитателно значение на националната шевица” и други¹⁴. В създадените от него кръжоци учениците му се занимават и с приложни изкуства на основата на събирателската работа в окръга. Той поддържа връзки и се консултира с директора на Етнографския музей в Брно /Бърно/ проф. Поспешил.

Недялко Каранешев събира и български народни песни. Негов пример и

кумир в това отношение са братя Миладинови. Вълнуващо е четивото му "Характеристика на селските седенки". То е в тетрадка № 6. Този и по-късните му непубликувани разкази от лични наблюдения са предадени живо, увлекателно, картинно, на места с диалог. В тях умело улавя и пресъздава момента, настроението. Това го характеризира като човек с богата душевност, емоционална чувствителност и естетически усет. Той записва и легенди за В. Търново, Арбанаси и други селища, като някои от тях са публикувани в книжки - "Небесната война", "Змей се сражава за България" и т.н.

Друго голямо направление в дейността на Н. Каранешев е проучването и написването на селищни истории, като проследява демографските промени в някои селища на окръга. "След Освобождението – пише той – в Караагач /чисто турско село/ започват да се заселват българи, които закупуват имоти на заминали в Турция. Към 1882 г. преселението е много голямо. Тук дошли българи от много търновски села – Г. Липница, Мусина, Лесичери, Бяла черква, но най-много семейства дошли от с. Хотница."¹⁵ Първият български кмет бил Мотю Неделчев от Бяла черква, поборник от четата на поп Харитон. При него селото се преименува на Левски /днес гр. Левски/. Той съдейства и за написване историите на селата Левски, Радковци, Арбанаси, Церова кория, Хотница, гр. Г. Оряховица и други. Чрез "Дом за изкуство и просвета" са отпечатани проучвания и истории на негови членове: Филип Македонски - "История на Силистра", Пенчо Крушев - "История на Народната библиотека във В. Търново" и "История на Търновския терзийски еснаф", Александър Пенчев - "История на земеделието", Радко Радославов - "История на гр. Трявна".

Пример за поселищните ни изследвания е тригодишният труд на Недялко Каранешев "История на общежителния манастир "Св. Преображение Господне" при град В. Търново", издаден през 1927 г. в 143 печатни страници, отпечатана е в печатницата на Стефан Фъртунов и Син. Историята е написана на основата на събран богат оригинален документален материал, част от който се публикува в нея за първи път. Трудът е правилно структуриран, което придава ясност и обоснованост на изложението. Написан е интелигентно, живо и главно с подчертано отношение към събития и личности, с чувство на родолюбие, уважение и преклонение. "Монахът-войвода /поп Харитон/ сложи своя живот пред олтаря на родината на 11 май 1876 г."¹⁶ Книгата е оформена изискано, както по отношение на публикуваните документи, така и в подбора на илюстративния снимков материал и премерената употреба на стилни венетки към някои раздели и на корицата, които Н. Каранешев сам е изработил. Написването на история на Преображенския манастир по повод 100-годишнината от възобновяването му през 1825 г. от отец Зотик е по идея и с иждивението на Неофит Калчев, известен народен лечител. Въпреки че са допуснати някои грешки, отбелязани още навремето от проф. Никола Мирчев и Тодор Николов - уредник в читалищния музей, тази книга не е загубила актуалността си и до наши дни. Тя е настолна за всеки, който иска да се запознае или да задълбочи историческото проучване на този манастир.

Н. Каранешев е написал и редица исторически статии, повечето от които са публикувани, а други, както и монографичния труд „Дух и устрем на българина в Арбанаси и В. Търново“ са запазени в чернова. Всички те отразяват голямата любов на автора към родната история и носят отпечатъка на любителя-краевед.

Каранешев е инициатор на редовно обхождане и заснемане на архитектурни и археологически паметници, в което участвуват членовете на дружеството „Дом за изкуство и просвета“ архитекти, строителни техници, художници, фотографи. По създадената документация са предприемани действия за тяхното запазване и реставрация, моделиране, рисуване и фотозаснемане. В тази си дейност той е неуморим. Излиза с редица статии за миналото на отделни архитектурни паметници, посочва изключителното им значение за българската история и култура, вражда ги трайно в националната памет. Те са и вдъхновение за значителна част от художественото му творчество. Чрез изложбите си в страната и чужбина той се докосва до най-нежните струни в душевността на всеки ценител на изкуството.

Повече от четири десетилетия домът на Каранешев е гостоприемно отворен за всички интелектуалци от града, страната и чужбина. С голяма част от тях се запознава в качеството си на нещатен екскурзовод към Великотърновската община. Представителният му вид, изискани обноски, големи общи познания, тънка чувствителност, личен чар, артистичност и сладкост привличат и създават благоразположение. Художникът развежда по старините изтъкнати световни творци – писатели, художници, скулптори, композитори, артисти, учени и държавници. Впечатленията и възхищението си от красотите на старата столица те са отразили в няколко книги за впечатления, съхранявани и днес. Десетки са познанствата, творческите и личните му връзки с много видни дейци като митрополит Климент, Венета и Иванка Ботеви, Иван Вазов, Мърквичка, Петко Стайнов, Панчо Владигеров, Никола Кожухаров, Ангел и Вела Каралийчеви, Христина Морфова, Константин Щъркелов, Александър Добринов, Димитър Панов, Константин Кисимов и много други. За творческото си дълголетие и обичта на хората към него на 80-я си рожден ден, през 1957 г., Каранешев споделя: „През моя живот непрекъснато съм се старал да работя. Народът ме ценеше и наричаше „жива история“. Жадните за изкуство, красота и наука непрекъснато посещаваха моето ателие.“ В поздравителния адрес на Съюза на българските художници от 1957 г. за пълноценно изживяния му живот Н. Каранешев заслужено е наречен „художник по професия и историк по сърце“¹⁷.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Панайотова, К., В. Станчева, Приносът на Константин, Недялко и Ангел Каранешев в обществено-политическия и културен живот на Великотърновския край, ИИМ-В. Търново, VIII, 1992, 93-115.

- ² ТДДА - Велико Търново, Ф. 932К, оп.1, а.е.12-а, л. 6; а.е. 313, л. 1-2.
³ Пак там, а.е. 168, л. 4.
⁴ Държавен вестник, 13, 17.01.1890 г.
⁵ ТДДА - Велико Търново, Ф. 932К, оп.1, а.е. 168, л. 7.
⁶ Пак там, а.е. 172, л. 1.
⁷ Пак там, Ф. 112К, оп.1, а.е. 8, л. 21-22, 73-76.
⁸ Пенчев, А.С. Книга за Велико Търново. Пътеводител, Изд. на Народен университет №40, ВТ, 1924, 34-35.
⁹ ТДДА - Велико Търново, Ф. 932К, оп.1, а.е. 313, л. 120.
¹⁰ Пак там, а.е.12-а, л. 1-3; а.е. 167, л. 9.
¹¹ Пак там, а.е. 169, л. 1-2.
¹² ТДДА - Габрово, Ф. 714, оп.1, а.е. 3, л. 1-5.
¹³ ТДДА - Велико Търново, Ф. 112К, оп.1, а.е.14, л. 185; Ф.794К, оп. 1, а.е. 2, л. 13.
¹⁴ Пак там, Ф. 932К, оп. 1, а.е. 63, 103, 161, 184, 229; в. Надежда, №2, 1.09.1925 г.
¹⁵ ТДДА - Велико Търново, Ф. 932, оп. 1 а.е. 168, л. 4; а.е. 169, л. 1-2.
¹⁶ Каранешев, Н. История на общежителния манастир "Св. Преображение Господне" при гр.В.Търново, ВТ, 1927, 81, 116.
¹⁷ ТДДА - Велико Търново, Ф. 932К, оп.1, а.е. 14, л.1; а.е. 313, л. 100.

NEDIALKO KARANESHEV'S CONTRIBUTION TO THE EXPLORATION AND POPULARIZATION THE HISTORY OF VELIKO TURNOVO AND VELIKO TURNOVO REGION

Kinka Panayotova
Vania Stancheva

Summary

Nedialko Karaneshev(1877-1964) is one of selfless Bulgarian cultural educationist from the first half of XX century - teacher, artist, painter.

He loves his own home and he is a public figure.

He worked for the inquire, preservation and popularization with palette, word and pen of the cultural inheritance of our nation.

The largest contribution is in the region of ethnography and settler est studies. As well he involved in that deed a lot of close friends - adherents.

He is originator about creation of scientific technical documentation of architectural and historical monuments.

“С ВИСОКОТО СЪЗНАНИЕ ЗА СЛАВНОТО МИНАЛО НА НАШИЯ ГРАД...”

**(Документи за създаването и дейността на “Комитет за
възстановяване старините на Велико Търново” -
в Държавен архив - Велико Търново)**

ЮЛИЯ ДЕНЧЕВА

“...Сега, когато имаме високото съзнание за славното минало на нашия град, когато сме вече отдавна свободен народ, вменява ни се в дълг, на нас всички ни, а особено на подрастващото поколение, да си обединим силите и с несломима енергия, всякога с кураж и бодри да подкрепим хубавите инициативи: на градската управа и на родолюбивите организации за повдигането и разхубавяването на града ни и околностите му и патриотичното дело на комитета - за по-скорошното възстановяване на старините в гр. В. Търново...”

Тези думи са част от речта на инж. Д. Бояджиев, произнесена през 1934 г. пред търновското гражданство в подкрепа дейността на един обществен комитет, чиято цел е запазване историческите паметници на града. Това е така нареченият “Комитет за възстановяване на старините”, създаден във В. Търново на 2 януари 1934 г.

Предмет на настоящото съобщение е да се представи дейността на този комитет според документите, запазени в Държавен архив - В. Търново.

Отношението на един народ към неговите исторически паметници е сигурно мерило за културното му ниво и за степента на неговата отговорност както към миналото на своята държава, така и към бъдещето ѝ. Първоначално отговорност по организиране работата за запазване на старините носи Археологическото дружество - София, за чиято дейност, за съжаление, няма обособен архив. Отделни сведения могат да се получат от фонда на Министерството на народната просвета и няколко лични фонда, запазени в Централен държавен исторически архив. Във връзка с пробудения интерес към дейността по откриване и запазване на историческите паметници Археологическо дружество - София, издава брошурата “Упътване за събиране и запазване на старини през 1909 г., която има за цел да запълни една празнина в тази област. В предговора съставителите мотивират необходимостта от това издание, базирайки се върху нуждата “да се вдигне оная престъпна небрежност спрямо древността, спрямо отечествената ни история”. С цел да бъдат “добре използвани за науката

старинните находки настоятелството на Археологическото дружество стъкми това кратко упътване за своите членове и за всички ревнителите за българското минало”, като в обем от 80 страници представя кратък преглед на културните епохи в България, главните видове старини, като по-подробно се спира и на издирването и описанието на плоски гробове, могили и римски гробове, пещерни жилища, укрепени места и надписи. Последната глава е посветена на работата по запазването на старините. Текстът е снабден и с около 30 подходящи илюстрации. В края на брошурата са приложени въпросници за подпомагане на по-точното и пълно описание на намерените постройките, предмети, гробове, могили. Изданието е притежание на библиотеката на Държавен архив - В. Търново.¹

С течение на времето, благодарение на приетия закон за старините през 1911 г. и създаването през 1921 г. на Българския археологически институт, правоприменик на Археологическото дружество, който “има за цел всестранното изучаване на старинните и художествените паметници на българските земи...” интересът към археологическите проучвания нараства, увеличава се авторитетът на хората, занимаващи се с тези изследвания.² Конкретната цел на настоящото съобщение е не да проследи общото развитие в тази област, а да представи участието на обществеността и градската управа на В. Търново в процеса на опазване на старините на старата столица за конкретно определен период от време (1934–1935) от една определена обществена организация, както и съпричастността на обикновени българи, неспециалисти от други градове, всички проникнати от дълбоко уважение към историческото минало на В. Търново и от идеята, че то принадлежи на цяла България. В този именно дух се създава и работи Великотърновският комитет за възстановяване на старините. В публикуваната в Общински вестник “Велико Търново”, бр. 24/от 1934 г. дописка се съобщава на обществеността за образуването на комитета, поставил си “високо благородната и заслужаваща най-голямо внимание цел - да възстанови някои от по-важните (ако не всички) старини”. Като сътрудници на тоя комитет и научни ръководители са привлечени професор Васил Златарски, професор Богдан Филев, д-р К. Миятев и архитектът Александър Рашенов. В комитета влизат представители на всички местни административни и културно-просветни власти: окръжният управител, великотърновският митрополит, кметът на града, началникът на гарнизона, на търновската жандармерия, на окръжното трудово бюро, окръжният инженер, окръжният архитект, директорът на археологическия музей, на земеделската банка, окръжният училищен инспектор, директорът на мъжката гимназия, председателят на читалище “Надежда”, на туристическо дружество “Трапезица” и председателят на търновският окръжен съд.

Избрано е постоянно присъствие в състав: Председател: Търновският окръжен управител Дончо Смилов, заменен по-късно от областния директор Янчо Хлебаров, и Подпредседатели: началникът на търновския гарнизон полковник Т. Радев, сменен по-късно от подполковник Векилев, и началникът на търновското трудово бюро запасен подполковник П. Върбанов, и Контролна

комисия в състав: директорът на Търновска народна банка, Окръжният данъчен началник и директорът на Търновската търговска гимназия.

Според приетия на учредителното събрание устав необходимите средства комитетът ще черпи от помощи от държавата, търновската градска община, общините в Царството, културно-просветни, професионални и други организации и частни лица; приходи от сказки, забавления и представления; от продажба на възпоменателни марки, ленти и томболи. Всички въпроси по управлението и дейността на Комитета: събиране и разходване на суми и решаване кои старини да се възстановят се решават от общото събрание. Самото възстановяване на старините, проучвания и разкопки трябва да стават, под ръководството и указанията на Народния археологически музей - София и Български археологически институт. И тъй като Комитетът е едно дело на великотърновската общественост, всички длъжности са почетни и безплатни. Печатът е с кръгла форма и надпис "Комитет за възстановяване на старините в гр. В. Търново", а в средата е изобразена Балдуиновата кула. С писмо от 31 януари 1934 г. Народният археологически музей одобрява така предложения устав.³

Дейността на Комитета се развива в няколко направления: събиране на средства, осигуряване на безплатна работна ръка, организационно укрепване, работа с Археологическия музей - София по реставрационни работи на хълма Царевец и доставка на строителни материали чрез дарения.

Доста находчиви са начините, с които Комитетът се стреми да подсури необходимите средства. През април 1934 г. са изпратени писма до околийските началници в окръга за образуване на граждански комитети и за събиране на средства за финансово подкрепяне на Великотърновския комитет. Събраните суми ще бъдат изпращани на касиера, който ще издава и съответните оправдателни документи.

Явно обаче Комитетът за възстановяване на старините има идеята да разгърне по-мощна акция за събиране на средства, която да излезе извън рамките на окръга. За това съдим от черновата на едно писмо от 2 април 1934 г., изпратено до кмета на Габрово, който е замолен да съдейства за учредяване и в Габрово на Граждански комитет за събиране на помощи за възстановяване на старините във В. Търново, които, както се изтъква в писмото, са "от значение за цяла България".

Отделни парични помощи са отпуснати от фондовете на Министерството на Народното просвещение в размер на 40 000 лв. и от Общинския съвет - В. Търново в размер на 30 000 лв.⁴

На молбата за събиране на средства се отзовава и Великотърновската дружба "Трапезица" в София, която с писмо от 12 май 1934 г. съобщава, че изпраща събраните 4000 лв. и лично от председателя на дружбата - Стефан Пипев още 1000 лв., за което от Комитета е изпратено благодарствено писмо.

В събирането на средства са включени и Мъжката, Девическата и Търговската гимназии в града, които изкупуват и продават специално подготвени кар-

тички.⁵

На своето заседание от 24 юли 1934 г. Комитетът взема поредица от решения, които имат за цел да облекчат финансово дейността му: решава се да се замоли кметът да прекара безплатно вода до мястото, където ще се работи на старините; началникът на гарнизона и началникът на трудовото бюро са замолени да подсигурят средства, хора, добитък и коли за превозване на нужните материали, както и войници и трудоваци за работа на обектите. От държавния архитект се очаква да даде необходимите сведения за нужните материали и инструменти. Решава се да се назначи и компетентно лице, което да ръководи практически възстановителните работи в лицето на архитект Димитър поп Георгиев.⁶

Плановите за реставрацията са изготвени от Археологическия музей - София от архитект Александър Рашенов, първия български музеен архитект - археолог, посветил се на реставрацията на старините у нас.⁷

Комитетът за възстановяване на старините води доста сериозен организационен живот. Особено в началния период от създаването си, явно до постигане на координираност на действията и до започване на съществената си работа, заседанията се провеждат почти ежесечно.

На тези събирания се одобряват извършените до този момент разходи, приемат се направените парични и материални дарения, разисква се по промени в устава, приемат се нови членове, дават се отчети за извършената работа.

На едно от заседанията си, през април 1934 г., ръководството обсъжда проблема с уволнението на един от членовете си - Тодор Николов, като учител при Търновската държавна мъжка гимназия. След разисквания, в хода на които се изтъкват заслугите и ролята на Тодор Николов не само за работата на Комитета, "но и изобщо значението му за Велико Търново и като човек добре познаващ историята на града и като компетентен археолог", ръководството взема решение да ходатайства пред г-н Министъра на Народното Просвещение да бъде възстановен на работа като учител.⁸

Сред архивните документи на Комитета за възстановяване на старините интересно място заемат копията на изпращаните писма до различни учреждения, институции, предприятия за подсигуряване на необходимите строителни материали като дарения. Писмата са много близки по съдържание и носят информация за състоянието на старините и влиянието, което им оказват атмосферните условия; за посещенията на българи и чужденци във В. Търново, които остават разочаровани да видят само "купища от недобре наредени камъни" и са принудени да разчитат само на фантазията си, за да си представят строителното величие на Второто българско царство. След този въвеждащ момент в писмата се обясняват целите и задачите на учредения комитет. Ето какво четем в едно от тези писма: "С една системна работа, без да е нужно да се прибегва за парични помощи към държавата, той (комитетът) иска да даде пример за строителство и в днешните тежки времена, що изживява държавата".

След тези обяснения и доказателства в писмата се преминава към същността

на въпроса - финансово или материално подпомагане с една увереност в добронамереността и желанието на всички да съдействат на тази инициатива. В повечето случаи това са фирми за производство на изключително необходимите за целта строителни материали. На отправените писма се отзовават почти всички замолени. Така е дарен дървен материал от Държавно стопанство "Тича", 100 кг експлозивни от барутна фабрика "Росица" - Габрово. Първо българско акционерно дружество за цимент "Лев" - Плевен изпраща даром 5 тона цимент чрез представителите си за Търново братя Хамамови; управителят на фабрика за взривни вещества "Владая", запасен полковник Д. Стоименов, изпраща 50 кг толуид; Управителният съвет на Българско акционерно дружество "Гранитоид" - София изпраща чрез представителството си във В. Търново, ръководено от Никола Петров - 5 тона цимент; Министерството на търговията, промишлеността и труда освобождава от държавна берия доставките от пясък и чакъл от р. Янтра за комитета.

На всички отзовали се са изпратени благодарствени писма, съставени са и приемателни актове.⁹

Документите, разкриващи дейността на Комитета, не са многобройни, но въпреки това успяват да представят многообразната дейност на тази организация, която по своя характер не е нова, но чрез дейността си успява да въведе някои нови и твърде интересни моменти. За постигане на своите цели Комитетът разчита най-вече на щедростта на родолюбиви българи и я получава. От друга страна, той успява да излезе извън рамките на града и прави опит да превърне процеса по възстановяването на търновските старини в национален проблем.

В резултат от неговите усилия някои от архитектурните паметници получават необходимото и възможното за този период внимание. Необходимо е още, но за 1934 г. то е само още мечта. Именно мечтата на великотърновци, изразена от инж. Д. Бояджиев през 1934 г., е един достоен завършек на така представената кратка история на Комитета за възстановяване на старините: "Няма нищо непостижимо в този свят. Трябват общи усилия и упорито постоянство. Трябва да се подкрепи най-енергично комитетът за възстановяването на старините, а именно:

1. Да се довършат вратите и подвижния мост на Царевец, крепостните стени и кулите... да се направи грандиозният паметник - от 5 разярени лъва, представляващи Северна България, Южна България, Тракия, Македония и Добруджа... държащи се от хубава жена - България; в празник от устата на лъвовете ще излиза вода, от ноздрите им - пара, а от очите електричество.

Да се направят терасовидни градини... с пътеки и беседки и посадени цветя и треви.

2. Също да се направи хубав парк на Трапезица....В средата на парка да се запази свободно място за бъдещия военен "пантеон", около който ще се изложат разни военни оръжия - трофеи от войните...

3. Да се съедини Царевец с Трапезица с един висящ мост - минушка от "Кая

баш" към Трапезица и да се направи асансьор срещу гара Трапезица, зад Баждарлък

4. Да се направи стълбището с крепостната стена от Трапезица до патриаршеския мост, както и това стълбище от Балдуиновата кула до кладенеца в р. Янтра.

5. Да се възстановят църквите "Св. 40 Мъченици", "Св. Димитър", "Св. Петър и Павел", "Св. Петка", "Св. Възнесение" и др.

Всичко това може да стане, стига да го пожелаем..."

Б Е Л Е Ж К И

¹ ТДДА - Велико Търново, инв. № 4.

² Държавен вестник, № 83, 16 юли 1921 г.

³ ТДДА - Велико Търново, Ф. 29К, оп.1, а.е. 730, л. 1-3, 12, 26.

⁴ Пак там, а.е. 730, л. 37, 38, 56, 57.

⁵ Пак там, а.е. 730, л. 39, 52-55, 67, 76.

⁶ Пак там, а.е. 730, л. 14-15.

⁷ Пак там, а.е. 730, л. 10, 62.

⁸ Пак там, а.е. 730, л. 10-11.

⁹ Пак там, а.е. 730, л. 7-8, 29-31, 34-37, 40-45, 59, 63.

"AWARENESS OF THE GLORIOUS PAST OF OUR TOWN..."

Julia Dencheva

Summary

The committee for restoration of the past in Veliko Turnovo is not a new organisation in terms of its aim and character but it introduces some interesting innovations. The Committee relies basically on the generosity of patriotic Bulgarians for the achievement of its goals. On the other side it manages to go beyond the boundaries of the town and attempts to turn the process of restoration of the past of Turnovo into a national problem.

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИТЕ ФАМИЛИИ – 30-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

НЕДА СТЕФАНОВА

Антропонимите представляват един от най-интересните пластове не само сред собствените имена, но и в лексиката¹. Те съществуват както при определени индивиди, така и при цели човешки групи, като включват лични имена, презимена /бащино и фамилно/, псевдоними, прозвища и др.²

Фамилните имена се появяват през Възраждането и се развиват след Освобождението. Те могат да бъдат индивидуални и групови антропоними в зависимост от това дали именува отделни индивиди и се употребяват в единствено число³. Фамилното име е индивидуален антропоним, който се носи от всеки българин. У нас то е официално /административно/ закрепено, но не всякога се предава по наследство. "Фамилното име на всяко лице е името на дядото или на рода на бащата, с което той е известен в обществото"⁴. По този начин родителите могат да избират две възможности за определяне на фамилното име на новороденото дете, така че всяко поколение може да носи различно от предишните фамилно име, но може и да повтори същото, ако то е взето от името на рода.

Личните имена, формирани в Търново, които са характерни и за цялата страна, носят християнски белег, но не отразяват характерните особености на човека, който го носи, т. е. не дават информация за него. Затова се явява необходимост от съществуване на прозвище /прякор/, който донася допълнителна информация. Прозвището /прякорът/ е своеобразен код, синтезиран в една дума.⁵ Той идентифицира точно личността, винаги е индивидуален и се придава по наследство. Постепенно през годините той загубва връзката с личността, за която е създаден, и се превръща в основа за фамилно име. Прозвището винаги отразява личните качества на човека, но не неговата същност. То се превръща във фамилно име, което се запазва през вековете и доказва само корена⁶.

В резултат на вътрешните миграционни процеси след Освобождението много фамилии са се изселили от Велико Търново. По-будни семейства от близки и далечни селища се преселват в града. Затова се срещат фамилни имена от селото или града, в който са живели: Дряновски, Варневи, Кованлъшки и др.

Изследванията за характерни фамилни имена (ФИ) във Велико Търново се базират на сведения от избирателните списъци, изготвени за общинските избори през 1937 г. Те са съставени от статистическото отделение на общината и включват 19 067 жители на 19 села⁷. ФИ – 190 са за град Велико Търново, от тях 40 са свързани със занаят, 104 от прозвищата (прякор), 17 от селища, 29 от лични имена.

Като езиков материал фамилните имена са твърде интересни за проучване, защото крият голямо богатство от сведения за миналото на населението в Търново – селищен произход, занятие /професия/ прозвище /прякор/ на предците, формирани в края на XVIII в., развили се през XIX в. и достигнали до наши дни. През тези векове те са се развивали, въпреки че за всички не можем да установим дали имат кръвна връзка.

Според произхода на основата, върху която са формирани фамилните имена, ги разделяме на пет вида: от лично име, от занаят /професия/, от прозвище, от названието на селище или район, откъдето е дошла фамилията и от растения и животни.

1. Фамилно име /ФИ/, образувано от лично име /ЛИ/: Люцкан – Люцканов, Добрев – Добри, Паскал – Паскалев, Томер – Томеров, Филчо /Фичо/ – Фичев и др.

2. Фамилно име, образувано от прозвище /Прз/, прякор /Пр/: Бургов /бургия/, Джамджиев /джам/, Камбуrow /Камбур, крив, гърбъв/, Карачоров – /черен дявол/, Пуканков /пуканка/, Шишков – /дебел/ и др.

3. Фамилно име, образувано от занаят или професия /ПЗ/: Аладжов – производител или търговец на пъстър плат, Абаджиев – /производител на аби/, Басманджиев – производител на басми, Белберов – бръснар, Кожухаров – кожар, Табаков – обработка на кожи, и др.

4. Фамилни имена, образувани от името на селището /Сел.И./: Буковски – с. Буковец, Габровски – гр. Габрово, Дряновски – гр. Дряново, Варнев – гр. Варна, Еленски – гр. Елена, Фелибелиев – Фелибе /Пловдив/ и др.

5. Фамилни имена, образувани от растения и животни: Балъков – риба, Шаранков – шаран, Пиперков – пипер, Чемширков – чемшир, и др.

Фамилните имена можем да разделим от структурно гледище на четири групи в зависимост от използваните наставки:

1. ФИ с наставка – ски: Габровски, Гранитски, Буковски, Дренски, Дряновски и др.

2. ФИ с наставка – ов: Аладжов, Балтов, Гайдов, Самуров, Сарафов, Топузов, Ялъмов и др.

3. ФИ с наставка – ев: Арабаджиев, Ковачев, Севриев, Томбачев, Ханджиев, Шумналиев и др.

4. ФИ с наставка – ски: Кованлъшки и др.

Фамилните имена образувани предимно от българска основа, са 104: Войников, Велков, Венков и др. С чужд произход са: 69 от турски и арабски: Бурнаджиев, Герджиков, Сарафов и др.; румънски – Амьорков, руски –

Ширококорад; гръцки – Даскалов и др.

Можем да направим следните констатации и изводи за казаното до тук и приложения речник от 190 фамилни имена от Велико Търново през 30-те год. на XX век. Предимно са използвани български имена. Застъпени са чужди езикови елементи – турски /останали от предосвобожденска епоха/, румънски, руски /от градинарските тайфи, които са били на работа в тези страни/. Те представляват ценно, но непроучено езиково богатство – за думи, които вече ги няма в живия език или са запазени само в диалекта.

Чрез фамилните имена може да се научат много неща за нашите прадеди, за техните занаяти, за техния бит и култура, т. е. по-пълни ще са представите ни за миналото на родовете.

РЕЧНИК

на фамилни имена от мъжки род и с окончанието за женски род –
произход и етимология

1. Арабадѝщев, -ева, ЗП. Абаджѝя, ар. – тур. (abacı) – производител или търговец на аби “вълнен домашен плат”.
2. Айнадѝщев, -ева, Прз. тур. (ayna)- ауна, “огледало”.
3. Аладжѝв, -ова, ЗП. тур. (alaca) – алажа, “производител или търговец на пѝстър, шарен плат”.
4. Алтѝнѝв, -ова, Прз., тур. (alten), злато, златен.
5. Амѝорков, -ова, Прз. рум. (amor) любов-любовчия.
6. Арабаджѝев, -ева, от ЗП. Арабаджия, тур. (arabacı) колар.
7. Астарджѝев, -ева, от ЗП астаржи, тур. (astare) тъкач на тънки пам. платове.
8. Ахмакѝв, -ова, от Прз. тур. (ahmak), прост, глупав човек.
9. Ахтарджѝев, -ева, от ЗП. “ахтар” тур. (ahtar), дребен търговец, бакалин.
10. Бабаджѝанов, -ова, от Прз. тур. (babacan) здрав, здравеняк, юначага.
11. Бабуќчиев, -ева, от ЗП. Папукчия, тур. (babakci) папукчия, обушар.
12. Бабуќков, -ова, от ЗП. Папукчия, тур. (babakci) папукчия, обушар.
13. Багрѝлов -ова, от Прз. “багрило-боя”.
14. Бакѝлов -ова, от Прз. бакал(а), араб-тур. (bakkal) търговец на дребни стоки, бакалин.
15. Бакърджѝев -ева, от ЗП. “Бакърджия”, тур. (bakir) производител на медни (бакърени) съдове.
16. Балабаѝнов -ова, от Прз. Балабан(а) тур. (balaban) “едър”.
17. Балтѝв -ова, от Прз. “Балта” – бравичка, тур. (balta) “бравда, секира”.
18. Балѝков -ова, от Прз. “Балѝк”, тур. (balik), риба.
19. Банджѝков -ова, от Прз. “банджия, банаджия, съдържател на баня”.
20. Бѝнков -ова, от ЛИ Банко < умал. от Банко.

21. Басманджиев -ева, от ЗП. "Басмаджия"-тур.(basmadci) производител на басми, памучно ръчно тъкано платно.
22. Бахчеванов -ова, от Прз. "Бахчеван", пер.тур. (bachivan)-градинар.
23. Бекетов -ова, от Сел. И. гр. Бекет
24. Белберов -ова, от ЗП. "Белбер", тур. (berber) бръснар.
25. Белчев, -ева, от ЛИ Белчо, умал. Бело(ьо).
26. Белмъжев, -ева, от Прз. "Бял мъж" – ястие от прясно сирене.
27. Бербатов, -ова, от Прз. "бербат", пер.тур. – (berbat) мръсен, съсипан.
28. Бисеров, -ова, от Прз "бисер".
29. Бостанджиев, -ева, от Прз. "бостан", пер. тур. (bostaneı), който сее дини, пъпеши.
30. Ботушаров, -ова, от Прз. "Ботуш".
31. Бояджиев, -ева, от ЗП. "Бояджия", боя, човек, който боядисва дрехи, прежда.
32. Браваров, -ова, от Прз. "Брадва".
33. Брусев, -ева, от Прз. "Брус, камък за точене".
34. Брънзелов, -ова, от Прз. "binzar", рум. (brinzar), сирене.
35. Бъклов, -ова, от Прз. "бъкел, бъклица".
36. Бузов, -ова, от Прз. "Буза", бузест човек, от ЛИ "Бузо".
37. Букдовски -а, от Сел.И. с. Буковец.
38. Бунарджиев -ева, от ЗП. "Бунарджия", тур. (bunarci), който копае бунари.
39. Бургров, -ова, от Прз. "бургия", тур. (burgi) бургия, свредел.
40. Бъчваров, -ова, от ЗП. "Бъчвар", който прави бъчви.
41. Варимезов, -ова, от Прз. Варимез, тур. (vartek), който не дава, скъперник.
42. Варнев, -ева, от Сел. И Варна.
43. Велков, -ова, от ЛИ Велко.
44. Венков, -ова, от ЛИ Венко.
45. Витанов, -ова, от ЛИ Витан.
46. Вителов, -ова,, от Прз. "Вител", уред за усукване на нишки.
47. Воденичаров, -ова, от Прз. "Воденичар", ръководител на воденица.
48. Войников, -ова, от ЛИ Войно – съкр. от Войномир.
49. Габровски, -а, от Сел.И. Габрово или с. Габровци.
50. Гайдарджиев, -ева, от Прз "Гайдар", "свиращ на гайда".
51. Гайдов -ова, от Прз "гайда" – свиря или изработва гайди.
52. Гайнуров, -ова, от ЛИ Гайно.
53. Гайтанджиев, -ева, от ЗП. "Гайтанджия" – производител на гайтани.
54. Гарбузов, -ова, от Прз. "Гарбуз"-гърбав човек, тур. (karpuz) "диня".
55. Генжов, -ова, от ЛИ Генчо – диалектно, Гендето, озвучаване на НЧ<НДЖ.
56. Герджиков, -ова, от Прз. "Герджик", тур. (gercik), "гиздав, хубав".
57. Геранлиев, -ева, от Прз. "Геран", от антропоним геранко<геран.

58. Герд̀анлиев, -ева, от Прз. "Геран".
59. Горб̀анов, -ова, "Турбанов", Курбанов, тур. (kurban).
60. Град̀инаров, -ова, от Прз. "Градина, градинар".
61. Гран̀итски, -ска, от Прз. "Гранит – камък, твърд".
62. Грънч̀аров, -ова, от ЗП "Грънчар" – производител на грънци.
63. Гюмѝшев, -ева от Прз. "Гимиш", тур.(gumus) – "сребро, сребърен".
64. Гюз̀елов, -ова, от Прз. "Гюзеля", тур. (guzel) – хубав.
65. Даска̀лов, -ова, от Прз. "Даскал", "учител".
66. Девед̀жиев, -ева, от Прз. "Деведжия", тур. (devекsi) "камилар".
67. Джамб̀азов, -ова от Прз. "Джамбаз" и перс. (cambuz) "продавач на коне, джамбазин".
68. Джамф̀езов, -ова, от Прз. "Джамфез", тур.(camfез), "продавач на тафта".
69. Джанд̀жев, -ева, от ЛИ Джано<Чано.
70. Джамд̀жиев, -ева, от Прз. "Джам", тур.(dcam) стъкло.
71. Дип̀чиков, -ова, от Прз. "Дипчик", тур. (dipcik) – приклад, дръжка на пушка или пишов.
72. Дд̀брев, -ева, от ЛИ Добрьо.
73. Добру̀джалиев, -ева, от Сел. И. Добруджа.
74. Др̀енски, -а, от Сел. И. с. Дрента, Еленско.
75. Дру̀мев, -а, от ЛюИ Друме<Продум; или (друм - път).
76. Дрънд̀аров, -ова, от ЗП. "Дръндаря", който разбива вълна.
77. Дря̀новски, -ска, от РИ Дрянов (-овци), от Сел. И. – гр. Дряново.
78. Ду̀дулов, -ова, от ЛИ Дудьо; умалено "дудул" царевичен клон.
79. Дюлг̀еров, -ова, от ЗП "Дюлгер" тур. (dulger) "строител".
80. Еланд̀жиев, -ева, от Прз. "иланджи", тур. (ilandsi) "змияр".
81. Ел̀енски, -ска, от Сел. И гр. Елена.
82. Зам̀бев, -ева, от Прз. "замбе" тур.(zamba) дупчило, шило.
83. Зл̀атев, -ева, от ЛИ – Златьо.
84. Злат̀арски, -ска, от Прз. "златар" майстор златар.
85. Каз̀аски, -ска, от ЗП "казас" тур. (kazas) – който прави пискулюи за коне и друга украса.
86. Каз̀ански, -ска, от ЗП "Казан" тур. (kazan), който прави казани (котли).
87. Кант̀арджиев, -ева, от ЗП "Кантар" – човек, който прави кантари.
88. Калму̀ков, -ова, от Прз. "Калмукан", къс, дебел.
89. Калп̀акчиев, -ева, от ЗП "Калпакчия", тур. (calpacsi), който шие калпацы.
90. Калп̀аков, -ова, Прз. "калпак".
91. Камбу̀ров, -ова, от Прз. "Камбур", тур. (cambur) крив, гърбав.
92. Капар̀ашев, -ева, от Прз. "капараш", вероятно изменение на Камараш(а).
93. Кап̀унски, -ска от Сел. И. С. Капиново.
94. Карн̀аликов, -ова, от Прз. тур. (sarcalie) "преносно белобрад".
95. Карач̀оров, -ова, от Прз. "Карачор", тур. (Karajor) "черен дявол".
96. Кафада̀ров, -ова, от Прз "Кафадар", тур. (kafadar) другар, съмишленик.
97. Кац̀аров, -ова, от Прз. "Кацар", който работи кацы.

98. Кефазов, -ова, от Прз. "Кафез", тур. (kefaz), болнав, невесел човек.
99. Кираджиев, -ева, от Прз. "Кираджия" – превозвач.
100. Киселов, -ова, от Прз. "кисел" тур. (cerke) кисел като оцет.
101. Кискинов, -ова, от Прз. "кискин" тур. (keskin) страхлив, резлив.
102. Кисъдов, -ова, от Прз. "кисъо" – навъсен, кисел.
103. Ковънлъшки, -шка, от Сел. И с. Кованлъка (Пчелище).
104. Ковачев, -ева, от Прз. "Ковач" – майстор.
105. Кожухаров, -ова, от ЗП кожухар, който шие кожуси.
106. Коларов, -ова, от ЗП "колар-майстор, който прави коли".
107. Корфодозов, -ова, от Прз. "Корфонос" носен в пазва.
108. Кочемидов, -ова, от Прз. "Кочемъдов".
109. Кулелѝев, -ева, от Сел. И с. Средна Кула, Румънско.
110. Куюмджѝев, -ева, от ЗП "Куюмджия" тур. (kujumci) златар.
111. Куцаров, -ова, от ЛИ Куцар, (куц човек < предпазно да е здрав).
112. Кърджѝев, -ева, от Прз. "кърджия" тур. (kir) "работещ на кѝра".
113. Кѝршев, -ева, от ЛИ Кѝршо.
114. Кюркѝев, -ева, от Прз. "Кюркчия", тур. (kurksi), който прави кожуси.
115. Ламбрѝнов, -ова, от ЛИ Ламбрин.
116. Люцкѝнов, -ова, от ЛИ Люцкан.
117. Мартѝнов, -ова, от ЛИ Мартин.
118. Парапанов, -ова, от Прз. "Парапан" – повече, наднормено изобилие.
119. Парцѝлев, -ева, от Прз. "Парцал".
120. Паскалев, -ева, от ЛИ Паскал.
121. Патѝнталов, -ова, от Прз. Патент.
122. Пипѝров, -ова, от Прз. пипер, човек, който отглежда пипер, чушки.
123. Платѝканов, -ова, от Прз. "ПЛАТИКАН" – сух, мършав човек.
124. Плѝвналиев, -ева, от Сел. И. гр. Плевен.
125. Пуканков, -ова, от Прз. пуканка.
126. Ракиджиев, -ева, от Прз. ракиджия, човек, който пие ракия.
127. Рогозѝнски, -ска, ът Сел. И. с. Рогозен.
128. Самѝуров, -ова, от Прз. самур, тур. (samor) кожа от белка.
129. Сапунджѝев, -ева, от ЗП Сапунджия, тур. (sabucu) производител на сапун.
130. Сапѝнов, -ова, от Прз. сапун.
131. Сарафѝов, -ова, от Прз. "сараф"
132. Сарѝчев, -ева, от ЗП сарач (caras), майстор на седла.
133. Сѝчев, -ева, от ЛИ Сачо.
134. Севрѝев, -ева, от Прз. сиври, тур. (sivri), тънък, висок.
135. Семелѝров, -ова, от Прз. семенар, производител на семена.
136. Семерджѝев, -ева, от ЗП, Семерджия тур. (semerci), майстор на самари.
137. Симѝдов, -ова, от Прз. "симит".
138. Слѝвков, -ова, от ЛИ Славко.
139. Стаменѝови, -ова, от ЛИ Стамен.

140. Таба̀ков, -ова от ЗП табак, тур. (tabak) , щави (обработва) кожи.
141. Тасла̀ков, -ова, от Прз таслак, тур. (taslak) гол, плешив.
142. Тенекѐджиев, -ева, от ЗП тенекеджия, обработване на тенекия, ламарина.
143. Терез̀ев, -ева, от ЗП, терезия, тур. (terzi) шивач.
144. Т̀ипографов, -ова, от ЗП типограф, печатар.
145. Токма̀ков, -ова, от Прз Токмак, тур. (tokmak) будала (дървен чук).
146. Т̀омбачев, -ева, от Прз. Томбак, пълен стомах.
147. Т̀омеров, -ова, от ЛИ Томер.
148. Т̀омов, -ова, от ЛИ Тома.
149. Топ̀узанов, -ова, от Прз топуз "тояга с топка" (топуз).
150. Т̀раянски, -ска, от Сел. И. гр. Троян.
151. Тру̀мбев, -ева. от ЛИ Друме <Труме, съкр. От Тру(ф)ан
152. Туржа̀ров, -ова, от Прз. тужар, търговец.
153. Т̀улешков, -ова, от ЛИ Туле.
154. Фелиб̀елиев, -ева, от Сел. И, Фелибе<Пловдив.
155. Ферманѐджиев, -ева, от ЗП Ферманджия, тур. (fermangzi) – шивач на фермата.
156. Фл̀оров, -ова от ЛИ Флорьо, лат. fos floris "цвете".
157. Фурна̀джиев, -ева, от ЗП фурнаджия.
158. Фърту̀нов, -ова, от Прз фъртуна, силен вятър.
159. Хадж̀ев, -ева, от Прз. Хаджи, поклоник на свети места
160. Хайв̀еров, -ова, от Прз. хайвер.
161. Халва̀джиев, -ева, Прз. Халваджия, производител на халва.
162. Хала̀чев, -ева, от ЗП. Халач, араб. Тур. (hale), дръжар, разбиване на памук.
163. Хама̀мов, -ова, от Прз, хамам – баня.
164. Хандж̀ев, -ева, от Прз. Ханджиев, тур. (honei) "съдържател на хан".
165. Х̀артиев, -ева, от Прз хартия.
166. Х̀итров, -ова, от Прз Хитрьо, хитър.
167. Цар̀ибашев, -ева, Прз Черибаш, главатар на цигани.
168. Чака̀лов, -ова, от Прз Чакал.
169. Чата̀лов, -ова, от Прз чатал, дървен чатал.
170. Чар̀ъкѐев, -ева, от ЗП цървулджия.
171. Чемш̀иров, -ова, от ЛИ Чемшир, вечнозелен храст – чемшир.
172. Чешм̀еджиев, -ева от ЗП чешмеджия, тур. (cesmesı) майстор на чешми.
173. Чип̀илов, -ова от Прз. чепило, който се чепи.
174. Чок̀ев, -ева ,от ЛИ Чоко, рум., едър земеделец (чокои).
175. Чорба̀джѐев, -ева, от Прз. Чорбаджия, "селски първенец, кмет"
176. Чу̀шков, -ова, от Прз. Чушка (червен или лют като чушка).
177. Шала̀веров, -ова, от Прз. шалавела – шегаджия.
178. Шап̀карев, -ова, от Прз. шапка.
179. Шар̀анков, -ова, от Прз. шаран, вид риба.

180. Шекѐров, -ова от Прз. шекер, тур. (seker) захар или говори сладко.
181. Шарбѐтов, -ова, от Прз. вм. Шербетов, от сладък шекер – захар.
182. Ширкѐрад, -Сел.И гр. Широкогрѐд, или заемка от руска дума.
183. Шикалѐнов, -ова, Прз. шикалан, дребен като шикалка.
184. Шѐшков, -ова, Прз. Шишко, шишкав, пълен.
185. Шкѐдрев, -ева, от Сел. И гр.Шкодра в Албания.
186. Шѐпов, -ова, от Прз. Шоп, преселник от Шоплука.
187. Шѐшлеков, -ова, от Прз. Шошльо, “който шушне”.
188. Шѐмелов, -ова, от Прз. Шумак, който живее в зашумено място (шуми край себе си).
189. Шѐмналиев, -ева, от ЛИ Шумен.
190. Ялѐмѐв, -ова, от Прз. ялама, тур (yalama) изтъркана бурма; болест по устните.

Б Е Л Е Ж К И

¹ **Намеренски, Н.**, Родови и фамилни имена в гр. Монтана, Сб. Състояние и проблеми на българската ономастика, В. Т., 1999, с. 111.

² **Подольская, Н. В.**, Словарь русской ономастической терминологии М.у, 1978, с. 30.

³ **Намеренски, Н.**, пак там.

⁴ Държавен вестник, 1975., №75, с. 2.

⁵ **Кръстева, Е.**, Прякорите в миналото и днес-начин на употреба, сп. Българска етнология, XXVI, 2000, кн. 3, с. 48; сп. Българска етнология, XXVI, 2000, 3, с. 48.

⁶ **Ковачев, Н.**, Фамилни имена в окръжния град Ловеч до 1980 г., Сб. Състояние и проблеми на българската ономастика, 4, В.Т., 1999, 7-8.

⁷ Избирателните списъци на селищата от В. Търновската община, Велико Търновска околия, Плевенска област за 1937 г., заедно с допълнителните списъци се съхраняват в Краеведския отдел на Регионална библиотека “П. Р. Славейков” – Велико Търново.

SURNAME FROM VELIKO TURNOVO IN THE 30s OF THE 20th CENTURY

Neda Stefanova

Summary

This study includes 190 surnames from Veliko Turnovo on the basis of electoral lists in the 30s of the 20th century. They are from mainly on Bulgarian base, but there are foreign language elements: - Romanian, Russian, Albanian and Greek. By these names we can learn many things about our grandparents, about the crafts, the way of life and the culture of the town Veliko Turnovo.

НИКОЛА СТАНЕВ В СПОМЕНИТЕ НА БАЩА МИ

ОЛГА ЦАНКОВА

В настоящия материал се представят спомените на баща ми – Сталян Пенев Цанков¹, за известния в миналото историк и талантлив популяризатор на българската история Никола Станев. Спомените за ученическите си години баща ми разказваше през годините по различни поводи, а някои подробности уточни след публикуване на сборника, посветен на 100-годишнината на търновската мъжка гимназия, “Негаснещо просветно огнище” в 1987 г.

В миналото търновската мъжка гимназия “Св. Кирил” била авторитетна гимназия. По думите на баща ми в България имало три прочути гимназии: Втора софийска мъжка гимназия, Търновската мъжка гимназия “Св. Кирил” и Ловешката мъжка гимназия. Тази слава нашата гимназия добила благодарение както на “големите учители”, някои от тях с докторати, така и на записалите се да учат в нея будни момчета, които в най-голямата си част били от Търновския край. Не можело да се подмине и фактът, че търновци били чувствителни към учебния процес на училището и реагирали чрез протести още в началото на миналия век срещу немарливи учители. При управлението на БЗНС /1920-1923/ родителите отново се надигнали и подтикнали към стачка учениците от мъжката и търговската гимназия срещу некачественото преподаване на някои учители.²

Баща ми е бил ученик в мъжката гимназия по време и след Европейската /Първата световна/ война, когато директор на училището бил Никола Димитров с прякор Зевс. Ученическите му години били белязани със стопанска разруха, голяма скъпотия и разрушена от земетресението гимназия. Учебните занятия се водели в частни къщи.

Името на Никола Станев нашумяло заради книгите му за Френската революция. Учителят по история Илия Ил. Добревски /1881-1944/³ – тесен социалист и голям общественик /бил в настоятелството на читалище “Надежда”/, обичал да събира учениците и да разговаря с тях. Негова любима тема била Републиката, което му спечелило прякора Републиканеца. Самият той имал книгите на Н. Станев и ги предоставял за четене на учениците, които ги предавали от ръка на ръка. От този учител учениците знаели, че Никола Станев е републиканец.⁴

Книгите на известния български историк добили голяма популярност сред младите хора в Търново и оказали влияние върху формиращия им се мироглед. Това проличавало от участието им в разговорите и споровете в партийните

клубове. По това време републиканското управление в България била дежурна тема за разговори в клуба на обединистите /съкратено наименование на Обединената народно-прогресивна партия/, посещаван от ученици и млади адвокати. След една сказка на поканения Атанас Буров последният споделил: "Виждам, Вие, младите, сте за република!"

Илия Добревски бил свидетел на предприетите грижи от по-младия му колега Тодор Николов за опазване на търновските старини. По това време те били напълно изоставени поради липса на пари. Най-често сам Тодор Николов прокарвал пътеки към отделните обекти. Под негово ръководство работели изпратените да му помагат военнопленници и затворници, а по-късно задържаните да отбиват трудовата си повинност. Неведнъж учителят Добревски подсещал учениците от града да помагат в почивния неделен ден на учителя Тодор Николов. Но по-приятни и примамливи за учениците гражданчета били излетите, организирани от туристическото дружество или от Обединистката партия.

За първи път баща ми видял Никола Станев през 1934 г., когато нашият земляк пристигнал за участие в срещата с живеещите в София търновци. Чрез тази среща Търновската община разчитала за съдействие за стопанското и културно повдигане на старопрестолния град. През цялото време той бил придружаван от учителя историк Тодор Николов.

Няколко години по-късно, като бирник в Търновската община баща ми имал щастливата случайност да се запознае лично с Никола Станев. Това е било след 1936 година и, доколкото съм разбрала, в редакцията на Александър Пенчев³, с когото баща ми бил в добри отношения още от ученическите си години. Никола Станев му се видял много жизнен човек. След запознанството последвал дълъг разговор, оставил трайни спомени у баща ми.

Щом разбрал, че има насреща си човек от с.Беляковец, чрез въпроси Никола Станев извлякъл необходимите му сведения за селото, сравнявайки ги с това, което знае. "Какво бяло изобилства в селото Ви?" – с такъв въпрос започнал Н.Станев. Последвали обясненията, че най-старият поминък на хората бил производство на вар, заради което били изсечени гъсти гори, многото следи от пещи /над 20/, но имало изобилие и на бяла пръст, наричана белилка. Говорили за древните пътища към селото и свързаните с тях пътни станции и стражници, за водните източници, имена на местности. Когато разговорът обхванал и пещерите, описани в книгата на Рафаил Попов за Беляковското плато, Н. Станев закачливо попитал: "Я кажи, старите хора казват ли Беляковско плато?" Баща ми се досетил, че ще го сбъркат с платното, което се тъче. Тогава историкът изказал мнението си за ненужната употреба на чужди думи в българския език. Според него те се използвали от завършилите в чужбина българи, които искали да покажат превъзходство. Между другото Н. Станев похвалил българското образование с думите: "Всеки ученолюбив българин може да получи добро образование в родината си".

Когато през 1942 г. излязла отпечатаната в Търново книга на Н.Станев за

селата от Търновската предбалканска котловина, баща ми с голяма изненада установил, че Н. Станев употребява изразите “Беляковска висока поляна” и “Беляковска висока равнина”⁶ вместо думата “плато”. Чуждицата обаче той използва за с. Арбанаси.⁷ Тогава си спомнил, че Н. Станев го питал: “Как казват старите хора за високо равно място?” Баща ми дал примери с местностите в селото: Божурена поляна, Вълча поляна, Дългата поляна. Установил още, че и в други села на Търновския край хората наричат бялата пръст белилка. За нея баща ми обяснил на учения, че беляковчани я предпочитали за варосване. Не пропуснал да му каже, че даже Колю Фичето, под чиито надзор е строена местната църква, се интересувал от белилката, макар много да харесвал беляковската вар.⁸

В тази своя книга Н. Станев пише за всички известни свещеници и даскали на съответните села. Но поради забраната на политическите партии и последвалите укази и наредби за надзор и забрани Н. Станев не проследил административното управление на тези села, за да избегне водените политически борби за кметския пост. Но той се осмелил чрез редактираното от него издание “Славянски вести” да подсети търновския министър на вътрешните работи и на народното здраве – Петър Габровски, че щом обещава да се реставрира всичко в Охрид, то той би следвало да съдейства същото да се направи и в родния му град.⁹ С този граждански акт Н. Станев доказал съпричастността си към постоянните усилия на Търновската община за реставриране на средновековните старини и спечелил още по-голямо уважение сред търновските културни среди.

Представените спомени не претендират за значимост, но те биха обогатили личностната характеристика на един толкова известен и плодовит в миналото български учен.

БЕЛЕЖКИ

¹ Сталян П. Цанков /1903-1988/ – родом от с. Беляковец, Великотърновско. Секретар – бирник /1922-1934/ и кметски наместник /1934-1936/ в селото, бирник в Търновската община /1936-1958/. Бил председател или секретар на местната кооперация “Съгласие”. През 1983 г. завърши “Родовете в с. Беляковец със снимки и приложения”. Ръкописни екземпляри са подарени на Окръжен исторически музей и Държавен архив Велико Търново, както и на кметството на с. Беляковец.

² Протестите на родителите липсват в този сборник. -Вж: **Панайотов И.** Летопис, Сб. Негаснещо просветно огнище, С., 1987.

³ Илия Ил. Добревски /1881-1944/, родом от с. Беляковец. В цитирания по-горе сборник К. Зидаров определя този учител като “прекрасен преподавател по история” /с. 185/. Учителят Добревски имал “коронен номер” при изпитване: След като ученикът отговори на всички въпроси, свързани с години за царе или крале, той го пита: “Кажи сега, кога е роден баща ти?” Щом ученикът не може да отговори, учителят го мъри с думите: “Научил си само за царете /кралете/, а за баща си нищо не знаеш!” Негов братовчед е Димитър Иванов Добревски

/1891-1973/ главен учител на училище "Петър Дабков".

⁴ Никола Станев бил "либерален реформатор", "радикално настроен демократ – реформатор", кореспондирал с Найчо Цанов. -Вж: **Стефанов, Н.** Един учител от старо време, сп. Векове, №5, 1982, с. 76.

⁵ Александър Пенчев /1879-1953/ - търновски журналист и общественик, голям познавач и на българските билки. Името му е свързано с дружество "Стара столица" и Народен университет

⁶ **Станев, Н.** История на Търновската предбалканска котловина. Селата Присово, Пчелище, Церова кория, Къпиново, Миндя, Марино, Плаково, Големаните, Килифарево и Дебелец. В. Търново, 1942, с. 2, 14.

⁷ **Пак там**, с. 5.

⁸ По разказите на Цанко П. Хутов /1852-1932/ – дядо на баща ми, Колю Фичето казал, че много харесва в Беляковец три неща: хавата, вартата и киселото мляко.

⁹ **Станев, Н.** Общонародното значение на Търново – Охрид и нашият дълг към старините. Сп. Славянски вести, №84-85, 1-2.

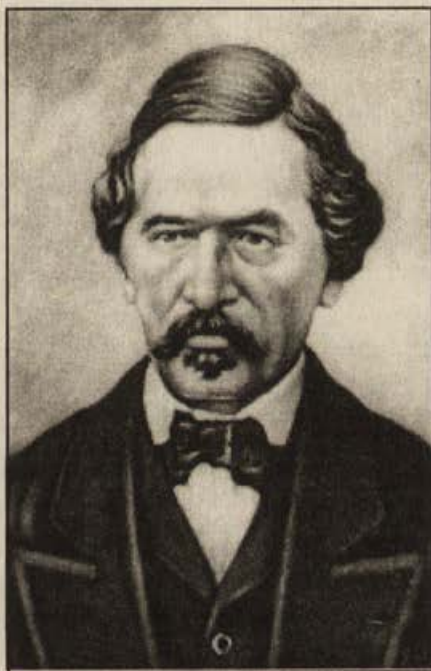
ПРИНОСЪТ НА ЛОМЧАНИ В ИЗДАТЕЛСКАТА ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРИЯ

ЮЛИЙ ЙОРДАНОВ

В националната ни история все още има бели петна. Все още има събития и личности, които не са заели подобаващото им се място в нея. Сред тях е и ярката ренесансова фигура на Кръстьо Стоянов Пишурка. Този скромен даскал, запалил факела на читалището, на театро̀то и женското дружество, полагайки основите на издателското дело, гори с младостта си и пръска в многострадалните души на българите вярата в близката свобода, за "да не ся явиме народом европейском варваре..."

Житейският път на Пишурка не е дълъг. Младият Кръстьо е завършил успешно Цариградската гръцка гимназия, но вместо да потърси поприще на охотен и спокоен живот, какъвто му отреждало неговото образование тогава, той остава българин докрай и се отдава на служба на народа си. Вместо да стане турски чиновник, с перспективата да достигне до високи административни или дипломатически длъжности, поради владееенето на няколко европейски езика, през 1847 година става учител в родния си град Враца, защото така е сметнал, че най-добре ще служи на своя род.

Младият учител влага мило и драго, за да влива училището светлина в съзнанието на потъналия в мрак народ. Но врачанският владика Агапий усеща, че тази светлина засенчва елинизацията в северозападните земи на Османската империя. "Пишурката се бори срещу нахалния владика, но освен ентузиазма

Кръстьо Пишурка - родоначалник на театралното дело в България, положил основите на издателската дейност в Лом.

на своите двадесет и пет години той няма никакви други съюзници. И той почва люто да кори врачанските първенци за равнодушието им.”

Но делото на родолюбивия български учител не остава скрито. Дори в далечния дунавски град Лом обществото научава за него. А там “търговци и еснафи задружно ратуват за ново училище”. При среща с търговеца Младен Пунчов – Мокрешлията, Пишурка приема да отиде в Лом.

“На св. Илия през 1848 година ломските граждани видели и чули за първи път младия даскал Кр. С. Пишурката. Както църковното пение, така и събудената проповед на врачанския даскал силно се харесали на ломчани и даскал Кръстьо веднага бил условен за учител в Лом срещу годишно възнаграждение 5000 гроша – една значителна сума за времето си – отбелязва Страхил Каменов. Разпалил чрез училището интереса към просвещението, Пишурка разгръща огромна по съдържание дейност. И бързо спечелва обичта на жадните за духовна топлина хора. Ту преводач, ту автор, Пишурка е оставил ред свои оригинални и преводни съчинения. Неговата плодовитост е изумителна за времето си. С всички сили тоя предан син на племето си вдъхвал любов към книгата на своите съвременници.

Виждайки плодоте на своето дело в училището, Пишурка още повече разпалва собствените и на близките си сподвижници заложби. Както отбелязва Петър Апостолов, даскалът започва да пише и печати стихове, болшинството от които са декламирани от негови ученици. В стиховете на Пишурка преобладават сладостно-сентиментални сюжети. В стихотворението му “Песн за Ломското новосъставлено училище и изпитанието му” срещаме предупреждението към своите съвременници за отговорността към делото, което са поели. Разгръщайки пожелтелите страници на “Цариградски вестник” от 1849 и 1850 година, срещаме поредица от стихове на Пишурка, които говорят за неговата литературна дейност. Разбира се, някои от тях носят белега на нравоучението, на така наречената “даскалска поезия”.

Големият български етнограф и деец на националното ни самосъзнание Димитър Маринов свидетелства, че “още първата седмица след почването на занятията”, т.е. през 1848 година, Пишурка поставя над вратата на една от училищните стаи /предназначена за библиотека и читалня/ надписа “Читалище”. По този начин той полага основите на читалищното дело в този край на родината. И за да събуди още повече интереса към това ново огнище на българщината, наред с книгите и вестниците решава да постави театро. Пишурка превежда идиличната поема на Мармонтел “Аделаида – алпийската пастирка”. С помощта на Белградското просветно попечителство в читалището са доставени 18 тома различни книги. **Даскалът побългарява “Многострадална Геновева”, “Момина китка” и “Изпаднал търговец”.**

Изключително оригинален е стилът на автора в стихосбирката “Куткудячка – морални стихове и приказки”. Тя се състои от 27 стихотворения и 12 прозаични миниатюри. Отличителната им черта е хуморът, чрез който авторът подлага на безпощадна критика всичко, което потапя народния дух в тъмнина.

Главното изразно средство в преведените /побългарени/ и в личните творби на Кръстьо Пишурка е диалогът. И това е напълно обяснимо – авторът ги е предназначил за сценичната реализация на театро̀то. Много от чуждите /предимно на по-неизвестни автори/ творби той пригажда към българските условия на живот.

“Книга за секого” – така Пишурка е записал под заглавието на побългарената от него “Момина китка”. А в предговора си към книгата, писан в Лом на “Петров ден 1870”, отбелязва: “От съдържанието на “Момина китка” читателите ще видят, че тя е от поучливите романи, а такава беше и целта ни.”

Може би единствената драма със силен социален заряд, останала ни от перото на Пишурка, е “Изпаднал търговец”. В нея се преплитат някои сложни за онова време събития. На фона на личната трагедия ярко се открояват зараждащите се сблъсъци в едно ново общество, възникващи в българските земи, покорени от османлиите. Впрочем в тази побългарена “позоришна игра” Пишурка влага чисто нашенски мотиви, които наблюдава сред ломския еснафлък.

Грижете на Кръстьо Пишурка за просвещението на българина виждаме и в още един момент от неговото творческо дело. Той съставя “Буквар за изучаване на българский язык на децата”. В шестнайсетте странички на тази книжка, издадена през 1871 година във Виена, заедно с буквите Пишурка дава “слогове от гласни и полугласни букви”, двосложни думи, образува изречения и всичко необходимо за улеснение на децата.

За нашия съвременник сигурно ще представлява интерес как този незнаен даскал от тъмния край на Османската империя е имал възможността да издава своите творби в Белград и Виена. Отговор дават самите книги. В тях на една от първите им страници намираме посвещение: “На господство му Неделко Филчов в Лом най-горещия любител на българската книжнина с най-дълбоко почитание посвещава преводителът”, “На господа братя Хаджи К. Поповичи в Белград посвещавам делцето си с почитание и признателност Издателят”, “На господство им Йо. Тончов и Г. Монов – търговци и комисионери в Лом и негова милост Николачко Йончов – търговец във Враца и Лом като ревностни любители

“Многострадална Геновева” – преведената от сръбски език пиеса, която през 1856 г. Кръстьо Пишурка издава в Белград.

на българската книжнина с най-дълбоко почитание посвещава преводителът” и т.н.

В едно от писмата до намиращия се в Белград ломски политически емигрант Димитър Панов – Гинин, Пишурка пише на 14 ноември 1857 година, че “Аделаида – алпийската пастирка” е била отпечатана с най-активната помощ на Гинин, благодарение на събраните от “родолюбиви спомоществуватели” средства, а пренасянето ѝ в Лом, е било извършено от баба Петкана – съпругата на Гинин – в отделен сандък под формата на нейн личен багаж.

Непреходното дело на Кръстьо Стоянов Пишурка безспорно ни задължава да му отредим полагащото му се място в отечествената ни история. То е така дълбоко народностно, че едва ли без него би могло да съществува просвещението и културната дейност през ония години на турска тъма в Ломския край.

Родолюбивото издателско дело на даскал Пишурка се подема и от неговите следовници в Лом. Най-голямо поле за изява то намира в годините след освобождението от турско робство. През 1879 година Търновската конституция провъзгласява свободата на словото и печата. Премахнати са цензурните ограничения, което благоприятства развитието на книгопечата. Много от българските печатници в чужбина са пренесени в Княжество България и Източна Румелия.

В първите няколко десетилетия книгоиздаването се развива главно в провинцията. Много книжари откриват печатници, а след това започват и издаването на местни вестници, списания и книги. В своята нова история Ломският край ще остане със своите над 70 заглавия на издания. Своеобразен връх в тази дейност е десетилетието 1921-1930 година, в което излизат средно по шест нови заглавия на година.

В крайдунавския град местните вестници и списания са рожба на печатниците “Цонов-Божилков-Лилов”, “А.Н. Димитров-Тодоров”, “Зора”, “Алфа”, “Меркур”, “Изгрев”, “Обнова” и други. Цялостният политически, стопански и културен живот на региона рефлектира в местните издания. Всяко разцепление или консолидиране на политическите сили намира отзвук в тукашния печат. Наред с политически ангажираните “Демократ”, “Сговор” и крайните “Фашистки зов”, “Обнова” и други, в тази пъстра вестникарска палитра свое достойно място заемат и литературният “Яр”, списанията “Земя и хора”, “Маскарад”, “Ехо”, “Основно училище”, “Ученическа мисъл”, хумористичните вестници “Бич”, “Накриви калпак, засучи мустак”, религиозните “Християнско знаме”, “Светилник” и други.

Поради финансови или политически причини някои от изданията се появяват епизодично, а други излизат по-продължително време.

След 9 септември 1944 година със Закона за национализация на частните предприятия /24 декември 1947 година/ и Наредбата за ликвидиране на частните издателства /12 юли 1948 година/ книгоиздаването става монопол на държавата, кооперативните сдружения и обществените организации.

Обособява се градският вестник "Народна трибуна", като орган на градския комитет на БКП, изпълнителния комитет на Градския общински народен съвет и градския комитет на Отечествения фронт. В първите години след посочената дата се издават и много на брой единични листове, посветени на кръгли годишнини и известни личности, културни институти и исторически дати.

Интерес за изследователите представляват изданията, които може да се класифицират в няколко раздела.

Периодичен печат

"Нов живот" – политико-книжовен вестник. Излизал от 1 юли 1891 година два пъти седмично. Редактор Христо Иванчов.

"Демократически лист" – редактор Коста Арсениев. Младият и талантлив общественик от юни 1894 година започва да редактира първия опозиционен на новия режим вестник. Само след няколко броя той е спрял, защото подкрепя течението на Петко Каравелов в Либералната партия.

"Наука и здраве" – популярно-медицински, хигиенически и научен вестник. Излиза на първо и петнадесето число всеки месец. Редакторът д-р Георги Иванов /Балсамов/ го издава в ломската печатница "Цонов-Божинов-Лилев". 1-7, 1 септември 1894 година.

"Демократ" – политически вестник, излизал всяка събота. Отговорник му е К. Куртев. Издаван е в Дунавското печатарско дружество в Лом. 1-12, 6 януари – 24 март 1895 година. Вестникът е против правителството на Народната /народняшката/ партия на д-р Константин Стоилов. Подкрепя Демократическата партия на Петко Каравелов.

"Основно училище" – месечно педагогическо списание за училищна практика и педагогическа литература. Редактор – издател е Тодор П. Митев. Отпечатва се в печатница "Цонов – Божинов – Лилев". I-III януари 1894 – юни 1896 година.

Списанието е предназначено да подпомага учителите в непосредствената им практическа дейност. Съдържа статии по методика на обучението, образцови уроци, критика и библиография, училищна хроника. Сред сътрудниците му са и писателите Тодор Г. Влайков и Ив. Пеев – Плачков. През третата годишнина на списанието редактор е и Иван Григориев.

"Детска илюстрирана и театрална библиотека" – месечно списание за момичета и момчета от 7 до 16 години. Уреждат го А. Попов и К. Иванов. 11 януари 1897 година. Печатница "С. Цонов-Лилев".

"Ученическа беседа" – научно-литературно списание за ученици и младежи от двата пола. Излиза в края на всеки месец без ваканционните юли и август. 1 септември 1897 година. Редактор А. Лозанов. Печатница А. Н. Димитров. Съдържа разкази на редактора, стихове превод от мадам Дьо Стал и материали с поучителен характер и разни съобщения.

"Селска сбирка" – месечно селско списание за всекиго, специално за общинските кметове, съветници, писари и кандидати за такива. През юли и август не излиза. Редактор е Ив. Т. Мънцанкьов, а отговорник К. Велев. Издание

и печат на А. Н. Димитров. Януари-октомври 1899 година. Списанието третира предимно финансово-счетоводни въпроси. Задачата му е "да бъде истински другар-съветник на управниците в селата, а така също и да подготви хора, които достойно да заемат било кметски, било съветнически, било писарски длъжности". Помества статии по счетоводство, по съдебни, финансови и други въпроси, художествена литература, новини, книгопис и други.

"Демократически лист" – вестник за политика, книжовност, търговия и индустрия. Излиза всяка седмица. Редактор Манчо П. Манчов. Печатница Димитров-Тодоров. 7 октомври 1901-1902 година.

"Свобода" – седмичен лист за беседи върху обществената мисъл. Излиза всяка седмица. Редактор Ал. Лозанов. Печатница "С. Цонов-Лилов". 18 януари 1902 – 14 ноември 1903 година.

"Шарен свят" – малък лист за големи работи. Излиза в неделя. Редактор Александър Лозанов. Печатница "С. Цонов-Лилов". Великден – 5 юли 1902 година. Лист за хумор.

"Живот" – седмичен вестник, излизал всяка събота. Отговорен редактор Д. Цанков. I-III 25 май 1902 – 3 април 1904 година. Заявява, че "няма да се прокарват никакви партийни интереси" и че "вестникът не е партийен орган, а орган на ломските интереси". По-късно обаче при съставяне на правителството Рачо Петров – Д. Петков застава определено на позициите на Народно-либералната /Стамболовистката/ партия.

"Известник" – независим вестник за информация и съдебни обявления, излизащ всяка седмица. Редактор Юрдан Кирчев. Печатница П. Лозанов. 25 декември 1902-15 март 1903 година.

"Хвърчаш лист" – орган на окръжното бюро на Народно-либералната партия на Видински окръг. Излиза в четвъртък и неделя. Видин-Лом печатница "М. Цонов-Лилов". Август 1905 година.

"Лом" – седмичен информационен вестник, редактиран от комитет. Печатница "М. Цонов-Лилов". 21 януари 1906 - март 1907 година. Подкрепя управляващата Народно-либерална партия. Продължение на "Ломски вести".

"Християнско знаме" – седмичен независим вестник. Редактор Петър С. Попов. Печатница Димитров-Тодоров. 6 февруари – 19 юни 1910 година. Религиозно издание на сектата Христова църква. Ратува за обединение на разните секти, като всички "се върнем назад в първобитната църква, каквато тя беше във времето на Апостолите". Против "имена, обряди и пр. Катехизиси, символи на вярата и дисциплини, които са човечески измислици и наредби", вмъкнати в черквата след апостолите. Срещу редактора е заведено дело за незаконно присвояване на пастирски права.

"Демократ" – седмичен обществено-политически вестник на Демократическата партия. Печатница "Димитров-Тодоров". 8 януари – 3 юни 1911 година.

"Ломски глас" – седмичен политико-обществен вестник, излизащ всяка събота. Редактира се от редакционен комитет. Печатница "М. Цонов-Лилов".

21 май - 8 декември 1911 година. Информационен вестник. "Предвид важноста на настоящите избори за ВНС и за да могат избирателите от Ломската административна околия да бъдат в течение на работите по тези избори, намерихме за нужно да задоволим при нужда с издаването на в. "Ломски глас". Служи на интересите на Прогресивно-либералната партия в Ломския край."

"Бич" – седмичен вестник за хумор и сатира. Отговорен редактор И. Стоянов. Печатница "М. Цонов". 6 август 1911 година.

"Крепост" – седмичен независим лист, близък до широките социалисти. Отговорен редактор Георги Цонов. Печатница "М. Цонов-Лилов". 1-29 април 1912 година.

"Индустрия" – "От поместената в първия брой програма се вижда, че в. "Индустрия" ще се занимава с всичко и "не ще гледа никому хатър", август-септември 1912 година.

"Родна вяра" – месечно църковно-обществено списание, редактирано от издателя свещеник Ал. Ив. Стоянов. Печатница "Бр. В. Цветанови". 1 януари 1914 година. Православно-религиозното списание има за задача "Да пропагандира идеите на Българската православна църква. Против сектите. С националистическа окраска."

"Истински бич" – седмичен народен вестник, уреждан от редакционен комитет. Печатница "Бр. В. Цветанови". 23 април - 16 декември 1914 година.

"Дунав" – седмичен независим политико-обществен вестник. Редактор-стопанин Ил. Томов. Урежда редакционен комитет Печатница "Бр. В. Цветанови". 23 април – 19 май 1915 година. Пропагандира възобновяването на Балканския съюз. Против присъединяването на България към немската коалиция.

"Народен бич" – сатирико-политико-обществен вестник. Излиза всяка събота. Печатница "Бр. В. Цветанови". 3-24 май 1915 г.

"Театрален лист" – издава ломската театрална дружба. Редактира се от редакционен комитет. Печатница "Меркур". Септември-ноември 1919 година. Отразява театралния живот в града. Помества рецензии, разкази, резюмета на пиеси и съобщения.

"Ехо" – седмично списание за литература и критика. Издава редакционен комитет при ломския градски театър. Печатница "Бр. Цоневи и Лилов". Октомври-декември 1919 година. Литературно списание, редактирано предимно от младежи – любители – актьори. Помества стихове, рецензии, разбори на театрални пиеси, литературни очерци и други.

"Пеперуда" – месечно списание за литература и критика. Редактор Борис Петров. Печатница А. Н. Димитров. януари-февруари 1920 година. Помества стихове, театрални и музикални прегледи.

"Сговор" – независим обществен вестник на антикомунистическите партии. Излиза два пъти седмично. Урежда редакционен комитет. Отговорен редактор Ст. Немски. Печатница "Зора". 1 септември-2 октомври 1920 година.

"Маскарад" – месечно младежко списание за художествена литература и

естетски тенденции. Урежда Пепо Григоров. 28 януари-7 февруари 1921 година. Печатница А. Димитров.

“Земеделско право” – вестник на БЗНС, седмичен окръжен орган за стопанство, политика и култура. I-III 1921 – I VI 1923 година.

“Театър” – театрално списание, чийто първи брой съдържа само театралната програма. 28 януари – 7 февруари 1921 година. Печатница А. Димитров.

“Славяни, Господ иде!” – месечно списание за религия и наука между славянските народи. Орган на славянското младежко дружество при Ломската евангелистка баптистка църква. Главни редактори Мойсей Прокопов и Трифон Димитров. Печатница А. Н. Димитров. 15 септември – 17 ноември 1922 година. Ратува за побратимяване на народите чрез сближаване на църквите, “а особено за помиряване на славянските племена”. Помества статии по религиозни въпроси, въздържание, стихотворения, сведения из живота на баптистките църкви в България.

“Земя и хора” – младежко литературно-художествено списание със склонност към естетически формализъм. Съдържа стихове, разкази, литературна критика. Печатница А. Димитров. 1923 година.

“Balkanica poste” – орган на дружество “Рила” редактор Д. Илиев Попов. 1923 година. Списание за филателна информация, излизащо на френски език.

“Ломска дума” – седмичен независим информационен вестник за политика, наука и др. близък до БРСДП /т.с./. Редактор Борис Цонов. Печатница А. Димитров. 17 март 1923 – 14 март 1929 година. Помества статии, седмични новини, книжнина, обявления и други.

“Юношески другар” – периодичен музикален сборник, съдържащ ноти с текст на хорови училищни песни. Урежда Борис Гайдаров. Печатница С. М. Стайков – София. 1924-1947 година.

“Ломски сговор” – вестник на Демократическия сговор. Помества статии на политически, здравни, стопански и просветни теми, пътеписи, музикални и театрални бележки, много съдебни обявления, търговски реклами и други. Урежда редакционен комитет с отговорен редактор М. Спасов. Печатница “Зора”. 5 януари 1924 – 4 септември 1930 година.

“Ломски глас” – безпартиен двунеделен вестник. Отговорен редактор Васил Цибрански. Печатница “Обнова”. 1 ноември 1924 – 15 април 1929 година. Стопански и просветен вестник. Издание на въздържателното дружество в Лом. Помества статии против алкохолизма, по учебното дело и селското стопанство, съдебни обявления и търговски реклами.

“Danubia poste” – списание за филателна информация, официален орган на Българския клуб за размяна. Клубът в Лом е международно дружество за кореспондиране и размяна. Директор Никола Тасев, секретар Христо Велчев. 1 януари 1925 година.

“Киновести” – безплатен вестник, излизащ три пъти седмично. Печатница “Зора”. 25 април – 15 юни 1925 година.

“Ломска поща” – информационен ежедневник. Редактор Г. Ив. Русев. Урежда

редакционен комитет. Печатница "Зора". Помества новини от България и чужбина – най-често със сензационен характер. Преводни разкази и фейлетони, хроники и търговски реклами. 28 май – 9 ноември 1925 година.

"Отечествен зов" – седмичен вестник. Редактор запасен майор Ц. Сидеров Ботев. Печатница "Алфа". 10 септември 1925 – 26 януари 1926 година. Демократически лист с преклонение пред монарха и деветоюнските генерали.

"Народен будилник" – седмичен независим вестник. Главен редактор Лазар Я. Попов. Урежда редакционен комитет. Печатница "Алфа". Националистически вестник. Излиза вместо замисления "Видински вестник на вестниците". 1 октомври 1925 – 26 февруари 1927 година.

"Киноизкуство" – периодичен орган на кинолюбителското дружество. Урежда редакционен комитет. Отговорен редактор Димитър Златарев. Печатница "Алфа". Съдържа реклами на фирми. 7 март 1926 – 8 март 1927 година.

"Просвета" – двуседмичен вестник за просвета и обща култура. Печатница "Алфа". Професионален учителски вестник, дело на "група учители несоциалисти, които са си поставили за цел да реагират срещу домогванията на учителите широки социалисти в Българския, учителски съюз" за политически неутрален учителски съюз. 8 октомври 1926 – 1 юни 1928 година.

"Ломско клепало" – лист за смях и присмех. Излиза по настроение. Урежда П. Кокленски. Печатница "Алфа". Мимолетен хумористичен лист. 28 октомври 1926 година.

"Подем" – независим седмичен вестник за политика, просвета и стопанство. Главен редактор Н. Ченков. Урежда редакционен комитет. Печатница "Зора". 5 януари 1927 – 12 март 1928 година. Вестник на Демократическия сговор с много обявления и търговски реклами.

"Светилник" – издание на евангелистката баптистка мисия сред циганите в България. Излиза всеки месец. Печатница "Напред". 15 януари 1927 година. Протестантско баптистко списание, предназначено за циганите.

"Кооперативна мисъл" – вестник за кооперативна просвета, излизащ два пъти месечно. Урежда редакционен комитет. Печатница "Зора". 12 февруари 1927 – юли 1929 година. Орган на кооперативните организации в Лом – РКС, Популярна банка и потребителна кооперация "Напред". Ратува за укрепване на кооперативното дело в околията и съгласуване дейността му.

"Дунавска заря" – всекидневен независим вестник. Редактор П. Стойчев. Лом-Видин, печатница "Алфа". Издание на местната печатница с търговска цел. 11 април 1928 – 31 март 1932 година.

"Читалищен лист" – безплатно периодическо издание на ломското читалище "Постоянство". Редактори Л. Цонев и Страхил Каменов. Печатница "Зора". Читалищно списание, ратуващо за създаване на околийския читалищен съюз и за основаване на читалища в селата. 21 май 1927 – 23 юни 1928 година.

"Суфльор" – седмично издание на актьорската взаимоспомагателна каса при ломския градски театър. Печатница "Зора". 1927 година. Липсват данни за

първия и втория брой.

“Яр” – вестник за литература, изкуство и критика. Излиза два пъти месечно. Редактор Хр. Цолов. Печатница “Алфа”. 25 март 1928 година. Съдържа литературни творби, болшинството от които са написани от редактора, и една театрална рецензия.

“Дунавски куриер” – излиза два пъти месечно. Редактор Лазар Я. Попов. Урежда редакционен комитет. Лом-Перник. Печатница “Зора”. 23 септември 1928 – 16 февруари 1930 година. Информационен антисговористки и антикомунистически вестник. В първите си броеве печати и новини от Перник. Бори се срещу румънската пропаганда във Видинския край.

“Дунавско знаме” – седмичник за култура, политика и стопански дейности. Обществено-политическо и стопанско издание, близко до БЗНС. При разцеплението в БЗНС “Врабча-1” се ориентира към десницата. Урежда редакционен комитет. Отговорен редактор Димитър Н. Цветков. Печатница “Алфа”. 16 декември 1923 – 18 февруари 1929 година.

“Стено-лист” – издание на стенографското дружество “Краткопис” в Лом. 1929-1930 година.

“Ехо” – седмичник за литература и разгласа. Редактор Г. Цветков. Печатница “Зора”. 28 януари – 22 април 1929 година.

“Истинско слово” – библиотека. Редактор дякон Г. П. Александров и свещеник Г. П. Герасимов. Печатница “Алфа”. Март-септември 1929 година. Източноправославно религиозно просветно списание. Помества проповеди, беседи и разкази.

“Стенографски лист” – издание на ученическото стенографско дружество “Краткопис” при ломското педагогическо училище 1930-1931 година.

“Ученическа мисъл” – литературно педагогическо списание на ломското педагогическо и образцово училище. Редактира комитет. Печатница “Зора”. Ученическо списание /от втората годишнина – вестник/. Националистическо за Санстефанска България. Съдържа ученически художествени произведения, ученически и общообразователни статии, литературна и музикална критика и вести. 1 март 1930 – 4 декември 1942 година.

“Вестник на Голинската популярна банка” – излиза периодически. Кооперативен лист, съдържащ статии за спестовността, баланси, отчети и други подобни. Печатница “Зора” 6 юли 1930 година.

“Дунавът весело шуми” – орган на общественно-държавническата организация “Велика България”, списван лично от вожда на организацията Хр. Устабашиев. Отговорен редактор Господин Клопанов. Печатница на В. Иванов. 25 август 1930 година. Един от органите на сектата православно свето общество. Шовинистически вестник.

“Север” – независим ежедневник за информация, просвета, стопанство и политика, в който сътрудничат комунисти и земеделци. Ратува за културно издигане на Лом и околията му. Съдържа статии по местни стопански и културно-просветни въпроси. Главен редактор Иван Флоресков. Урежда

редакционен комитет. Печатница "Напред". 11 септември 1930 – 16 септември 1938 година.

"Стремеж" – лист за стенографска просвета. Редактор Атанас В. Панталеев. Печатница "Зора". Ноември 1931 – февруари 1944 година. Стенографски вестник, по-късно неофициален орган на Съюза на гражданските стенографски дружества в България. Ратува за създаване на обща организация на българските стенографи-практици за разработване стенографски теории и практика. Помества статии за образование и възпитание, методика и история.

"Фашистки зов" – пропаганден фашистки вестник, периодичен орган на ломския околийски секретар на Националната задруга /фашисти/. Редактира просветителен комитет. Отговорен редактор П. М. Детелин. Печатница "Напред" 1932 година.

"Страж" – вестник за национална мощ и социална справедливост. Излиза всеки понеделник и четвъртък. Урежда редакционен комитет. Отговорен редактор Герасим Попов. Печатница "Изгрев". Информационен вестник на правителствени позиции. Води ожесточена пропаганда срещу Съветския съюз. 9 юли 1936 – 29 януари 1941 година.

"Лъч" – седмичник за информация, стопанство и политика. Редактор Илия Стефанов. Печатница "Зора" на Любен Ст. Цонов. Информационен вестник, ратуващ за стопанското и културното издигане на града и околията. Помества политически новини и прегледи, разкази, домакински съвети, спорт, биографии на български и чуждестранни общественици, писатели и други. Има младежка и хумористична страница, кинореклами и ребуси. Стои на официални позиции. 15 август 1937 – 21 юли 1941 година.

"Пчелица" – детски илюстриран вестник. Издава ученическа кооперация "Пчелица" в с. Василовци, Ломско. Излиза веднъж месечно. Редактор Борис Ц. Абдишев. Печатница "Изгрев" на Ан. Н. Новоселов, ноември 1937 – май 1939 година. Детско илюстрирано вестниче, в списването на което участват ученици от основните училища в Ломския край.

"Ломско слово" – вестник за информация, култура и стопанска просвета. Редактор Петър Андреев. Печатница "Зора" – 15 декември 1938 – 20 януари 1940 година.

"Дунавски глас" – ежедневен вестник за информация, стопанство и просвета. Редактор Ал. Горанов. Урежда редакционен комитет. Печатница "Зора". Информационен вестник на официални прохитлеристки позиции. 17 март 1941 – 2 септември 1944 година.

"Зов" – орган на 66-та браническа дружина "Аспарухов хълм", излизащ два пъти седмично. Редактира комитет. Отговорен уредник командирът Асен Пенев. Печатница "Зора". 1 януари 1943 – 28 август 1944 година.

"Народна трибуна" – орган на ОФ. Редактор Ефрем Митев. Редактира комитет. Печатница "Зора". 16 септември 1944 – септември 1990 година.

"Ударник" – седмичник на агитпропа на РП /к/. Редактира комитет. Печатница "Зора". 22 октомври 1944 – 6 януари 1945 година.

“Изборна борба” – издание на агитпропа при околийския изборен комитет на ОФ. Излиза ежедневно. Печатница “Зора”. 13 август -16 ноември 1946 година.

“Трезвен зов” – издание на въздържателното дружество “Васил Левски” в Лом. Печатница “Зора”. 5 декември 1945 – 25 ноември 1946 година.

“Заводска трибуна” – орган на партийния комитет, профкомитета и административното ръководство на Държавния захарен завод в Лом. Печатница на Градския промкомбинат. 10 януари 1961 – 6 октомври 1971 година.

Единични листове

“Панаирски шарки” – хумористичен лист по случай ломския панаир през септември 1920 година. Печатница “Меркур”.

“Кална борба на кални вестникари” – предизвикан отговор на вестник “Ломска дума”, брой 114 – 1926 година. Печатница “Алфа”.

“Постоянство” – издание на приятелите на читалището по случай 70 - годишнината му. 11 декември 1927 година. Издател Антон Н. Димитров. Печатница “Алфа”.

“Младежки червен кръст” – издание на ломското педагогическо училище – 28 февруари 1928 година. Печатница “Зора”.

“Аспарухов хълм” – агитационен лист на туристическото дружество. 22 април 1928 година. Печатница “Зора”.

“Весели минути” – хумористичен лист. 12 юли 1929 година. Печатница “Алфа”.

“Кръстю Пишурка” – възпоменателен лист по случай освещаването на бюст-паметника на 6 декември 1936 година в Лом. Урежда редакционен комитет. Печатница “Зора”.

“П.П. Славейков” – списван от ученици и ученички в Ломската гимназия. Ръководител учителя Б. Чимширов. 15 юни 1940 година. Печатница “Зора”.

“Народна разплата” – издава околийския комитет на ОФ в Лом. Урежда редакционен комитет. Редактор Иван Керемидчиев. 24 декември 1944 година. Печатница “Зора”.

“Абитуриентски лист” – издаван от абитуриентите при двете гимназии. Редактори Емил Ефремов и Стефан Шаренков. 24 май 1945 година. Печатница “Зора”.

“Васил Левски” – 19 февруари 1873 – 19 февруари 1945 година. Възпоменателен лист, уреждан от комитет при спортен клуб “Левски” – Лом. Печатница “Зора”.

“9-ти септември” – редактира комитет. 9 септември 1945 година. Печатница “Зора”.

“Деветоюнски лист “Ал. Стамболийски”. 8 февруари 1945 година. Редактира контактен комитет. Печатница “Зора”. “Кооперативна борба – редактиран от комитет: Б. Ненов, Т. Пирдопски, Ив. Стефанов, Ив. Данаилов. 8 февруари 1945 година. Печатница “Зора”.

“1-во майски лист” – издаван от първомайски ОФ-комитет. Редактори Крум

Велков, Иван Керемидчиев. 30 април 1945 година.

“Септемврийски лист” – издание на отечественофронтовски комитет по отпразнуването на септемврийското въстание. 1945 година. Печатница “Зора”.

“Славянски лист” – редактор Крум Велков. 3 март 1945 година. “Трезвен зов” – издание на въздържателно дружество “Васил Левски”. Редактор Дим. Котев. 26 септември 1945 година. Печатница “Зора”.

“90 години читалище “Постоянство” – издание на читалището. Редактира комитет с отговорен редактор Петър Борисов. 15 декември 1946 година. Печатница “Зора”.

“7 април – Ден на майката” – редактиран от комитет. 7 април 1946 година.

“Младенов лист” – издание на ОК на СБПФ – Лом. Редактира комитет. 12 декември 1950 година. Печатница на ОК на БКП. “Борба за високи добиви” – специален брой, редактиран от комитет в Лом. 24 януари 1951 година. Печатница на ОК на БКП.

“40 години Ломска оперета 1923-1963” – юбилеен вестник. 24 март 1963 година. Печатница при Промкомбината.

“10 години Пионерски дом” – юбилеен вестник на пионерския дом “Лилия Карастоянова”. 19 май 1964 година. Печатница при Промкомбината.

“25 години ТКЗС “В.И. Ленин” – юбилеен вестник. Издание на управителния съвет, общостопанския комитет на БКП и ДКМС при ТКЗС – Лом. Редакционна колегия: Нафталим Борисов, Ечка Иванова, Иван Димитрашков. 16 февруари 1966 година. Печатница при Промкомбината.

“90 години огнище на просвета и родолюбие” – юбилеен лист, издание на ПГ “Найден Геров”. Редактор Л. Моллов. 10 май 1969 година. Печатница при промкомбината.

Книги

Един от първите ломчани, издали книги, е верният съратник на Кръстьо Пишурка Никола Първанов. Като учител той съставя “Буквар” и “Граматика”, по които учебници се обучават възпитаниците на ломското школо.

Зетят на Пишурка, известният даскал, а по-късно и изтъкнат български историк и етнограф Димитър Маринов, е автор на немалко изследвания, които издава в София, но не всички са свързани с Ломския край. Вниманието заслужава поредицата “Жива старина”, в която публикува и проучвания върху историята и етнографията на Лом и Ломския край.

През 1927 година излиза “Юбилеен сборник”, посветен на 70-годишнината на народното читалище “Постоянство”. Негови автори са Еню Николов, Цветан Минков, д-р Петър Кърджиев.

“Сто години културен живот в Лом” – юбилеен сборник, съставен и редактиран от Петър Апостолов. 1961 година. “Ломският край през Възраждането” – изследване на Симеон А. Дамянов. 1967 година. Издателство на Отечествения фронт.

Ангел Бенов е автор на издадените книги “Българско, българи”, “От Хайдушки дол до Волтурно”, “Звездите не гаснат” и “Съдбоносни срещи.”

Иван Димитрашков е автор на издадените книги "Реквием за една любов", "На чашка кафе", "Обич", "75 години Ломски оперетен театър 1923-1998", "Салка", "Легендата", "Момичето с патериците".

Божидар Чеков е автор на издадените книги "Стрелецът от Айфеловата кула", "Втората Айфелова кула", "Третият светилник".

Милена Авонеди /Виденова/ е авторка на издадените книги "Каж ми", "Момичето и той", "Гневно слънце", "Нощно пътуване".

Рилка Миронова е авторка на издадените стихосбирки "Прясна над огън", "Над пропасти от нежност".

Христо Владимиров е автор на издадените книги "Роден от изгрева", "Мелницата време", "История на село Комозица".

Любомир Йорданов е автор на издадените книги "Присъствие на вятър", "Изгубена любов".

Рафаил Димитров е автор на издадената стихосбирка "Подир сенките на жеравите".

Розалина Спасова е авторка на издадената стихосбирка "Подслон".

Вилхелм Гуновец е автор на издадената стихосбирка "Въгленчета от катуна".

Васил Божинов е автор на издадената книга "Огнища на духовност".

Зоя Апостолова е автор на издадената книга "Гимнастическите дружества в България и приносът на "Дунавски юнак" – Лом за развитието на физическата култура".

Анна Николова е авторка на издадената книга "Багачински разкази".

Маруся Крумова е авторка на издадената книга "Изневярата".

Любка Савкова е авторка на издадената стихосбирка "Викът на шепота".

Юлий Йорданов е автор на издадената книга "Опуса за талантливостта".

Петър Попрядославов е автор на издадената книга "Храм Успение Пресвятие Богородици".

Иван Георгиев и Димитър Венциславов са автори на издадената книга "Синьо небе над Цибрица".

Повече от век и половина е приносът на ломчани в издателското дело на България. Неговите измерения обаче едва ли биха могли да бъдат очергани само в количествени параметри. И това е съвсем оправдано, защото не количеството е критерият, а качеството на знанията, на художествените и естетическите ценности. По този начин авторите от крайдунавския град от времето на Кръстьо Пишурка до днес ни отдалечават от ориенталщината и ни приближават до цивилизована Европа.

ЗАНАЯТЧИЙСКИТЕ ТРУДОВО-ПРОИЗВОДИТЕЛНИ КООПЕРАЦИИ В ПАВЛИКЕНИ 1945-1954

НЕЛИ ЦОНЕВА

Идеята за създаване на занаятчийски кооперации в България датира от края на 19 в., когато през 1892 г. на Пловдивския земеделски и промишлен панаир се отправя призив за подпомагане на занаятите. В края на 19 в. се основават и първите шивашки и обушарски дружества. Приетият през 1910 г. Закон за организиране и подпомагане на занаятите препоръчва на занаятчиите да се обединяват в кооперации. Сериозен тласък за развитието на занаятчийското кооперативно движение дава приетият през 1919 г. Закон за подпомагане на пострадалите от войните занаятчии. Създаденият през 1919 г. Съюз на занаятчийските производителни кооперации цели да обедини всички занаятчийски кооперации, да защитава интересите им, да организира общи доставки и общи продажби, да урежда кредитирането и да подпомага дейността им.

Историята на трудовопроизводителните занаятчийски кооперации (ТПЗК) е важна част от кооперативното движение в България. То има добри традиции и е оставило трайна диря в стопанската структура на страната ни. Занаятчийското кооперативно движение е добре застъпено и като тема в научно-изследователската историческа литература. Известни са немалко монографии, сборници и публикации, посветени както изобщо на кооперативното движение, така и на ТПЗК.¹ За съжаление в по-старите публикации до 1989 г. темата е политизирана и едностранчиво разгледана. Особено ошетен в това отношение е периодът непосредствено след Втората световна война.

В развитието на кооперативното движение настъпват важни промени в периода след II-та световна война. Стремейки се да контролира цялостния обществен и икономически живот на страната, ОФ-ската власт започва да регулира и кооперативното движение. Използвайки кооперативната идея като форма и начин за ликвидиране на частната занаятчийска собственост, масово се създават ТПЗК. Там където вече има изградени занаятчийски кооперации, се пристъпва към подмяна на старите ръководства. Реорганизирането на кооперативното движение е подпомогнато както от създадения в края на 1946 г. ЦКС, така и с промяната в началото на 1947 г. на Закона за улесняване слиянето на кооперативните сдружения.

В историческата литература се утвърждава тезата, че първият важен акт, с който се тръгва към централизирана и бюрократизирана одържавена икономика,

не е национализацията от 1947 г., а създаването, реорганизирането и обединението на кооперативното движение, започнало още през 1945-46 год.²

Точно този период от създаването и реорганизациите на Павликенските ТПЗК в периода 1945-1954 г. не е проучен в досега публикуваните изследвания върху миналото на селището. В някои от издадените сборници кооперативното движение е разгледано в периода между двете световни войни, в други само бегло се споменава за наличието на ТПЗК.³ Близко 10-годишният период от създаването, развитието и обединението на ТПЗК в Павликени (1945-1954) е интересна част от историята на кооперативното движение, а запазените архивни документи дават възможност да си отговорим на някои премълчавани досега въпроси и да попълним белите полета в историята на Павликени.

Най-старата занаятчийска производителна кооперация в Павликени е създадената през 1933 год. Столаро-коларска производителна кооперация "Изгрев". Учредителният протокол №1 е подписан от седем майстори занаятчийци на 5.10.1933 год.⁴ Основателите са дърводелци от съседното с. Стамболово, но за седалище на кооперацията избират Павликени, където наемат необходимите помещения. Голямата стопанска и финансова криза, обхванала България по това време, както и необходимостта от средства за закупуване на материали и машини, кара майсторите-занаятчийци да търсят сдружението като средство за кредитиране и взаимопомощ. Кооперацията приема типовия Устав на Българската централна кооперативна банка, с който се регистрира във В.Търновския Областен съд (ДВ, бр.195 от 1933 г.). Още на първото общо събрание се решава да се изтегли заем от БЦКБ в размер на 100 хил. лв., а докато се уреди този заем, кооперацията да стане член на Павликенска популярна банка с дялов капитал от 1500 лв., за да може да получи кредит от 15 хил. лв. Първоначалната встъпителна вноска за членство в кооперацията е 250 лв., а основният дялов капитал през първите години достига до 28 хил. лв.⁵

През първите десет години от съществуването си Столаро-коларската производителна кооперация "Изгрев"- Павликени, е имала собствена работилница, в която са извършвани различни видове тишлерски и дърводелски услуги, изработвани са коларски стоки. В кооперацията работели предимно майсторите по столаро-коларство, които са били подпомагани само от няколко момчета чираци, които учили при тях занаята.⁶ Тежкото финансово състояние на кооперацията в годините на Втората световна война принуждава майсторите да работят предимно с материали на клиентите.

Непосредствено след края на Втората световна война в развитието на ЗТПК настъпват съществени промени. Докато до края на 1944 г. в България е имало 51 ТПЗК с 392 члена и 1 041 наемни работници, то само за две години 1945-47 г. са създадени 713 ТПЗК с 27 хил. член-кооператори. БРП(к) и ОФ-ската власт иницират създаването на нови ТПЗК. Подпомагайки създаването им, организационно и поставяйки начело ръководства от членове на БРП(к), официалната власт централизира и контролира дейността на занаятчийските сдружения. Със създаването на Централния кооперативен съюз и вливането в

него на Общия съюз на занаятчийските кооперации през м. XII. 1946 г., ЦКС става единствената ръководеща организация. Тя издава типови устави и устройствени правилници за задачите и дейността на ТПЗК.⁷

В първите следвоенни години (1945-47 г.) в Павликени действат 4 ТПЗК – шивашка, общарска, кожарска и създадената още през 1933 г. ТПЗК “Изгрев”.

Първа крачка за обединение правят шивачите в Павликени, които създават браншово Шивашко занаятчийско сдружение. Учредителният протокол за създаване на сдружението е от 7.03.1945 г., когато в дюкяна на Пенчо К. Денев се събират 28 майстори-шивачи (22 мъже и 6 жени). Всички членове на Павликенското Браншово шивашко сдружение са били членове и на Общото занаятчийско сдружение в града.⁸ Тези две организации подпомагали майсторите-занаятчи при снабдяването им с материали, които в условията на купонна система се разпределяли от Околийското занаятчийско сдружение.

Двегодишната дейност на Браншовото шивашко сдружение улеснила създаването на Шивашка ТПЗК “Свобода”. По инициатива на ГК на БРП(к) на 17.09.1947 г. в салона на БНБанка – Павликени са поканени всички 33 правоспособни майстори-мъже, членове на Браншовото шивашко сдружение. На това общо събрание са поканени и около 30 жени-шивачки, повечето от които са завършили Девическото стопанско занаятчийско училище в Павликени. На това общо събрание се взема решение да се учреди Шивашка ТПЗК “Свобода” с търговски отдел; приема се типовият правилник, предложен от представителя на банката; решава се всеки член да внесе по 25 хил. лв. дялов капитал, от който да се отделят по 1000 лв. за “Основен и неделим фонд”. Общото събрание избира първите Управителен и Контролен съвет.⁹ Независимо от ентузиазма, проблемите и противоречията явно не са били малко, защото до подписването на учредителен протокол така и не се стига. Той носи дата 1. XI. 1947 г. и за разлика от първото общо събрание е подписан само от 17 майстори-занаятчи (16 мъже и 1 жена).¹⁰

Един от сериозните проблеми на Шивашката ТПЗК “Свобода” било условието, че всеки член трябвало да влезе в кооперацията с инвентара си. Управителният съвет трябвало да приема имуществото, като същевременно е и комисия за оценка на инвентара. Пазарлъци са се правели за всяка шевна машина, маса и дори ножица. Шевни машини и инвентар внасят едва 7 члена, а останалите се записват без инвентар, като се задължават да внесат по 25 хил. лв. дялов капитал и по 500 лв. встъпителна членска вноска. На 24.10.1947 г. описаният инвентар е пренесен в новия магазин-работилница, а на 25.10.1947 г. е бил първият работен ден на ТПЗК “Свобода”.

Предаването на шевните машини, като условие за членство в кооперацията, било сериозен проблем особено за жените шивачки. Като се има предвид, че в Павликени по това време е имало специализирано училище за шивачки, техният брой не е бил малък, а на практика нито една от тях не е била готова да предаде шевната си машина. Поради отказ на жените-шивачки, за ръководител на женския отдел към кооперацията се наложило да бъде назначена жена от с.

Батак. Много от павликенските шивачки така и не влезли в кооперацията, а продължили да шият в домовете си макар и негласно.

Упражняването на занаята в домашни условия, т.е. частната практика, било едно от сериозните нарушения на типовия устав за член-кооператорите. Това "прегрешение" се тълкувало като "разложително действие за колектива" и било достатъчен повод за изключване на прегрешилия частник. През 1948 г. по този повод от ЗТПК "Свобода" е изключен шивача, Тодор Немски.¹¹

Независимо, че за периода на съществуване – 6 г. и 9 м., шивашката ТПЗК "Свобода" постепенно укрепва, увеличава както числения си състав, така и обема на производство, много от първоначалните проблеми си остават неразрешени.

Другата занаятчийска кооперация, създадена в Павликени също непосредствено след края на войната, е Обущарската ТПК "Труд". Тя е основана на 15.08.1945 год. от 15 майстори-обущари. На учредителното си събрание те решават, че условието за членство в Обущарската кооперация "Труд" ще бъде внасянето на дялов капитал от 20 хил. лв., встъпителна членска вноска от 500 лв. и свидетелство за занаятчийско майсторство.¹²

Обущарите се настаняват в сградата на Давид Тодорчев. В началото извършват предимно ремонтни услуги, а няколко години след основаването започват да произвеждат и готови изделия по поръчка на клиентите. Проблемите и на тази кооперация са идентични с тези на другите: хроничен недостиг на материали и на пари, което силно ограничава производството. Независимо, че в началото на 1946 г. ТПЗК "Труд" тегли кредит от БЗКБ в размер на 1 млн. лв., с който заем се опитва да посрещна неотложните си плащания и да си достави материали, проблемите си остават.¹³

През 1954 г. към обущарите се присъединяват кожухарите и сарачите от Павликени, с което членовете на кооперация "Труд" достигат 55 майстори-занаятчии.¹⁴

Ако приемем условно годините 1945-47 за първи етап на създаване на ТПЗК в Павликени (Столаро-коларска, Шивашка, Обущарска), то по това време се създава и Кожарската ТПК "Сибир". Идеята за обединение на майсторите – кожухари датира от 1946 г., когато по идея на ГК на БРП(к) в помещението-работилница на Христо Найденов се събират 8 майстори. Учредителният протокол е подписан обаче на 23.05.1947 г.¹⁵

Определена е встъпителна членска вноска от 500 лв., а дяловият капитал да достига до 50 хил. лв. Предметът на производство на Кожухарската ТПК "Сибир" е: - производство на кожено облекло от готови аргасани агнешки и овчи кожи, обработването на кожи от сурово състояние; - финно кожухарство с търговски магазин за калпаци, каскети и други финни принадлежности.

В първите години кооперацията започва с ръчно производство, а едва по-късно са купени две кожухарски машини. През лятото на 1947 г. кооперацията решава да стане член на Павликенската популярна банка и да тегли кредит в размер на 2 млн. лв.

Протоколите от събрания на Кожухарската ТПЗК "Сибир" през 1947-48 г. доказват наличието на сходни проблеми с тези на другите ТПЗК: липса на материали и на финанси за тях, ограничено производство и частната практика на някои от майсторите. В най-добрите си години Кожухарска ТПЗК "Сибир" достига до 18 члена (майстори и работници), но през 1954 г. те намаляват до 5-6 кооператори поради липса на материали. Опит за спасяване на кооперацията и за оцеляването ѝ е обединението с Обущарската кооперация "Труд", но и това не разрешава радикално проблемите на майсторите-кожухари.

В стремежа си да ликвидира всички форми на частна собственост и да наложи тотален контрол върху кооперативното движение и занаятчийското производство, правителството и БКП инициират създаването на нови кооперации. В условията на приетия през 1948 г. Закон за кооперациите и на одобрения през м.февруари 1949 г. Закон за ТПЗК, в Павликени се създават три нови кооперации (освен действащите вече четири) – това са ТПЗК "Метал", ТПЗК "Народна украса" и Фотокооп "Изкуство".

ТПЗК "Метал" – Павликени, е основана на 10.11.1948 г., когато в дюкяна на стария майстор Марин Ефтимов се събират 15 занаятчийски учредители. Всеки член внася встъпителна членска вноска от 500 лв. и 20 хил. лв. за дялов капитал. Председател на избрания Управителен съвет е Иван Христов Демерджиев (член на БКП), а на Контролния съвет Деню К. Боянов. В кооперацията са обединени железари, тенекеджии, машинни монтьори. Още на учредителното събрание е приет и девиз, който много точно характеризира периода: "Чрез коопериране на занаятчийството към изграждане на социализма, а социализмът значи благоденствие на народа!".¹⁶ В началото, за да започне дейността на кооперацията, всички членове дават свои необработени материали, необходими за производството. При основаването си ТПЗК "Метал" няма собствена и самостоятелна материална база, а използва работилниците на майсторите в Павликени.

Макар и в неголеми количества ТПЗК "Метал" изработвала разнообразни по асортимент стоки: метални строителни колички (робички), метални резервоари, водни и винени помпи, железни огради, парапети за балкони и тераси, различни видове тенекеджийски услуги, печки, кюнци, тави, лейки, кофи, лопати.¹⁷ Производството се организирано на базата на няколко струга, задвижвани с трансмисия, на една примитивна леярна и ръчни инструменти. Кооперация "Метал" нееднократно е изпадала в тежко финансово състояние. Едва през 1952 г. на годишното събрание е отчетено преизпълнение на плана на 119%.

На 16 август 1948 г. отново по инициатива на ГК на БКП се събират 10 майстори-бояджии от Павликени и Бяла черква и обсъждат идеята за учредяване на Строително-бояджийска ТПЗК. На това първо събиране е прочетен типовият Устав на ТПЗК (издание на ЦКС, София, 1948 г. и публикуван със заповед №130 в ДВ бр.97 от същата година). Съгласно чл.3 на този Устав предмет на дейността на ТПЗК е извършването на занаятчийски услуги на населението -

строително бояджийство, декоративно бояджийство и фирмопис. Всеки член на ТПК влиза с встъпителна членска вноска еднократно по 100 лв. и с дялов капитал 20 хил. лв. минимум (20 дяла по 1000 лв.). По силата на чл.21, буква "а" на същия Устав сумата за дялов капитал е ограничена до 100 хил.лв. Съгласно чл. 67 ТПЗК има кръгъл печат с надпис "Строително-бояджийска кооперация "Народна украса"- Павликени".¹⁸

Учредителният протокол на тази кооперация е подписан едва на 24 март 1949 год. Събранието решава да се сключи заем с Павликенската Популярна банка за 300 хил. лв, необходими за посрещане на първоначалните нужди на занаятчиите. На ръководството на кооперацията е даден мандат да търси помещения и работилница. Избран е Управителен съвет начело с Еню Д. Колев (член на БЗНС).¹⁹

Строително-бояджийската кооперация "Народна украса" започва своята дейност на базата на инвентара на майсторите- учредители на обща стойност от 201 622 лв. Приемането на този инвентар, пособията и материалите на кооператорите станало на извънредно общо събрание и по протокол №1 от 25.05.1949 г.²⁰ Като голямо престъпление се смятало бояджийската услуга дори и на близки и роднини. Строително-бояджийската ТПК "Народна украса" съществува 6 години, при брой на членовете до 20 души.

Най-късно създадената ТПЗК е фотографската – Фотокооп "Изкуство", учредена на 8.10.1952 г. от 10 майстори- фотографи от Павликени, Сухиндол и Дъскот. Седем от тях са стари фотографии на Павликени, дълго упражнявали този занаят. Предмет на дейността е извършване на различни фотографски услуги – снимки, репродукции, портрети. Кооперацията използвала помещение в дома на Иван Колев, където по-късно се настанява местното читалище.²¹

Сериозно изпитание за членовете на Фотокооп "Изкуство" още през първата година от дейността им е Постановлението на МС и на ЦК на БКП за паспортизация на населението. Много по обем работа отключва и първите проблеми на кооперацията – липсват материали, както и средства за закупуването им; ръчното изработване на снимките става предпоставка за голям процент брак. На работещите с хлор и флуор се полага мляко за неутрализиране на вредните ефекти на химикалите, но средства за това не достигат и често фотографите са принудени да си го купуват сами.²²

В средата на 60-те години фотокооперациите в България са изправени пред нови трудности за съществуване. Въведеният като задължителен правилник за фотографията от 1957 год. поставя фотокооперациите при тежки условия и накърнени интереси. Отнемането на правото за външно снимане и правомощията на отделите "Култура" при Окръжните народни съвети да откриват и закриват фотоателиета по свое усмотрение обрича фотокооперациите на ликвидация. Тяхната дейност е силно ограничена и след създаването на ДП "Фотография". Фото-кооперация "Изкуство" – Павликени съществува самостоятелно до 30.08.1957 г., когато на общо събрание се взема решението за вливането и в Обединената ТПК.²³

Макар и незанаятчийска, но изградена на същия принцип, през средата на 50-те години в Павликени е съществувала и Месаро-колбасарска кооперация "Глиган". Това кооперативно сдружение е основано на 11.09.1938 г., а започва да действа като кооперация от 1939 г. с осем члена – учредители. Кооперацията започва дейността си с 45 500 лв. собствени средства и кредит от 80 хил. лв. от Павликенската Популярна банка. По-късно се тегли нов кредит от 50 хил. лв. Основната дейност на кооперацията била търговската – продажба на месо в магазините на кооперацията, които варирали през годините от 1 до 3. Дейността на кооперация "Глиган" се оказва неуспешна, последните четири години завършват със сериозни финансови загуби и кооперацията е закрыта.²⁴

За нуждите на десетте ТПЗК в Павликени, съществували в периода 1945-1954 г., както и за кооперациите в селата на Павликенска околия била създадена Районна кооперация за общи доставки. Тя е основана на 15.09.1945 г. с председател Тодор Цанев Баевски и е подпомагала работата на ТПЗК.²⁵

Успоредно с новосъздадените занаятчийски ТПК до средата на 60-те години продължава своята самостоятелна дейност и първата Павликенска кооперация – Столаро-коларската ТПК "Изгрев". Началото на 1948 г. бележи ново начало в развитието на кооперацията. С протокол №14 от 10.02.1948 г. за нови член-кооператори са приети още 17 майстори-занаятчийци от Павликени и селата. При приемането им те трябвало да предадат всички инструменти от частните си работилници, включително и най-малките от рода на шпакла, чукче, керпедени, бичкия и др. Според Устава на кооперацията обаче при напускане на член-кооператорите се връща определена сума пари, но не и самият инвентар.²⁶

Интересен е начинът, по който се определя оценката и стойността на машините, инструментите и материалите. Този въпрос се решава по предложение на член-кооператора и уважаван майстор-занаятчия Иван Генчев Игнатов. Той предлага машините да се оценяват по актуалните за момента пазарни цени, като от тази цена се приспада определен процент за износеност и така да се получи реалната им цена. Тази сума се приравнявала към цената на житото, за момента в който е необходимо да се направи такава оценка. Тази обвързаност на годишните плащания според цената на житото за изтеклата година се приема единодушно от общото събрание на 22.02.1948 г.²⁷

Краят на 50-те и началото на 60-те години бележи началото на един друг етап в развитието на занаятчийското кооперативно движение. През м. февруари 1951 г. е публикуван нов Закон за кооперациите, а през м. май с. год. е свикан Първият конгрес на ТПЗК. На конгреса са приети новите типови Устави на ТПК, които след одобрение от МС с Постановление № 374 от 24.06.1953 г. добиват нормативен характер и стават задължителни за всички член-кооператори. С приемането на новия закон и новите типови уставни се отменя нещо много важно за развитието на кооперациите. По старите закони в кооперациите може да се участва с неограничен дялов капитал, а върху този капитал се изплащат дивиденди. Това според тогавашните политизирани порядки давало възможност "да се облагодетелствуват някои лица, имащи по-

голям дялов капитал и да получат нетрудови доходи за сметка на укрепването на кооперациите". Това и наложило промяна в нормативната база.²⁸

Решителна крачка към пълната централизация на кооперациите е тяхното постепенно обединение. В Павликени първи се обединяват Столаро-коларската и Метало-леярната кооперация. С решение на извънредно общо събрание те приемат нов Устав и основават Трудово-производително кооперативно сдружение с ограничена отговорност под името "Дървообработвателна и металообработвателна ТПК "Изгрев".²⁹

Подобно обединение става и между Обущарската ТПК "Труд", Кожухарската ТПК "Сибир" и сдружението на сарачите.

Пълната централизация на занаятчийското кооперативно движение настъпва с приемането на Постановление №101 от МС от 15.03.1954 г., което одобрява Правилник за кооперативните организации. По силата на този Правилник ТПЗК стават "истински общественостопански социалистически организации", а принципите на кооперативното движение окончателно пренебрегнати. Основна задача на ТПЗК при плановото социалистическо стопанство е да произвежда стоки за широко потребление, като използва главно местни суровини и отпадъци от държавната промишленост, както и да предоставя евтини, бързи и качествени услуги на населението. ТПЗК са включени и в изпълнението на държавния народостопански план при производството на някои изделия.

Окончателното централизирано управление на ТПЗК се достига със създаването на обединените кооперации. В Павликени това обединение става на 15.06.1954 г., когато в клуба на ГК на БКП са събрани управителните съвети на ТПЗК "Метал", Шивашката ТПЗК "Свобода", Обущарската ТПЗК "Труд" и Дърводелската ТПЗК "Изгрев". В присъствието на представител на ОбК на БКП и ГОНС представителят на Районния съвет на ТПК – В.Търново Йордан Атанасов съобщава, че Изпълнителния комитет на "Райтрудооп" е взел решение за образуването на Обединена ТКЗП. Новата кооперация трябвало да бъде създадена до 1 юли с.год.; да приеме примерния Устав за ТПЗК, приет на II конгрес на ТПК от 10.05.1953 г. На това предварително събиране само на управителните съвети се определя структурата на новата кооперация, организацията на дейността и ръководството ѝ. Обединената ТПК трябвало да обхваща 21 вида занаяти и занаятчийски услуги: металообработване и машиностроене, финна механика, часовникарство, подковачество, коларо-железарство, производство на всички видове обувки, куфарно-чантаджийски произведения, сарачество, кожухарство, шивачество, плетачество, шапкарство, юрганджийство, шампосване, дървообработване, строително бояджийство, фирмописи, мебелно и автомобилно ремонтване, бъчварство, четкарство, метларство, джамджийство, бръснаро-фризьорски услуги. По-късно са присъединени и бакърджийството и калайджийството. Определено е дяловият капитал да бъде равен на 2 и половина месечни заплати, а изплащането му да стане чрез определен процент, който да се удържа от месечните заплати, но в срок не по-голям от две години. Съвещанието решава Обединената кооперация

да се нарича "Втора петилетка" и определя предварително съставите на Управителния съвет и на Ревизионната комисия. Пак предварително е решено председателя на ОТПК да бъде Ал. Аргиров, а начело на Ревизионната комисия да е Страшил Николов.³⁰

Учредителното събрание на Обединената ТПК се провежда на 22 юни 1954 год. в присъствието на 123 член-кооператори от отделните сдружения:

- от Шивашката ТПК "Свобода" – 34 присъстващи, 9 отсъстващи;
- от Обушарската ТПК "Труд" – 33 присъстващи, 7 отсъстващи;
- от ТПЗК "Метал" – 30 присъстващи, 6 отсъстващи;
- от Дърводелската ТПК "Изгрев" – 26 присъстващи, 11 отсъстващи.

По предварително подготвения договор било направено само едно изказване, в което се одобрявало обединението. Потвърдило се, че то е в духа на II конгрес на ТПК, на VI конгрес на БКП и в изпълнение на двете постановления на МС и на ЦК на БКП за подобряване на търговията и услугите. По т.2 относно името на Обединената кооперация са направени няколко предложения - за "Братски труд", "Освобождение" и "Смелост". При гласуването се получават 120 гласа "ЗА" името "Братски труд". Независимо от решението на общото събрание Обединената кооперация получава предварително определеното от "Райтрудооп" име "Втора петилетка". По същия начин се избират и предварително определените и одобрени от ОбК на БКП членове на Управителния съвет и на Ревизионната комисия. На зададените от кооператорите няколко сериозни и конкретни въпроси относно бъдещата съвместна работа, като: - как ще се разпределят активите и пасивите на ТПЗК; - ще се намали ли администрацията; е отговорено с общи приказки, лозунги и празни обещания.³¹

С учредяването на ОТПК "Втора петилетка" е сложен край на дейността на свободните занаятчийски ТПК в Павликени. Анализирайки създаването, дейността и преустройството им се налагат някои изводи, които ясно и недвусмислено посочват както положителните моменти, така и отрицателните последици от тяхното съществуване. Създадените в годините след Втората световна война ТПЗК продължават добрите традиции на кооперативното движение в България. Всички те са форма на стопанска организация, учредена на доброволни и равноправни начала от участниците в тях за осъществяване на съвместна дейност при еднакви права и задължения. Участието на член-кооператорите с дялови вноски, според стойността на които се определят и дивидентите, които се получават, е един от основните демократични и справедливи принципи на кооперативизма. Всички организационни, финансови и производствени проблеми на кооперациите се решават от общото събрание или от избрания от него Управителен съвет.

В трудните следвоенни години ТПЗК стават една добра форма за взаимопомощ. В условията на постепенно установяващото се централизирано стопанско управление на страната, при наличието на купонна система и хроничния недостиг на финансови средства, майсторите-занаятчи са използвали кооперациите като възможност да упражняват занаятите си.

Създадените ТПЗК са били удачна форма за теглене на банкови кредити, с които се купували необходимите машини и материали. При централизираното снабдяване със суровини и материали само чрез ТПЗК е ставало тяхното доставяне за нуждите на производството. Не случайно през този период се създават и специализираните кооперации за общи доставки на ТПК. Не на последно място ТПЗК са били една удачна форма както на солидарност и взаимопомощ, така и добра възможност за развитието на отделните занаяти.

Успоредно с положителните страни, създаването на ТПЗК има и своите сериозни недостатъци и отрицателни последици. На първо място това е отделянето на майсторите-занаятчийи от собствените им средства за производство. Запазените документи от създаването на кооперациите доказват, че това е бил сложен и болезнен процес. Единици са тези майстори, които с охота са се разделяли с машините си, независимо от ентузиазма на времето. Навярно още по-тежко е било в случаите, когато се е издребнявало и хората са били принудени да си предадат и най-малките и нищожни пособия.

Този сериозен обрат има и своите психологически последици. С преминаването от частната към обществена организация на труда се ликвидира личната инициатива, постепенно се убива персоналната мотивация на майсторите, няма ги стимулите за увеличаване на количеството и за подобряване на качеството в производството. Под формата на другарство и взаимопомощ постепенно се въвежда уравниловката, която става пагубна за инициативността на хората. Докато в миналото чиракът, който учи занаят, работи години наред при майстора, дори и без заплащане, в новите кооперации под формата на криворазбрано равнопоставяне майсторът и чиракът се изравняват по социален статус, а по някога и по заплащане. Това нарушава естествения начин за предаване на майсторския занаят от едно на друго поколение и има своето отрицателно въздействие за развитието на отделните занаяти.

Многото реорганизации, които се правят със ТПЗК, постепенно нарушават основните принципи на кооперативното движение. Задължителната нормативна база, спускането на производствени задачи от правителството, обвързването на кооперативната дейност с плановото социалистическо стопанство – всичко това нарушава принципите на доброволност и свобода. С въвеждането на централизираните фондове, по които да се отделя сериозна част от печалбата, ТПЗК стават финансово губещи и зависими от държавата. Като пример в това отношение е годишната равностметка на ТПЗК "Изгрев" за реализираните печалби и загуби през 1953 г. При печалба от 10 344 лв., по чл.19 се отделят 25% ДОД и останалата сума от 7 758 лв. се разпределя както следва – за централните фондове отиват 2 326 лв., което е близо една трета от сумата, а за кооперацията остават едва 5 432 лв. или половината от годишната печалба.³²

Дейността на ТПЗК била ограничена още в първите години на създаването им и поради липсата на собствена материална база и машинно оборудване. Нито една от 10-те ТПЗК в Павликени не е имала собствени работни помещения, а производството е разчитало на инструменти и машини, предадени от частните

занаятчийски работилници.

Политизирането на дейността на кооперациите е тежко посегателство върху демократичните принципи на кооперативизма. Повечето ТПЗК в Павликени са създадени по инициатива на Околийското ръководство на БРП(к). Почти всички председатели на Управителните съвети и голяма част от ръководствата на кооперациите са членове на комунистическата партия. Това политизиране нарушава доверието между членовете, променя критериите за лоялност към общото сдружение, води до изкривяване на личната мотивация за работа в екип. Разрастването на административния персонал е другият не по-малко демобилизиращ фактор за майсторите-занаятчи.

Преустройството на занаятчийските ТПК през 50-те години по примера на съветските образци ограничава възможностите им за развитие и на практика довежда до тяхната обществена смърт. Кооперациите започнали изцяло да обслужват интересите на държавата, като се смятало, че това е и в интерес на хората. Историческият опит обаче доказва, че отнемането на частната собственост елиминира личните фактори като интерес, инициативност, мотивация. Фактическото одържавяване на занаятчийските кооперации, както и ликвидирането на индивидуалните частни форми на собственост дават своето сериозно отражение върху цялостното обществено и стопанско развитие на страната ни, променят поведението и възгледите на цяло едно поколение.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Сб. "Трудово-производителните кооперации в България", С., 1959 г., Авторски колектив: проф. Ж. Натан и др.; **Марков, С., И. Тодоров**, "Българското занаятчийство и кооперативното движение", Профиздат, 1977 г., Сб. авторски колектив под ръков. на проф. д.ик.н. Крум Александров, "Кооперацията и развитието на икономиката", Университетско издателство "Стопанство", С., 1994; **Тренева, М.**, История и теория на кооперацията", Университетско издателство "Стопанство", София, 1994; **Луджев, Д., Б. Василева, И. Баева**, "Утопия и реалност", Университетско издателство "Св. Кл. Охридски", С., 1991.

² Сб. лекции "Кратка стопанска история на България" под редакцията на доц. Ив. Тютюнджиев, Издателство ВТУ, 2000; **Луджев, Д.**, "Преустройството на кооперативното движение в България (9 септември 1944-началото на 50-те год.)"; сп. Исторически преглед, 1989, кн.2, 3-17.

³ **Русанов, Р., И. Ванев**, "Павликени и Павликенския край", Библиотека "Нови хоризонти", 1940.; Сб. "Павликени и Павликенският край", Издателство на ОФ, София, 1977; Сб. "Павликени в миналото и днес", В.Търново, 1998; **Цонева, Н.**, "Страници от историята на Павликени", Университетско издателство "Св. Кл. Охридски", С., 1999.

⁴ ТДДА - ВеликоТърново, Ф.601, оп.1, а.е.9, л.1-1г.

⁵ Исторически музей – Павликени, инв. № 3240 Осн.Ф./док.

⁶ ЦДИА – София, Ф.288, оп. 4, а.е. 690, л.58-58г.

⁷ **Пешев, С.**, "Развитие на ТПК в България", Сб. "Трудово-производителни кооперации в България", С., 1959, 45-54.

⁸ ТДДА – ВеликоТърново, Ф. 883-К, оп. 1, а.е. 4, л. 1-3.

⁹ Исторически музей – Павликени, инв. 3240 Осн.Ф./док.

- ¹⁰ ТДДА – Велико Търново, Ф. 598, оп.1, а.е.3, л.1-2.
- ¹¹ **Пак там**, л. 11-15.
- ¹² ТДДА – Велико Търново, Ф. 604, оп.1, а.е.8, л.3.
- ¹³ **Пак там**, л. 5-9.
- ¹⁴ Исторически музей – Павликени – инв.№374 Н.Сп.Ф./док.
- ¹⁵ ТДДА – Велико Търново, Ф. 600, оп.1, а.е. 2, л. 1-5.
- ¹⁶ ТДДА – Велико Търново, Ф. 603, оп.1, а.е. 2, л. 1-5.
- ¹⁷ Исторически музей – Павликени, инв. 3240 Осн.Ф./док.
- ¹⁸ Исторически музей – Павликени, инв. 3240 Осн.Ф./док. И инв.№373 Н.Сп.Ф./док.
- ¹⁹ ТДДА – Велико Търново, Ф.602, оп.1, а.е. 1, л.1-2 г.
- ²⁰ **Пак там**, л. 3-6 г.
- ²¹ ТДДА – Велико Търново, Ф. 599, оп.1, а.е.4, л. 1-10.
- ²² **Пак там**, л. 11-21 и л. 22-44.
- ²³ **Пак там**, л. 76-80.
- ²⁴ ЦДИА – София, Ф. 288, оп. 4, а.е. 768, л. 1-2.
- ²⁵ Исторически музей – Павликени, инв.№3240 Осн.Ф.
- ²⁶ ТДДА – Велико Търново, Ф. 601, оп.1, а.е. 9, л. 97-99.
- ²⁷ ТДДА – Велико Търново, Ф. 601, оп.1, а.е. 11, л. 1-10.
- ²⁸ **Пешев, С.**, “Развитие на ТПК в България”, Сб. “ТПК в България”, София, 1959, 45-54.
- ²⁹ ТДДА – Велико Търново, Ф. 601, оп. 1, а.е. 11, л. 1-10.
- ³⁰ ТДДА – Велико Търново, Ф. 605, оп. 1, а.е. 1, л. 1-3.
- ³¹ **Пак там**, л. 4-6 г.
- ³² ТДДА – Велико Търново, Ф. 601, оп. 1, а.е. 10, л. 132-140.

THE CRAFT LABOUR ARTISAN CO-OPERATIVES IN THE TOWN PAVLIKENI

Neli Tsoneva

Summary

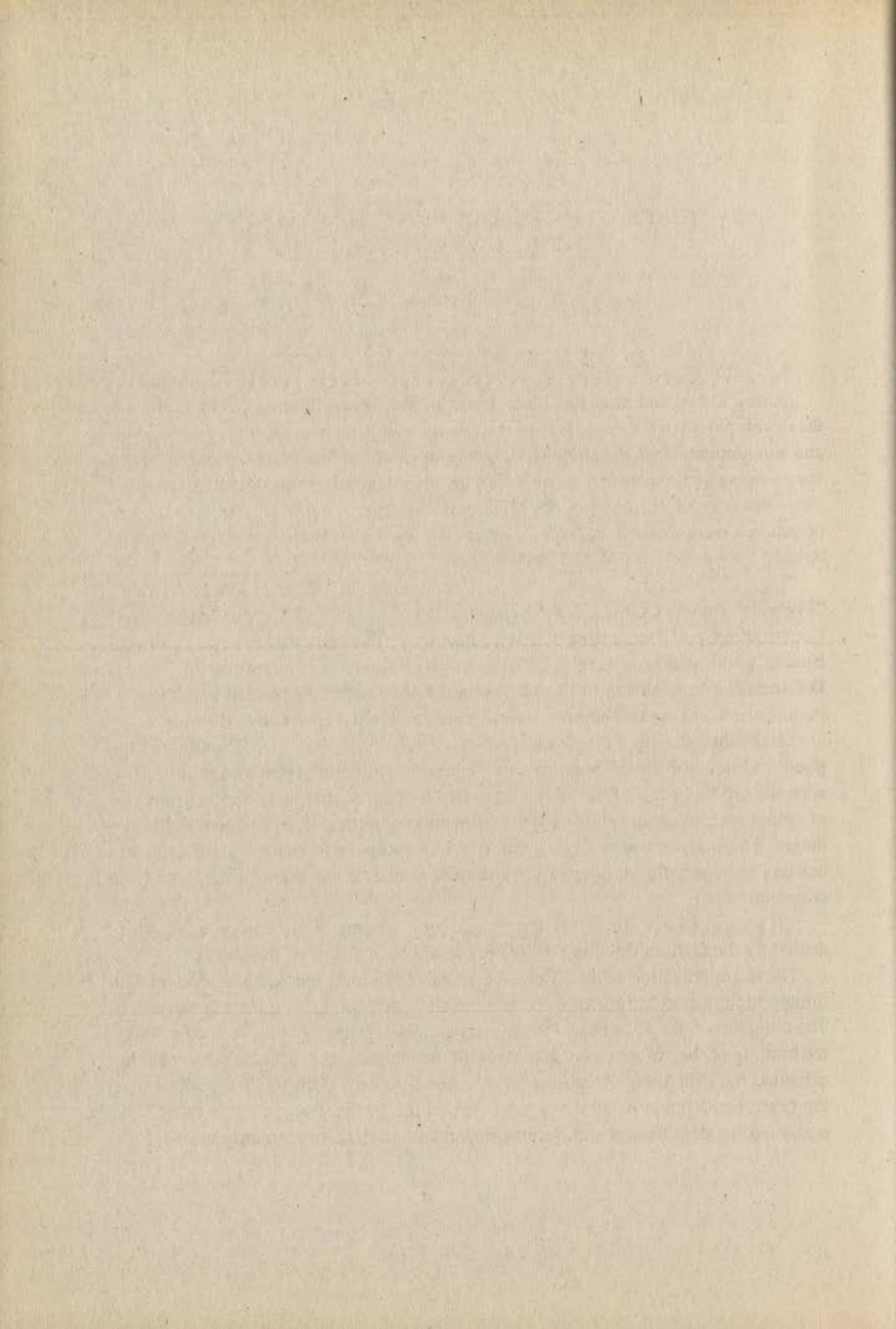
During the period after the Second World War important changes take place in the development of the co-operative movement. Aspiring to control the whole social and economical life in the country, the government of the Fatherland Front regulated the co-operative movement as well. Taking advantage of the co-operative idea as a form and way of eliminating the private craft property Craft Labour Artisan Co-operatives were created in large numbers. In the 1950s there are 9 Craft Labour Artisan Co-operatives /CLAC/ in Pavlikeni:

"Izgrev" Chair and Cart Producing Cooperative, "Trud" Shoemaker's CLAC, "Svoboda" Tailor's CLAC, "Sibir" Leather CLAC, "Metal" CLAC, "Narodna Ukrasa" Constructing and Decorating CLAC, "Izkustvo" Photographic CLAC, "Gligan" Bucher's and Suasage-maker's CLAC, and the Regional Co-operative for General Deliveries. A crucial step to the total centralization of the co-operatives is their re-organization and assembling in "Vtora Petiletka" United CLAC in 1954.

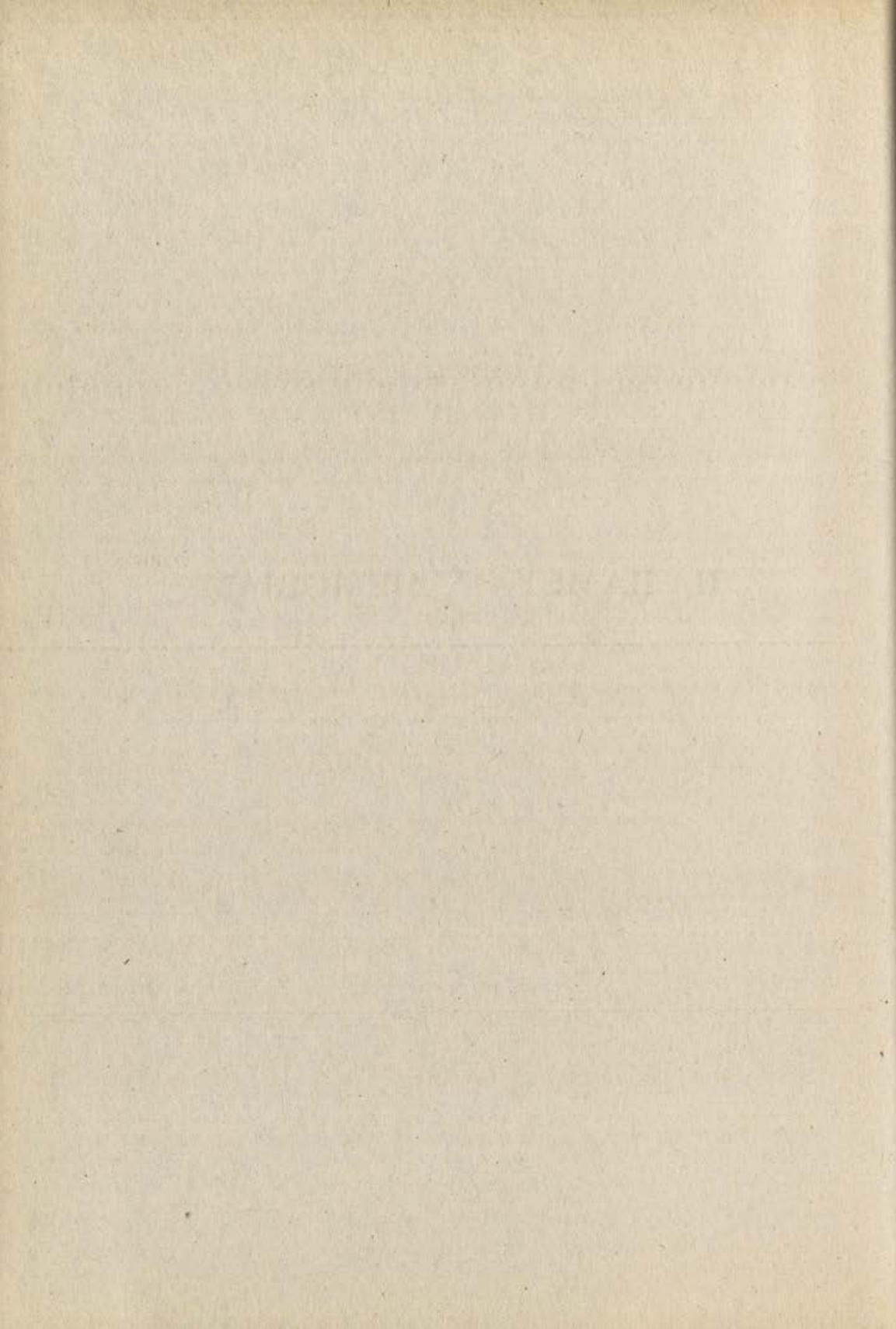
Established during the years after the Second World War CLAC continued the good traditions of the co-operative movement in Bulgaria. They all are a form of economical organization that was constituted by their participants on the principles of voluntary basis and equality for the realization of joint activity at equal rights and duties. The participation of the member co-operators with share installments, according to which the dividends were drawn, is one of the main principles of the cooperativism.

All organizational, financial and producing problems of the co-operatives were settled by the General Meeting or by the elected by it Board of Managers.

The re-organization of the Craft LAC in the 1950s after the Soviet Union models limited their opportunities for development and practically led to their social death. The obligatory normative base, the governmental assignment of the production tasks, the binding of the co-operative activity with the planned socialist economy – all this offended the principles of voluntary basis and freedom. With the establishment of the centralized funds in which a great part of the profit was put aside the CLAC sustained financial losses and became dependent on the Government.

НА ПАМЕТ - IN MEMORIAM

IN MEMORIAM

ЦВЕТАНКА ГЕОРГИЕВА ИВАНОВА

(23.07.1950 – 16.01.2003)

Родена е в село Драгижево, Великотърновско. Завършва Техникум по електротехника "М. Ломоносов" в град Горна Оряховица. От 1.04.1994 г. работи в Регионален исторически музей – Велико Търново като билетопродавач в музей "Възраждане и Учредително събрание".

/ИРИМ/

ДАНКА ПАВЛЕВА ШУШКОВА

(6.02.1945 – 7.06.2003)

Родена е в град Априлци, Ловешко. Завършва гимназия в с. Врабево. От 1.04.1986 г. до пенсионирането си на 17.03.2003 г. работи в Регионален исторически музей – В. Търново. Като билетопродавач дълги години посреща гостите на историческата крепост Царевец.

/ИРИМ/

СНЕЖИНА ГЕОРГИЕВА ПОПОВА

(6.10.1939 – 28.10.2003)

Родена е в град София. Завършва висше образование в СУ "Св. Климент Охридски" през 1967 г., специалност "История и Българска филология". В продължение на три години работи като коректор и редактор в издателство "Народна просвета".

На 15.06.1966 г. започва трудовия си път на музеен специалист. Последователно работи като екскурзовод и уредник в отдел "Културно-масов" /1966-1979 /, уредник в отдел "Народни художествени занаяти" /1979–1985/, уредник в отдел "Етнография" /1985–1993 /. От 1993 г. до пенсионирането си на 7.10.1994 г. е завеждащ отдел "Етнография".

Снежина Попова работи като ерудиран пропагандатор на културно-историческото ни наследство, вещ изследовател на народната култура и краезнанието. Автор е на повече от 40 научни статии, съобщения, пътеводители и албуми. Участва в авторски колективи при реализирането на музейните експозиции в село Ресен, "Възраждане и етнография" в хана на Хаджи Николи, Историческия музей в град Килифарево, музейната сбирка в село Каранци, Сарафкината къща, Самоводската чаршия.

н.с. д-р Васил Мутафов

КРАСИМИР ИВАНОВ ШИМИДОВ
(27.09.1945 – 17.01.2004)

Роден в град Сливен. Завършва средно образование в родния си град. От 24.03.1987 г. работи в Регионален исторически музей – Велико Търново като екскурзовод. Голяма част от стажа си като музеен работник посвещава на Вонеща вода и Къщата-музей на войводата Филип Тотю.

/ИРИМ/

МАРКО ИВАНОВ ЦОЧЕВ
(17.03.1943 – 9.03.2004)

На 9 март 2004 г. след кратко боледуване ни напусна нашият скъп колега и приятел Марко Цочев, нумизмат в отдел "Археология" на Регионален исторически музей – Велико Търново.

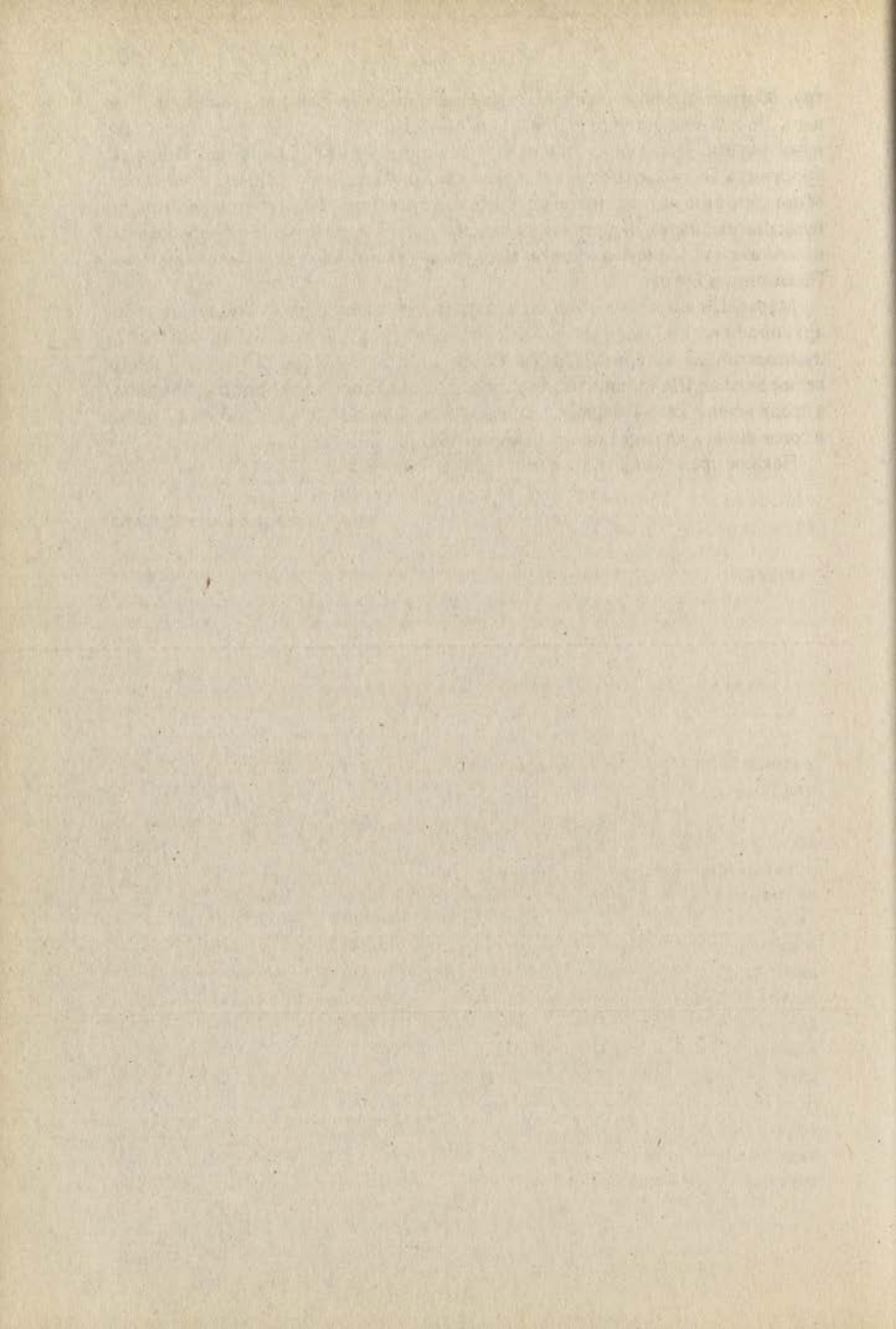
Марко Цочев е роден в град Ябланица, където завършва средното си образование. За нас, неговите колеги, той ще остане отличен музеен специалист, отдал целият си трудов път на археологията и нумизматиката. Постъпил на работа в Историческия музей във Велико Търново веднага след завършване на висшето си образование по история през 1967 г. във ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий", целият му 37-годишен стаж протича в отдел "Археология". Още като студент, а по-късно и като млад музеен работник, участва в екипа, проучващ средновековната българска столица Търново. По-късно е привлечен към изследването на античната култура във Великотърновския край. Участва в разкопките на редица антични обекти – Керамичният център край град Бяла Черква, римските градове Никополис ад Иструм край село Никюп и Нове край град Свищов, надгробна могила край гара Джулюница и редица други спасителни обекти. Взима участие в комплексни археологически експедиции по съставянето на археологическата карта на Великотърновския край. Неговият

труд обогати античния фонд на музея с материали от разкопки, ръководени от него. Но най-същественият принос на Марко Цочев е в областта на римската нумизматика. Десетки са статиите и научните му съобщения на тази тема, участията му в симпозиуми и научни конференции, музейни четения. Многобройни са дадените от него консултации и изнесени лекции по нумизматика. Връх на неговия творчески път като нумизмат е обнародването на книгата му "Монети и монетна циркулация в античните керамични центрове Павликени и Бутово".

Марко Цочев взима участие в изграждането на редица музеи, не само археологически, но и от по-късни периоди в частта, отнасяща се до нумизматичния материал. Със своя богат опит на музеен работник той много ще ни липсва. Ще ни липсва не само като специалист, като отличен нумизмат, а преди всичко като безкрайно етичен колега, като добър човек, обичащ хората и готов винаги да откликне на нечия молба.

Поклон пред светлата му памет! Мир на праха му!

ст.н.с д-р Вълка Илчева

НА МНОГАЯ ЛЕТА

Когато човек навършва 60 години, а най-плодотворните от тях е посветил на Великотърновския музей, значи е дошло време да бъде поздравен по достойнство точно от страниците на неговите Известия.

През 2004 г. трима колеги станаха на **60** -

ст.н.с. д-р Вълка Илчева,

н.с. Невяна Бъчварова и

н.с. д-р Васил Мутафов.

Скъпи колеги, искаме да ви кажем хвала за стореното, благодарим за наученото от вас и **НА МНОГАЯ И БЛАГАЯ ЛЕТА!**

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
 545 EAST 57TH STREET, CHICAGO, ILL. 60637

STUDY GUIDE

This study guide is designed to help you understand the material in the textbook. It contains a summary of the main points of each chapter, and a list of questions to help you test your understanding of the material.

1. The first chapter of the book is an introduction to the subject. It discusses the importance of the subject and the scope of the book.

2. The second chapter discusses the history of the subject. It traces the development of the subject from its origins to the present day.

СТ.Н.С. Д-Р ВЪЛКА ИЛЧЕВА ПЕТРОВА

Ст. н.с. д-р Вълка Илчева Петрова е родена на 8 май 1944 г. в село Бели бряг, Старозагорско. През 1963 г. завършва Икономическия техникум в Стара Загора и постъпва като редовна студентка във ВПИ "Братя Кирил и Методий", специалност "История". През 1967 г. завършва висшето си образование и постъпва на работа като уредник в отдел "Археология" при Окръжния исторически музей във Велико Търново. До 1974 г. участва в проучването на крепостта Царевец. Интересите ѝ са насочени към изследването на тракийския и турския културни пластове, на които посвещава няколко статии.

Вълка Илчева е утвърден специалист в областта на праисторията и тракийската археология. Обогаत्या значително праисторическия фонд на музея във Велико Търново с материали от самостоятелни разкопки. Работи при проучването на Праисторическите обекти Велико Търново – Качица, Шемшево – Клисе баир, селищната могила Джулоница, Нова Загора, Пшеничево и Дуранкулак. През 1976 г. провежда разкопки на надгробна могила край Ново село. Работи по проблемите на бронзовата, ранно и късножелязната епоха, но основните ѝ проучвания се отнасят до преходния период от енеолита към бронзовата епоха. От 1978 г. до 1990 г. ръководи разкопките на праисторическото селище Хотница – Водопада – единственият у нас изцяло проучен обект от преходния период. През 1996 г. успешно защитава дисертационен труд на тема: "Преходният период от каменно-медната към бронзовата епоха по материали от Централна северна България". В резултат ѝ е присъдена научна степен "Доктор". Взяма участие в наши и международни конгреси, конференции и симпозиуми по проблемите на тракийската култура със свои разработки. С редица публикации участва в наши и чужди специализирани издания по Праистория. Има съществен принос при обогатяването на Археологическата карта на България и най-вече на Великотърновския край. Ръководи разкопките на селище от края на ранната и началото

На разкопки на крепостта Царевец, 1972 г.

Наздраве!

Поздрав от П. Пенков по случай награждаването със значка "Отличник на Комитета за култура", 1992 г.

Праисторическо селище Хотница - Водопада. Почистване на тандир, 1986 г.

на средната бронзова епоха Хотница – Османкин дол.

През 2002 г. обнародва монографичния труд "Хотница – Стари селища и находки. Част I – Праистория". Книгата е хабилитационен труд и е присъдено научното звание "Старши научен сътрудник - II степен".

Готово за печат е и изследването "Хотница – Стари селища и находки". Част II – Античност и Средновековие.

През последните години ст.н.с. д-р В. Илчева работи с д-р Петър Станев по подготовката за обнародване на монографичния труд "Джулюница – селищна могила".

Колективът от разкопките на Хотница - Водопада, 1985 г.

Хотница - Водопада - обектът, 1986 г.

На международен симпозиум по Праистория в Стара Загора, 2003 г.

Н.С. НЕВЯНА ПЕНЧЕВА БЪЧВАРОВА

Н.с. Невяна Пенчева Бъчварова е родена на 9 август 1944 г. в с. Новосел, Шуменско. Средното си образование завършва в град Шумен. От 1962 г. до 1966 г. учи в СУ "Св. Кл. Охридски", специалностите "История", "Български език и литература". На 15 септември 1966 г. постъпва на работа в Окръжния исторически музей – Велико Търново като екскурзовод. Със създаването на отдел "Социалистическо строителство" на 2 февруари 1970 г. оглавява отдела. От юни 1979 г. е научен сътрудник.

В нейната научно-изследователска работа приоритетни теми са проблемите на най-новото време – Втората световна война, бригадирското движение, историята на синдикалното движение, промишленото развитие на Велико Търново.

Интересите ѝ се насочват и към биографични изследвания за ген. Симеон Ванков, за дейци на българската авиация от годините на зараждането ѝ като Хараламби Джамджиев и Сотир Черкезов. Автор – съставител е на книгата "Константин Кисимов – Спомени". На развитието на музейното дело в старата столица и приноса на Тодор Николов, на дейността на културните институти и културното наследство, посвещава с особено старание научните си интереси. Член е на редколегиата на Известията на Регионалния исторически музей, а на том XI е отговорен редактор. Участва в редица научни конференции и има над 100 научни и научно-популярни публикации.

Н.с. Невяна Бъчварова е автор на 9 музейни сбирки в промишлени предприятия във Велико Търново и региона. Подготвя десетки градски и окръжни фотоизложби. Консултант и автор е на телевизионни и документални исторически филми. Работила е

Колективът за изграждането на Градския исторически музей в Павликени, 1977 г.

Интериор от музейната сбирка в завод "Червена звезда", Дебелец, 1972 г.

Изложба "Всичко за фронта - всичко за победата", Военен клуб, 9 май 1995 г.

С. В. Драганова след откриване на изложбата "Читалище "Надежда" и Великите народни събрания", 21 юни 2001 г.

Активен общественник е. От 1971 г. е член на настоятелството на читалище "Надежда", а от 1987 г. е негов председател.

за разширяване на професионалните контакти на музейните специалисти с музеите в Краков, Москва, Полтава и Санкт Петербург. Наградена е със значка "Отличник на Комитета за култура".

С професионалната си дейност по събирането, обработването, съхранението, експонирането, научното интерпретиране и популяризиране на съвременното ни развитие, тя се утвърди като специалист в областта на най-новата история и допринесе за създаването на едноименния фонд.

Член е на Съюза на учените в България. От 1986 г. е научен секретар на Великогърновския клон на Съюза.

Участници в срещата с ген. М. Михов, 31 май 2002 г.

На приема на президента Г. Първанов, 24 май 2003 г.

Отдел "Нова и най-нова история", май 2004 г.

Н.С. Д-Р ВАСИЛ АВРАМОВ МУТАФОВ

Н.с. д-р Васил Аврамов Мутафов е роден на 3 ноември 1944 г. в Стражица, Великотърновско. Начално и средно образование получава в град Велико Търново. През 1968 г. завършва ВТУ "Св.Св. Кирил и Методий" – специалност "История". Три години работи като възпитател в с. Кривня, Разградско.

На 12 септември 1971 г. постъпва на работа в Окръжен исторически музей – Велико Търново като екскурзовод. През 1974 г. е назначен за уредник в отдел "Етнография". През 1978 г. специализира "Етнография на материалната култура" в ЕИМ при БАН – София. От 1979 г. до 1985 г. е завеждащ отдел "Народни художествени занаяти" и работи по създаването на "Самоводската чаршия".

В продължение на години събира и изследва етнографски материали за изграждащата се музейна мрежа във Великотърновския край. С различни екипи от колеги създава много музейни сбирки и етнографски експозиции: "Музей на гурбетчийското градинарство" – град Лясковец; музейните сбирки в селата Михалци, Леденик, Коевци, Каранци, градовете Сухиндол и Бяла черква, завод "Ивайло" и Радиотехникума във Велико Търново, комбинат "Раховец" в Горна Оряховица; Градските исторически музеи в Златарица, Килифарево и Павликени; експозициите в Сарафкината къща във Велико Търново, Хаджиилиевата и

На теренна работа в с. Коевци, 1976 г.

Констанцалиевата къща в Арбанаси.

През 1981 г. защитава докторска дисертация на тема: "Българското гурбетчийско градинарство – етнографски аспекти". От 1982 г. е научен сътрудник.

През 1993-1994 г. е директор на Исто-

Откриване на първата работилница на Самоводската чаршия, 1979 г.

рическият музей във Велико Търново.

Изследователските му интереси са в областта на народната материална и духовна култура. Участва в научни експедиции, организирани от ЕИМ при БАН и ВТУ "Св.Св. Кирил и Методий" в Странджа, Родопите, Сливенско, Западна и Средна

На експедиция в с. Г. Буково, Бургаско, 1985 г.

северна България. Има над сто научни и научно-популярни публикации – статии, студии, доклади и научни съобщения. Автор е на разделите “Култови обекти в Странджа” в Сборник “Странджа” и “Земеделие” за Сборник “Габровския край”.

През последните години работи по студията “Овластяване на планинското пространство в Търновския край”.

С колектива на музея, 1983 г.

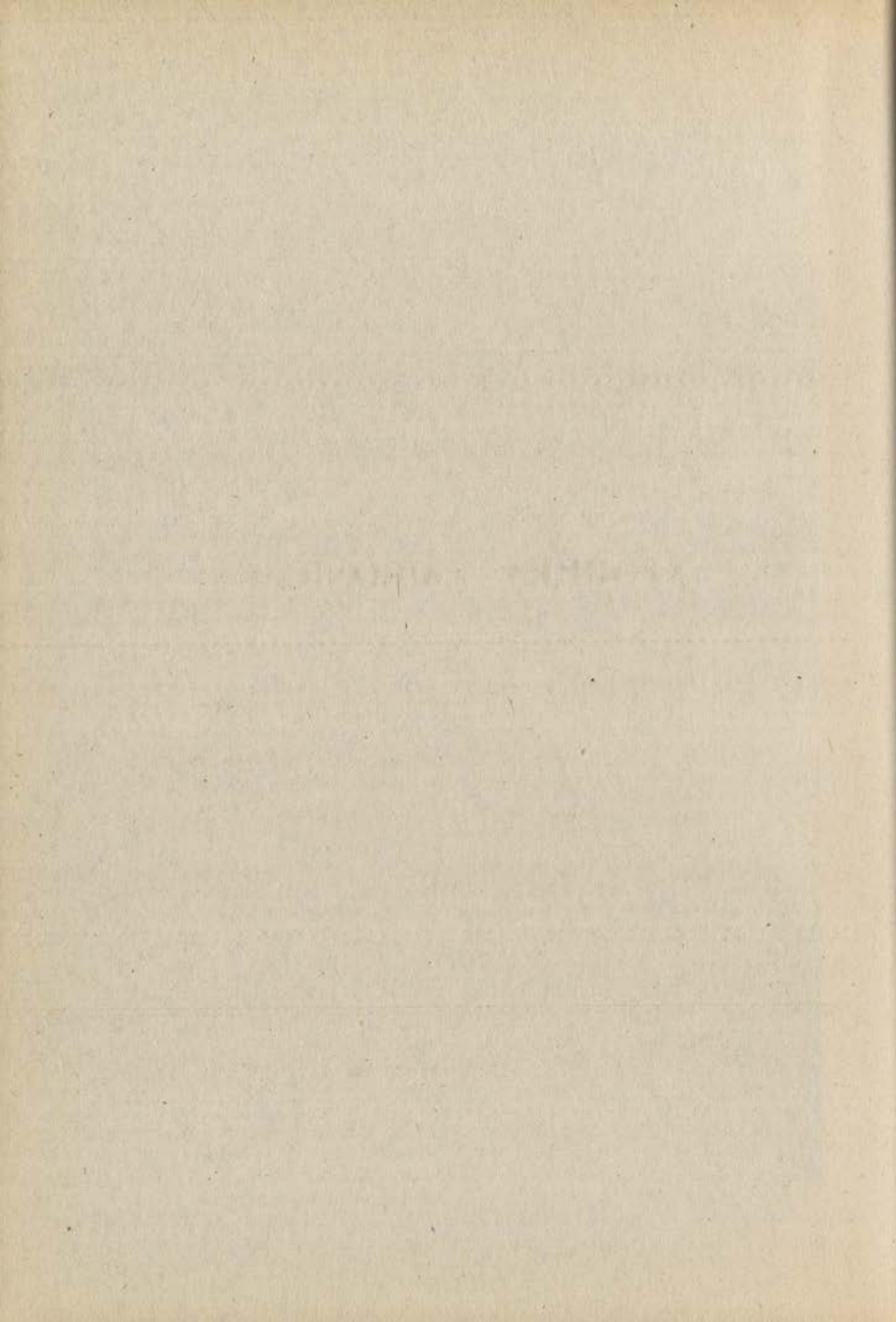

Отдел “Етнография” в Сарафкината къща, 1991 г.

Подготовка на изложба от обредни хлябове, 1999 г.

ХРОНИКА – CHRONICLE

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

ИЗЛОЖБИ

2003 г.

“Хармония” – авторска изложба на Петя Иванова, 17 март – 17 април, Изложбени зали.

“Велико Търново в графиките на Ангел Каранешев”, 22 март – 1 май, Гарнизонен военен клуб.

“От Цветница до Великден”, 18 - 28 април, Европейски информационен център на съвета на Европа във Велико Търново. Съорганизатор: Общински детски комплекс - Велико Търново.

“100 години от написването на туристическия химн”, 19 април – 1 юни, Гарнизонен военен клуб.

“Великотърновци през два века”/Гостуват: ЕИМ при БАН – София, Регионална библиотека “П.Р.Славейков”- Велико Търново, ТД “Държавен архив”- Велико Търново, Градски исторически музей – Горна Оряховица, Туристическо дружество “Трапезица 1902”, Великотърновски фамилии/, 19 май – 18 юни, Гарнизонен военен клуб. Спомоществовател: ЕООД “Царевград Търнов”

“Старините на България” – юбилейна изложба на Светлозар Бояджиев, 20 май – 10 юни, Изложбени зали.

“Духовният живот в Стражица през вековете”, 24 май, Изложбена зала – Стражица.

“Злокобният 1 юни”- фотоизложба, 1 юни – 1 юли, Гарнизонен военен клуб.

“Футболен клуб “Етър” 2000” - фотоизложба, 12 юни – 20 юли, Общински съвет.

“Великотърновци през два века” – гостуване на изложбата в Горна Оряховица, 18 юни – 1 август, Младежки комплекс.

“Хандбален клуб “Етър” 92” - фотоизложба, 22 юли – 20 август, Общински съвет.

“Оръжие от края на 19-ти и началото на 20-ти век”/Съорганизатор: Клуб “Традиция”- Велико Търново/, посветена на 100 години от Илинденско-Преображенското въстание, 1 август – 1 септември, Изложбени зали.

“Световно първенство по състезателно катерене” - фотоизложба, 19 септември – 5 декември, Общински съвет.

“Калояновият гроб от църквата “Св.Четиридесет мъченици”, 22 септември, Криптата в Археологическия музей.

“Приятели на футболна Италия” – колекция на Веселин Комитов, 6 ноември – 6 декември, Изложбени зали.

“Теза Фехер и България”/Съорганизатор – Унгарския културно-информационен център/, 1 – 30 декември, Музей “Възраждане и Учредително събрание”.

“Христомир Христов – културист”, 5 декември, Общински съвет.

2004 г.

“150 години от рождението на Стефан Стамболов”/Съорганизатори: Национален исторически музей – София, ОП “Стара София” със Софийски исторически музей, Централен държавен архив, Научен архив на БАН, Национален литературен музей, Народна библиотека “Св.Св. Кирил и Методий”, Български исторически архив, ЦВА – Велико Търново, Териториална дирекция “Държавен архив” – Велико Търново/, 31 януари – 27 февруари, Музей “Възраждане и Учредително събрание”.

“Спортен клуб по конен спорт “Калоян” - фотоизложба, 5 март – април, Общински съвет.

“Зала Стефан Стамболов”/Гостуват оригинални материали от Исторически музей – Свищов/, 17 март, Музей “Възраждане и Учредително събрание”.

“Съкровищата на музея – старото злато”, 22 март, Общински съвет.

“Възрожденски шампи”/Съорганизатор: Национален музей на образованието - Габрово и Исторически музей - Габрово/, 25 март – 25 април, Изложбена зала НМО – Габрово.

“80 години футболен клуб “Етър”, 13 – 23 април, Общински съвет.

“80 години футболен клуб “Етър” – Велико Търново”, 24 април, официален вход на стадион “Ивайло”.

“Тодор Николов – 120 години от рождението му”- фотоизложба, 5 май – 5 юни, Гарнизонен военен клуб.

“120 години от основаването на читалище “Напредък” град Килифарево” – изложба от документи и вещи от фонда на ИМ град Килифарево, 10 май – 10 юни, изложбена зала “Янко Маринов”.

“120 години от рождението на Тодор Николов”, 18 май – 18 юни, Музей “Възраждане и Учредително събрание”.

“Великотърновска област в последните 60 години”, 21 юни, Комитет на землечествата от Великотърновски и Габровски регион – София.

Хандбален клуб “Велико Търново” - фотоизложба, 27 май – 27 юни, Общински съвет.

“Велико Търново в старите фотографии”, 16 юни, Фабрика за нетъкан текстил “Арбанаси”- Велико Търново.

“Спортен клуб Стрелба с лък” - фотоизложба, 20 юли, Общински съвет.

“120 години Търновско ловно-рибарско дружество “Сокол” - участие в юбилейната изложба, 12 септември, Гарнизонен военен клуб.

“Фотографика” - юбилейна изложба на Здравко Николов, 17 септември - 10 октомври, Изложбени зали.

“Светът на пеперудите” /Съорганизатори: Регионална инспекция по околната среда и водите - В. Търново, Природо-научен музей - Черни Осъм, Исторически музей - Бяла Черква, Филателно дружество - В. Търново, 17 септември - 15 октомври, Музей “Възраждане и Учредително събрание”.

“Историческа памет в с. Русаля”, 19 септември, с. Русаля.

“Навеки с българската памет - Димитровден 1185” - изложба по повод 819 години от обявяване на въстанието на Асен и Петър и възстановяване на българската държава, 25 октомври, Църква “Св. Димитър Солунски” - Асенова махала.

НАУЧНИ КОНФЕРЕНЦИИ

2003 г.

Седми музейни четения “Човекът в миналото”, посветени на 18 май – Международния ден на музеите и 65-годишнината на проф. д.м.н. Йордан Йорданов /Съорганизатори: Община Велико Търново, Национален център за музеи, галерии и изобразителни изкуства - София, ВТУ “Св.Св.Кирил и Методий”/, 20-21 май, Велико Търново.

2004 г.

Осми музейни четения, посветени на 18 май – Международния ден на музеите и 120-годишнината от рождението на Тодор Николов /Съорганизатори: Община Велико Търново, Национален център за музеи, галерии и изобразителни изкуства – София, Съюз на краеведите в България/, 18 – 19 май, Велико Търново.

ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ

2003 г.

Проф. д.м.н. Йордан Йорданов /София/ дарява възстановка-копие на пластичната антропологична реконструкция на главата по черепа на Рачо Казанджията /баща на П.Р.Славейков/ и Бачо Киро /участник в Априлското въстание от 1876 г./.

Кунка Цонева /В.Търново/ дарява 5 броя снимки.

Стефка Лисева /София/ дарява снимка и 2 броя спомени и документи.

Теодора Пангелова /В.Търново/ дарява книга.

- Руси Димитров /с.Ветренци, Великотърновско/ дарява книга.
 Юлия Милчева /София/ дарява 2 броя книги.
 Ст.н.с. I ст. д-р Людмила Слокоска /София/ дарява 93 броя книги, списания и пътеводители.
 И.П.Къйзласов /Москва/ дарява книга.
 Петър Лешаков /В.Търново/ дарява 2 броя книги.
 Александър Гюров /София/ дарява книга.
 Ст.н.с. д-р Евгения Генчева /София/ дарява книга.
 Иван Дочев /Хасково/ дарява книга.
 Румяна Христова /В.Търново/ дарява две хиляди дипляни.
 н.с.Павлина Владкова /В.Търново/ дарява книга.
 Проф. д.и.н. Димитър Овчаров /София/ дарява книга.
 Ст.н.с. д-р Георги Китов /София/ дарява книга.
 Ст.н.с. д-р Христо Харитонов /Велико Търново/ дарява медна монета на унгарския крал Бела III (1172-1196 г.)
 Веселин Комитов /В. Търново/ дарява снимка.
 Д-р инж. Даниела Тодорова /Велико Търново/ дарява книга.

2004 г.

Красимир Генчев – областен управител на Велико Търново, дарява книгата “Делото по заговора за убийството на Негово Царско Височество Княза и министра председателя Стамболова и убийството на министра Белчева”, Г.Цукев, София, 1892 г.

Д-р Димитър Иванов – председател на Националния клуб “Стефан Стамболов”, дарява “Стефан Стамболов – личев архив”, 16 тома под редакцията на Д.Петков и д-р Д.Иванов.

Петко Д. Петков дарява краеведска литература /8 броя вестници, 11 броя списания и 11 книги/.

Форум “България – Русия” подарява гипсов барелеф на руския император Александър II в Музей “Възръждане и Учредително събрание” на тържествата по повод 125 години от Учредителното събрание и приемане на Търновската конституция.

Момчил Йончев /В.Търново/ дарява филма “Памет, подложена на изпитание”, посветен на честването на 150-годишнината от рождението на Стефан Стамболов от РИМ – Велико Търново.

Васил Станчев /Стара Загора/ дарява две авторски книги.

Димитър Иванов /София/ дарява 5 броя книги.

Н.с. д-р Хитко Вачев /В. Търново/ дарява книга.

Наследниците на **Марко Цочев** /В. Търново/ даряват десет броя книги.

Валентин Деневски /В. Търново/ дарява книга.

ХРОНИКА

2002 г.

1 декември - в Международна научна конференция по повод 70-годишнината на проф. д.ф.н. Георги Данчев и проф. д.ф.н. Ангел Давидов във Велико Търново участва н.с. д-р Хитко Вачев с доклад "Един възможен отговор" /Принос към историята на Търновската митрополия/.

2003 г.

26 февруари – В Община Велико Търново се провежда общоградска викторина, посветена на 125 годишнината от Освобождението на България, с участието на ученици от Хуманитарна гимназия "Св. Св. Кирил и Методий", Езикова гимназия "Проф. д-р Асен Златаров" и Старопрестолна гимназия по икономика.

Представяне на новите книги на ст.н.с. д-р Николай Овчаров "Кръстът над река Арда" и "Свещеният град Перперикон" в Музей "Възраждане и Учредително събрание".

28 февруари – 1 март – в X-та национална етнографска конференция "Растителният и животинският свят в традиционната култура" в Стара Загора, участва ст.н.с. д-р Хр.Харитонов с доклад на тема "Метрологични единици от растителен произход. Систематизация" и Г.Чохаджиева с доклад "Традиционни представи в нови аранжimenti. /Разговор с една грънчарка и две тъкачки/".

март – РИМ – Велико Търново представи туристическа информация за Интернет – страницата на община Велико Търново.

Представят се отчетите пред АИМ – БАН за сезон 2002 г.

19 март – среща-разговор на Светла Атанасова с участниците в клуб "Млад екскурзовод" при ОДК – Велико Търново на тема "Професия-екскурзовод".

20 март – в Кръгла маса "Велико Търново – университетски град" участва н.с. Н.Бъчварова с доклад на тема "Великотърновският клон на Съюза на учените в България и неговото място в дейността на научната общност във Велико Търново".

27 – 28 март в Научна конференция в Плевен на тема: "История на музеите и музейното дело в България" участват: ст.н.с. д-р Хр.Харитонов и Св.Атанасова с доклад на тема "Проблеми на обменния фонд"; Е.Мачковска - "Културно-просветните дружества в София и Килифарево – радатели за създаването на музея в Килифарево"; н.с. Н.Бъчварова - "Музейното дело във Велико Търново през втората половина на XX в."; Т.Минчева - "Основоположниците на музейното дело във Велико Търново".

април - излезе от печат книгата на ст.н.с. д-р Хр.Харитонов – "Златото на Византия".

15 април – в Национална научна конференция в Шумен, посветена на

образователното дело, участват Т.Недева и Цв.Генчева с научно съобщение на тема: "Приносът на търновските учители за издирване, съхраняване и популяризиране на културноисторическото наследство /1878-1944 г./", н.с. Н.Бъчварова - "Т.Николов – учител и пазител на старините във Велико Търново".

15 – 17 април – "Великденска шарена седмица" 2003 /Включва: Дискусия "Великденските традиции вчера и днес – културни модели и идентичности"; Демонстрация на различни традиционни и нови техники и материали за украсяване на великденски яйца във Великотърновско и други български региони; Работилница "Писано яйце" в Общински детски комплекс, Чуждоезиков център и Детски отдел на Регионална народна библиотека "П. Р. Славейков" и Дом за деца лишени от родителски грижи "Мария и Пеньо Велкови"; Представяне на великденски обредни хлябове и др./ Консултант: Г. Чохаджиева. Съорганизатори: Общински детски комплекс, Регионална народна библиотека "П. Р. Славейков" и Европейски информационен център на Съвета на Европа - Велико Търново.

17 април – в Дом за деца лишени от родителски грижи "Мария и Пеньо Велкови" е изнесена лекция от Н. Василева на тема "Великденските обредни хлябове".

май – разработена е стратегия за развитието на РИМ – Велико Търново за периода 2003 – 2006 г.

Излезе от печат книгата "Арбанаси" с автори ст.н.с. д-р Хр.Харитонов, Г.Чохаджиева и Св.Ръцева.

В Международна научна конференция в Лондон, посветена на проблемите на късната античност, участва н.с. П.Владкова с доклад на тема: "Мястото на агората в Никополис ад Иструм в организацията на късноримския град".

Н.с. П.Владкова участва в археологически "Конгрес по античен бронз" в Румъния с доклад на тема "Метални лампи и канделабри от територията на Никополис ад Иструм".

5 май – в Петата научна конференция "Самоводене от древността до наши дни" в с.Самоводене с доклад на тема: "Събитията в Търновския край през пролетта и лятото на 1876 г." участва Св.Станева.

9 май – Виолета Павлова присъства на дискусия на тема "Историческото, културно и духовно наследство на Р България, като мост и предпоставка за преодоляване на политически, икономически и социални различия в Обединена Европа", организирана от сдружение "Евроинтеграция" във Велико Търново.

10 – 14 май – в XLIII Национална археологическа конференция в Каварна с доклад "Археологически проучвания на църквата "Св.Димитър" в Арбанаси" участва н.с. д-р Х.Вачев.

15 – 18 май – В симпозиум в Британска академия – Лондон участва н.с.Ив.Цървов с доклад "A new approach to site specific survey and the destruction of a complex Roman land scope".

19 май – в Научната конференция "Учители и ученици – 10 години по-

късно", посветена на 10-годишнината на специалност "Археология" при ВТУ "Св.Св.Кирил и Методий" М.Станчева участва с доклад "Декорация върху обработена кост в българските земи през XI-XIV век".

16 – 18 май – в Пролетните четения на Института за изкуствознание при БАН, Д.Тотева участва с доклад "Икони и стенописи от търновската църква "Св.Георги".

20 – 21 май – в Седмите музейни четения, посветени на 65-годишнината на проф. д.м.н. Йордан Йорданов на тема "Човекът в миналото" са представени доклади и съобщения на: д-р Бр. Димитрова, проф. д.и.н Й.Андреев, Д.Чулова, доц.д-р Пл. Павлов, д-р Р.Дончева, П.Тоцев, Д.Рабовянов, Т.Тонков, Цв.Бейкова, Р.Инджиева, Св.Станева, Т.Минчева, Ив.Нурков, М.Генова-Русева, Й.Цветкова, Цв.Генчева, К.Митова-Ганева, доц. д-р Ст.Чохаджиев, ст.н.с. д-р В.Илчева, Н.Еленски, Ал.Чохаджиев, Д.Черняков, Мая Аврамова, н.с. П.Владкова, н.с. Ив.Църов, Б.Лилова, проф. д.и.н Н.Овчаров, М.Станчева, ст.н.с. д-р Й.Алексиев, н.с.М.Долмова, Ев.Дерменджиев, доц.д-р Н.Колев, В.Цонев, н.с.д-р Р.Братанова, ст.н.с. д-р Св.Ракшиева, Г.Куманов, Г.Чохаджиева, Н.Стефанова, н.с.Т.Цанкова, В.Георгиева-Козарева, д-р Бл.Стойкова, Н.Василева, М.Николова, н.с. Св.Димитрова, д-р Ев.Иванова, Т.Георгиева, д-р Л.Нинов, доц. д-р Р.Данкова, В.Русева, Р.Гигова, В.Йорданова, П.Стоянова, Б.Боянжинска, доц. д-р Ев.Данков, Ю.Денчева, Ив.Иванова, д-р И.Капинчева, ст.н.с. д.ист.н. Р.Рашев, арх.доц. д-р П.Стефанов, П.Владева, М.Тошев, Т.Кънчева, Ат.Коев, П.Петков, Н.Цонева, Ив.Чакъров, Ив.Коев, Ел.Мачковска, М.Жечева, ст.н.с. д-р П.Георгиев, В.Павлова, М.Калчева, Г.Луков, н.с. Н.Бъчварова, Р.Пенчева, н.с. Ж.Радева, Т.Недева, н.с. д-р М.Робов, ст.н.с. д-р К.Тотев, Ст.Димитров, доц. д-р Т.Овчаров, н.с. д-р Х.Вачев, Д.Косева, ст.н.с. д-р Д.Аладжова, проф. д.и.н. Ив.Йорданов, ст.н.с. д-р Хр.Харитонов, ст.н.с. д-р К.Дочев, Св.Атанасова, В.Мартинова, Ив.Чокоев.

22 май – Милена Станчева защитава докторска дисертация на тема: "Обработена кост в българските земи през XI-XIV век. Технологии и разпространение."

23 май – в Майските четения "Дни на науката '2003", организирани от Съюза на учените в България" – клон Велико Търново, н.с. Н.Бъчварова, Т.Недева и Цв.Генчева участват с научно съобщение на тема "Министри на Народното просвещение от Великотърновски регион с принос в изграждането на музейното дело /1878-1944 г./" и Т.Георгиева с научно съобщение на тема "Иван Шишманов и предметната област на българската етнография".

Откриване на паметната плоча на родната къща на Никола Станев в с.Велчево.

28 май – Павлина Владева представи стихосбирката си "Слънчеви знаци" в Археологическия музей.

юни – РИМ – Велико Търново участва в разработването на проект за АР "Никополис ад Иструм" съвместно с фондация "Българско културно наследство".

По повод 100 годишнината на читалище "Зора-1873" в с. Дичин е представена сказка за археологическите паметници от с. Дичин, изложба на предмети, открити при проучването в м.Градище и дарението на Трайко Савов – сабята на Тодор М.Тонков /участник в четата на поп Харитон, 1876 г./.

3 – 6 юни – в Национална конференция "Земите на България – люлка на тракийската култура" във Велико Търново участва н.с. Ив.Цървов с доклад "Бронзова матрица от с.Крамолин".

6 юни – в Четвъртия национален събор на хляба във Велико Търново в журито на конкурса участва Н.Василева.

16 юни – в Национална научна конференция по случай 135-та годишнина на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в Сливен с научни съобщения участват: Св.Станева – "Обстановката в Търновския край преди и по време на преминаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа"; Т.Кънчева и Цв.Генчева – "Съдбата на участниците от Търново и Търновския край в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа".

20 юни – в Научна конференция в Казанлък с доклад "Търновци в четата на Хаджи Димитър и Ст.Караджа" участват Т. Кънчева и Цв. Генчева.

юни – юли – н.с. П. Владкова участва в проучванията на перистилна сграда в Нове /Свищов/ като част от проект на Българо-полската експедиция. Финансирането е от Познанския университет.

м.юли – Излезе от печат книгата на ст.н.с. д-р Хр. Харитонов – "Среброто на Византия".

2 юли – Представена е книгата "Арбанаси", автори ст.н.с. д-р Хр. Харитонов, Г. Чохаджиева и Св. Ръцева, съвместно с читалище "Иларион Драгостинов" – с.Арбанаси и Издателска къща "Борина".

19 юли – в Научна конференция "Село Вишовград в регионалната и национална история на България" с доклади участват: Т.Минчева – "Участници в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа лежали в Търновския затвор"; Св.Станева – "Сведения за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа във фонда на РИМ- Велико Търново"; ст.н.с. д-р Хр.Харитонов – "Монетни находки от Вишовград"; В.Драганова – "Паметници на признателност, посветени на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в Търновския край"

юли – август в археологическите проучвания на селищна могила с.Хотница като зам.ръководител участва Н.Еленски.

31 август – 4 септември – д-р М.Станчева участва в Международна научна конференция в Талин /Естония/, с постер на тема "Remarks on The Worked bone technology in The Middle Ages".

юли, август и октомври – продължава работата по Българо-британския археологически проект "Градът и селото в римската и късноримската империя Никополис ад Иструм и селото в градската му територия." Участват: ст.н.с. д-р В.Динчев /АИМ на БАН/; н.с. П.Владкова и н.с.Ив.Цървов /РИМ-В.Търново/; проф.д-р А.Поултър /Университет Нотингам/; екип британски специалисти и студенти от ВТУ "Св.Св.Кирил и Методий"

август – октомври – извършват се археологически проучвания на църквата “Св. Димитър” и некропола към нея в Арбанаси. Колектив – н.с. д-р Х. Вачев, д-р М. Станчева, Ив. Чокоев.

септември – излъчени са пет телевизионни предавания от музейни обекти в предаването “Бон Апети” на Националната телевизия БТВ.

Излезе от печат книгата “Загиналите великотърновци във войните 1877/78, 1885, 1912/13, 1915/18” от Библиотека “Наследство”. Съставители ст.н.с. д-р Хр. Харитонов и полк. доц. д-р Марко Златев, в авторския колектив – К. Митова – Ганева и Т. Минчева.

5 септември – В. Павлова присъства в работата на кръгла маса на тема “Музеите и културният туризъм”, проведена в АЕК “Етъра”.

12 септември – в Научна конференция “140 години от рождението на Моско Москов” в Лясковец с научни съобщения участват: В. Драганова – “Моско Москов – първият председател на Туристическо дружество “Трапезица - 1902”; П. Владева – “Преводачът Моско Москов”; Т. Недева и К. Митова – Ганева – “Творческите връзки на Моско Москов с патриарха на българската литература Иван Вазов”; Цв. Колева и В. Мартинова – “Материали, свързани с живота и дейността на Моско Москов, съхранявани във фонд “Нова история” на Регионален исторически музей – В. Търново”; Св. Станева – “Борбата на търновци за църковна независимост в изследванията на Моско Москов”; В. Павлова и Ю. Денчева – “Спомен на Моско Москов за обявяване на Независимостта на България през 1908 година”; н.с. Н. Бъчварова и Цв. Генчева – “Моско Москов и музейната сбирка при читалище “Надежда” във Велико Търново”

19 септември – в крепостта Царевец е организиран и проведен спектакъла “Духът на Царевец”.

22 септември – в Научна конференция “Единство, Съединение, Независимост” с научни съобщения участват: Т. Минчева, Т. Недева, Цв. Колева, В. Драганова.

29 септември – 3 октомври – в Международен симпозиум “Праисторическа Тракия” в Стара Загора участват Н. Еленски с доклад “Културни връзки през ранния неолит на Централна Северна България с Тракия и районът около Мраморно море” и ст.н.с. д-р В. Илчева с доклад “Керамиката от пласт “В” в Еменската пещера”.

септември - октомври – В. Павлова участва в създаването на Регионален план за действие за екотуризъм и опазването на културно-историческото наследство в 10 Еко-регион Национален парк “Централен Балкан” – Север, включващ административните области В. Търново, Габрово и Ловеч.

септември - ноември – В. Павлова участва в обучителна семинарна програма “Културното наследство – стратегии за развитието на културния туризъм”, организирана от Евро-българския културен център и Национален център за музеи, галерии и изобразителни изкуства при Министерството на културата.

м. октомври – стартира поредицата телевизионни предавания “Поглед в миналото” на телевизия TVS - Горна Оряховица, посветена на културно-историческото наследство в региона.

14 – 15 октомври – в Национална научна конференция “Модерният музей – модели на адаптация” в Соколски манастир участва инж. Радка Тодорова с доклад на тема “Приложение на компютърните системи в музейното дело”.

2 – 4 октомври – в IV Международен симпозиум “Пауталия – Велбъжд – Кюстендил и принадлежащите им територии” в Кюстендил с доклади участват: ст.н.с. д-р Хр.Харитонов – “Акад. Йордан Иванов и монетите от Кадин мост” и Г. Чохаджиева - “Кюстендилски баби /теренната практика и саморефлексията на фолклориста/”.

4 – 5 октомври – в Национална научна конференция на Съюза на краеведите в България “Православие и краезнание” с научни съобщения участват: С.Петрова, К.Митова-Ганева, Т.Недева, Т.Минчева, В.Драганова, Н.Василева, Св.Станева.

8 – 9 октомври – в Национална конференция на тема “Съкровището” в Сливен Снежана Иванова участва със съобщението “Съкровеният мит. Митическа и алхимическа символика в българската народна песен”.

10 – 11 октомври – в Юбилейна научна конференция, посветена на 75-та годишнина на проф.д-р Тодор Събев в Шумен участва Д.Тотева с доклад “Триптих-поменик от XVIII в. в с. Арбанаси, Великотърновско”.

29 – 31 октомври – в Международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф.Казимир Попконстантинов на тема “Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи” във Велико Търново с научни съобщения и доклади участват: ст.н.с. д-р Хр.Харитонов, Д.Тотева, Е.Дерменджиев, н.с.Ив.Църов, н.с.д-р Х.Вачев, д-р М.Станчева, Ив.Чокоев и н.с. П.Владкова.

октомври – декември – Е.Дерменджиев е зам.ръководител на археологическите разкопки на некропола на църквата “Св.Четиридесет мъченици” във Велико Търново.

м.ноември – н.с. д-р Хитко Вачев представи резултатите от археологическите проучвания в църквата “Св. Димитър” в Арбанаси.

Н.с. П.Владкова е на квалификация във Великобритания на база договор за научен обмен между Британска академия на науките и БАН.

14 ноември – Детски празник “Вълшебството на приказките”, посветено на традиционното празнуване на “Рамазан байрам” и “Коледуване” с децата на гр.Килифарево.

17 – 18 ноември – в Национална научна конференция “Панаири, пазари, тържища в българските земи” в Търговище с доклади участват: Т.Недева, Цв.Колева – “Пазарите във Велико Търново от Освобождението до 40-те години на XX в.”; Св.Атанасова – “Фирмени печати на търговска къща “Никола Минчоолу и Евстати Селвели и съдружие” от втората половина на XIX век.”; Т.Кънчева и Цв.Генчева – “Опит за социологическо проучване на

търновските търговци през XIX век”; Св.Станева – “Търновският търговец Хаджи Николи”; Т.Минчева – “Пазарите, панаирите и търговските връзки на търновци през Възраждането”.

27 ноември – Научни четения, посветени на 640 г. от успението на Теодосий Търновски. С научно съобщение на тема: “Васил Шарков и неговата брошура “Теодосий – килифарски отшелник, манастиря му и Килифарево” участва Елена Мачковска.

Декември – Излиза от печат Юбилейният сборник в чест на 65-годишнината на проф. д.м.н. Йордан Йорданов с доклади и научни съобщения от Седмите музейни четения “Човекът в миналото” на РИМ – Велико Търново. Съставители: ст.н.с.Хр.Харитонов, Г.Чохаджиева и Св.Атанасова.

ноември – декември – Проведени са археологически проучвания на раннонеолитното селище до с.Джулюница – “Смърдеж” с ръководител Н.Еленски.

2004 г.

27 – 28 февруари – в Национална научна конференция “Следвоенна България между Изтока и Запада” в Хасково участва н.с. Н.Бъчварова с доклад на тема: “Народният музей в Търново в следвоенното десетилетие”.

март – Представят се отчетите от археологическите разкопки на археолозите от РИМ-ВТ пред АИМ-БАН за сезон 2003 г.

март – април – извършени са теренни обходи в градската територия на Никополис ад Иструм. Ръководител – н.с. Ив.Църов с участието на проф. А.Поултър, британски специалисти и студенти от ВТУ “Св.Св.Кирил и Методий”. Проучените обекти са в землищата на селата Поликрайще, Драганово, Полски Сеновец, Иванча, Стамболово и град Павликени.

18 март – Ив. Чокоев защитава докторска дисертация на тема: “Архиерейски литургични одежди от XII в. от епископския манастир “Св.Йоан Продром” в Кърджали /идентификация и реконструкция/”.

24 март – Св. Атанасова провежда среща с клуб “Млад екскурзовод” при Общински детски комплекс Велико Търново на тема: “Формиране на рекламна стратегия за развитие на туризма във Велико Търново”.

април – Представени са материали за изложбата “Златна Тракия. Царството на Орфей” в Бон /Германия/.

22 – 23 април – в Национална научна конференция в Пазарджик на тема: “Земеделското движение в България – история, развитие, личности” участва В.Павлова с доклад на тема: “Към въпроса за основаването на Търновската младежка земеделска група”

29 – 30 април – в Научна конференция “Храмова архитектура и изкуство на религиозните общности в Североизточна България” в Разград участват: д-р М.Станчева с доклад на тема: “Обработената кост от проучванията в с.Арбанаси, Великотърновско”; н.с. д-р Х.Вачев с доклад на тема: “Църквите в

Арбанаси/Търновско/ и Арбанаси/Разградско/ - историко-археологически паралели"; д-р Ив.Чокоев с доклад на тема: "Сърмен текстил от разкопките на арменската църква във В.Търново".

май - в Международна научна конференция "Траките и околния свят" в Шумен с доклад участва н.с. П.Владкова - "Траките на територията на Никополис ад Иструм".

Излезе от печат сборник "Вишовград". Редактори ст.н.с. д-р. Х. Харитонов, акад. Ив. Радев и доц. д-р Н. Неделчев.

10 май - Исторически музей гр.Килифарево е съорганизатор на Кръгла маса на тема "120 години читалище "Напредък" и обществен живот в Килифарево".

11 май - в Кръгла маса "160 години от създаването на Еленското класно училище" участва Е.Мачковска със съобщение на тема "Учители от Еленския край в Килифарево".

18 май - Открита е паметна плоча на Тодор Николов в Археологическия музей.

18 - 19 май - в VIII-те Музейни четения, посветени на 120-годишнината от рождението на Тодор Николов във Велико Търново с научни съобщения и доклади участват: д-р Ев.Сачев, доц. д-р С.Недков, н.с. Н.Бъчварова, проф. д.ист.н. Д.Овчаров, д-р М.Овчарова, ст.н.с. д-р Хр.Харитонов, доц. д-р Ев.Данков, В.Цонев, н.с. Т.Драганова, Цв.Генчева, Ел.Спасова, П.Петрова - Голийска, Ив.Топузанов, Р.Инджиева, Св.Атанасова, Б.Боянkinsка, В.Станчев, П.Коскина, Ан.Георгиева, Ст.Бейков, Ат.Коев, доц. д-р Р.Данкова, Д.Косева, д-р П.Станев, ст.н.с. д-р В.Илчева, Н.Еленски, Ал.Чохаджиев, Ан.Тонев, П.Лещаков, Б.Лилова, н.с. П.Владкова, н.с.Ив.Църов, доц. д-р Б.Борисов, В.Добрев, Св.Филипова, Зд. Димитров, Ст.Димитров, Д.Рабовянов, В.Деневски, Р.Павлова, П.Чолов, н.с. Нейчо Кънев, М.Иванова, А.Илиева, н.с.д-р М.Кръстева, Д.Чулова, д-р Р.Дончева, н.с. д-р Ст.Кръстева, д-р О.Бенов, Ж.Душков, К.Терзиева, н.с. Св.Димитрова, Ив.Занов, В.Сукарев, проф.М.Ковачев, Ст.Димитрова, Ю.Йорданов, д-р В. Буковинова, Г. Патриков, К. Стоянова, Е.Костадинова, Т.Кавгазов, З. Начева, Кр. Томова, Ел. Бъчварова, Гр.Марков, Д. Ганчева, А.Ангелов, н.с. д-р В.Мутафов, Н.Филева, Д. Борова, Хр.Станев, Т.Минчева, Св.Станева, М. Петкова, д-р Н.Чорбаджиев, В.Димова, В.Мартинова, Ел.Димитрова, Т.Недева, Б.Гърдев, А.Златева, М.Калчева, Г.Луков, Д. Вачева, ст.н.с. д-р В.Ангелов, Р.Пенчева, Сн.Иванова, Н.Астарджиев, д-р М.Робов, ст.н.с. д-р К. Дочев, н.с. М.Долмова, Ев.Дерменджиев, доц. д-р Т.Овчаров, н.с. д-р Х. Вачев, д-р М.Станчева, д-р Ив.Чокоев, ст.н.с.д-р К.Панайотова, В.Станчева, В.Павлова, К.Митова-Ганева, М.Томилова, инж. Р.Тодорова, н.с. Т.Цанкова, Ив.Лилова, Т.Кънчева, Г.Чохаджиева, Г.Куманов, Ст.Боева, В.Козарева, Н.Василева, Хр.Иванов, С.Петрова, Т.Георгиева, В.Драганова, Ю.Денчева, Т.Тонков, Ив. Цветков, П.Владева, Н.Цонева, Ел.Мачковска, М.Тошев, Т.Бозова, О.Цанкова, гл.ас. д-р Ал. Ковачев, Цв.Колева, гл.ас. д-р Ел.Георгиева, ас. Теодор Иванов, И.Балъков, К. Гайдаров.

20 май - в Научна конференция във Велико Търново на тема: "120 години

от рождението на Димо Кьорчев” участва Т.Недева със съобщението “В паметта на търновци през 30-40-те години”.

21 – 23 май музеят участва в проявите, съпътстващи Първата национална среща на читалищата - столетници, проведена в Горна Оряховица под патронажа на съпругата на Президента на Р България г-жа Зорка Първанова.

Излезе от печат ново издание на “Монетите на Европа в България през XV-XVIII с автор ст.н.с. д-р Х. Харитонов, както и допълненото и преработено издание на “Антична нумизматика” от същия автор.

25 – 27 май - в Националната археологическа конференция в Сандански участват: н.с. П.Владкова с доклад: “Нове – перистилна сграда extra muros”, част от общия доклад за римския лагер NOVAE и Ал.Чохаджиев с доклад на тема “Три халколитни селища от Великотърновски регион, проучвани през сезон 2003 г.”

7 – 13 юни – Д.Тотева и Св.Атанасова представят Регионалният исторически музей – Велико Търново на Пловдивския панаир на изкуствата “Импресия”.

10 – 12 юни – Музеят участва в Първата национална туристическа борса “Културен туризъм 2004” във Велико Търново.

Директорът на музея ст.н.с. д-р Хр. Харитонов представя пред журналисти и туроператори новата експозиция “Калояновият гроб” в Археологическия музей и научния екип, реализирал идеята.

23 юни – Св.Атанасова участва в провеждането на изпит за придобиване на квалификация екскурзовод на учениците от клуб “Млад екскурзовод” при ОБДК – Велико Търново, с което се приключва двугодишния курс на тяхното обучение.

25 юни – Музеят е домакин на работна среща с г-н Джеймс Мънди – директор на Фондация “Българско културно наследство” и областния управител, кмета на града, председателя на Общински съвет – Велико Търново и ст.н.с. д-р Хр.Харитонов – член на Управителния съвет на Фондацията.

В национална научна конференция в Габрово “Строителите на Нова България и Габрово”, посветена на 170 години от рождението на Т. Бурмов и 125 години от Първото българско правителство участват Т. Недева и Цв. Колева с научно съобщение на тема “Д-р Димитър Моллов – един от строителите на Нова България”.

25 – 26 юни – в Юбилейна научна конференция по етнология на тема “Градът” /по повод 100 години Русенски музей/ участват: Г.Чохаджиева и С.Петрова със съобщение на тема “Градските пространства на душата. Мястото на биографичните разкази в етнологичното проучване на един емблематичен български град”, Сн. Иванова – “Градът: архетипи и топос”, Н.Василева – “Традиционни имена в Търново през 18–19 век” П.Владева – “Велико Търново в обектива на 20 век”.

14 юли - ст.н.с. д-р Христо Харитонов и Светла Атанасова взеха участие в първото заседание на Консултативния съвет по туризъм, учреден при Областния управител Красимир Генчев.

15 юли - Работна група от специалисти на РИМ - Велико Търново в състав: ст.н.с. д-р Х. Харитонов, н.с. Иван Църов, Светла Атанасова и Александър

Чохаджиев взе участие в първа работна среща с Инициативен комитет от с. Русаля за изграждане на Лапидариум в селището.

м. септември - н.с. Павлина Владкова участва в разкопките в Нове - Свищов.

10 – 12 септември - Теменуга Георгиева участва в XVIII Ателие на мрежата за научно сътрудничество SER - EURETHNO към Съвета на Европа - ВТУ "Св. Кирил и Методий" на тема: "Вярвания и обичаи свързани със смъртта в изследванията на българските етнографи от края на XIX и първата половина на XX век.

м. октомври - н.с. д-р Хитко Вачев е ръководител на археологическите разкопки в църквата "Св. Димитър" в с. Арбанаси. Участват д-р И. Чокоев и д-р М. Станчева.

Излезе от печат XIX-ти том на Известията на Регионален исторически музей - Велико Търново, посветени на 120 години от рождението на Тодор Николов. Главен редактор ст.н.с. д-р Х. Харитонов и редактори н.с. д-р В. Мутафов и н.с. Н. Бъчварова.

2 – 4 октомври - в Първи българо-гръцки научен симпозиум "Родопите – древната и непозната планина" в Кърджали участва д-р И. Чокоев с доклад на тема: "Успоредници във везаните материали, открити в средновековните архиерейски гробове от храмовете "Св. Йоан Продром" в Кърджали и "Св. София" в Солун".

8 – 9 октомври - в Юбилейна научна конференция по Археология и История на тема "Градът" (по повод 100 години Русенски музей) в Русе участват; Ц. Колева с научно съобщение "Панайот Ангелов - строител на българския флот и виден дарител", С. Станева - "Ислямските култови сгради в изследванията на един търновец", К. Митова-Ганева - "Приносът на един великотърновец за развитието на санитарно-ветеринарното дело в Русе - 1935-1941 г. (по повод 100 години от рождението на д-р Г. Ганев), Т. Недева в съавторство със С. Паскалев - "Търновските сладкарници от Освобождението до 40-те години на XX век, Т. Недева, Ц. Генчева - "Кафенетата на Велико Търново - място за развлечение и социални контакти от Освобождението до 40-те години на XX век", С. Атанасова - "Особености в украсата на личните и фирмени печати на търновски търговци от втората половина на XIX век", Т. Минчева - "Мястото на Търново в живота на българина през Възраждането", Т. Кънчева - "Архитектурата на Велико Търново в макетите на Леон Филипов", В. Драганова, Ц. Генчева - "Велико Търново - устойчив град в Централна Източна Европа".

12 – 13 октомври - в Национална етнографска конференция "Делници и празници в живота на българина (традиции и съвременност)" във Варна участват; П. Владева със съобщение "Другото лице на сватбата", Н. Василева - "Търновски градски обичаи по посрещането на гости от втората половина на XIX век до средата на XX век, С. Иванова - "Сватбата - голямо жертвоприношение".

14 октомври - в Национална научна конференция "Библиологията - минало, настояще, бъдеще" посветена на 70-годишнината от рождението и 50-годишната творческа дейност на проф. Марин Ковачев във Велико Търново участва ст.н.с.

д-р Х. Харитонов с доклад на тема "Съюзът на краеведите в България и дейността на проф. Марин Ковачев.

14 – 16 октомври - в Осмия международен симпозиум Търновска книжовна школа. "Св. Евтимий, патриарх Търновски и неговата духовна мисия в европейската култура" участват; д-р И. Чокоев с доклад на тема: "Литургичните одежди на българския патриарх от средата на XIV в.", ст.н.с. д-р Х. Харитонов - "Другата версия на моливдовула на патриарх Симеон", Д. Тотева, С. Русев - "Сваляне на подложките и остатъчната живопис от сцената "Видението на Прокъл от църквата "Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново", Евгени Дерменджиев - "Мраморен саркофаг от Патриаршията в Търновград.

15 октомври - Закриване на изложбата "Светът на пеперудите" с представяне на обичаят "Пеперуда" от Група за автентичен фолклор "Росен здравец" - гр. Дебелец в Музей "Възраждане и Учредително събрание".

18 – 19 октомври - в Международна научна конференция "Слово и вяра" в Стара Загора по случай 90-годишнината от рождението на проф. Боню Ст. Ангелов участва д-р И. Чокоев с доклад на тема: "За споменаването на св. Петка Търновска в царски документи от средата на XIV век".

22 октомври - ст.н.с. д-р В. Илчева участва в кръгла маса "Бъдещето за нашето минало. Опазване на историческото наследство и предизвикателствата на днешния ден" в Дряново с научно съобщение "Археологическото ни наследство и борбата с иманярството".

25 октомври - "Навеки с българската памет - Димитровден 1185" - честване 819-годишнината от обявяването на въстанието на Асен и Петър и възстановяване на българската държава./Съорганизатори: Община Велико Търново, Археологически институт с музей при БАН - Филиал - Велико Търново/ в църквата "Св. Димитър Солунски".

25 – 30 октомври - в Международна конференция на тема "Разпространение на християнството по Дунавския лимес" в Познан (Полша) участва н.с. П. Владкова с доклад "Християнската базилика в обект VIII - А".

СЪСТАВИЛА: КАТЯ МИТОВА - ГАНЕВА

СТРОИТЕЛНО-РЕМОНТНИ, РЕСТАВРАЦИОННИ И КОНСЕРВАЦИОННИ ДЕЙНОСТИ НА МУЗЕЙНИ ОБЕКТИ ПРЕЗ (01.01. - 31.12.) 2003 ГОДИНА

- Реставриране и възстановяване каменен плочник пред портата на Констанцалиевата къща в с. Арбанаси – 1 240 лв.

- Вътрешно ремонтно-възстановителни и консервационни преустройства на химическата лаборатория при РИМ - В.Търново – 9 995 лв.
- Вътрешна реконструкция и модернизация на химическата лаборатория при РИМ - В.Търново - 9 954 лв.
- Цялостно вътрешно ремонтно-възстановително и консервационно боядисване на стари стени и импрегниране на силно изветрели дървесни повърхности на Констанцалиевата къща в с. Арбанаси – 9 925 лв.
- Цялостно препокриване на оградни зидове на Констанцалиевата къща в с. Арбанаси – 1 480 лв.
- Подмяна на медна ламарина с поцинкована на олуци, поли, обшивки, водосточни S-ове на църквата “Св. Св. Петър и Павел” в квартал Асенов, В. Търново – 1 323 лв.
- Препокриване покрив на Констанцалиевата къща – 1 654 лв.
- Цялостна подмяна на олуци, обшивки, комини и улами на Сарафкина къща, В. Търново – 1 736 лв.

Всички ремонти са на обща стойност 37 307 лв.

СТРОИТЕЛНО-РЕМОНТНИ, РЕСТАВРАЦИОННИ И КОНСЕРВАЦИОННИ ДЕЙНОСТИ НА МУЗЕЙНИ ОБЕКТИ ПРЕЗ (01.01. - 31.10.) 2004 ГОДИНА

- Църква “Св.Св. Петър и Павел” – препокриване със старобългарски керемиди и подмазване с варов разтвор, билни капаци на канцелария и помещение “Екскурзоводи” на стойност – 1 440 лв.
- Църква “Св. Димитър” – Велико Търново – препокриване със старобългарски керемиди оградни зидове, дъсчена обшивка с иглолистни дъски на стойност – 1 350 лв.
- Външно фасадно латексово боядисване на стари стени и орнаменти, импрегниране и консервиране на изветрели дървени повърхности и сантрачи, демонтаж, доставка и монтаж на осветителни тела и ремонт на силова ел. мрежа, ремонт на дървени тавани и обшивки на Констанцалиева къща, с. Арбанаси на стойност – 5 844 лв.
- Ремонт и изграждане на нова тоалетна в сградата на бившия ОНС Велико Търново на стойност – 5 268 лв.
- Цялостно препокриване оградни зидове със старобългарски керемиди при църквата “Св.Св. Петър и Павел” на стойност – 2 304 лв.
- Препокриване пристройката към основната сграда на музея в Килифарево на стойност – 2 056 лв.
- Цялостно външно консервиране и реставриране на сградата на музея в Килифарево на стойност – 7 846 лв.
- Спешно аварийно конзолно подпиране северната стена на килията на

храма "Св. Архангел Михаил и Гавраил" в с. Арбанаси на стойност – 1 426 лв.

- Латексово боядисване на стари стени и тавани, частична фаянсова облицовка и ремонт на осветителна инсталация на административна сграда при РИМ - В.Търново на стойност – 7 957 лв.

- Почистване канализация АМР - Царевец - 2 860 лв.

- Ел. и В и К външно захранване WC, импрегниране и консервиране силно изветрели дървесни повърхности външно и вътрешно, грундиране и блажна боя метални повърхности, ремонт силова и осветителна ел. инсталации на църква "Рождество Христово" с. Арбанаси на стойност - 6 770 лв.

- Разпокриване и препокриване с т. керемиди оградни каменни зидове, настилка цепени каменни плочи и изграждане на нова WC в двора на църквата "Рождество Христово" с. Арбанаси на стойност - 11 998 лв.

- Основен ремонт помещение в Химическа лаборатория - 6 625 лв.

- Консервиране, реставриране и възстановяване видима лежаща покривна конструкция от обработен бичен иглолистен материал - Музей - Затвор при РИМ - В. Търново на стойност 4 198 лв.

- Първи етап от основен ремонт северната стена на силно повредена покривна конструкция, разпокриване и препокриване покрив със старобългарски керемиди обект Музей - Затвор на стойност 11 938 лв.

- Изработка и монтаж дървена дограма като част от първи етап от цялостното консервиране и реставриране на Музей - Затвор - 3 007 лв.

- Основен ремонт - етап от КРР на обект Музей - Затвор - 10 194 лв.

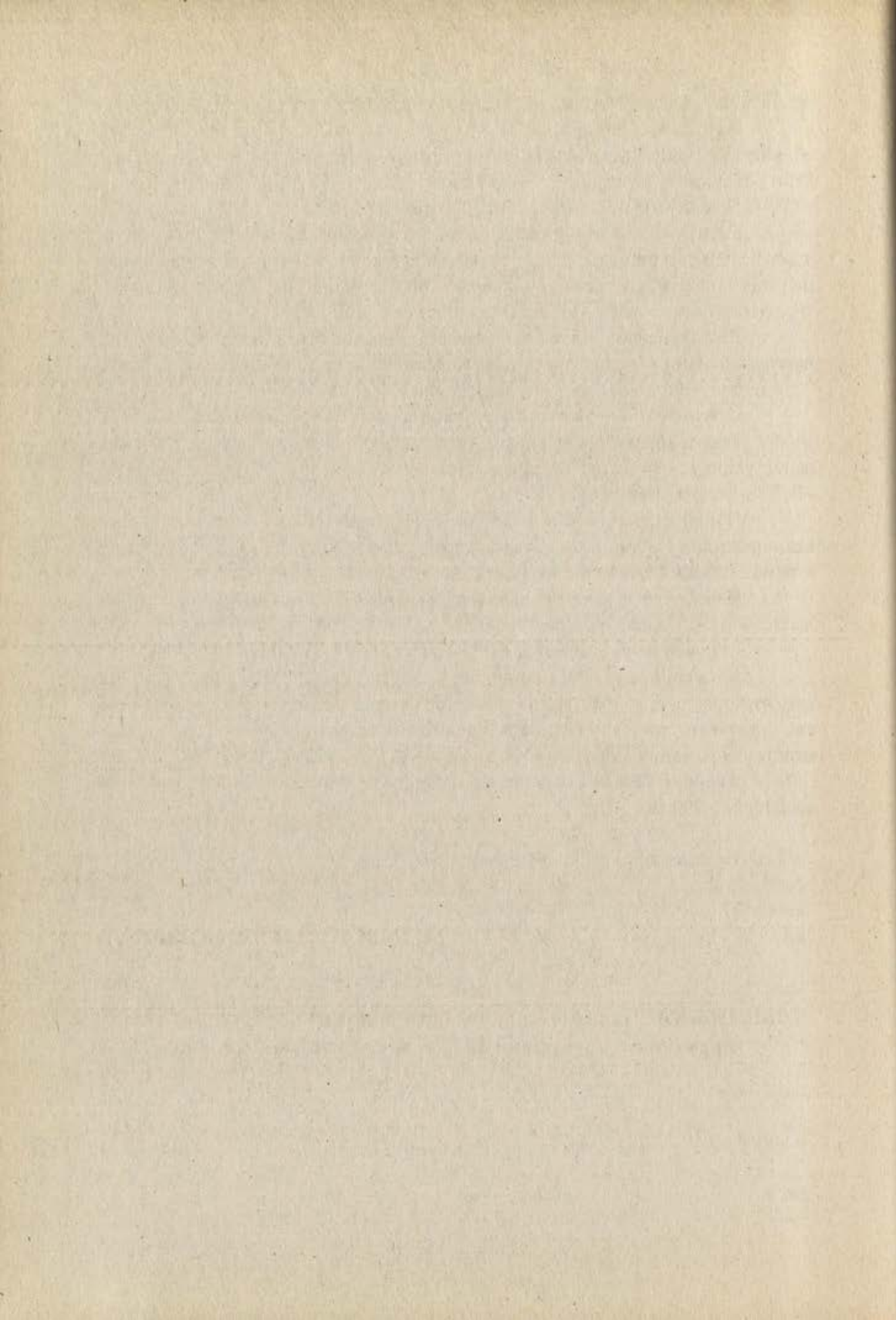
- Консервиране, реставриране и възстановяване лежаща покривна конструкция от обработен бичен иглолистен материал, разпокриване и покриване със старобългарски керемиди западната страна на покрива като втори етап от основения ремонт на Музей - Затвор на стойност - 11 992 лв.

- Външно фасадно осветление сградата на Археологическия музей на стойност 35 000 лв.

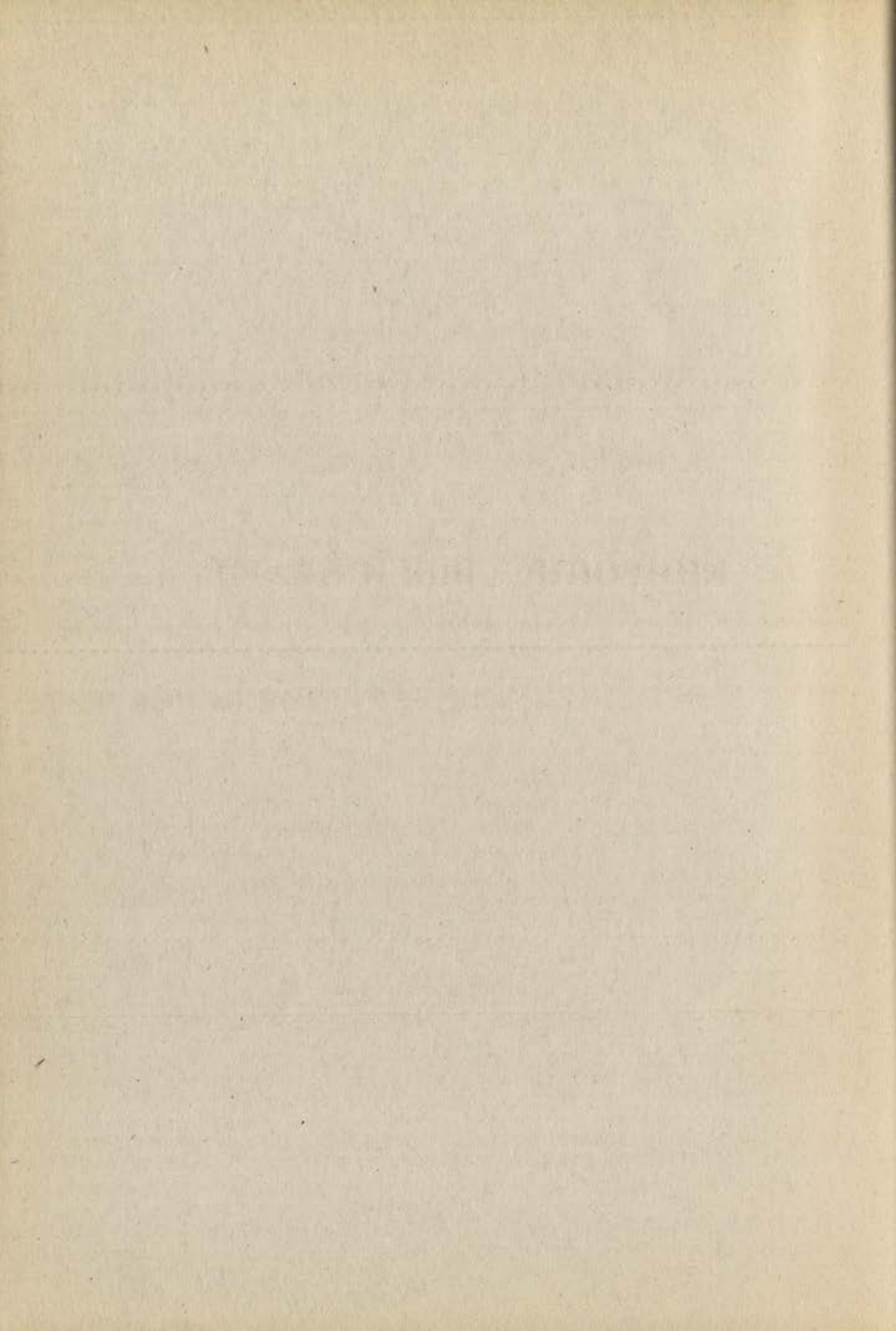
Всички ремонти са на обща стойност 140 073 лв.

СЪСТАВИЛ: ВЕСЕЛИН КОМИТОВ

ЗАБЕЛЕЖКА: Данните за хрониката и другите рубрики отчитат времето от 1 декември 2002 г. до 31 октомври 2004 г.

КНИГОПИС - BIBLIOGRAPHY

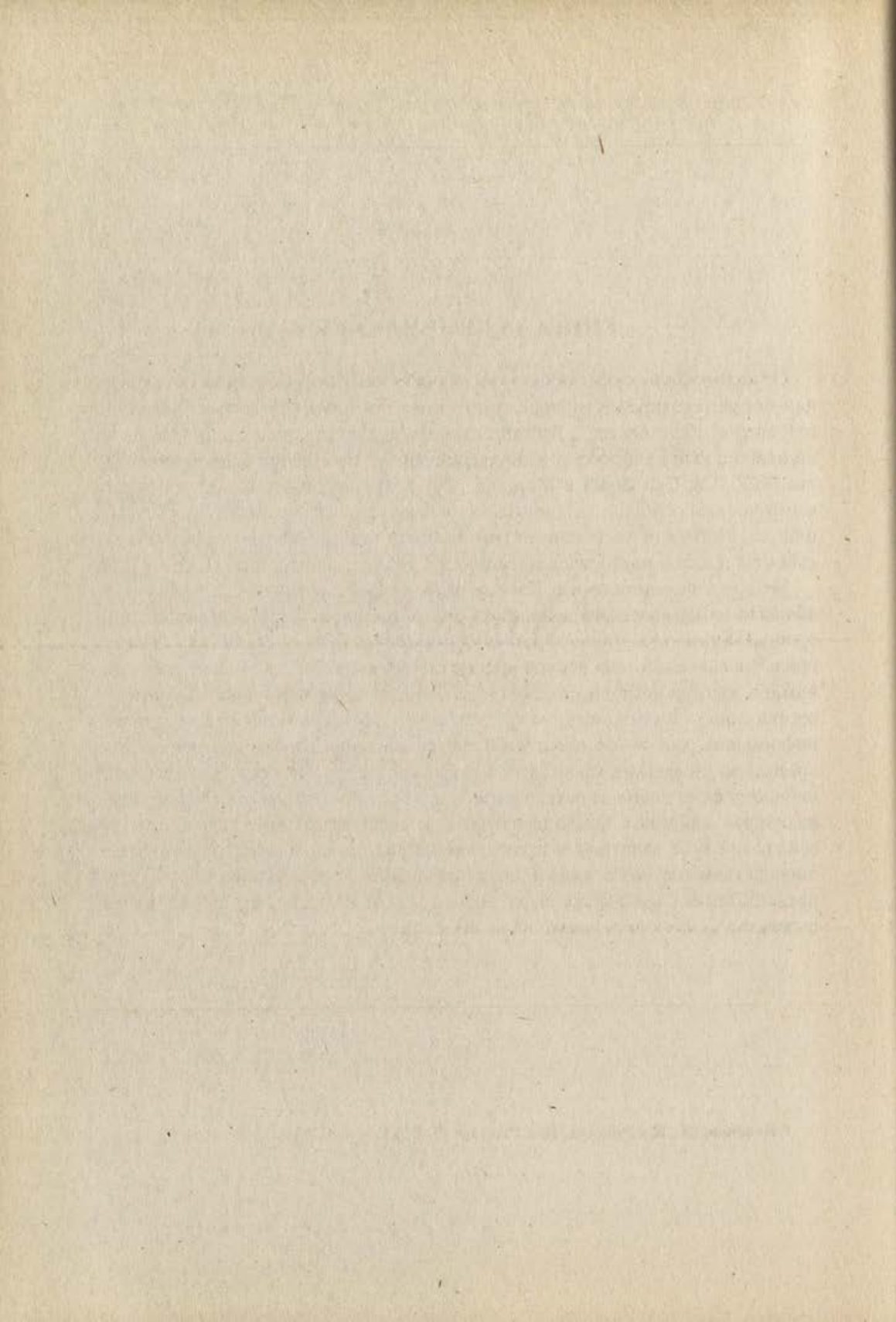
КНИГА ЗА КРАЕЗНАНИЕТО

От къде и как започва любовта към родния край? Това всеки може да разбере най-добре, ако прелисти поредната книга на професор Марин Ковачев, озаглавена "Краезнание"* . Работил дълги години като библиограф-краевед, а по-късно и като професор по книгознание, библиотекознание и библиография във ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий", той натрупва огромен опит и знания, които успява да обобщи в книгата си. С нея уважаваният учен си поставя за цел да подпомогне с конкретни теоретични и методични указания събирателската и научноизследователската дейност бъдещите краеведи.

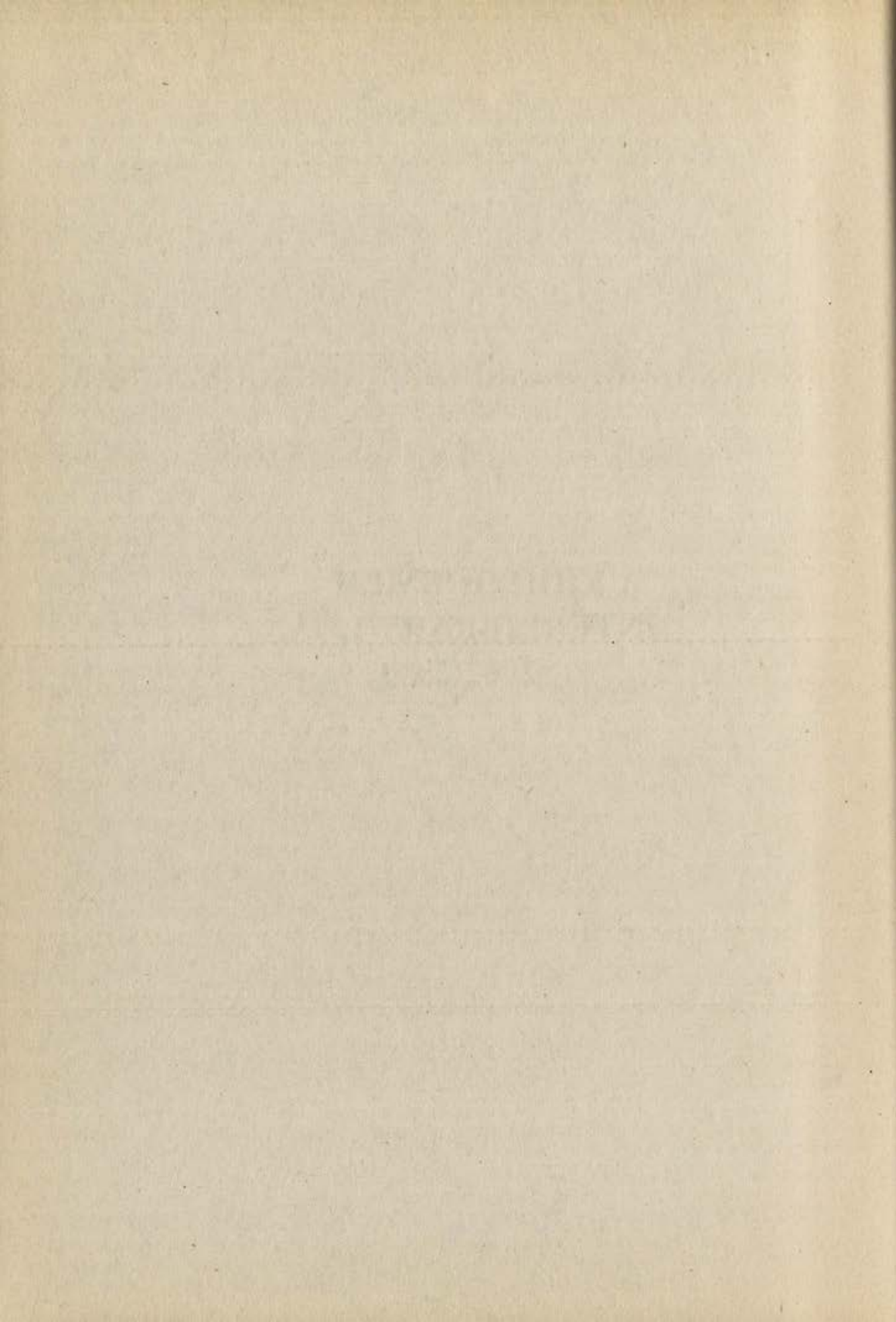
Четири десетилетия проф. Ковачев работи като теоретик и практик главно в областта на краеведската дейност на библиотеките, а двадесет и пет години преподава тази дисциплина в различни висши училища. Днес негови студенти прилагат наученото във всички краища на страната. За тези обаче, които са нямали възможност да се школуват, книгата дава ценни напътствия за организацията и методиката на краеведската работа, а именно: как се издирва информация, как се "експлоатират" събраните данни; как се построява едно краеведско изследване, какви са полиграфическите изисквания и задължителни библиографски данни за всяка книга. С отговора на тези въпроси помагалото надхвърля скромната задача на автора си и се превръща в настолна книга за всеки, който се занимава с изследване на родния край. Така на практика, посредством научното дирене по места, доайена на краезнанието у нас и председател на Съюза на краеведите в България от 1998 г. проф. Марин Ковачев съдейства за консолидирането на нацията ни.

Ст.н.с. д-р Христо Харитонов
Тянка Минчева

* Ковачев, М., Краезнание, Изд. "Астарта", В. Търново, 2004, 175 с.

**КНИГООБМЕН -
INTERLIBRARY LOAN
2002/2004**

КНИГООБМЕН - INTERLIBRARY LOAN

1.12.2002 – 31.10.2004

БЪЛГАРИЯ

Варна

Acta musei Varnaecensis I. Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV-XV в., 2002.

Acta musei Varnaecensis II. Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие, 2004.

Известия на Народния музей - Варна, 34-35 (49-50), 1998-1999.

Minchev, Al. Early Christian Reliquaries from Bulgaria (4-6 c AD), 2003.

Велико Търново

Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. Подготовка, провеждане, последици, 2003.

Враца

Известия на музеите в Северозападна България, 23, 1995.

Кюстендил

Известия на Исторически музей – Кюстендил, VI, 1993; VIII, 1997.

Омуртаг

Град Омуртаг и Омуртагския край, т. 2, В. Търново, 2003 – 2 бр.

Пловдив

Годишник на Историческия музей в Пловдив, 2004.

София

Археология, 4, 1996; 1-2, 1998; 1-2, 3-4, 2000; 1-2, 3-4, 2001; 1, 2, 4, 2002; 1, 2, 3, 2003.

Известия на Националния литературен музей, 1, 2003.

Известия на Националния исторически музей, XI, 2000; XII, 2001; XIII, 2002.

Разкопки и проучвания, XXVIII, 2001; XXIX, 2002; XXX, 2003.
Растителният и животинският свят в традиционната култура на българите, 2003.

Фол, В. Древна Тракия. Мълчанието проговаря, 2003.

Фондация АРЕТЕ. Бюлетин, 1, януари-март, 2003.

Военно исторически сборник. Дойранската епопея 1915-1918 г., 2004.

Исторически преглед, 1-2, 2004.

Стара Загора

Известия на Старозагорския исторически музей, I, 2002.

Тутракан

Тутракан. Разкази и етническа памет, Русе, 2002.

Хасково

Известия на Историческия музей - Хасково, т. 2, С., 2004.

ČESKA REPUBLIKA

Brno

Acta musei Moraviae, LXXXVII, 1/2, 2002.

Archæologia historica, 28/03, 2003.

Přehled výzkumů, 43, 2002.

Šebela, L. The Corded ware culture in Moravia and in the adjacent part of Silesia (catalog), 1999.

Praha

Časopis společnosti přátel starožitnosti, 3, 4, 2002.; 1-4, 2003; 1, 2, 2004.

Časopis národního muzea, 1-2, 3-4, 2002; 1-2, 3-4, 2003.

DEUTSCHLAND

Halle (Saale)

Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, 81, 82, 1999; 83, 2000; 84, 2001.

Mainz

Bericht der Römisch - Germanischen kommission, 82, 2001; 83, 2002.

Potsdam

Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landesmuseums für Ur- und Frühgeschichte, 32, 1998.

Trier

Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 34, 2002; 35, 2003.

GREEK**ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ**

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ, 14, 2000.

HRVATSKA**Zagreb**

Labor. Majka Božja Gorska, 2002.

Opuscula arhæologica, 26, 2002; 27, 2003.

Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, XXXV, 2002.

HUNGARY**Budapest**

Communicationes archaeologicae Hungariae, 2002, 2003.

Debrecen

A Debreceni Deri museum évkönyve, 2000-2001; 2002-2003.

ITALIA

Annali del laboratorio museotecnico, 2002.

JUGOSLAVIA

Београд/Beograd

Старинар, L/2000; LI/2001; LII/2002.

Singidunum, 3, 2002.

Поповић, И. Накит са Јухора Остава или сакрални тезаурос, 2002.

Bikić, V. Gradska keramika Beograda (16-17 vek), 2003.

Vasić, M., G. Milošević. Mansio Idimum. Rimska poštanska i putna stanica kod Medvede, 2002.

Antonović, D. Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji, 2003.

Нови Сад

Рад Музеја Војводине, 39, 1997; 40, 1998.

ÖSTERREICH

Wien

Luschin, E. M. Criptoporticus zur Entwicklungsgeschichte eines multifunktionalen Baukörpers, 2002.

Kaltenberger, A. Mittelalterliche bis frühneuzeitliche Keramik aus Mautern an der Donau, 2003.

POLSKA

Katowice

Badania archeologiczne na górnym śląsku i ziemiach pogranicznych w Latach 1999-2000; 2001-2002.

Torun

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia, XXV, 1995; XXVII, 1999.

Warszawa

Wiadomości archeologiczne, LIV, 1999-2001.

ROMANIA

Alba Julia

Apulum, XXXVIII/2, 2001.

Bucureşti

Arheologia Moldovei, XXI, 1998; XXII, 1999; XXIII - XXIV, 2000-2001.

Thraco – Dacica, XXII, 1-2, 2001; XXIII, 1-2, 2002

Dacia, XLIII-XLV, 1999-2001.

Cluj - Napoca

Acta musei Napocensis, 37/I, 2000; 38/I, 2001.

Piatra Neamţ

Sorochin, V. Aspectul regional Cucutenian Drăguşeni – Jura, 2002.

Reşiţa

Banatica, 16, I, 2003.

Timişoara

Analele Banatului, VII-VIII, 1999-2000; IX, 2001.

Tulcea

Peuce – serie nova, I (XIV), 2003.

Zalăv

Acta musei Porolissensis, XXIII, I, II, 2000; XXIV, 2002.

РУСИЯ

Москва

Византийский временник, 58(83), 1999; 59(84), 2000; 60(85), 2001; 61(86), 2002; 62(87), 2003.

Съставила: Весела Мартинова

Великотърновският регионален исторически музей
разполага със следните издания на

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

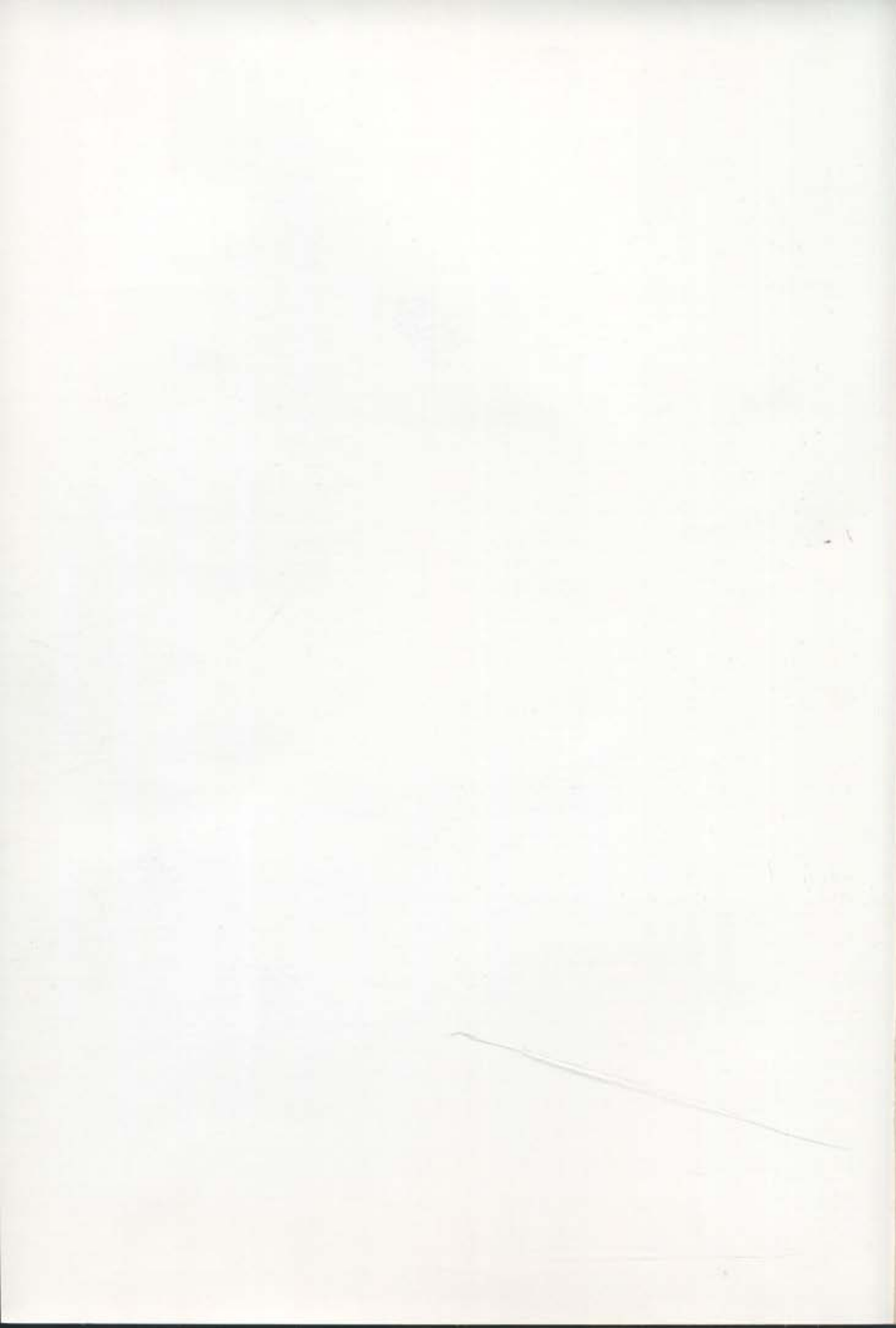
№ по ред	Наименование	Пореден том	Год.
1.	Известия на Окръжния музей В. Търново	II	1964
2.	Известия на Окръжния музей В. Търново	III	1966
3.	Известия на Окръжния музей В. Търново	IV	1968
4.	Известия на Окръжния музей В. Търново	V	1972
5.	Известия на Исторически музей В. Търново	VI	1991
6.	Известия на Исторически музей В. Търново	VII	1992
7.	Известия на Исторически музей В. Търново	VIII	1993
8.	Известия на Исторически музей В. Търново	IX	1994
9.	Известия на Исторически музей В. Търново	X	1995
10.	Известия на Исторически музей В. Търново	XI	1996
11.	Известия на Исторически музей В. Търново	XII	1997
12.	Известия на Исторически музей В. Търново	XIII	1998
13.	Известия на Исторически музей В. Търново	XIV	1999
14.	Известия на РИМ - В. Търново	XV-XVI	2000
15.	Известия на РИМ - В. Търново	XVII-XVIII	2002
16.	Известия на РИМ - В. Търново	XIX	2004

Известията могат да се закупят в Регионалния исторически музей или да се изпратят с наложен платеж.

За контакти: телефон 062/62-37-72 директор и 062/63-69-54 инспектор;

E-mail: rimvt@yahoo.com;

E-mail: museum.vtarnovo@mbox.bol.bg.

Констанциалиевата къща-музей в село Арбанаси (XVII век).

В СЛЕДВАЩИЯ БРОЙ:

- 820 години от въстанието на Петър и Асен
- 775 години от началото на Българското монетосечене
- Народни обичаи от Великотърновско